

Pajottenland

Historisch-geografisch streekonderzoek

Jacques Reygaerts

2005

Doelgroepen: historici, heemkundigen, gemeentebesturen, culturele kringen, inwoners van het Pajottenland.

Trefwoorden: Pajottenland, geschiedenis, aardrijkskunde, platteland.

Wettelijk depot:

Inhoudstafel

Inhoudstafel	3
Woord vooraf.....	9
Ten geleide	11
I. Het Pajottenland, een plattelandsstreek, zonder stad	15
II. De verhoudingen tussen dorp en stad tijdens het Ancien Régime	22
1. Aardrijkskundige aspecten.....	22
2. Dorp tegenover stad op juridisch vlak	23
3. Verhouding in het kader van de heerlijkheid.....	26
4. Dorp tegenover stad op fiscaal vlak.....	29
5. Dorp tegenover stad op economisch vlak.....	30
6. Verbindingsmiddelen in en voor de streek	35
7. Dorp tegenover stad op sociologisch vlak	42
8. Dorp tegenover stad op demografisch vlak	52
9. Dorp tegenover stad op kerkelijk vlak.....	54
10. Mentaliteitsaspecten van dorp en stad	60
a) Ten opzichte van de heer	60
b) Sociale ontevredenheid	63
c) Het gemeenschapsgevoel	65
d) Het begrip <i>vreemdeling</i> in het A.R.	66
11. Algemeen besluit	67
III. De verhoudingen tussen dorp en stad in de nieuwste tijd	69
1. Dorp tegenover stad op administratief vlak.....	69
2. Dorp tegenover stad op juridisch vlak	71
3. Dorp tegenover stad op economisch vlak.....	71
4. Verbindingsmiddelen in en voor de streek	76
5. Dorp tegenover stad op demografisch vlak	85
6. Dorp tegenover stad op sociologisch vlak	90

a)	Armoede.....	91
b)	Marginale beroepen.....	92
c)	Diverse andere gegevens.....	96
d)	Sociologie en economie	98
7.	Dorp tegenover stad op religieus vlak	102
8.	Dorp tegenover stad op gebied van de taal	106
a)	Het verschijnsel verfransing.....	107
b)	Het gebruik van de Franse taal was administratief en sociaal bepaald .	108
c)	Het onderwijs van het Frans als eerste taal	110
d)	Het onderwijs van het Frans als tweede taal	112
e)	De dialecten	113
f)	Taalproblematiek	116
9.	Dorp tegenover stad op het gebied van mentaliteit.....	118
10.	Algemeen besluit	121
IV.	Het begrip Pajottenland.....	122
1.	Inleiding.....	122
2.	De historisch gegroeide realiteit van het Pajottenland: een isolaat	122
a)	Verbindingswegen	123
b)	Afbakening.....	126
c)	De onzekere hoofdplaats.....	131
d)	D.G.'s kaart van de streek.....	133
e)	Tekstanalyse van de Gronckels werk.....	137
3.	Vorm gegeven aan de inhoud	142
4.	Literaire kritiek	145
5.	Naamgeving.....	147
6.	De auteur en zijn werk.....	156
7.	Een mythe	163
8.	Algemeen besluit	167
9.	Psychologisch profiel van de Pajot.....	168

V.	Pajottenland, deel van een gewest.....	175
1.	Een vroege bloeiperiode	175
2.	De ommekeer.....	178
3.	Besluit.....	186
VI.	De historisch-sociale eigenheid van het Pajottenland.....	188
VII.	Onderzoek van sociaal-economische implicaties. Testcase Vollezele.....	194
1.	Kwantitatief sociologisch beeld.....	196
2.	Diverse aspecten van de armoedige toestand	198
a)	op demografisch vlak.....	198
b)	op fysisch-lichamelijk vlak	200
c)	op het gebied van de beroepsactiviteit	201
d)	op gebied van onderwijs	202
e)	misdadigheid	203
f)	toestand van de huisvesting	204
g)	de diverse aangewende hulpmiddelen.....	206
3.	Oorzaken van de dorpsarmoede.....	208
4.	Het gehucht Achterdenbos: een bijkomende getuigenis.....	217
5.	De Vollezeelse gemeenschap stelt proces in	219
6.	Verzet tegen de (Franse) administratie	220
7.	Algemeen besluit	221
VIII.	Problematiek van het Pajottenland. Moderne bewustwording.....	223
1.	Socio-economische aspecten	224
2.	Het pendelverschijnsel.....	225
3.	Verbindingsmiddelen.....	226
4.	Demografische aspecten	227
5.	Besluit.....	230
IX.	Hedendaags Pajottenland	234
1.	Inleiding.....	234
a)	Het geografisch Pajottenland	234

b)	Actualisering van het begrip stad.....	236
2.	Juridische en administratieve aspecten.....	236
3.	Demografische aspecten	238
4.	Sociaal-economische aspecten.....	245
a)	Economie	245
b)	Pendelen.....	250
c)	Actieve bevolking. Werkloosheid.....	252
d)	Inkomen	254
e)	Welvaart.....	255
f)	Huisvesting	255
g)	Onderwijs.....	256
h)	Evaluatie van sociale achterstand in het Pajottenland	258
i)	Armoede in het Pajottenland.....	260
j)	Sociologisch overzicht en besluit.....	263
5.	Het Pajottenland en de taal	265
6.	Religieuze aspecten	270
7.	Politieke opinie	273
8.	Mentaliteitsaspecten	277
a)	Invloed van de inwijkelingen.....	277
b)	Vruchtbaarheidsonderzoek:	278
c)	Nieuwe leefvormen	279
d)	Bevolkingsveroudering	282
e)	Platteland versus stad.....	282
f)	Over een zogezegd Noord-Pajottenland	287
g)	Identiteitsgevoel	291
h)	Aan traditie gehecht	300
9.	Statistische gegevens en hun interpretatie	302
X.	Ontwikkeling van het begrip Pajottenland.....	305
1.	De erkenning van de naam.....	305

2.	Lokale historiografie in het Pajottenland.....	309
3.	Pajottenlandse geschiedenis- en heemkundige verenigen	316
4.	Promoverende initiatieven in het Pajottenland.....	318
5.	Bescherming van het patrimonium.....	319
6.	Voorstelling van het Pajottenland in de kunst	326
	a) Iconografie	326
	b) Dichtkunst en en proza in en over het Pajottenland.....	329
7.	Algemene beschouwingen	333
XI.	Synthese	336
	1. Het model stad-platteland.....	337
	2. Het juridisch statuut van de plattelandsgemeente.....	338
	3. Historische analyse van de ruimtelijke structuur.....	341
	4. Geschiedkundige schets van het Pajottenland	345
	5. Kwalitatieve en kwantitatieve evolutie.....	347
XII.	Hedendaagse uitdaging	349
	1. Bezinning over de eigen streek.....	351
	2. Toerisme	353
	3. Slotbeschouwing.....	359
XIII.	Het Pajottenland de toekomst tegemoet.....	361
XIV.	Verantwoording.....	368
	1. Over geschiedenis	368
	2. Over geschiedschrijving	370
	3. De kwantitatieve onderzoeksmethode	377
	4. Rechtvaardiging.....	377
	BIJLAGEN	381
I.	Bijlage: De vierkanthoeve.....	381
II.	Bijlage: Gallicismen in het Pajottenlands dialect.....	382
III.	Bijlage: Dorpsspotnamen en hun interpretatie.....	384
IV.	Bijlage: Pajottenlands folklore.....	387

V.	Bijlage: Lambiek en geuze	390
VI.	Bijlage: Het Pajottenland en de Boerenkrijg.....	393
VII.	Bijlage: De dorpskapellen bekeken in historisch perspectief.....	398
VIII.	Bijlage: Het kaatsspel beschouwd als historisch relict.....	400
IX.	Bijlage: De plaats van Bruegel in mythe en folklore	403
X.	Bijlage: De Pajottenlandse dialecten, geografisch-historisch	409
XI.	Bijlage: 18de-eeuws dorpsstoneel in het Pajottenland	417
	Résumé	419
	Illustraties	421
	Selectieve bibliografie	425
	Illustraties Pajottenland J. Reygaerts	427

Woord vooraf

Geen streek is de laatste tientallen jaren zo bezongen en bejubeld geweest als het Pajottenland, dat steevast met Pieter Bruegel de Oude en zijn «boertige» schilderijen geassocieerd wordt. Wie het golvende landschap doorkruist, stoot her en der op cafés, bakkerijen, slagerijen en restaurants die de naam van de grote schilder als aanbeveling gebruiken, bijna altijd fout gespeld (van Breugel tot Brueghel), en al dan niet in combinatie met de naam van de streek. Het kwistig gebruiken van beide namen verbergt echter een ontmoedigend gebrek aan kennis: vraag de man/vrouw van het uithangbord om amper één schilderij van Bruegel met naam te noemen, en je komt van een kale reis thuis. En de auteur kon zelf vaststellen dat bij de verkiezing van een «Miss Pajottenland!» geen enkele van de kandidates in de verste verte kon vermoeden waar die naam vandaan komt en wat hij dan al mag betekenen. Nu ja, wie niet slim is, moet mooi zijn.

Dit terzijde, om duidelijk te maken dat J. Reygaerts de zware taak op zich genomen heeft om een studie te schrijven over een streek waarvan de inwoners zich met trots Pajotten noemen, maar die gekenmerkt wordt door een ontstellend gebrek aan identiteitsgevoel.

Die ingesteldheid van de inwoners was niet het enige probleem. De auteur stipt zelf aan welke moeilijkheden zich verder bij zijn studie aandienden: een groot gebrek aan voorgaande studies, een tekort of ontoegankelijkheid van archieven, grote afstanden en interne verschillen tussen de gemeenten die tot de streek behoren. Wie enigszins met de streek vertrouwd is, kent de kloof tussen Affligem en Sint-Pieters-Leeuw, tussen Ternat en Tollembeek.

Het resultaat van zijn volharding en speurzinnigheid wordt nu de lezer aangeboden: een lijvige studie, die heel wat nieuws aanbrengt en tevens ook enkele heilige huisjes sloop. De grote verdienste van de auteur ligt hierin, dat hij het Pajottenland niet ziet als som van een aantal gemeenten, waarvan hij dan gemakshalve een historisch overzichtje had kunnen geven, maar wel als een geheel, als een streek waarvan alle componenten een aantal gemeenschappelijke kenmerken vertonen. Het belangrijkste daarvan ligt misschien wel zo voor de hand, dat niemand het totnogtoe opmerkte of als essentieel heeft bestempeld, nl. dat het Pajottenland een streek zonder stad is en als dusdanig een unicum in Vlaanderen. Daarvan maakt hij de basis van zijn werk: de verhouding tussen de dorpen van het Pajottenland en de stad (Edingen, Halle, Ninove) die er geen deel van uitmaakt, en de manier waarop die verhoudingen evolueerden van het Ancien Régime tot vandaag. Dat hij het onderzoek op de verhouding tegenover Edingen toespitst, neme

men hem niet kwalijk. Zelf Edingenaar van afkomst, zijnde die sedert lang buiten de streek woont, lag deze keuze voor de hand; zij maakt het hem mogelijk in hoge mate betrokken te zijn bij het onderwerp, en er tegelijk voldoende afstand van te nemen. En zijn stelling, dat de verhouding tussen bv. Halle of Ninove en het aangrenzende Pajottenland dezelfde kenmerken vertoont als de verhouding met Edingen, achten wij genoeg onderbouwd.

Een tweede belangrijk gegeven is, dat het Pajottenland door zijn ligging, door zijn gebrek aan «stedelijk» centrum, door de verkeerssituatie, zich als een isolaat aandient met alle gevolgen daarvan op tal van gebieden: demografisch, economisch, cultureel, politiek. En hier is het, dat de auteur een aantal mythes doorprijkt: het Pajottenland blijkt helemaal niet het land van belofte te zijn – of ooit zelfs geweest te zijn – zoals het in de publieke opinie voorgesteld wordt. De altijd wederkerende verwijzing naar Bruegel is misschien een verre echo van heimwee naar de «gouden eeuw», die abrupt eindigde met de Spaanse repressie en de scheuring van de Nederlanden, waardoor het Zuiden – en zeker het landelijke Pajottenland -, leeggeplunderd en ontvolkt, zijn veerkracht voor eeuwenlang verloor. En De Gronckels «Payottenland» zou wel eens meer op reële gronden kunnen gefundeerd zijn – afgezien van de inderdaad aanwezige «grappige» kanten van het verhaal – dan tot nu toe door diverse auteurs werd aangenomen.

De auteur eindigt niet met historische, sociologische en aardrijkskundige bevindingen, maar durft ook de «hedendaagse uitdaging» aan, waar hij erop wijst dat het Pajottenland vele troeven heeft, die echter niet of onvoldoende benut worden. De belangrijkste uitdaging zal er wellicht in bestaan, het broze evenwicht tussen welvaart en welzijn te behouden of te herstellen. In een laatste hoofdstuk, verwijzend naar al wat gebeurt, en vooral naar wat nog kan gebeuren, stipt hij een aantal mogelijkheden aan die niet zonder belang zijn voor al wie begaan is met het welzijn van onze streek. De lezer hoeft het niet altijd eens te zijn met wat hij leest, maar hij zal zeker beamen dat de auteur baanbrekend werk heeft verricht.

Dr. H. Vandormael

Ten geleide

Het is opvallend dat in de historische literatuur betreffend het een of ander dorp uit de heerlijkheid Edingen, de relatie met de stad alleen maar terloops wordt aangehaald. Dit is het geval voor het werk van J.J. Van Hollebeke over het ontstaan van het Land van Edingen¹. In omgekeerde orde vermelden wij de nog steeds interessante monografie van M. Peremans over Tollembeek en de indrukwekkende reeks boekdelen over het ontstaan van de Brabantse parochies tot in de 13de eeuw van J. Verbesselt. Naargelang van beschreven parochie en dorp sloeg die relatie dan op een of ander welbepaald vlak.

In een voorgaand werk hebben wij onderzocht hoe het Henegouwse stadje Edingen uit een gehucht van het dorp Lettelingen is ontstaan, hoe het zich tot de hoofdplaats van een heerlijkheid met een vijftiental dorpen ontwikkelde, en hoe het de multiple functies, passende bij die rol, heeft kunnen waarnemen. Herhaaldelijk kwamen in die studie de diverse banden en verhoudingen tussen stad en hinterland aan bod².

De kennis over de specifieke aspecten van deze verhoudingen is nog steeds onvoldoende. De oorzaak is de grote afstand tussen beide polen van een administratie die vroeger nochtans als een administratieve eenheid had gefungeerd. Het zonderling lokaal bestaan van twee heemkringen is daar het teken en het gevolg van. Enerzijds is er de Cercle archéologique d'Enghien, welke in 1878 het licht zag³. De in het tijdschrift van deze kring, de Annales (A.C.A.E.) bestudeerde onderwerpen draaien hoofdzakelijk rond het verleden van de stad zelf. Anderzijds is er Het Oude Land van Edingen en Omliggende (HOLVEO), de pas in 1973 ontstane gewestelijke kring voor oudheidkunde, geschiedenis en heemkunde van Zuid-Pajottenland. Zijn werkterrein behelst de volgende deelgemeenten: Beert, Bellingen, Bogaarden, Heikruis, Herfelingen, Herne, Sint-Pieters-Kapelle, Bever, Tollembeek, Galmaarden, Vollezele, Oetingen, Kester, Leerbeek en Pepingen; daar zijn, theoretisch tenminste, de overwegend of uitsluitend Franssprekende gemeenten Edingen, Lettelingen, Mark, Bassily, Bierk, Hove en Graty aan toe te voegen. Men stelt vast dat elk van die kringen het verleden van de streek uit een ietwat verschillende hoek beschouwt, met het nadelig gevolg dat de historische eenheid van het geheel niet volledig tot zijn recht komt.

¹ J.J. VANHOLLEBEKE, *La seigneurie d'Enghien (des origines à la fin du XIVe siècle)*, Licentiaatsverhandeling ULB 1967-1968, herwerkt in 2001.

² REYGAERTS, *La Région d'Enghien. Une géographie historique. Une histoire urbaine. Etudes critiques*, Merxtem, 1998.

³ Y. DELANNOY, *Le Cercle Archéologique d'Enghien. Synthèse historique et souvenirs (1878-1992)*, Edingen, p. 5.

Opzet van onze vroegere studie was de relatie van die dorpen met Edingen te belichten en na te gaan of ze vandaag de dag tot de Waalse of tot de Vlaamse gemeenschap behoren. Galmaarden en Bever maakten geen deel uit van de heerlijkheid, maar werden erbij betrokken wegens hun nabijheid en relatie met de stad. Het onderzoek was op zijn beurt het uitgangspunt van de historische studie van het Pajottenland, bekeken in zijn verhouding tot ook de diverse omliggende steden.

Over de toegepaste methode dient vooraf het volgende gezegd. Het beschikbaar archief omtrent het afgebakend onderwerp ligt zeer verspreid; de literatuur erover is bijzonder schaars. De aangehaalde gegevens hebben betrekking, nu eens op een bepaald dorp, dan weer op een ander. De documenten belichten nu dit, dan weer dat aspect uit hun verleden. Soms zijn kwantitatieve gegevens voorhanden, vatbaar voor vergelijking. Zij werden speciaal opgenomen met het oog op hun historische algemene betekenis.

Gevolg van zulke soort bronnenmateriaal – dat voor een deel in een selectieve bibliografie van algemene aard terug te vinden is, voor een ander deel in diverse plaatselijke heemkundige tijdschriften - is dat men alleen over brokken van diverse series beschikt, alsof men voor de losse stukken van verschillende puzzelspelen stond. Voor zover wij meenden dat de gegevens voor het geheel van de streek representatief waren, hebben wij gesteld dat ze mekaar aanvulden. Wij geven het toe deze werkwijze is vatbaar voor kritiek. Toch hebben wij gedacht deze werkmethode te mogen volgen. Immers, door het verzaken van elke vorm van veralgemening ontzegt men zich de mogelijkheid om tot een synthese te komen, einddoel van geschiedkundige betrachtning.

Wat wij met dit onderzoek van het Pajottenlands verleden beogen is geenszins landbouwgeschiedenis, maar wel rurale, plattelands- en algemene dorpsgeschiedenis. Op dezelfde wijze als het onderzoek van de hinterland van Edingen ons de stadsgeschiedenis beter had doen begrijpen, moet het systematisch onderzoek van de relatie tussen dorp en stad een bijdrage kunnen leveren tot de kennis van de kleinere entiteiten. Deze relationele aspecten zijn voor het Pajottenland nog nooit bestudeerd.

Wanneer men zich tot het louter beschrijven van feiten beperkt, zoals zij in de documenten gerapporteerd worden, krijgt men een onvolledig beeld, dat niet kan leiden tot het beschrijven van een relatie of een verband met alle schakeringen. Wij hebben voor interpretatie een ruime plaats voorzien, waarbij het zoeken naar correlaties en het voorstellen van hypothesen behoort.

Overlopen wij de inhoud. Eerst wordt gezocht naar de geschiedkundige definitie van de stad. Dit verplicht ons nauwgezet haar specificiteit onder de loep te nemen. Op het eerste gezicht is dit niet zo evident voor een plaats als Edingen, dat ooit zelf een dorp is geweest en bijzonder klein is gebleven: de gebruikte criteria voor zijn erkenning als stad

zullen daardoor des te strenger zijn. Onderzocht wordt zijn relatie met de omliggende dorpen tijdens het A.R..

Achtereenvolgens komen aan bod de aardrijkskundige gegevens, die aan de basis van de menselijke vestigingsplaatsen liggen, de juridische aspecten, economie, demografie, sociologie, godsdienst, taal en mentaliteit. De toestanden voor dorp en voor stad worden op deze diverse vlakken nagegaan. Gelijkenissen en verschillen worden genoteerd, met de aanwezige synergieën en tegenstellingen. Het verschuiven van de aandacht van de stad naar haar hinterland, belicht de weinig besproken aspecten van het verleden onzer dorpen.

Een gelijkaardige studie wordt vervolgens aan de Nieuwste Tijd besteed en aan de diepgaande kentering in de vroegere verhoudingen.

Ergens aan het scharnier van beide perioden ontstond het Pajottenland, een “nieuwe” regio, waarvan eigenheid en identiteit door het historisch verloop op logische wijze uit te leggen zijn. Zonderling en specifiek voor het Pajottenland is dat de streek op geen enkele stad mag bogen: men heeft hier met een echt curiosum te doen. De rode draad in dit werk, namelijk de geschiedenis van het verschijnsel dorpsgemeenschap, bevindt zich dan ook centraal. Een beknopte sociale geschiedenis van het dorp Vollezele dient als een overtuigende interpretatie van de streek, welke tegen het gangbare denken ingaat.

Nog een stap verder volgt het onderbrengen van zowel stad, omliggende dorpen, als geheel het Pajottenland in een groter gewest, waarvan de echtheid wordt beargumenteerd en de eigenschappen worden beschreven. De erkenning van deze werkelijkheid, die zich over de eeuwen heen ontwikkelde, draagt bij tot een beter begrip van het plaatselijk verleden.

In het derde luik worden voor de hedendaagse periode de toestanden van de streek beschreven, die op hun beurt voor het dorp zowel als voor de stad geschiedenis aan het maken zijn. Andermaal maken ze een stille, maar niettemin belangrijke omwenteling mee. Met de fusie van de oude gemeenten en de diepe kentering van de onderlinge verhouding tussen dorp en stad, wordt het begrip “dorp” er zelf wellicht voorbijgestreefd; dat dorp waarop men amper twintig jaar geleden door het uitroepen van het Jaar van het Dorp, de aandacht wilde vestigen.

Het in de vorige eeuw ontstane begrip Pajottenland werd ondertussen geleidelijk erkend en bevestigd. Toch rijzen er vragen op in verband met zijn kans om verder als specifieke streek te blijven bestaan. Een gedurfde kijk naar de toekomst.

Eigen aan het Pajottenland is de ligging van deze plattelandsstreek in de nabijheid van de grootstad. Dit kenmerk maakt er, voor het kritisch onderzoek van de laatste ontwikkelingen, een soort proefondervindelijk model van. Uit het breedvoerig

geschilderd fresco Ancien Régime - Nieuwste Tijd - Hedendaagse Tijd, waarvan de drie luiken tegenover elkaar zo afsteken, wordt getracht een synthetisch coherent beeld te puren.

Bij het onderzoek van het Pajottenland in het verleden is een streek naar voor gekomen die er wellicht anders uitziet dan men ze zich algemeen voorstelde, wat wellicht niet door iedereen in dank zal afgenomen worden. De bijkomende bedoeling van dit werk is, en met in het achterhoofd een betere kennis van zijn verleden, over de status praesens van deze plattelandstreek verslag uit te brengen.

De tegenstelling dorp-stad werd hier als methodologisch onderzoeksmiddel aangewend. De lezer wordt verzocht in dit werk geen pamflet tegen de stad te zien, evenmin een ophemelen van het dorpsleven of een verstard pleidooi voor dorpseigenheid.

Vooraleer af te sluiten wil de auteur nog enkele beschouwingen kwijt over het onderwerp geschiedenis, welke hem door de studie van de streek geïnspireerd werden.

Wij willen hier volgende personen danken voor de hulp die zij ons door het bezorgen van bibliografische gegevens hebben bewezen: R. Aelbrecht, J. Arno, I. Blomme, E. Brouns, M. Coppens, J. De Craen, L. De Rijck, F. De Smedt, J. Desmedt, P. De Vos, A. Herbosch, T. Lagaste, S. Liebaut, dr. H. Meert, M. Matthijs, G. Nechelput, dr. J. Ockeley, J. Ost, F. Peetermans, L. Pletinckx, B. Roobaert, H. Sempo, Ph. Slinckx, R. Steenhoudt, A. Timperman, D. Vandenplas, Y. Van der Steen, Ph. van Dixhoorn, dr. H. Vandormael, J. Van Haver, M. Van Liedekerke, J. Vossen.

Onze heel speciale erkentelijkheid willen we hier betuigen aan dr. H. Vandormael, conservator van het kasteel van Gaasbeek, die ons steeds aanmoedigde in het publiceren van dit werk en ons zowel over vorm als over inhoud zijn opmerkingen meedeelde en dr. J. Van Haver, die ons op taalkundig vlak bijzonder behulpzaam is geweest. Bij onze dankbetuiging vergeten wij zeker niet onze dochter Monica, die technisch zorgde voor de illustraties.

Dr. med. J. Reygaerts

I. Het Pajottenland, een plattelandsstreek, zonder stad

Logischerwijze zou hier een definitie van het onderwerp Pajottenland moeten komen. Voorlopig beperken wij ons ertoe, summier te zeggen dat het de landelijke streek is gelegen tussen de steden Edingen, Geraardsbergen, Ninove, Aalst, Brussel en Halle, maar zonder er zelf deel van uit te maken.

Vooreerst dient de dominerende trek van deze streek, waar alleen plattelands-entiteiten aanwezig zijn, onderstreept te worden. Dit zonderling gegeven maakt er, in vergelijking met alle andere streken van het land, de essentie van uit.

Omdat het platteland is niet leefbaar noch denkbaar zonder de talrijke relaties welke het met stad of steden onderhoudt, is het noodzakelijk haar eigen aard nader te bekijken.

Wij bekijken eerst de algemene betekenis der woorden, gebruikt in de Middeleeuwen. *Dorp* is afgeleid van een woord dat akker, hoeve, landgoed betekent. Thans komt het soms nog als plaatsnaam voor, wijzend op het centrum van een landelijke gemeente. Het Latijns woord *trabs* dat ermee verwant is vindt men bij Horatius, met de betekenis van balk, dak, huis. Ander verwant woord is “taberna” met de betekenis van hut. De term dorp sloeg dus oorspronkelijk op een woonplaats.

Het woord *stad*, afgeleid van *stede*, wijst op een plaats, een ruimte, een stand, een betekenis welke men terugvindt in de uitdrukking “gestaan en gelegen”.

Het Latijnse “villa”, eigenlijk een hoeve of een buitenverblijf, duidt in de 10de eeuw op een agglomeratie gevormd rond een oude hoofdplaats, meer precies op haar vroeger ruraal domein. In de 13de-14de eeuw wijst het woord op een hoeve en de groep woningen errond, verder op een dorp. *Villa en civitas* wijzen op een territorium, dan weer op de bewoonde kern ervan, *civitas* zijnde trouwens voorbehouden aan een bisschoppelijke eenheid.

De etymologie van dorp en stad, die hun oorspronkelijke betekenis zou onderscheiden, helpt ons dus niet. Heel anders ligt het met de tegenstelling *urbs* en *rus*: de stad en het platteland. *Urbs* is afgeleid van een woord met betekenis: beschermende omwalling.

Vooraleer het verschil tussen beide soorten entiteiten nader te beschrijven, dient de **wijze van ontstaan en vorming** van onze dorpen en steden te worden nagegaan; wat ons in de periode van ontstaan van de parochies brengt. De Duitse historici spreken van het Hof- en van het Dorfsysteem. In het eerste geval waren er voordien reeds een aantal gehuchten over het land verspreid, elk bestaande uit een groep woningen geschaard rond een hoeve. Vele onder hen waren met een kleine kapel uitgerust. Bij de stichting

van een nieuwe parochie werd de belangrijkste kapel, die van het meest bevolkte gehucht, als parochiekerk erkend, met als gevolg dat het dorp de naam van dat gehucht kreeg. In de streken daarentegen waar, zoals in Haspengouw, de watervoorziening schaarser was, ontstonden de dorpen uit de ver van mekaar gelegen oorspronkelijke en aparte gehuchten. In het Pajottenland wijst het groot aantal gehuchten, voor het ontstaan van de dorpen volgens het Hofstelsel.

Wat onze historische steden betreft, en in tegenstelling met wat H. Pirenne verdedigde, en waaraan het begrip “*villa nova*” werd verbonden, kan nu worden gezegd dat zij uit een dorp zijn ontstaan.

Tot het duidelijk begrip van stad komt men alleen door het onderzoeken van haar specificiteit. Wij nemen hier het geval Edingen onder de loep, omdat wij het speciaal bestudeerd hebben; maar wij zijn ervan overtuigd dat men, aan de hand van vergelijkend onderzoek, over de andere steden in de nabijheid van het Pajottenland tot nagenoeg dezelfde slotsom zou kunnen komen.

Wij hebben aangetoond dat de stad Edingen zelf ooit een dorp is geweest, een dorp te midden van andere, ernaast liggende dorpen, vooraleer zij in een volgend stadium tot een groot dorp begon uit te groeien, dat geleidelijk zijn burens ging overschaduwen¹. Aan deze evolutie is de vraag verbonden sedert wanneer in het verleden Edingen een stad geworden is².

Edingen is, voor het een dorp werd, uit een gehucht ontstaan, waaraan wij de dubbele naam *Herissem* en *Lenthout* verbinden. Lenthout was het groot heerlijk hof, te midden van de uitgestrekte *Lenthoutskouter*, gelegen tussen het station en de huidige buurt Val Lise. De woningen waren rond een dries ingeplant, die nu de Veemarkt is. Het bijbehorend kapelletje, vermoedelijk oorspronkelijk aan St.-Elooi, patroon van smid- en landbouwwereld gewijd, werd later de St.-Catharinakapel; zij werd na W.O. II gesloopt.

Niet ver vandaar, op de kruising van twee bovenregionale hoofdwegen, waar zich nu het P. Delannoyplein bevindt, ontwikkelde zich een tweede kern, die men een tweede gehucht mag noemen, met eveneens een kapel, sinds het begin aan St.-Nicolaas gewijd³.

Het doorslaggevend moment in de ontwikkeling van deze dubbele kern was toen, vermoedelijk op het einde van de 11de eeuw, de heer die op de motte, opgeworpen in de eerste woonkern, kwam vestigen. Ze draagt de naam van Motte van Brabant, is gelegen in het Kleine- of Gemeentepark, en bekleedde t.o.v. de regionale wegen een belangrijke

¹ J. REYGAERTS, *La Région d'Enghien. Une géographie historique. Une histoire urbaine. Etudes critiques*, Merchtem, 1998, dl. I, p. 24-69.

² J. REYGAERTS, *o. c.*, I, 202-218.

³ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, pp. 24-77.

strategische plaats⁴. Op de motte stond de toren van het *Steen* opgericht, zetel van de zich ontwikkelende heerlijke macht. Onzeker blijft of het *Huis Jonathas*, gelegen in het centrum van de stad, een relict is van de burcht die in de documenten als het *Castrum* wordt genoemd owel of het om de motte gaat⁵.

De entiteit groeide in versneld tempo. Sinds het midden van de 12de eeuw droeg zij de naam *Edingen-Castellum*, d.i. de plaats, bewoond door de heer. Zij ging zich geleidelijk van de entiteit *Hedegem-Edingen* afzonderen, waaruit zij ontstaan was. Haar naam Edingen ontleende ze van de oorspronkelijke entiteit waaruit zij ontstaan was; terwijl deze laatste, omdat zij in haar ontwikkeling was blijven steken, het oude Lettelingen (Petit-Enghien) met een verkleinwoord ging genoemd worden. Rond het midden van de 12de eeuw werden Edingen en Lettelingen samen parochiaal onafhankelijk van de moederparochie Hove. Het duurde niet lang na de ontmanteling van het *Castrum* in 1194, of de heren lieten in het Park een kasteel optrekken. Rond het einde van de 12de eeuw werden Edingen en Lettelingen parochiaal zelfstandig van elkaar.

Dat de parochie Edingen later ontstond dan de buurparochies Herne en Mark, legt uit waarom de oppervlakte van haar territorium zo beperkt was en bleef. In de streek stamden zoveel toponiemen uit de tijd van de postkarolingische *Pagus van Brabant*, een entiteit die in het midden van de 11de eeuw verdween (Fig. 1). Haar laattijdig ontstaan deerde Edingen niet in zijn uitgroei tot een stad, boven de omliggende dorpen.

Het geleidelijk ontstaan van Edingen, letterlijk uit het gehucht van een nabijgelegen dorp, legt dat **het stadje met de omliggende dorpen bepaalde trekken gemeen had**. Dat waren:

- a) een bestrating, waarvan traject en breedte nauw bepaald werden door het reliëf en de beken die het territorium bevoelen en afbakenen. Op zichzelf alleen al wijst dit op de natuurlijke wijze van ontstaan van de entiteit, los van het persoonlijk initiatief van de heer;
- b) het aanzienlijk aantal bronnen, bepalend voor spontane menselijke vestiging;
- c) de aanwezigheid van een motte te Edingen in een omgeving waar zij zo veelvuldig voorkomen. Immers, de motten en burchten stammen uit de tweede helft van de 10de tot het einde van de 12de eeuw, een tijd, d.i. een tijd die het ontstaan van de meeste middeleeuwse steden voorafging⁶;

⁴ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 101-105.

⁵ *Idem*, I, pp. 106-122.

⁶ J. REYGAERTS, I, pp. 78-105.

- d) de aanwezigheid van een schepenbank (die er te Edingen vermoedelijk rond het jaar 1200 kwam) lag in de lijn van een algemeen verschijnsel van vertegenwoordiging der ingezetenen, getuige van een eerste stap in het verloop van het ontvoogdingsproces;
- e) het aantal inwoners kan evenmin als een stadscriterium worden opgevat. Het stichten van de parochie Edingen in de tweede helft van de 12de eeuw berustte gewoon op de aanwezigheid van een bevolkingskern, afgelegen van de bestaande (moeder)parochiekerk, die waarschijnlijk niet meer dan 50 à 100 haarden telde;
- f) het onderzoek van de stadstopografie van Edingen toont aan dat, hoe klein zijn territorium ook was, zijn oppervlakte tot in de 19de eeuw ver van met gebouwen volzet was. Inderdaad, men noteert er de aanwezigheid van een park, wijngaard, molenberg, weiden en blekerijen, twee watermolens, een molenvijver en visreserve, zelfs hoven met schuur en stalling, en talrijke tuinen⁷. Het traject van de ommegang op de woensdag van de Kruisdagen gedurende dewelke overal voor de vruchten der aarde werd gebeden, liep in het centrum van de stad liep. Aan de hand van vergelijkend materiaal, interpreteren wij de alzo afgebakende oppervlakte als een deel van het stadsgebied dat hlang landbouwgrond gebleven was⁸.
- g) Opvallend voor de toponymie van Edingen was het aantal woorden die met landschap en landelijke activiteit te maken hadden. Men vindt ze vaak in andere steden terug.

Afgezien van deze reeks landelijke aspecten, **onderscheidde Edingen zich als stad van het platteland**. Op het einde van de 13de eeuw was Edingen tot een groot dorp (bourgade) uitgegroeid, maar meer zeker niet. Van een stad mag daarentegen pas gesproken worden vanaf het eerste derde van de 14de eeuw⁹.

Eigen aan een stad - de stad Edingen - was haar *Keure* of Vrijheid, die het ontstaan van haar rechts- en morele persoonlijkheid inluidde. In soortgelijk document werden de nieuw toegestane juridische relaties tussen heer en ingezetenen vastgelegd, evenals de algemene regels die het openbaar recht bepaalden¹⁰.

Van jongere datum in de tekst van de Keure was het toekennen van bepaalde privileges aan de leden van de burgerij. Zij sloegen op het gerechtelijk vlak: de

⁷ Idem, I, pp. 350- 362.

⁸ Idem, II, pp. 303 en 304.

⁹ Idem, I, p. 202 en II, p. 430.

¹⁰ Idem, II, p. 187.

betrokkenen waren uitsluitend onderworpen aan de plaatselijke justitie. Op economisch vlak waren zij van heerlijke rechten op handelswaren (tonlieu) vrijgesteld.

Later - voor Edingen was het in 1365 - werd door de prins (de graaf van Henegouwen) aan bepaalde steden het statuut van “*goede stad*” toegekend. Daarbij mocht een stad twee afgevaardigden naar de algemene staten van het graafschap sturen; zij zetelden er in de derde stand. Daar werd de grootte van de gevraagde geldelijke hulp bepaald, zowel als het deel dat iedere stad moest betalen.

De titel van stad gedragen door menige entiteit, vaak ook door de vrijheden, is vatbaar voor kritiek ¹¹. De belangrijkste pijler waarop de identiteit van een stad berustte was de bloei van haar economie. Die was op haar marktfunctie gebaseerd. Zij bestond enerzijds in de verdere verkoop van landbouwproducten, ernaartoe gebracht uit het omliggende platteland. Anderzijds werden er ambachtsproducten verkocht, vervaardigd door eigen ambachtslui. De basis van de vroege opkomst van Edingen als stad was de lakenindustrie, d.i. het weven van, eerst inlandse wol, later geïmporteerde wol uit Engeland. De verwerking van landelijke grondstoffen en de handelseconomie gaven aanleiding tot het ontstaan van een poortersklasse, die op termijn politieke macht ging opeisen.

Om een stad te definiëren, heeft het criterium van het **aantal inwoners** geen absolute waarde. Toch was het wel zo dat tegenover een dorp de grotere bevolking van een stad er de vestiging van **specifieke instellingen** als gevolg had.

Vandaar dat er te Edingen o.a. sprake was van de *Grotekerk*, waarmee de parochiekerk bedoeld werd, te onderscheiden van de talrijk andere bidplaatsen die er aanwezig waren.

In de reeks albums van Charles de Croÿ (einde 16de - begin 17de eeuw) kwamen de steden samen in dezelfde boekdelen voor; de dorpen kwamen er voor bijeengebracht in andere boekdelen. Een stad werd met een sterke omwalling in steen en met grachten omringd. Zij verschilden van de met aarde opgeworpen vesten, aanwezig in grotere dorpen zoals Asse en Merchtem. De bedoeling was niet alleen zich tegen invallende legers te beschermen. Bedoeld was eveneens zich in vreedstijd ‘s nachts tegen rovers, aangetrokken door weelde en rijkdom, te beschermen. Zeer typisch en eigen aan het uitzicht van het landschap was de aanwezigheid van de omwalling.. Dubbel was de rol van de nachtwacht in de steden: niet alleen tegen vijanden, eveneens, wegens de dichtbebouwde buurten, tegen het reëel gevaar van brand.

¹¹ L. WIJFFELS, *De niet als stad erkende historische steden in België*, Driem. Tijds. Gemeentekr., nr. 153, juni 1985, p. 13-32 .

Twee *stoven* waren er in Edingen gevestigd, een gelegenheid bezocht door de stedelijke burgerij en die men op het platteland moest missen¹².

Het Godshuis, later St.-Niklaashospitaal genoemd, eveneens een typisch stedelijke instelling, had als functie het opnemen van arme zieken; eeuwenlang werd de instelling voorbehouden aan de Edingse bevolking¹³. Evenzo mochten alleen kinderen van ouders geboren en woonachtig in de stad in het weeshuis opgenomen worden¹⁴. De Grije Zusters van de Nazarethstraat mochten alleen zieken van de stad aan huis verzorgen en doden afleggen¹⁵. Edingen had ook een gasthuis voor de nachtelijke opname van pelgrims en passanten. Een godshuis verschilde van een gasthuis. De laatste instelling was niet eigen aan een stad. Zij was gelegen aan de rand of buiten de grenzen van ook grotere dorpen, zoals te Asse, Merchtem, Neigem.

Het Begijnhof, uitgerust met infirmerie, bestemd voor de zieken en ouden van de geestelijke gemeenschap, was eveneens het soort van stedelijke aangelegenheid, dat men in een dorp niet moet gaan zoeken. Zo ook voor de *leprozerij*, doorgaans fundatie van een machtige en rijke familie, meestal van de heer en uitgerust met een kapel. Zulke instelling is duidelijk te onderscheiden van de eenvoudige hutten of barakken op het platteland, wat als *ziekhuis* werd genoemd. Zij werden opgetrokken en bewoond wanneer zich in het dorp een geval van lepra voordeed.

In de 16de eeuw werd de stad met een Latijnse school uitgerust. Edingen telde tien ambachtsverenigingen, die de inwendige organisatie van de beroepen regelden. Op economisch vlak speelden zij een belangrijke rol en oefenden politieke macht uit, langs hun vertegenwoordiging in de schoot van de Raad van de stad.

De meeste dorpen, waarvan in dit werk sprake zal zijn als tegenhangers van de stad Edingen, behoorden tijdens het A. R. tot de heerlijkheid Edingen. Het merendeel werd in de 13de eeuw in deze entiteit, toen nog in het stadium van haar vorming, erin opgenomen. Het Land van Edingen ontstond onder impuls van de opkomende macht van het Huis van Edingen. Wij gaan hier niet verder in op de wederwaardigheden die het Land van Edingen onderging en waaraan een deel van het territorium in de loop der

¹² Stoven waren hygiënische semi-openbare inrichtingen, voorzien van warme damp- en badinstallaties; zij vervulden een rol als sociale ontmoetingscentra, hadden echter een verdachte naam.

¹³ J. REYGAERTS, o. c., II, 33.

¹⁴ J.P. TYTGAT, *Rechten van Arenberg in het weeshuis van Edingen 1634-1914*, -HOLVEO, XXVII, 1999, p. 90.

¹⁵ ARA, A. MAETENS, *La ville d'Enghien*, Cat. van den Ghein 6440.

eeuwen onder de namen van prinsdom van Roosbeek, van Edingen-Brabant of onder die van de Negen duystse dorpen onder Edingen voorkomen¹⁶.

Besluit

Edingen was oorspronkelijk zelf uit een dubbel gehucht ontsproten. Hoe kleinschalig de stad ook was en bleef, zij vertoonde de klassieke stedelijke eigenschappen en was de hoofdplaats van een heerlijkheid geworden. Dit neemt niet weg dat zij nog lange tijd een reeks relictten uit haar landelijke oorsprong behield.

Sociologen die vandaag hun aandacht op de plattelandsentiteiten vestigen, vinden het niet makkelijk om de buitengemeente wetenschappelijk te definiëren. Een uitweg is dan te zeggen dat platteland is “*al wat geen stad is*”. Deze definitie knoopt merkwaardig aan met de etymologische betekenis van het woord *platteland* als het land dat buiten de gevestigde steden ligt, letterlijk in een landschap waarin niet de torens van de een of andere (stads)omwalling uitsteken. Via deze bepaling van het platteland maakt men kennis met het Pajottenland, waarvan de ongewone eigenschap is geen enkele stad te tellen, met dus, althans geschiedkundig gezien, een tekort.

Dit tekort was het uitgangspunt van onze studie. De voorgestelde dichotomie stad-platteland houdt wellicht een vereenvoudiging van de werkelijkheid in zich. Wij willen beide in concreto in hun diverse aspecten nauwkeurig ontleden om de relatie stad-dorp in de opeenvolgende perioden van de geschiedenis te kunnen nagaan. Het onderzoek van gebouwen, zelfs van instellingen, volstaat soms niet om ze goed van elkaar te onderscheiden. Meer dan door de uiterlijke aspecten is het door het functioneren van stad en platteland, dat men de verschillen in het licht kan stellen en beter de eigenheid van het platteland kan ontwaren.

¹⁶ J. VERBESSELT, *De structuren en verdeling van het agglomeraat Pepingen-Beringen-Bogaarden en Beert-Bellingen*, E.S.B.,1991, p. 121-170; B. ROOBAERT in Bull. du Cercle d’Histoire Enghien-Brabant, nr. 2, 1999, p. 10

II. De verhoudingen tussen dorp en stad tijdens het Ancien Régime

Wij beperken ons tot de dorpen van het Pajottenland die tot het Land van Edingen behoorden. Wij onderzoeken de diverse aspecten van hun verbindingen en relaties met de stad Edingen in de loop der eeuwen. Het beeld wordt hier immers bepaald door het flagrante contrast tussen stedelijk en plattelandsmilieu. Alhoewel hier alleen het stadje Edingen in aanmerking komt, zijn wij er nochtans zeker van dat wat hier gevonden wordt, getransponeerd mag worden betreffende de andere Pajottenlandse dorpen ten overstaan van Halle, Geraardsbergen, Ninove, Asse en Brussel.

Het laattijdig ontstaan van het Pajottenland als streek is verbonden aan de uiteenlopende domaniale oorsprong van de dorpen die er deel van uitmaakten, een gegeven waarop wij verder terugkomen.

Uit deze systematische ontleding zal geleidelijk het beeld van de streek naar voren komen, zoals zij, nog voor zij als aparte entiteit bestaansrecht kreeg, er uitzag.

1. Aardrijkskundige aspecten

Edingen lag niet helemaal in het midden van de heerlijkheid. Men noteert een overgewicht in noordelijke richting, met Kester op 10 km afstand van de stad, terwijl Bassily op 7 km ligt. Het gros van het territorium wordt door de Mark bevoeid; zijwaterlopen van de Zenne en de Sille bevoeien het overige gebied.

De samenstelling van de grond en van de ondergrond is uniform. Heel de regio behoort tot de vochtige leemstreek, zodat het uitzicht van het landschap tot éézelfde type behoort. Een verschil echter ligt in de aanwezigheid van meer weiden in het noorden, terwijl in het zuiden de open velden in de meerderheid zijn.

Voornoemde situatie droeg ertoe bij dat stad en platteland op toponymisch vlak heel wat gemeenschappelijke trekken vertoonden.

Opvallend is de rechtstreekse wegverbinding van de diverse dorpen met de stad, alleen ontbrekend voor Oetingen (Fig. 2). Het aloude aanwezige wegennet mag als een belangrijke factor bij de vroege ontwikkeling van de stad beschouwd worden; tevens was het een middel tot het uitoefenen van economische en van administratieve heerschappij over de dorpen. De Romeinsebaan daarentegen was een bovenregionaal verbindingsmiddel uit een andere tijd, en blijkt van niet de minste betekenis geweest te zijn voor het ontstaan van Edingen zelf.

2. Dorp tegenover stad op juridisch vlak

Vaak wordt thans met voldoening gewezen op de realiteit van de rechtstaat, die aan de basis ligt van onze moderne maatschappij, en een noodzakelijke voorwaarde voor het handhaven van peis en vree. Al blijkt dat niet bij een oppervlakkige observatie van de organisatie, toch berust heel de geschiedenis van de samenleving tijdens het A. R. op juridische, formele relaties tussen de macht, de gemeenschap en de persoon, die weliswaar evolueerden. Dat gold zowel voor het kerkelijk als voor het burgerlijk recht, dat een geschreven vorm van internationaal recht vertegenwoordigde, als voor de multipale, lokale vormen van het gewoonterecht.

De **Keure van Edingen**, waarvan de datum niet gekend is, en die van Herne en van Kester, van respectievelijk 1211 en 1217, hadden niet dezelfde betekenis. De laatste twee waren geen vrijheidskeuren, zoals die toegekend werden aan een stad, maar veeleer landelijke keuren, waarin slechts bepaalde rechten aan de bevolking werden toegestaan¹. De meeste dorpen hebben nooit een keure genoten; als enig voorbeeld vermelden wij hier Mark. De "*libertas*", toegekend aan de inwoner van een stad, begon één jaar en één dag na het begin van zijn verblijf te lopen. De zo erkende inwoner (*resséant*) was van dan af aan het gewoonterecht onderworpen.

Het statuut van buitenpoorter *van de poort van Edingen*² werd aan bepaalde inwoners van de diverse dorpen toegekend. Voorwaarde was eigenaar zijn van een huis gelegen in de stad, waarvan de cijns of de rente meer dan 12 deniers tornoois bedroeg. Zij die aanvaard werden, moesten de eed van getrouwheid aan de stad afleggen. Voordelen van dit statuut waren het niet onderhevig zijn aan handelstaks (tonlieu) voor zijn aan- en verkoopverrichtingen en het feit, voor wat gerechtelijke zaken betreft, af te hangen van de stedelijke jurisdictie; de erfgenamen van een buitenpoorter ontsnapten daardoor aan het betalen van het "*beste cateel*" (zie verder). Verplichtingen verbonden aan het statuut van erkende inwoner van de stad waren: het deelnemen aan de bouw van en aan de wachtbeurten op de wallen, ook het uitvoeren van bepaalde karweien zoals het uitbaggeren van de stadsgrachten en het onderhouden van de wegen.

De poorterboeken van Edingen zijn zoek geraakt. Het aantal buitenpoorters van Edingen blijkt vrij gering te zijn geweest op economisch vlak, een teken van de toch

¹ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13e eeuw*, XXV, Brussel, 1993, p. 135.

² De benaming van *poort*, gegeven aan bepaalde plaatsen vanaf de 14de eeuw (o.a. aan Edingen, Asse, Merchtem, Ninove, Geraardsbergen, Aalst, Vilvoorde, Dendermonde, Hulst), is nog steeds onduidelijk. Zij berustte zeker niet op een juridisch begrip. Zij had waarschijnlijk een economische betekenis (met daarom niet een portus of have) en duidde op plaatsen welke in het verleden kleine steden bleven of het zelfs nooit werden.

maar middelmatige aantrekkingskracht van de stad. Daarentegen kent men voor het midden van de 14de eeuw de naam van 17 Edingenaars en die van 80 mensen uit het baljuwschap, die buitenpoorters waren van de stad Ath. Op het einde van de 14de eeuw blijkt een duidelijke kentering te zijn gebeurd ten voordele van de buitenpoorterij van de stad Geraardsbergen; met dit statuut telde men toen 26 Edingenaars en 55 andere lieden uit het baljuwschap. Dat Herfelingen het opmerkelijke aantal van 16 bereikte³, is in verband te brengen met de commerciële motivatie van hun aansluiting (zie verder). Het dorp lag immers op het kruispunt van de grote weg Halle-Geraardsbergen en van de belangrijke handelsweg welke de Romeinsesteenweg alsook de groteweg Brussel-Edingen vertegenwoordigden.

Op zuiver juridisch vlak vindt men **op het platteland** de bevolking verdeeld in andere soorten categorieën dan in de stad, ten minste in het begin:

- a) de “*mansionarii*”, die vrije lieden waren (*liberi homines* of *francs-alleutiers*), eigenaar van een *mansio*, een hof afgestaan uit het oud domein en dat principiëel 36 bunder groot was, verdeeld onder elk van de drie velden van het dorp (één *mansus* = 12 bunder); hun gronden werden als Vrijgoed of allodiaal goed vermeld, dat *alleen van God en de zon afhing*;
- b) de grote boeren met een paard en/of een ploeg (ook “*laboureur*” genoemd);
- c) de talrijke andere boeren die zulke uitrusting moesten missen en alleen bezitters waren van cijnsgoed, waarvoor jaarlijks aan de heer een vaste cijns of rente moest betaald worden; vandaar dat zij door de heer “*homines meos*” (lijfeigenen) ook “*louagiers*” of “*laboueurs à bras*” genoemd werden;
- d) de lieden zonder land, *kossaten* (< *cote* = hut; ook keuterboer), “*masuriers sans terre*” of “*manuoperarii*”, eveneens “*les povres*” genoemd; in deze groep bevonden zich de landbouwarbeiders, oorspronkelijk ook ambachtslui en handelaars.

Uit deze indeling blijkt dat land, de enige vorm van vastgoed, van tel was, vooral daar het statuut van het vastgoed dat van de persoon-eigenaar en van de niet-eigenaar bepaalde.

In de keure van Herne 1211, werden de *homines meos* en de *kossaten* van de dodehand en van de tallia vrijgemaakt mits, boven de cijns, het betalen van 2 solidi (= cent) per bunder, en het betalen van ook 2 sol. supplement bij de aankoop van grond (= *droit d'entrée*). Aan de *extranei*, dit zijn de lieden van elders die zich, aangetrokken

³ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 62-64.

door de nieuwe ontginningen, in het dorp kwamen vestigen, werd, bij gelijke voorwaarden, dezelfde *libertas* toegestaan⁴.

In het Hernegewoud telde men, op een totale oppervlakte van 5104 bunder, 1427 b Vrijgoed, 1826 b Cijnsgoed en 275 b Heroutcijnsgoed; dit laatste sloeg op de ontginningen van rond het jaar 1218. De keure van Kester van 1217 bevat dezelfde bepalingen; in het Kestergewoud werd echter geen Vrijgoed vermeld.

Het zo duidelijk juridisch onderscheid tussen stad en platteland ging met de tijd vervagen. Meer en meer gebeurde de sociale differentiëring door het fortuin, anders gezegd door het zuiver bezit van land, en niet meer door het statuut ervan.

In het Pajottenland is tijdens heel het A.R hier en daar sprake van de nog steeds iet of wat raadselachtige *meiseniers*. Hun naam is etymologisch met de naam mansionarius verwant. Woonachtig in “een hele reeks dorpen van de streek, waren zij afstammelingen van de door de heer van Gaasbeek en van Grimbergen oudtijds vrijgemaakte lijfeigenen en waren ontheven van de dode hand en van alle karweien. Het eervol standbewustzijn dat aan hun bevoorrecht statuut verbonden was en dat enkele juridische voorrechten inhield, werd erfelijk overgedragen zowel aan vrouwelijke als aan mannelijke kant⁵.

Het **gewoonterecht** van de stad Edingen gold eveneens in de dorpen van het baljuwschap. Voor moeilijke rechterlijke zaken gingen de schepenen te rade, *ten hoofde* zei men, naar Geraardsbergen.

Wij hebben aangetoond dat in vermeld gewoonterecht trekken doorwogen, die als op maat gesneden waren voor een stadsbevolking, vooral bedrijvig in de handel, in het bezit van roerende goederen, en welke op het principe van de gemeenschap van goederen in het huwelijk steunden. Men mag zich afvragen of het erfenisrecht eraan verbonden wel de ideale oplossing was ten behoeve van een landelijke bevolking. Het gelijk verdelen van landeigendom onder de kinderen kon niet anders dan het versnipperen van de grond in de hand werken, een verschijnsel dat op termijn ongunstige gevolgen zou hebben ⁶ (zie verder).

Buiten de heerlijkheid Edingen halen wij hier de juridische impact aan van de Vrijheid Brussel (franchise), die zich het verst in zuidwestelijke richting uitstreekte, over

⁴ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, XXV, pp. 136-138.

⁵ J. LINDEMANS, *Van Meiseniersbloed*, Vlaamse Vereniging voor Familiekunde van Vlaams-Brabant, 1998. De auteur ziet in de instelling van de « *vrij meyseniede mannen Sente Pieters van Loven* », ontstaan in West-Brabant vermoedelijk in de 14de eeuw, een zet van de hertog om de lokale burgerij van de plaatselijke macht van de leenmannen te ontvoogden.

⁶ Idem, I, pp. 159-163.

een deel van wat later het Pajottenland werd en dat het gebied van Anderlecht omvatte (Fig. 3)⁷.

3. Verhouding in het kader van de heerlijkheid

Zij kwam voor de dorpen formeel naar voor in hun schepenzegel, later in hun schild. Het was inderdaad dat van de heren van Edingen: van het gegeerd type⁸, al dan niet geladen met herkruiste kruisjes. Heel wat dorpen deelden dat schild met de stad zelf. Daardoor behoren, ook nog heden ten dage, tot éénzelfde reeks: het schild van de gemeenten Bassily, Hove, Ghoy, Sint-Pieters-Kapelle, Mark, Lettelingen en Vollezele, wat de helft uitmaakt van het aantal dorpen welke de heerlijkheid ooit telde!

Aan de multiple heerlijkhe rechten was zowel de bevolking van de stad als die van het platteland onderworpen. Wat voor beide intiteiten wel gelijk was, was het banrecht op wind en water, d.i. op het malen van de diverse graansoorten, eveneens op het vissen, op het tolrecht bij invoer van allerlei waren (*winage*), o.a. wol, leder, honig, olie, wijn, peper en zout, haring, zaaigraan, ijzer, kleurstof, paarden en vee. Rechten werden ook geheven op het brouwen en op het gebruik van de belangrijkste wegen (*cauchiaige*).

De rechtvaardiging van deze rechten vond haar oorsprong in oudere toestanden, toen de heer zijn eigen inrichtingen uitbaatte. Onder hen telde men de molen, oven, brouwerij, halle, door hem ter beschikking van de bevolking gesteld, zowel als het gebruik van wegen, waarvan hij het onderhoud verzekerde.

Een deel van de opbrengst van deze rechten geraakte geleidelijk in handen van de stad, die ze in taksen omzette. Zo gebeurde met de Waag, met de verkooptaks op allerlei waren en op de overdracht van immobiliën. Meestal werden ze nog met de heer gedeeld, aan wie in den beginne de helft toekwam, later beperkt tot één derde. Een gelijkaardige verdeling tussen heer en stad gebeurde met de opbrengst van boeten.

Op andere vlakken lag de toestand in de dorpen een heel stuk ongunstiger dan in de stad. De reden was dat de meeste rechten op een of ander aspect van de landbouw sloegen. Een voorbeeld was het *schoofland*, liggend in het oudst landbouwareaal. De afhouding van de heer bedroeg een deel van de opbrengst, gaande van het derde tot het negende. Op andere plaatsen werd het schoofland in cijnsland omgezet; dit was een

⁷ PH. GODDING, *La ville et ses alentours: rapports juridiques*, in La Région de Bruxelles, Gemeentekrediet, reeks in-40, Brussel, 1989, p. 119.

⁸ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, pp. 531-542.

betere uitkomst, gezien de voortschrijdende devaluatie, welke met de tijd de grootte van de geldelijke verplichting van de boer steeds verminderde.

Tot op het einde van het A.R. bleven bepaalde percelen land onderhevig aan de last van *karweien*. Deze verplichtingen bestonden in het vervoer met paard van landbouwproducten gewonnen op het heerlijk hof, ook in het hooien van meersen, in het onderhoud van wegen en het uitbaggeren van waterlopen, in het leveren van kost en onderdak aan de heer of zijn afgevaardigde, tijdens diens inspectieronde op zijn domein (verblijfrechten).

Karweien waren prestaties, te leveren bv. gedurende drie dagen per jaar. Zo noteert men van de 16de tot de 18de eeuw het verder bestaan van deze verplichting te Mark waar zij op 116 percelen, samen 77 bunder 3 dagwand 35 roede groot sloeg, en in vervoerkarweien bestond. Het "*kerreghelt*" was de cijns op deze percelen en moest, verschillend van de vervaldagen voor het overige cijnsland (Kerstmis, Pasen, Sint-Jan-Baptist), op Sint-Remigius betaald worden⁹. Te Tollembeek bestond er nog karweigeld in 1748 op 28 bunder 1 dagwand 25 roeden, een verplichting die al vroeger in geld omgerekend was¹⁰; we weten nochtans, volgens het charter van 1338, dat de karweien, hand- en spandiensten, verschuldigd aan de heer in het Hernegewoud, afgekocht zijn.

Zelfs na het vervallen van deze verplichtingen, bleef dus hier en daar en eeuwen lang, het betalen van hun waarde omgerekende in specien nog steeds van toepassing.

Het recht van de *dode hand*, beter gezegd de verzachte formule van het *beste cateel*, was algemeen verspreid. Het bestond voor de erfgenaam in de verplichting het beste meubel of dier in de nalatenschap van het gezinshoofd aan de heer af te staan ; hij kon het evenwel terug afkopen. Zoals gezegd, hadden de dorpen van het Herne- en van het Kestergewoud door de keuren van 1211 en 1217 het afschaffen ervan bekomen, in ruil van een verhogen van de cijns. Om een einde te maken aan de processen welke er in die materie vaak ontstonden, werd het beste cateel op het einde van het A.R. in abonnement omgezet¹¹.

Een hypothese. De dode hand betekende in principe dat het land verworven door de overledene bij het afsterven naar de heer terugkeerde. Anderzijds was het zo volgens de wet dat een huis niet als vastgoed werd beschouwd, daar het toen makkelijk verplaatsbaar was. Alleen een deel van de bevolking was aan het beste cateel onderworpen. De vrijstelling ervan werd langs moederskant overgeërfd. Mag daaruit soms niet afgeleid worden dat aan het *beste cateel* juist de afstammelingen van

⁹ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, XXVI, Brussel, 1996, p. 232.

¹⁰ M. PEREMANS, *Thollembeek*, in *Brabantse Folklore*, 1926, p. 128.

¹¹ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 11.

manuoperarii-kossaten onderworpen waren, die destijds over geen eigen land, en alleen over roerende goederen, beschikten? Is deze veronderstelling correct, dan zou het *beste cateel* historisch de overgang betekend hebben van een juridisch statuut gebonden aan het land, zoals hierboven aangetoond, naar een persoonlijk, erfelijk statuut. Deze visie strookt weliswaar niet met die van L. Verriest, die zegt dat “*le meilleur catel n’a rien à voir avec la condition originelle des personnes*”¹².

In de heerlijkheid waren er rechten te betalen, *diensten* genoemd, op de verkoop van een huis of van bouwgrond (*héritage*)¹³; het bedrag stond in verhouding tot de eraan verbonden cijns.

Bij het nagaan van de boekhoudkundige aspecten van de heerlijkheid Edingen, komt men tot de vaststelling dat de helft van de inkomsten uit die van het landelijk heerlijk domein, vooral uit de bossen, voortkwam; terwijl de andere helft van het innen der diverse heerlijke rechten voortvloeyde¹⁴. Wat deze laatste betreft, kwam op het einde van de 16de eeuw amper 4% van de stad zelf, die haar hoogste bloei toen reeds achter de rug had¹⁵.

Daarentegen werd de stad, door de talrijke giften en stichtingen die haar toekwamen, door de heren duidelijk bevoordeeld¹⁶. Het grootste deel der uitgaven van de heerlijkheid werd aan het bouwen en verfraaien van het kasteel en aanleg en onderhoud van het vermaard Park besteed.

In het kader van de inkomens en uitgaven van de heerlijkheid, mag dus gesproken van een duidelijke verschillende verhouding ten voordele van de stad, voor het grootste deel ten koste van het platteland.

Een kanttekening verdient hierbij de juiste interpretatie van het “schenken” door Anne de Croÿ van een klok aan de kerk van Tollembeek en andere dorpen. Eigenlijk betrof het de banklok, een vanzelfsprekend heerlijke verplichting, daar deze klok luiden moest op diverse termijnen waarop de cijns diende betaald te worden. In de dorpen van de heerlijkheid (“*villages à clocher*”) had de heer trouwens in principe de morele verplichting een toren te bouwen. Het was de klassieke schuilplaats voor de bevolking bij nakend gevaar, welke later de kerktoren werd¹⁷.

¹² L. VERRIEST, *Le servage dans le comté de Hainaut*, Brussel, 1910.

¹³ Y. DELANNOY, *Ordonnance des vinaiges de la ville d’Enghien, comme ils sont contenuz en la fin du vieil cartulaire (1545) et aultres droictures de vinaiges et tonlieux d’icelle ville et des lieux en dépendans, datant de 1567*, Cercle Archéologique d’Enghien, 1952, p. V.

¹⁴ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 12.

¹⁵ *Idem*, I, p. 504.

¹⁶ *Idem*, II, p. 24.

¹⁷ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 10.

Heer, stad en dorpen van de heerlijkheid waren samen bij hun verdediging betrokken. De stad stond, met haar versterkte omwalling, voor een deel bekostigd door de heer, voor het grootste deel door haar zelf, als het ware borg voor de veiligheid van allen; indien zij het begaf, moesten ook de dorpen het bekopen. In 1359 werden door de heer voordelen toegestaan aan vreemdelingen (*aubains*) en bastaarden; zij zouden in de plaats van de dode hand voortaan alleen aan het beste cateel onderworpen worden. De bedoeling, uitdrukkelijk vermeld in het charter, was inwijkelingen aan te trekken, die, door hun vestiging in de stad, tot de verdediging van de wallen zouden bijdragen. Tijdens de oorlog die de Gentenaren in 1452-1453 tegen de hertog van Bourgondië voerden, moesten de dorpen gewapende mannen ter beschikking stellen om de vesting van de stad te verdedigen¹⁸.

De zogezegde gemeentelijke autonomie dient gerelativeerd te worden. In het Land van Edingen waren stad en dorp onderworpen aan hetzelfde heerlijk gezag, dat hier, het zij genoteerd, bijzonder sterk was. Zo was de baljuw van Edingen, d.i. de plaatsvervanger van de heer, er bevoegd voor talrijke taken die elders in Henegouwen aan de schepenen toekwamen, zodat de administratie van de heerlijkheid hier meer dan elders gecentraliseerd was. Sinds 1422 had de heer eveneens het absolute en exclusieve recht de "*Plaid Général*", het jaarlijks geding, door zijn sergeanten te laten instellen¹⁹

4. Dorp tegenover stad op fiscaal vlak

Er wordt aan herinnerd dat van de drie standen, namelijk adel, Kerk en steden, de eerste theoretisch een derde van de door de prins gevraagde financiële hulp verschuldigd was, maar dat dit deel afgewenteld werd op de dorpen (*les villes battiches*). Voorwendsel was, dat de adel van oudsher voor het verdedigen van het land zelf instond. In een tijd waarin het leger uit huurlingen bestond waarvan hij de last moest dragen, had de adel het er trouwens voor over zijn eigen bloed te schenken. In tegenstelling tot de steden waren de dorpen niet vrij het deel dat hun opgelegd werd, te bepalen. Voor elk dorp werd de bijdrage berekend aan de hand van het aantal haarden dat het telde; vandaar het opmaken van denombrementen.

De stad Edingen werd vrij vroeg, vanaf 1365, onder de "*goede steden*" van Henegouwen opgenomen, met weliswaar een voorbijgaande uitsluiting van dit statuut rond 1406²⁰. Zo was zij, ten opzichte van de dorpen van de heerlijkheid, fiscaal

¹⁸ M. PEREMANS, *o. c.*, p. 113.

¹⁹ B. ROOBAERT, *Voor meyer ende schepenen van Herneghewault*, -HOLVEO, XVII, 1989, p. 172 en 175.

²⁰ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 118.

bevoorreed. Symbool van dat begeerd statuut was voor een stad de Marktstijl, die op het marktplein prijkte.

Op haar beurt hief de stad gemeentetaks om haar uitgaven te bekostigen. Die sloeg voornamelijk op het brouwen in de stad en het gebruik van bier en wijn, een taks welke de betekenisvolle naam van *ongeld* droeg (*maltôte*). Zij werd in 1498 tot op een afstand van één mijl buiten de omwalling uitgebreid. De dorpen Hove, Lettelingen, Sint-Pieters-Kapelle en Mark spanden een proces aan tegen deze maatregel²¹, welke tevens het centrum van Herne omvatte en zowel op het uitbaten van de omliggende herbergen als op het brouwen sloeg (Fig. 4).

5. Dorp tegenover stad op economisch vlak

Schematisch kan worden gezegd dat het platteland van zijn activiteit in de **primaire sector** leefde, d.i. van het produceren van ruwe landbouwproducten. Tot deze categorie behoren de verschillende soorten graan: rogge, tarwe, masteluin, dat een mengsel van beide soorten was, boekweit, spelt, haver, gerst; verder vlas en hop; later tabak, koolzaad, hennep, biet, en, vanzelfsprekend, vee. Tot deze sector behoorde eveneens het winnen van grondstoffen: zand- en leisteen, turf, leem en volaarde, mergel en zand²².

Economisch berustte de landbouw op een kapitalistische basis, namelijk op het productiemiddel dat grondbezit was. De rationele uitbating ervan door geestelijke en wereldlijke heren beoogde het vermeerderen van de productiviteit en werkte het steeds verbeteren van de landbouwtechnieken in de hand. Tot deze technieken hoort het drieslagstelsel, dat alleen op uitgestrekt goed van grote landbezitters toepasbaar was, en er ook tot in de 18de eeuw het langst doorgedreven werd. Voor de hoeven in het bezit van de stedelijke burgerij spreekt men liever van rentkapitalisme, waarbij men zich tot het louter afkomen van opbrengsten beperkte, zonder bijkomende investeringen. Omgerekend in liter graan ging de pacht per eenheid van oppervlakte steeds stijgen. Op termijn betekende de tweede vorm een hinderpaal voor de ontwikkeling van het platteland.

In het stedelijk milieu hield men zich bezig met het verwerken van voornoemde producten: het aanwenden van materiaal voor het optrekken van donjon, van kerk en omwalling en van stenen huizen van de hogere burgerij, het weven en vollen van laken uit geïmporteerde wol, het weven van lijnwaad uit linnen, het looien van vellen, het maken van zeep, het zoutzieden, en, wat Edingen vermaard maakte, het vervaardigen

²¹ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 39.

²² Idem, I, p. 422.

van kunsttapijten²³: zovele takken van de economische activiteit die onder de naam **proto-industrie** vallen.

Het reglement van de diverse **Ambachten** maakte er voor hun leden een verplichting van om in de stad of in haar onmiddellijke buurt (*banlieue*) te wonen, terwijl “vreemdelingen en onbekwamen” geweerd werden. Het woord monopolie is hier in zijn etymologische uitleg van toepassing.

In dezelfde lijn lag in de 14de eeuw het organiseren van school en onderwijs, voorbehouden aan de stad tot op één mijl van de wallen. Op zulke wijze wou ze, volgens privilege haar toegestaan door de vrijheidskeure, haar eigen ontplooiing en uitstraling in het omliggende verzekeren. Herne en Sint-Pieters-Kapelle stapten echter vrij vroeg over voornoemd verbod en openden zelf een school²⁴.

Gewezen wordt op het ontbreken van een duidelijke afbakening stad-platteland ten opzichte van voornoemde activiteiten. In het midden van de 16de eeuw verrichtte één derde van de landelijke bevolking ambachtelijk werk, dat voornamelijk in linnen- en tapijtweven, in houthakken en –zagen bestond²⁵. Voor het grootste deel was haar activiteit, zoals het brouwen en het malen van graan, voor de eigen bevolking bestemd. De op het platteland voortgebrachte producten waren wel van de eenvoudige soort en meestal van mindere kwaliteit. Zo had het landelijk geweven tapijtgoed niets gemeen met de kunstwerken, waarvan men nog heel wat exemplaren in het stedelijk en andere musea kan bewonderen²⁶.

De concentratie aan technische productiemiddelen welke de stad kon verwezenlijken bracht haar op een niveau dat het platteland niet kon evenaren. Zo bestond er te Edingen een gemeentelijke volmolen en werd er een gemeenschappelijke tapijtververij ingericht.

De andere activiteit die de bloei van de stad verzekerde was van **commerciële** aard, overeenkomend met wat, samen met de diensten, de tertiaire sector genoemd wordt. De belangrijkste handel te Edingen betrof die van graan. Met haar graanhalle fungeerde de stad als tussenschakel tussen het omliggende platteland en de grote graanmarkt van Bergen. Dat deed ze ook voor het lijnwaad, dat in de 15de eeuw verder naar de markt van Ath ging, later naar de Vlaamse markten. De productie was voor uitvoer naar Engeland, Frankrijk, Spanje, Duitsland, Italië en “heel de Christenheid” bestemd.

²³ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 50.

²⁴ Idem, I, pp. 32 en 33.

²⁵ M. A. ARNOULD, *Les cahiers de taille de Hoves-Graty (1465-1517)*, A.C.A. Mons, t. 57, 1940, p. 185-238.

²⁶ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 51.

Voor de dorpen van het omliggende was de betekenis van de Edingse graanhalle zeer groot. Men beweerde zelfs, maar o.i. verkeerdelijk, dat zij de boeren van het Herne- en Kestergewoud toebehoorde. Bassily en Kester hadden wel een eigen halle; vermoedelijk vertegenwoordigden die laatste niet meer dan een eerste, lokale schakel in de ketting van het verhandelen²⁷.

De verhandeling van graanoverschotten, overwegend tarwe komende uit deze bijzonder vruchtbare (leem)streek, betrof de productie van alleen de grote hoeven, o.a. van abdij en heer²⁸. De wereld van de ontelbare keuterboeren leefde in een autarkisch economisch systeem.

In de 18de eeuw was de landbouw nog intensiever geworden dan voorheen²⁹. De graanproductie in het Pajottenland, geschat aan de hand van de hoeveelheid geleverde tienden, steeg in de 18de eeuw. Dit ging gepaard met een gemiddeld overschot dat, naargelang van het dorp, van tussen 13 en 29% naar 59-67% van de productie evolueerde. Nog onbebouwde gronden werden ontgonnen. Het gemiddeld gewicht van een koe steeg toen van 225 naar 325 kg, van een os van 300 naar 400 kg. Deze bloei van de economie kreeg de naam van *Gouden Landbouw*. Te Leerbeek was er in 1755 dienstpersoneel aanwezig in ieder gezin dat meer dan 5 bunder land bewerkte³⁰. In het laatste kwart van de 18de eeuw ontstond nochtans een economische en sociale regressie. In 1700 was één dienstpersoneelslid in 4 huisgezinnen tewerkgesteld; op het einde van de eeuw was het cijfer tot één op 8 gezinnen gedaald.³¹

De grote vierkantoeve, zoals men ze in het Pajottenland treft, is in feite in heel het uitgestrekt territorium van de leemstreek bekend. De oudste gebouwen stammen er uit de 18de eeuw, de eeuw waarin, na de onlusten van de 16de en de oorlogen van de 17de eeuw, de vrede was teruggekeerd. Beschrijving en interpretatief commentaar van dit zo specifiek type hoeve vindt men in Bijlage I.

Er bestond een ander handelscircuit voor graan dan dat wat via de halle liep: het ging om de productie van Edingse burgers, gewonnen op de landbouwuitbatingen in hun bezit, en welke rechtstreeks aan de handelaars verkocht werd. Deze parallelle markt vertegenwoordigde een aspect van de vigerende concurrentie tussen stad en platteland.

²⁷ Idem, II, 43.

²⁸ G. DUBY, *France rurale, France urbaine: confrontation*, voorwoord in *Histoire de la France urbaine*, Parijs, 1980; C. LIS, *Enkele kanttekeningen bij het historisch onderzoek naar de relaties tussen stad en platteland*, in *Heuristiek en Methodologie van de dorpsgeschiedenis*, Antwerpen, 1980, p. 110-125.

²⁹ CL. BILLEN, *Une révolution introuvable?* in H. Hasquin e.a., *La Belgique autrichienne. 1713-1794*, Gemeentekrediet, Brussel, 1987, p. 95-120.

³⁰ F. VERVISCH, *Volkstellingen te Leerbeek*, -HOLVEO, 1985, p. 126 en 127.

³¹ F. DAELEMANS, *Het Pajottenland in de 18de eeuw. Historisch-demografisch onderzoek*, Doctorale thesis VUB, Prom. dr. E. Scholliers, 1979, 3 delen.

Niettemin moest het graan door de verantwoordelijke van de halle gewogen worden en was het eveneens aan het betalen van heerlijk tolrecht onderworpen³².

De marktfunctie betekende voor een stad een aanzienlijk economisch voordeel. Het inrichten werd door de heer als een privilege toegestaan. Voor de praktische verwezenlijking ervan werd door hem een halle gebouwd en tegen het vorderen van koop- en verkooprecht ter beschikking van de stad gesteld. Het goedkeuren van de kwaliteit der verkochte waar en de waarborg betreffende maat en gewicht, waren beide door de heer in zijn hoedanigheid van ondernemer verzekerd. De organisatie van de markt was een feitelijk monopolie. De prins verleende aan bepaalde steden de erkenning als uitvoermarkt voor bepaalde producten naar den vreemde.

De ambachtelijke producten, vervaardigd door de stadsbewoners, werden eveneens in de handel gebracht. Niet alleen werd op die wijze een meerwaarde aan de ruwe plattelandproducten verschaft, een tweede, welgekomen winst, voordeel van het stedelijk milieu, sproot voort uit hun verkoop. Als voorbeeld vernoemen wij hier het leerlooien

Het verhandelen van waren, aangebracht van uit het platteland ten behoeve van de stadsbevolking, gebeurde te Edingen op de wekelijkse woensdagmarkt. Zeer vroeg werd zij in gespecialiseerde markten opgesplitst. Op de twee jaarmarkten, die plaats vonden op St.-Magdalena- (22 juli) en op St.-Denijsfeestdag (9 oktober) werden daarentegen overwegend producten van de stadsnijverheid verhandeld. Zij duurden drie volle dagen, wat overeenstemt met de afstand van waar de handelaars uit de omliggende steden de jaarmarkt te paard kwamen bezoeken³³. Een speciaal privilege, toegestaan door de prins, beschermde venter en waar tegen aanslag.

Vreemde handelaars moesten *patente* betalen, die hoger lag dan de jaarlijkse taks verschuldigd door de lokale ambachtslieden. De maximale prijs opgelegd aan “*vreemde bieren*” moet als een ander protectionistische maatregel beschouwd worden, zowel in het voordeel van de lokale brouwers als van de gebruikers. Op gelijkaardige wijze mocht, tijdens het eerste uur na de opening, geen vreemdeling op de wekelijkse markt, noch mocht een Edingenaar voor rekening van een vreemdeling, enige waar aankopen: bedoeling was de marktprijzen in toom te houden.

De omvang van het territorium bediend voor een bepaald product door een bepaalde stadsmarkt, kan uit de uitbreiding van het gebruik der maten en gewichten eigen aan bewuste stad afgeleid worden. Zo weet men dat Bassily, Lettelingen, Mark, Hove, Sint-

³² Y. DELANNOY, *La Halle aux grains et aux toiles d'Enghien*, A.C.A.E., XXXII, 1998, p. 32-61.

³³ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 56.

Pieters-Kapelle en Steenkerque dezelfde maten en gewichten als Edingen gebruikten. Hetzelfde gold voor rogge te Galmaarden en Bogaarden; hetzelfde voor haver te Kester. Datzelfde dorp gebruikte nochtans voor deze graansoort eveneens een Brusselse maat, terwijl het voor tarwe, de graansoort die vermoedelijk alleen in zijn halle verhandeld werd, een eigen maat had³⁴. In tegenstelling tot haar zustersteden beschikte Edingen alleen voor vloeistoffen (bier en olie) over een eigen waarde van de *pot*; voor het graan (volumematen waren de *mudde* en de *rasier*), voor het wegen (het *pond*), alsook voor het meten (de *el*), gebruikte men in de stad dezelfde waarde van de maat als te Ath en te Bergen, waar, voor de handel van deze producten, het stadje van afhing.

Handel bracht het hanteren van nog andere munten dan de Henegouwse tornoois met zich, in het bijzonder Brabants en Vlaams; vandaar ook de aanwezigheid te Edingen van een Lombardenhuis voor de wissel, en van Joden, actief in het geldlenen.

De talrijke stadskooplui waren de spil van de handel naar heinde en ver. Zij waren verenigd in de rijkste broederschap van de stad (*Confrérie des Merciers*). Van de grote invloed die zij te Edingen en in de omtrek uitoefenden krijgt men een idee, als men weet dat zij in 1505 privileges verkregen en gezag uitoefenden over de gelijkaardige verenigingen van Halle, Lembeek en Tubize³⁵.

Besluit

Wat op economisch vlak de relatie stad-platteland betreft, wordt algemeen aanvaard dat in de Middeleeuwen het ontstaan zelf van een stad onmogelijk was geweest, zonder de toevoer van middelen uit het omliggende platteland. Vaak werden de economieën van beide milieus als gewoon complementair beschouwd. Eens het zo ver was gekomen ging de verhouding echter een ommekeer meemaken.

Niet alleen op het gebied van de productie, vooral op commercieel vlak bevond de stadsbevolking zich in een heel wat gunstigere situatie dan de meeste bewoners van het platteland. Er dient van afhankelijkheid van het landelijk tegenover het stedelijk niveau gesproken. Menig historicus die wijst op een algemeen Europees verschijnsel, gaat een stap verder en spreekt op economisch vlak van **schromelijke uitbuiting van de stad ten koste van haar hinterland**³⁶. Verderop onderzoeken wij in welke mate deze discrepantie zich in de sociale situatie weerspiegelt.

³⁴ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 58.

³⁵ Idem, II, p. 220.

³⁶ G. DUBY, *France rurale, France urbaine: confrontation*, voorwoord in *Histoire de la France urbaine*, Parijs, 1980; C. LIS, *Enkele kanttekeningen bij het historisch onderzoek naar de relaties tussen stad en platteland*, in *Heuristiek en Methodologie van de dorpsgeschiedenis*, Antwerpen, 1980, p. 110-125.

6. Verbindingsmiddelen in en voor de streek

Geen bloeiende economie zonder goede verbindingswegen. Het stervormig wegennet, gericht naar de vijf poorten van Edingen (Fig. 2), vormt als het ware het duidelijkste teken van de centraliserende handelsfunctie van de stad. Gelijktijdig verzekerde het de rechtstreekse verbinding tussen de hoofdplaats en de dorpen van de heerlijkheid. De lazerij van een dorp lag op een uithoek van het territorium ingeplant, tevens op de doorgaans drukste weg, en dat was die welke naar de stad leidde³⁷. Deze ligging was in de 13de-14de eeuw, de voordeligste voor de zieken om de voorbijtrekkende reizigers aan te spreken en te bedelen. Andere indicatoren voor het drukke verkeer langs de wegen waren de aanwezigheid van belangrijke kapellen en het aantal herbergen; van deze laatste telt men er in de 18de eeuw samen 24 in de buurt van Edingen³⁸. Tot zover voor de verbindingsmiddelen tussen dorp en stad.

Onderzoeken wij nu voor de streek de plaats van die verbindingsmiddelen waarvan de betekenis boven het lokale vlak reikte. Zij werden hoofdzakelijk voor export- en importhandel gebruikt en verbonden Henegouwen met de zee. Hun evolutie is bepalend geweest voor de socio-economische geschiedenis van de streek (Fig. 6). Vandaar dat wij, om inzicht te krijgen in het latere ontstaan van het Pajottenland, uitgebreide uitleg willen geven over de toestanden tijdens het Ancien Régime.

Het zwaar goederenvervoer was langs zee en waterwegen heel wat minder duur dan over land, in een verhouding welke tijdens het A.R. op 4 tegenover 7 geschat wordt³⁹. Toch dient rekening gehouden te worden met de kostprijs van het lastige overschepen, dat, voor een grootwijnvat of een molensteen, bij middel van een toen nog zeldzame kraan moest gebeuren. Het belang van de waterwegen kan niet overschat worden. Op de kaarten van de oude geografen worden zij trouwens zorgvuldig getekend, terwijl de wegverbindingen er meestal zeer summier op staan vermeld.

In de richting zuid-noord waren de waterwegen, Dender en Zenne, de handelshoofdwegen. Duidelijk is dat Edingen en de omliggende streek ten opzichte van deze verbindingssaders ongunstig lagen. De Dender was reeds op het einde van de 12de eeuw tussen Aalst en Dendermonde bevaarbaar. Op het einde van de Middeleeuwen, en nadat Gent er zich lange tijd om concurrentiële redenen had tegen verzet, was zij het tot Ath. In de 18de eeuw gebeurde de kanalisering van de rivier met het bouwen van

³⁷ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, p. 430.

³⁸ *Idem*, I, p. 374.

³⁹ R. VAN UYTVEN, *Transport- en verbindingsmiddelen voor de Brabantse steden 1500-1850. Een voorlopige balans*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 78e jg, 1995, p. 217-248.

sluizen. Hadden de inwoners van Denderleeuw niet de spotnaam van *scheeptrekkers* gekregen?

De Zenne was bevaarbaar van Halle tot Brussel. Zoals de andere Midden-Brabantse steden, was zij als eindpunt van de scheepvaart en het landverkeer verderop gevestigd. In 1434 had de stad van de hertog van Brabant de eigendom van de rivier verkregen, op voorwaarde van werken voor het verbreden en het verdiepen van de rivier uit te voeren. Alleen zware lasten, zoals het vervoer van bouwstenen uit de zandsteengroeven van Dilbeek, en in 1552 van maalstenen, geraakten te Edingen via de Zenne⁴⁰. Hinderpalen bij het varen op de Zenne waren de overstromingen in de winter en de plaatsen met onvoldoende waterdiepte in de zomer. Zo werd men genoodzaakt op de waterloop spuien aan te leggen, dit zijn balken die men bij het voorbijvaren van de boten met platte bodem voorziene kon ophalen. Het boottrekken gebeurde met man- of paardenkracht. Nooit is de rivier goed bevaarbaar geweest, al werd in 1453 toelating verleend om, stroomafwaarts van Brussel, vier sluizen te bouwen. Voor het verbeteren van het verkeer naar Halle om de stad makkelijker met Henegouws graan te bevoorraden, werden in 1436 plannen gemaakt.

De vrij grote afstand, met paard een volle dagreis, tegenover bevaarbare waterwegen, deelde de streek in Brabant in zekere mate met andere plaatsen zoals Nijvel, Jenappe en Waver, welke daardoor in hun ontwikkeling als stad beperkt bleven. Voor het zwaar goederenvervoer dat graan vertegenwoordigde bleef de af te leggen afstand langs de wegen beperkt tot maximaal 15 km.

Tussen de twee waterwegen lag de Romeinsesteenweg, in een uniek maar betekenisvol document van 1621 voorkomend onder de naam van *chaussée qui va de Mons à Basserode*⁴¹.

Het oude Baasrode, uitgestrekt tot St.-Amands en sinds de 9de eeuw behorende tot het domein van de abdij van Lobbes, had zijn belang te danken aan het feit dat op deze plaats het water ondiep was en dat men te paard de Schelde kon oversteken; wat daar in de Romeinse tijd reeds gebeurde, was voor de Maas in Maastricht gebeurd, waarvan de naam, zoals men weet, van het Latijnse woord *trajectum* afgeleid is. Hoe belangrijk Baasrode was, nog voor de ontwikkeling van de Antwerpse haven in de 15de eeuw, is van de aanwezigheid van de heirweg komende van Mechelen af te leiden; eveneens, in de 14de eeuw, van de relaties van de Mechelse schippers met die plaats aan de Schelde, welke zij langs Dijle en Rupelvaart makkelijk konden bereiken⁴². De reden voor deze

⁴⁰ Y. DELANNOY, *Moulins et Meuniers de la ville d'Enghien*, A.C.A.E., XXV, 1989, p. 126.

⁴¹ Y. DELANNOY, *Le péril du feu*, A.C.A.E., X, 1955, p. 237.

⁴² Gedenkschriften van de Oudheidkring van het Land van Dendermonde, 3de reeks, delen I en XII.

blijkbaar eigenaardige handel zal wel de heersende concurrentie met de stad van Brabo geweest zijn.

De Romeinseweg, in de Middeleeuwen de Henegouwweg genaamd, liep over Merchtem, waar hij de weg Elewijt-Hofstade (bij Aalst) kruiste en waar Romeinse munten werden gevonden⁴³. Het is langs deze weg dat er te Kokejane en te Hove een bareel opgericht was, waar de heerlijke tolrechten werden geheven.

Terminus van de weg was de oude havenstad Hulst, door een *zwin*, d.i. een diepe inham, verbonden met de zee. Zijn hinterland bevoorradde lang onze streek in zout⁴⁴, gewonnen door het verdampen van zeewater dankzij het stoken van turf. Het vervoer van dit in grote hoeveelheden gebruikte product (10 kg per persoon per jaar) met tevens hoog soortgewicht, dat aan het betalen van tol aan de heer onderworpen was, was een dure zaak. De weg Bergen-Hulst mag dan ook oorspronkelijk als een vroegmiddeleeuwse zoutroute beschouwd worden.

Hulst was een zeehaven en tevens terminus van het toen bevaarbaar deel van de Westerschelde met name *de Honte*. Het woord Honte komt van het Frankische *huntjan* = voortjagen en betekent vloedgolf; meer oostwaarts was de scheepvaart door zandbanken verhinderd. Baasrode werd, na de ontwikkeling van Antwerpen in de 15de eeuw, een achterhave ervan, zoals Lier op de Nethe en Mechelen op de Dijle. Voor heel de streek, onderwerp van deze studie, was Baasrode de grote stapelplaats van de Antwerpse haven. Haar bevoorrechte situatie had ze te danken aan het feit dat de scheepverbinding van en naar Antwerpen er in één tij kon gebeuren.

Omdat zowel de ouderdom als het belang van deze verbinding vandaag zo onverwacht overkomen, voelen wij ons genoodzaakt de volgende argumenten tot staving van onze stelling aan te halen:

- a) Een uitgestrekt domein langs de Schelde, met het pontrecht over de stroom te Baasrode, werd door Pepijn van Herstal aan de abdij van Lobbes geschonken;
- b) De abdij van Cambron bezat sinds minstens de 13de eeuw eigendommen dicht bij Hulst;
- c) Lombarden, geldwisselaars, waren van zuid naar noord langs deze weg gevestigd: te Bergen, Edingen, Asse, Merchtem, De Oude Briel bij Baasrode en te Hulst⁴⁵;

⁴³ J. MERTENS, *Romeinse munten te Merchtem*, E.S.B., 1958, p. 344.

⁴⁴ D. VANDENPLAS, *Onderzoek naar de vrijheden van Lembeek in 1603*, -HOLVEO, XX, 1992, p. 124.

⁴⁵ Idem, I, p. 444.

- d) Een heer van Ter Rijst (Heikruis) huwde in de 14de eeuw met een edele dame uit de streek van Hulst;
- e) Edingen had een eigen zoutmaat (J.B. Renard), bewijs dat er voor dat product dat in de streek van Hulst gewonnen werd, een plaatselijke markt bestond;
- f) Een relict van deze oude noord-zuid verkeersrichting was in 1647 het vluchten van de zustergemeenschap uit Hulst, wegens religieuze vervolging naar het O.L.V.-gasthuis van Asse⁴⁶. De laatste twee feiten komen op het eerste gezicht als anekdotisch over. Hun volle betekenis krijgen zij pas als men weet dat huwen en verhuizen in die tijd bij voorkeur uit een plaats van herkomst gebeurden, welke materieel met de plaats van bestemming door bevaarbare rivier of groteweg verbonden was.

Een laatst, veelzeggend, relict, ditmaal voor de betekenis van Baasrode voor het verkeer uit Noord-Pajottenland, was voor W.O. II het uitzonderlijk zwaar vervoer met paardenkracht van boomstronken uit de streek, die daar op schepen geladen werden.

Barelen zijn getuigen van belangrijk verkeer langs een bepaalde weg. Een bareel was er op het territorium van de heerlijkheid Edingen op de Herhout, een gehucht van Tollembeek, langs de Geraardsbergse groteweg. Langs deze weg was de streek met Gent verbonden, met Parijs de andere metropolis van het Westen. Nog voor de doorslaggevende ontwikkeling van Antwerpen in de 15de eeuw, had Gent voor de streek zijn belangrijke rol van verbinding te danken aan de sinds 1251 gekanaliseerde Lieve, die de stad met Brugge en de zee verbond. De afstand Edingen-Gent was nagenoeg gelijk met die tussen Edingen en Baasrode; noteren wij als teken van het belang van het vervoer richting Gent, dat tussen 1402 en 1740 de Gainepoort van Edingen ook de naam van *Ghentporte* droeg. Door het feit dat het vervoer de oude Geraardbergseweg voor de nieuwe, met brugje over de Mark, ruilde, begrijpt men dat de Hernepoort in 1755 als *Porte de Gramont* werd genoteerd⁴⁷.

Op het belang van de verbindingsas die de Romeinsesteenweg was, wijst verder de aanwezigheid van verscheidene herbergen en van afspanningen erlangs te Lettelingen en in 1736 van vier herbergen te Kester⁴⁸. Andere indicatoren voor het belang van een bepaalde baan voor goederenverkeer waren de inplanting van octrooibarelen en wachtposten. Op de Romeinsesteenweg werd in 1761 nog een bijkomende bareel opgericht, te Herfelingen. Rond 1775 was het nog steeds een druk gebruikte verbinding, aangezien geschat werd dat er ter hoogte van Lettelingen 17.000 karren per jaar

⁴⁶ Medegedeeld door dr. C. DELIRE, Asse.

⁴⁷ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, p. 479 en 480.

⁴⁸ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, *o. c.* XXIV, p. 135.

voorbijreden⁴⁹. Verondersteld dat het verkeer volledig lam lag gedurende de zes wintermaanden, dan waren dat er 90 per dag in elke richting. Op de steenweg was er nog een bareel te Gooik, op de kruising met de oude weg Lennik-Geraardsbergen.

Een belangrijke verbindingsas in oost-westelijke richting was de aloude, waarschijnlijk Merovingische weg Doornik-Brussel over Edingen. Hij liep van de Edingse Brusselpoort naar Kokejane, gebruikte de *Brunehautsteenweg* tot Heikruis en volgde verder de richting Anderlecht, over Pepingen, Elingen en Vlezenbeek, (Fig. 5). Zijn ronkende naam van *Groteweg* ten spijt, moet men zich deze weg nochtans niet als rechtlijnig voorstellen zoals op de militaire kaart van Beaurain getekend, maar kronkelend zoals hij op de kaart met titel *Ducatus Branbantiae Nova Delineatio* van N. Visscher en Z. Roman uit 1656 voorkomt (Fig. 7)⁵⁰. In 1366 werd de strook Brussel-Curegem aan de stad geschonken, met toelating er tol op te heffen. In 1459 was voornoemde strook geplaveid. Rond 1600 heette de weg nog steeds *le Grand chemin d'Anghien*, zoals aangeduid op de kaart van Mathieu Bollin (Fig. 5)⁵¹. Groteweg of *Via Magna* werd in de Middeleeuwen als eigenaam gegeven aan belangrijke wegen die bepaalde steden met mekaar verbonden. Vanuit Brussel kon men dan verder, via de bevaarbare Zenne, de Antwerpse haven bereiken. Voor het Pajottenland had Anderlecht een bijzondere betekenis. Het was het centrum van een viersprong, met van noord naar zuid ernaartoe gericht de wegen komende van Dilbeek, Itterbeek, Edingen en Halle, die van daaruit toegang tot Brussel verleenden (Fig. 6 bis)⁵².

Er bestond een tweede verbinding tussen Edingen en Brussel, die liep over Halle. In de 15de eeuw wordt te Edingen gewag gemaakt van de "*Grande Chaussée*", richting Halle⁵³. In haar verplaatsingen tussen Brussel en Rijsel gebruikte Isabella van Portugal in de periode 1430-1457 deze weg over Halle, Edingen en Ath⁵⁴.

Halle was immers als de voorpoort van Henegouwen voor het verkeer naar Brussel. De belangrijkste weg van Henegouwen naar Halle kwam van Bergen, over Zinnik, 's Gravenbrakel en Lembeek, plaatsen waar sinds minstens de 14de eeuw lombarden waren gevestigd. Op de Atlas van Hubert Jaillot, geograaf van de Franse koning Lodewijk XIV, is een dubbele weg tussen Halle en Brussel getekend ; de ene liep de

⁴⁹ B. ROOBAERT, *Nog over tolrechten*, -HOLVEO, XXV, 1997, p. 257 en

⁵⁰ J. VANVOLSEM, *Halle en het hertogdom Brabant in 1656*, Hallensia, jg 20, nr. 1, 1998, p. 36.

⁵¹ C. DE MAEGD, *Twee prekadastrale kaarten van Mathieu Bollin uit ca. 1600*, Driem. Tijds. Gemeentekrediet, nr. 204, 1998/2, p. 73.

⁵² ARA, Handgeschreven kaarten en plannen nr. 2015, Carte figuratief van de goederen gelegen op Sint Peeters Anderlecht, 1750.

⁵³ J. BOSMANS, *La Féodalité au pays d'Enghien*, A.C.A.E., I, 1883, p. 122.

⁵⁴ M. SOMME, *Vie itinérante et résidences d'Isabelle de Portugal*, Revue du Nord, Histoire Nord de la France, Belgique et Pays-Bas, t. LXXIX, nr. 319, jan.-maart 1997, p. 7-43.

hoofdstad binnen langs de Hallepoort en kwam langs Ruisbroek waar hij de Zenne oversteekt, Stalle en Vorst, de andere, wat langere weg, deed het langs de Anderlechtsepoort, en kwam langs Sint-Pieters-Leeuw, Vlezenbeek en Anderlecht⁵⁵.

De **Willebroeksevaart**, waarvan de aanleg door Keizer Karel beslist werd, werd van 1550 tot 1561 gegraven. Daarmee was de oude strijd tussen Vlaanderen en Brabant, voor wat de overzeese handel van de Hansasteden Brugge en Antwerpen, definitief uitgevochten. Voor de stad Brussel en haar hinterland betekende zijn inhuldiging in 1565 een belangrijk moment voor de economie, bij zover dat Pieter Bruegel door het stadsbestuur de opdracht kreeg het feest, dat bij deze gelegenheid plaats vond, op doek weer te geven; het bestelde schilderij zag echter nooit het licht⁵⁶. De vaart die als verbindingsweg de Zenne verving en die vandaag de veelzeggende naam van *Zeekanaal* draagt, moest voor de streek van het Pajottenland het goederenvervoer vergemakkelijken⁵⁷. Zij veranderde het transport, dat voordien Antwerpen via de Romeinsesteenweg bereikte, van richting; voortaan zou het meer en meer over Brussel verlopen. In 1540 kreeg Dendermonde door keizerlijk decreet het exclusieve recht van lossen en laden van goederen, wat de teloorgang van Baasrode inluidde. Gevolg van zowel het eerste als het laatste was het verval van de aloude steenweg. Edingen en Merchtem werden door deze omleiding van het Henegouwse noordwaarts gerichte rechtstreekse wegverkeer uitgesloten. Dit gebeurde in de tijd waarin ook het economisch verval van beide plaatsen begon.

Wel werd, iets voor 1696, een ontwerp onderzocht om de Markrivier bevaarbaar te maken tot Herne⁵⁸. De Edingse overheid zag in dat het verwezenlijken van het plan meer kwaad dan goed zou meebrengen; men zag in dat het, in de plaats van het stadje uit zijn afzondering te halen, het «*tot een dorp zou terugbrengen*».

Met het afzien van zulke kunstmatige waterweg, werd de afzondering van Zuidwest-Pajottenland a.h.w. bezegeld. Deze gemiste kans tot ontsluiting van de streek was, zoals wij verder zullen zien, de eerste van een lange reeks.

“Het vergemakkelijken van het zware vervoer van natuursteen, steenkool, kalk, mergel en industrieproducten werd de motivatie tot het aanleggen van kasseien. De trekkracht van een paard op een steenweg is immers verdrievoudigd tegenover die op

⁵⁵ L. VERHULST, *Entre Senne et Dendre*, Koninklijke Academie der Letteren, Brussel, 1926.

⁵⁶ P. GUTH, *Pieter Bruegel, peintre moderne* in het tijdschrift *Réalités* febr. 1944, p. 97.

⁵⁷ C. DE MAEGD, *Ibidem*. In 1599 was de Zenne zeker niet meer bevaarbaar. Haar bevaarbaarheid liet al lang te wensen over. Reeds in 1472 werd aan het graven van een kanaal naar de Rupel die ze zou vervangen, ernstig gedacht.

⁵⁸ A. ROEYKENS, *Toen er sprake was om Edingen voor de scheepvaart toegankelijk te maken*, - HOLVEO, I, 1973, p. 186-187.

een aardeweg”. Daarbij, op een kassei kon het vervoer heel het jaar door gebeuren, daar waar gewone wegen gedurende heel de winterperiode onbruikbaar waren. Tot de laatste groep mag de Brunehaut, de oude Romeinsebaan die al lang geen “steenweg” meer was, gerekend.

In 1760 werd de **steenweg Ath-Halle over Edingen** aangelegd. Hij knoopte aan met die van Bergen-Halle-Brussel, reeds aangelegd in 1706, en vertegenwoordigde een deel van het algemeen plan van onderlinge verbinding der steden. “*La chaussée est gage de prospérité*” is een gezegde dat vooral geldt voor de stad. Het had voor Edingen de reddingsplank moeten worden. Maar het betekende, volgend op het graven van de vaart, een verdere stap in de herschikking van het schema van verkeersmogelijkheden uit het zuiden naar de zee. Meer dan ooit ging het vervoer via Brussel gebeuren. Noteren wij hier terloops dat in de 18de, zelfs in een groot deel van de 19de eeuw, het aanleggen van een steenweg, evenmin als het graven van de Willebroekvaart (ook die tussen Brussel en Gent), enige nijverheid op de aangedane plaatsen deed ontstaan.

De infrastructurele werken, vaart en steenweg, uitgevoerd buiten zijn territorium en ten bate van de stad Brussel, met als gevolg deze **dubbele herorientatie, werd noodlottig voor Zuid-Pajottenland**. De dorpen van de streek verloren zodoende hun vroegere verbinding met de buitenwereld. Zij misten dus elke kans dat hun economie van een agrarische, autarkische naar een wisseleconomie zou kunnen overschakelen.

De hierboven vernoemde oudeweg Brussel-Edingen heeft lange tijd, tegenover de weg over Halle, het voordeel genoten een snellere verbinding te zijn, bewezen door het feit dat hij door het post- en diligenceverkeer werd gebruikt. Maar ook de functie van postweg werd hen rond 1770 ontnomen. Men vindt de naam van *Postweg* nog op enkele stroken van zijn traject: te Heikruis, te Gaasbeek, te Vlezenbeek en te Anderlecht, in de buurt van het Erasmusziekenhuis. Op de moderne kaarten komen enkele stroken ervan nog als smalle veldwegen voor: ware relictten zijn het uit een tijd van meer dan twee honderd jaar geleden⁵⁹.

Ander gevolg was dat de Romeinsebaan, vroeger de slagader voor heel de streek, voor het bulkvervoer buiten gebruik geraakte. Ter hoogte van het laaggelegen gehucht Brugge, het gehucht aan de voet van de helling bij Kester, was zij door de drassige toestand onderbroken, zoals gerapporteerd in 1815 door kapitein C. Mercer⁶⁰. Verval van een verbindingsmiddel door gebrek aan onderhoud is wat er onvermijdelijk gebeurt, wanneer het zijn functie verliest.

⁵⁹ B. VAN KERKHOVE, *Wandelingen in Oost-Pajottenland*, Toeristische Federatie van Brabant, 1994.

⁶⁰ CORDEMANS, E.S.B., 1949, p. 418.

Reeds vóór de 18de eeuw hadden de dorpen rond Edingen moeilijke tijden meegemaakt, zwaar geleden als zij hadden tijdens de opeenvolgende oorlogsperiodes, zoals de burgeroorlog tijdens de Godsdiensttroebelen, de herhaalde oorlogen van Lodewijk XIV (in 1664, 1667-1668, 1672-1678 en 1683-1684) en tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1745-1747). In oorlogstijd hadden de dorpen het inderdaad een heel stuk zwaarder te verduren dan de steden. De steden moesten weliswaar aan de militairen logies bezorgen, en een “sauvegarde”, d.i. waarborg tegen vernieling, betalen. Maar voor de dorpen betekende oorlog veel erger: roven, geweld, brandstichting van hoven, woningen, kerken, molens, het opeisen van oogst, vee en hout en het leven van de doortrekkende of bezettende legers op kosten van de dorpsgemeenschap. Dit laatste vertegenwoordigde voor het platteland nochtans niet meer dan de strikte toepassing van de algemeen aanvaarde wet van de oorlog.

7. Dorp tegenover stad op sociologisch vlak

Sociologisch een plaats bestuderen bestaat erin de diverse klassen nagaan waarin de individuen kunnen ondergebracht worden. Het was wel zo dat de adel op zijn landgoed ontstaan was en er ook vaak vertoefde. Zijn leden werden niettemin door de hoofdplaats van de heerlijkheid aangetrokken, waar zij hogere gerechtelijke en administratieve functies vervulden en het grootste deel van het jaar verbleven. Voorbeelden zijn de families de Warelles en de Villebeke van Lettelingen, de Steenhault van Vollezele, d'Andelot van Hove, Risoir-Ter Rijst van Heikruis.

De burgerij was eveneens vooral in de stad geconcentreerd. Zij had er zich door de handel, door haar activiteit in het rechtwezen van de heerlijkheid of van de gemeentelijke administratie, o.a. als schepen, of in een vrij beroep kunnen verheffen. Men vindt haar leden in de verantwoordelijke posten van Gilde en van Ambachten. Niet zelden ligt hun oorsprong in het grootboerengeslacht van een of ander dorp. Zij maakten deel uit van de onafgebroken migratie van de meest bekwamen uit het platteland naar de aantlokkende stad, nadat zij, in een voorafgaande fase, tot buitenpoorters waren gepromoveerd. Uit hun rangen was het dat de meeste priesters, kloosterzusters, begijnen, monniken en « verlichte personages » uit die tijd te voorschijn kwamen.⁶¹

De Edingse burgerij had haar interesse in de landbouwactiviteit nochtans niet volledig opgezegd. Een deel der hoeven in haar bezit in de omliggende dorpen werd in *halfwinning* uitgebaat, een kapitalistisch systeem waarbij de eigenaar de aankoop van vee, van graanzaad en van landbouwalaam bekostigde, terwijl hij de helft van de

⁶¹ R. GOFFIN, *Généalogies Enghiennoises*, Grandmetz, 7 delen, z.d. tot 1974.

opbrengst opstreek. Dat deel kwam in hun schuren in de stad terecht, waarvan het graan aan het heerlijk banrecht van het malen onderworpen bleef⁶². Dit ouderwets economisch systeem bleef in Edingen-stad verder bestaan tot in de 18de eeuw.

Merkwaardig was voor deze groep, en tevens voor de parochiekerk en de diverse Edingse liefdadigheidsinstellingen, waarin veel leden uit de burgerij zetelden of deel van uitmaakten, de verspreiding van het patrimonium. Het was in heel de streek gelegen, net zoals de renten gevestigd op land en huizen welke hen toekwamen (Fig. 8). De schepenbrieven wijzen op het geregeld overgaan van eigendommen, gelegen op het platteland, naar handelaars, tapijtwevers, brouwers, beenhouwers, advocaten uit de stad; met een duidelijke toename in de crisisjaren, zoals op het einde van de 16de eeuw.

Aantrekkelijk was toen het investeren in vastgoed, aangezien het ononderbroken verlies aan waarde van het geld en de hoge rentevoet die de boer op zijn schamele bezit moest betalen om geld te ontlenen en die 10% kon bereiken. De aankoop door een stedeling van een bepaald goed gelegen op het platteland was meestal het eindstadium van een langdurig proces, dat begonnen was met het toestaan van een lening aan een kleine boer. Aanleiding ertoe was vaak het toeslaan van onheil: misoogst, ziekte van mens of dier, brand, oorlogsschade. Wanneer de financiële last te groot werd, was de arme man genoodzaakt zich van zijn goed te ontdoen. In een schepenbrief van 1565 in verband met een proces voor laster, vonden wij als reden van de klacht de veelzeggende aantijging tegenover een herbergier, dat hij een *gronddief* was.

Het verwerven van zulke goederen was al vroeger begonnen. Zo had het St.-Niklaasgasthuis reeds in 1324 42 bunder liggen in het Hernegewoud. Cijnsboeken van het Kestergewoud tonen aan dat in het begin van de 17de eeuw liefst 19% der cijnsmannen te Herfelingen Edingenaars waren⁶³.

Het vastgoed was trouwens voor het grootste deel met rente(n) belast. Zij waren verhandelbaar, vaak ook onderwerp van een gift aan een *religieuze instelling*, volgens akten waarvan wij het spoor in hun cartularia terugvinden. Het beheer van renten was natuurlijk makkelijker dan dat van vastgoed. Uit een rekening van de St.-Nicolaaskerk van Edingen blijkt dat haar inkomsten in renten voor één vijfde deel van goederen buiten de stad gelegen kwamen. Daar deze renten gewezen giften waren van parochianen aan de kerk, schatten wij dat voor de repartitie van de renten in handen van de plaatselijke burgerij een gelijkaardige verhouding gold.

⁶² Y. DELANNOY, *Moulins et Meuniers de la ville d'Enghien*, A.C.A.E., XXV, 1989, p. 76.

⁶³ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 91-100.

De geografische spreiding van het bezit van de instellingen in vastgoed en rentenkende zijn zwaartepunt in de omliggende dorpen van Edingen. Zij strekte zich uit tot ca. 18 km afstand buiten de stad, en dit zowel aan Waalse als aan Vlaamse kant, in feite dus een heel stuk buiten het territorium van de heerlijkheid. Dit had voor een deel met de plaats van herkomst van hun leden (Augustijnen, Karmelieten, begijnen, wereldlijke priesters) te maken, via overgeërfd bezit en giften verkregen van verwanten, voor een ander deel met het gebied waar zij werkzaam geweest waren. Deze vaststelling plaatsen wij in het meer algemeen kader van het institutionele kerkbezit. Op het einde van het A.R. was in het departement van Jemappes 16% van de totale landoppervlakte eigendom van religieuze instellingen⁶⁴.

Samenvattend komt dus voor Edingen-stad het belang naar voor van het patrimonium dat al vrij vroeg op het platteland door zijn instellingen en inwoners verworven was, eveneens het gewicht van de inkomsten die er op gevestigd waren. Alleen al dit ruwe feit moet wijzen op het **contrasterend sociologisch beeld van het platteland tegenover het stedelijk milieu**.

Niet alleen Edingenaars hadden bezit verspreid in het land van Edingen, eveneens Brusselse burgers en patriciërfamilies die tot de adel toegetreden waren, hadden er sinds de 14de eeuw lenen en grond verworven.⁶⁵

De verzorgingscapaciteit van stad en dorp hingen rechtstreeks van de grootte van hun bevolking af; men evalueert ze aan de hand van de professionele differentiatie. Op zulke wijze maakt men ook onder de dorpen het onderscheid tussen grotere en kleinere. Een voorbeeld. In het kanton Herne, zeven gemeenten rijk, beschikten in 1796 alleen de grotere, d.i. de hoofdplaats en Galmaarden, over de diensten van een chirurgijn.

Het is overduidelijk dat het ambachtelijk werk van de stedeling, waarvan het aanleren toen 2 à 3 jaar in beslag nam, beter beloond werd dan dat van de gewone handlanger of landarbeider, wier arbeid voor een groot deel in dienstverband werd verricht.

Ook onder de beoefenaars van een zelfde groep beroepen en die tot éénzelfde Ambacht behoorden, zoals de tapijtwevers, heersten er uiteenlopende sociologische toestanden. Diegenen die zich met het vervaardigen van kunstwerk bezighielden, en van wie de namen goed gekend zijn, waren vaak eigenaar van een vrij mooie woning in de stad. Daartegenover waren er de talrijke, vooral landelijke tapijtwevers werkzaam in de omliggende dorpen. Conform het Verlagsysteem werd de wol door de bazen bij hen aan

⁶⁴ H. TEMPERMAN, A.C.A.E., VII, p. 197.

⁶⁵ D. SOUMILLION, *La Seigneurie du Risoir à Hautecroix*, A.C.A.E., XXXIV, 2000, p. 100.

huis gebracht, en hun werk bestond in het verwezenlijken van kleinere stukken, waarin éénzelfde eenvoudig motief. Uit fiscale gegevens weet men dat zij als proletariërs moeten worden beschouwd⁶⁶.

F. Daelemans vond dat de ambachtslui werkzaam in de dorpen van het Pajottenland niet zelfstandig gevestigd waren en meestal in grote hoeven in dienstverband bezig waren. M.-A. Arnould had al vroeger gevonden dat de ambachtslui van de plattelandsstreek rond Edingen in de 16de eeuw gemiddeld 10 stuiver belasting verschuldigd waren, tegenover de landbouwers, die gemiddeld 87 st. betaalden⁶⁷.

De vierde en laatste sociologische groep in een maatschappij is die der **armen**. Het aantal huisgezinnen (haarden) waarbij de plaatselijke overheid oordeelde dat zij van fiscale bijdrage ontheven waren, kon in de heerlijkheid Edingen procentueel van dorp tot dorp zeer verschillen, in 1540 schommelend tussen 6 en 32%⁶⁸.

Graag had men voor zulke diversiteit een uitleg gevonden. Wij menen dat dit percentage zich in een omgekeerde verhouding bevond tot de toenmalige lokale uitgestrektheid der bossen. Een idee hierover verschaft ons de kaart van Ferraris (1771-1778), waarvan de gegevens, volgens J. Verbesselt, ook de toestanden in de 3 à 4 voorafgaande eeuwen weerspiegelt. Deze uitbreiding hing op haar beurt af van de plaatselijke vruchtbaarheid van de grond. Het rooien van bossen met het oog op het vergroten van de landbouwooppervlakte, een noodzaak bij de stijgende demografie, gebeurde in de Middeleeuwen alleen op plaatsten waar de grond voor het bebouwen geschikt was. Hoe meer bos in een bepaald dorp, hoe minder gunstig de bodem er op zijn gebied was. Wanneer het landbouwareaal maar in een beperkte mate kon uitgebreid worden, leidde dit tot het verergeren van de armoede. Een voorbeeld van het verband tussen deze gegevens levert ons het dorp Vollezele: in 1540 vertoonde het een bijzonder hoog percentage armen (62%) en was ook dicht bebost (15%) (zie verder).

De gegevens over het aantal schoorstenen in een dorp brengen andere verschillen aan het licht. De telling van het aantal schouwen, maat van de welvaart van de inwoners, was bedoeld als basis voor de belasting⁶⁹. In 1553 werden te Edingen 3736 schouwen geteld, in een tijd waar het aantal huisgezinnen op 440 wordt geschat. In de verschillende dorpen van de heerlijkheid daarentegen lag het aantal schouwen niet veel

⁶⁶ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 51.

⁶⁷ M.-A. ARNOULD, *Les tapisseries champêtres de la région d'Enghien en 1560-1561. Contribution à l'histoire de l'industrie et de la région rurales*, in *La Belgique rurale du moyen-âge à nos jours*, 1984, p. 195-214; R. VAN UYTVEN, *Peiling naar de beroepsstructuren op het Brabantse platteland omstreeks 1755*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, dl. 55, 1972, p. 172-203.

⁶⁸ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 152.

⁶⁹ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 119.

hoger dan het aantal haarden geteld in 1540. Wij menen dat het verschil tussen het aantal schouwen en dat van de haarden een aanduiding is voor de welstand van een dorp. Het best komen er in dalende volgorde dan uit: Galmaarden, Bassily, Herne, Tollembeek, Hove; het slechtst, eveneens in dalende volgorde, Vollezele, Mark, Oetingen en Kester. Wij vonden dat, hoe meer schouwen er in een dorp waren, hoe minder armen er ook waren; arme gezinnen werden nooit vermeld met meer dan één schouw in hun woning.

Een gegeven uit een andere tijd bezorgt ons de reeds aangehaalde studie van F. Daelemans. In 1755 schommelde het aantal arme gezinnen in het Pajottenland, naargelang van het dorp, tussen 11 en 40%. 38% armen en meer telden Oudenaken, Sint-Kwintens-Lennik, Elingen, Beringen, Leerbeek, Sint-Laureins-Berchem, Gaasbeek; 22% en minder telden Groot-Bijgaarden, Dilbeek, Sint-Ulriks-Kapelle, Kestergat, O.L.V. Lombeek, Sint-Pieters-Leeuw, Strijtem, Pamel. De andere dorpen telden een percentage gelegen tussen 22 en 38%. De twee uiterste groepen lagen dus geografisch van mekaar door een middengroep verwijderd (Fig. 9). Een verband met een grotere of kleinere bevolkingstoename werd er niet gevonden.

Uitleg van het verschil in het aantal armen ligt in het feit dat de grote uitbatingen vooral in het zuiden van de streek waren gelokaliseerd, met concentratie van het land in handen van abdijen, geestelijke instellingen en de geestelijkheid, de adel en de stedelijke burgerij; terwijl het noorden gekenmerkt was door het groter aantal middelgrote uitbatingen. Dankzij het feit dat de grote hoeven met aansluitend grootgrondbezit eigendom van heer en abdijen waren, bleven ze eeuwenlang voortbestaan en de landstructuur bepalen; terwijl de minder grote en kleine, in privébezit, door erfenis vaak verdeeld geraakten.

J. Verbesselt besluit zijn onderzoek van het cijnsgoed aanwezig in 1339 in de gemeenten Herne, Tollembeek en Sint-Pieters-Kapelle: "Het grondbezit was er regelmatig verdeeld. Geen grootgrondbezit, verdeeld onder enkele personen, maar een groot aantal doorsnee bedrijven". Dezelfde vaststelling maakt hij voor het Kestergewoud⁷⁰. Te Vollezele daarentegen nam het abdijbezit en dat van de heer het grootste deel van de dorpsoppervlakte in, een structuur gelijkend op die te Lettelingen. De cijnsgrond maakte in het Hernegewoud 42% van de totale oppervlakte uit, te Vollezele amper 10%. In 1540 waren er in de dorpen van het Herne- en het Kestergewoud niet meer dan 5% armen, te Lettelingen 28%, te Vollezele 66%.

⁷⁰ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, XXV, Brussel, 1993, p. 229.

Alleen 15% der huishoudens in Sint-Martens-Lennik, Itterbeek en Gaasbeek beschikten over een oppervlakte land die groot genoeg was om in het onderhoud van hun leden te voorzien, wat van een bijverdienste in de huisnijverheid een noodzaak maakte. J. Verbesselt, zich baserend op de gegevens van de H. Geesttafels, noteerde dat «in het graafschap Henegouwen de mindere man heel wat lager stond dan zijn tijdgenoot in Brabant en in de Kempen»⁷¹. Wij vermoeden dat deze bevinding het lagere sociale niveau weerspiegelt van het zuiderlijk deel van het Pajottenland, dat Henegouws was; daar was het goed behorende tot de domeinen van het kapittel van St.-Waldetrudis, van de abdijen van Nijvel, Vorst en Geraardsbergen ook overheersend. Fr. Daelemans vond ook dat in de dorpen waar het grootgrondbezit in handen van abdijen was, er meer grote pachters aanwezig waren. Waar het in de hand van leke heren lag, waren de (cijns)percelen veel kleiner in oppervlakte, was de middenstand beter vertegenwoordigd en heerste er minder analfabetisme.

Een laattijdig relict van deze oude landbouwstructuur vindt men in de aanwezigheid in de jaren 1950-1960, voorafgaande aan de recente concentratie van het land, van nog heel wat grote bedrijven in de dorpen die vroeger tot het oude Land van Edingen behoorden. De bedrijven van 20 ha en meer vertegenwoordigden bv. meer dan 30% van de totale landbouwoppervlakte te Vollezele, tegenover maar enkele% in de naburige gemeenten van Oost-Vlaanderen⁷².

In het Pajottenland anno 1747 bezaten 47% der arme gezinnen (en die dus niet belastingplichtig waren) geen enkel veestuk, ook niet in huur; in de zuidelijke Brabantse gemeenten vond C. Bruneel er niet meer dan 30%. Dit verschil is volgens F. Daelemans te verklaren door de grotere armoede die er in het Pajottenland heerste. De armoede is er volgens analyse en besluit van de auteur in verband te brengen met de minder gunstige economie, een economie die van regio tot regio erg kon verschillen, naargelang van de oogstopbrengrst van de grond en de bedrijfsstructuur.

In deze periode die door de geschiedschrijvers terecht als een tijd van bloei van de landbouw aangezien wordt, was armoede hier dus schering en inslag. Op de soms paradoxale evolutie van economische en sociale toestanden hebben diverse historici reeds vroeg gewezen, maar blijkbaar blijft het publiek het ene begrip met het andere gelijkstellen⁷³. De landelijke economie van een streek wordt door de geldelijke profijten, opgestreken door de uitvoer van de productieoverschotten, geëvalueerd. De

⁷¹ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, dl 1, p. 248.

⁷² A. LOUIS, *Bodemkaart van België Enghien* 114 E, p. 64; idem, *Denderwindeke* 100 E, p. 73.

⁷³ A. COSEMANS, *De bevolking van Brabant in de XVIIe en de XVIIIe eeuw*, Brussel, Paleis der Academieën, 1939.

sociologische toestanden hebben met de repartitie van de winsten te maken; ook intern met de hoogte van de landpachten, door de eigenaars aan de kleine boer toegestaan.

In het laatste kwart van de 18de eeuw deed zich een economische regressie voor. De dagloners werden er de eerste slachtoffers van. Wegens het ontbreken van alternatieve tewerkstellingsmogelijkheden ontstond er proletarisering van de bevolking⁷⁴. Voornoemde gegevens wijzen op het samenspel van structurele en conjuncturele factoren op de welstand van de diverse bevolgingsklassen.

Wat ons eveneens aanbelangde was te weten of de frequentie van de armoede anders lag in de dorpen dan in de stad. Te Edingen, gezien het perspectief waarin onze streek wordt onderzocht, wordt geschat dat zij op ongeveer 20% lag. Op het eerste gezicht is deze bevinding tegenstrijdig met wat men zou verwachten: de hogerop geschetste juridisch-heerlijke structuur en de fiscale en economische gegevens spreken juist andersom. Uitleg is de aantrekkingskracht welke de stad op de minder begoeden van het platteland uitoefende, en die er zich vestigden. Dat het verschijnsel reëel was, daarvoor getuigt de reactie van de stad tegen zulke beweging⁷⁵.

Een algemeen principe van bijstand wou dat een behoeftige geholpen werd door de gemeenschap waarin hij geboren werd, wat men de regel van de *natie* noemde. Dit gold o.a. voor de leprozen. Voor een stad werd echter, volgens de ordonnantie van Keizer Karel van 1528, de toegestane hulp gebonden aan de voorwaarde dat men er minstens één jaar en één dag woonde; dit was bedoeld om het vluchten naar de stad uit nood tegen te houden. Deze maatregel moet als een middenweg beschouwd worden tussen het recht van domicilie en bescherming in een stad, die het privilege van een Vrijheidskeure genoot, en anderzijds het recht voortspruitende uit de geboorteplaats. Hiermee stond men op rechterlijk vlak voor het oud en bekend dilemma tussen persoon en territorium⁷⁶. Op een gelijkaardige wijze, werd het verblijf van *passanten* te Edingen geregeld: in een eerste periode sloeg het woord op arme pelgrims, later op rondzwerfende lui. Alleen voor een korte duur, hoogstens drie dagen, werd hen het verblijf toegestaan, en dan nog alleen met voorafgaand akkoord van de meier. De regeling van de openbare bijstand weerspiegelde de dubbelzinnige houding tegenover de arme, die misprezen was en verdacht niet te willen werken en een *valse arme* te zijn.

Vanaf de 18de eeuw blijkt het aantal armen in de steden te zijn toegenomen. De kans om in armoede te vervallen trof het meest de inwijkelingen in een stad, die er

⁷⁴ F. DAELEMANS, *o. c.*.

⁷⁵ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 153-155.

⁷⁶ *Cahiers du Centre de recherches en histoire du droit et des institutions*, nr. 10-11, Colloquium van 28-31 mei 1998, Brussel.

aangetrokken werden om er kleine beroepen uit te oefenen. Het gebrek aan echte beroepsvorming ging voor hen samen met het verhoogd risico er zonder werk te vallen en er in de miserie te geraken. Een bijkomende rol speelde hun ontworteling en het moeten missen van de steun van familie of kennissen⁷⁷.

Eigen onderzoek van **analfabetisme** te Edingen in 1788-1790 leerde ons dat bij de geëmigreerde mannen het verschijnsel minder voorkwam dan bij autochtone lui; bij de vrouwen lag de verhouding omgekeerd. Het analfabetisme bij de ingewekenen bevond zich aan de lage kant (35%) wanneer zij van een verder afgelegen plaats kwamen, aan de hoge kant (85%) wanneer zij van een dichtbijgelegen dorp afkomstig waren. Uitleg van deze verschillen is dat geïmmigreerde mannen er met hun elders opgedane vakkennis aankwamen, terwijl de vrouwen vooral tot het dienstpersoneel behoorden, uit omliggende dorpen kwamen en vaak ongeschoold waren.

Hoe was het op dit vlak gesteld in de dorpen? Terwijl te Edingen 53% der mannen en 63% der vrouwen hun naam niet konden schrijven, zou het percentage in het Pajottenland respectievelijk 41 en 61% geweest zijn, te Asse 47 en 72%⁷⁸. Daarentegen maakt Delvin te Bever voor het jaar 1780 gewag van 62% analfabeten bij de mannen⁷⁹. Wijzelf vonden dat het analfabetisme der vrouwen in bedoelde periode te Tollembeek bijzonder hoog lag (71%) ten overstaan van dat der mannen (38%). Was de toestand soms erger in het westelijk deel van het Pajottenland? (zie verder). De cijfers waarover men beschikt brengen geen duidelijk verschil aan het licht tussen de dorpen en steden. Het feit dat te Edingen in de 18de eeuw 30% van de bevolking elders was geboren dan in het stadje, legt zeker voor een deel het gelijkstrijken van de onderlinge verschillen uit.

Wij noteerden het verschil in graad van ongeletterdheid tussen geslachten en vergeleken de toestand in kleine steden zoals Edingen of Halle met die op het platteland. Terwijl voor de eerste het verschil niet meer dan 10% bedroeg, schommelde het in de dorpen tussen 20 en 37%⁸⁰. De ondergeschikte plaats van het onderwijs voor meisjes, nog meer uitgesproken in de dorpen dan in de stad, interpreteren wij als sociologisch bepaald, eveneens als het gevolg van een mentaliteitstrek die deze twee milieus differentieert.

⁷⁷ C. LIS, *Enkele kanttekeningen bij het historisch onderzoek naar de relaties tussen stad en platteland*, in *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis*, VUB, 1980, p. 123.

⁷⁸ J. OCKELEY, *Analfabetisme in West-Brabant, inzonderheid te Asse, op het einde van de 18de eeuw*, *Ascania*, 26, 1993, p. 1-52.

⁷⁹ D. DELVIN, *Histoire de la commune de Biéviène*, 2de uitg. 1909, p. 117.

⁸⁰ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 171.

Besluit. Analfabetisme was tijdens het A.R. sociaal-, vooral mentaliteitsgebonden. De onverwachte resultaten betreffende de kwantitatieve verhouding stad-dorp liggen in de lijn van wat gevonden werd voor de armoede.

Een globaal idee van de dubieuze welvaart in de dorpen vergeleken met die in de stad verschaft ons de “vrijwillige” gift van de heerlijkheid, ter gelegenheid van de Blijde Intrede van de nieuwe heren, de van Arenbergs, in 1606. Deze bijdrage werd voor de herstellingswerken aan het vervallen kasteel dat zij gingen bewonen aangewend. Wij vonden een goede verhouding tussen enerzijds het bedrag van de jaarlijkse cijnsen, renten en schoofland door de verschillende dorpen aan de heer verschuldigd⁸¹, en anderzijds de afzonderlijke bijdrage van elk van hen in deze gift. Met 6.000 pond lag het deel van de stad, tussen 1/3 en 1/4 van de globale som, welke 20.500 pond bedroeg. Elk van de 17 dorpen was dus bekwaam niet meer op te brengen dan ruwweg het zesde deel van de bijdrage van de kleine stad.

Deze verhouding spreekt in dezelfde richting als, op een hoger niveau, die van de bijdrage der dorpen (*villes battiches*) in de *bede*, d.i. de financiële hulp aan de vorst. In 1444 vertegenwoordigde hun aandeel voor het geheel van het graafschap Henegouwen één derde van het globale bedrag (de Kerk en de *goede steden* draaiden ieder op voor een ander derde), daar waar in de 16de eeuw de plattelandsbevolking 72% van de totale bevolking vertegenwoordigde. Dit komt neer op een beperkte bijdrage per capita voor het platteland, een teken dat daarvan niet meer kon verwacht worden.

Algemeen gesproken mag dus gezegd dat er **op socio-economisch vlak tussen stad en dorp een schreeuwend niveauverschil bestond.**

Op het sociale vlak was in de dorpen zelf de toestand zeer uiteenlopend bij de bevolking. Groot was er de sociale ongelijkheid, gekenmerkt door een duidelijke tweedeling. Enerzijds waren er de grote boeren. *Pachters* (ook censier, fermier) werden zij genoemd, omdat de grote hoeven in het vierkant (die wij verder « kwadraathoeven » zullen noemen) die zij bewoonden en het uitgestrekte land dat zij in het A.R. bewerkten, meestal heerlijke- of abdijhoeven waren, en dat zij met de eigenaar door een pachtovereenkomst waren verbonden (Bijlage I). Diezelfde naam, maar onjuist gebruikt, zullen zij later verder dragen, ook nadat, rond de eeuwwisseling tussen de 18de en de 19de, hun nazaten een groot deel van deze goederen hadden kunnen bemachtigen en zij

⁸¹ Y. DELANNOY, *La Cession de la seigneurie d'Enghien par Henri IV à Charles d'Arenberg en 1607*, Gemeentekrediet, Coll. Histoire, série in-8°, nr. 76, 1988, p. 216-228 en p. 103.

zelfstandige uitbaters waren geworden⁸². Hun inkomsten haalden zij van de verkoop van landbouwproducten, vooral graan, op de regionale markt.

Daarnaast waren er de talrijke *keuterboeren*, die 80% van de bevolking vertegenwoordigden. Het woord komt van het Middelnederlands *cot(t)er*, *keuter*, en duidt op hun schamele woning, gemaakt uit gevlochten hout. Een bijverdienste bestond voor hen in het geregeld landarbeid gaan verrichten bij de grotere boeren, in het weven gedurende de wintermaanden of in het houden van een gehuurde koe. Het weinig geld dat zij in het autarkisch vigerend systeem nodig hadden, kwam van de verkoop van een varken, van eieren en kaas, van het vlechten van manden, en van het thuis spinnen en weven van vlas, waarbij ook vrouw en kinderen betrokken waren. Voor de dagloner, zonder enig grondbezit, werd het triestig lot bepaald door de werkonzekerheid die de zijne was, en welke men in de naam terugvindt⁸³.

Aan een vreemde reiziger uit het einde van de 19de eeuw, valt hem bij de Vlaamse vrouwen op de bleekheid van huid en gelaat op.⁸⁴ Waarschijnlijk was het omdat zij, als gebonden aan het spinnerok, de hele dag binnen bleven.

Het overschakelen van de boekweitteelt, welke zich tot de minst gunstige grondpercelen beperkte, op de jonge productie van aardappelen had het voor de keuterboer mogelijk gemaakt om zich met een nog kleinere oppervlakte land vrede te stellen, land waarvan de huurprijs in de tweede helft van de 18de eeuw de hoogte was ingegaan. Het inkrimpen van de braakliggende gronden van het drieslagstelsel, dat vooral op de grote domeinen toegepast werd, bedreigde voor de kleine boer de *vrijgeweide*⁸⁵ van zijn schamele vee op het afgemaaid veld en vandaar ook de leefbaarheid van marginale uitbatingen. In de rangen van de dagloners en van de keuterboeren ging in de volgende eeuw het proletariaat ontstaan, waaruit de industriële omwenteling zijn werkkrachten zou putten⁸⁶.

Besluit

Wij hebben zonet gezien dat er in een dorp een omgekeerd verband bestond tussen de vertegenwoordiging van grootgrondbezit op zijn gebied en het aantal arme gezinnen. Dorpen die dat verband bijzonder illustreren waren Vollezele, Oetingen en Lettelingen.

⁸² J. REYGAERTS en M. MATTHIJS, *Het oude Hof ter Bruggen te Vollezele*, -HOLVEO, 1996, pp. 205-216; 1997, p. 51-69, 121-134, 151-166.

⁸³ J. VAN DER PLOEG en J. KWASCHIN e.a., *Een nieuwe toekomst voor het platteland?*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 1997, pp. 55-58.

⁸⁴ C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse Volk*, 1984, p. 244 en v.

⁸⁵ De vrijgeweide was een gewoonterecht ten behoeve van de kleine man die over geen weidemogelijkheid beschikte; uitgesloten oppervlakten voor de vrijgeweide waren de meersen en weiden van de groenegrond, doorgaans afgesloten door haagaanplanting.

⁸⁶ C. BILLEN, *Une révolution agricole introuvable?*, o. c., pp. 95-120.

Daaruit volgt dat de aanwezigheid van grote talrijke kwadraathoeven met hun uitgestrekt landbouwareaal, zoals wij ze in het Pajottenland nog vinden en bewonderen, voor het sociaal verleden van de streek als een misleidende indicator moet beschouwd worden. De grote nog steeds opvallende vruchtbaarheid van de grond heeft ons een scheefgetrokken beeld van het verleden van de streek bezorgd; want op de levenswijze van de doorsnee bevolking zijn wij ondertussen het zicht kwijt geraakt. Men mag andersom het volgende stellen: hoe meer grote hoeven in een bepaalde dorp, hoe belangrijker de groep van sociaal minderen en vaak hoe groter de kans op armoede bij de doorsnee bevolking.

8. Dorp tegenover stad op demografisch vlak

De curve van het aantal inwoners van Hove en van Edingen (Fig. 10) illustreert het klassieke contrast tussen platteland en stad: immobilisme in het eerste geval, door het geregeld terugkomen van epidemieën die de natuurlijke groei tegenwerkte (het bevolkingsniveau was in West-Europa rond 1720-1730 hetzelfde als in de jaren 1300-1310, conform de theorie van Malthus, geldend in het gesloten levensonderhoudsysteem van een zuiver landelijke economie), groei in het tweede, in de hand gewerkt door het ononderbroken inwijken vanuit de omliggende dorpen. Deze continue aanbreng heeft trouwens het ontstaan zelf van de steden in de 13de eeuw mogelijk gemaakt.

De stad Edingen concentreerde in de 16de eeuw ongeveer 23% van de globale bevolking van de heerlijkheid⁸⁷. Deze concentratie ligt voor het graafschap Henegouwen in het gemiddelde, maar aan de lage kant vergeleken met Vlaanderen en Brabant. De graad van urbanisatie had met de uitgestrektheid der bossen te maken, zowel oorzaak als gevolg van de mindere bevolkingsdichtheid van de streek. Noteren wij anderzijds het groot aantal middelgrote en kleine steden in België, geconcentreerd in de leemstreek (Fig. 11).

Van deze kleinschaligheid der steden is Edingen een typisch voorbeeld. De groei van de bevolking in de 18de eeuw, een algemeen verschijnsel voor deze periode, gebeurde in gelijke mate voor de stad als voor haar hinterland (Fig. 10). Het is het duidelijk teken dat Edingen de eigenschappen van een ruraal marktcentrum had bewaard, en dat het als stad trouw was gebleven aan zijn middeleeuwse ambachtelijke aard. In heel wat andere steden van het land deed het bevolkingsaantal, ten gevolge van de er zich ontwikkelende nijverheid, een grotere sprong vooruit dan het omliggende.

⁸⁷ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 132.

De algemene evolutie van de stad Edingen kan inderdaad in twee grote perioden ondergebracht worden. Tot het midden van de 16de eeuw is zij één der bloeiendste steden van Henegouwen geweest. Het was de tijd waarin de boven beschreven relatie met de dorpen, die van het overheersend-onderworpen type was, ontstond. Nog ietwat voor de protestantse tijd, vooral ten gevolge van de Godsdiensttroebelen, waarbij zij een aanzienlijk deel van haar werkende krachten verloor, o.a. haar tapijtwevers, werd haar energie als het ware afgestompt. Zo diep was het verval dat de aankomst van het Arenberggeslacht niet bij machte was het tij te doen keren. De grote invloed welke dit laatste niettemin op de stad uitoefende heeft de algemene aandacht van historici a.h.w. weggekaapt en van de socio-economische toestanden afgewend. Op haar economie was voorgoed een domper gelegd.

De bevolking van een stad is doorgaans voor een niet onaardig deel buiten haar muren geboren. Wij vonden betreffende de overlijdens te Edingen in de jaren 1749 en 1750 dat 30% ervan sloegen op personen die er niet geboren waren; een zelfde verhouding tegenover de autochtonen betrof bij het huwelijk bruid en bruidegom. Onder de inwijkelingen kwamen 60% van een plaats liggende op minder dan 15 km van de stad, 76% van een Vlaamse plaats, meestal het platteland. De plaats waar de inwijkelingen vandaan kwamen lag bij voorkeur dichtbij de weg welke Bergen en Brussel met Edingen verbond, tevens de twee handelswegen gericht naar het stadje.

F. Daelemans oordeelde dat de demografische gegevens van het Land van Gaasbeek betreffende de dorpen Gaasbeek, Sint-Martens-Lennik en Itterbeek, representatief zijn voor het geheel van de streek. Hij vond dat de bevolking van het Pajottenland, zoals die van heel het land en dankzij het dalen van het streftecijfer, in de 18de eeuw een snelle groei kende, met een jaarlijkse toename van 0,5% (een groei van 0,66%, doorgedreven een ganse eeuw lang, leidt tot de verdubbeling van de bevolking).

Wij berekenden dat voor Anderlecht en Asse (zie verder de gegevens) de bevolkingsaangroei in de 18de eeuw respectievelijk 0,78 en 0,72% per jaar bedroeg. Het aanleggen van de steenweg van Brussel naar Bergen en Gent in 1704-'06 is waarschijnlijk niet vreemd aan de aangroei, welke, voor deze twee entiteiten, nog sneller gebeurde dan op het platteland.

De gemiddelde grootte van het huisgezin bedroeg toen 4,6 personen. Tegenover andere streken, o.a. Vlaanderens plattelandsstreken, kende het Pajottenland lage mortaliteitsquotiënten. De ouderdomspiramide vertoonde er een bijzonder brede basis, met een asymptootlijkende curve voor beide geslachten, wijzend op de hoge mortaliteit op jongere leeftijd. Dezelfde auteur noteerde een relatief lage vruchtbaarheid der echtparen (zie verder) en een vrij groot aantal kinderloze gezinnen. Uitleg zou de grotere armoede zijn, die, zoals men weet, de vruchtbaarheid ongunstig beïnvloedt.

De Pajottenlandse streek lag sinds de 15de eeuw in het drukst bewoond deel van het land. Zij behoorde tot het gebied het dichtst bij de zee en een zeehaven gelegen, dat tevens door de binnenvaart langs rivier en vaart bevoordeligd was (zie verbindingswegen tijdens het A. Régime). Het was ook het meest ontboste deel van het gewest (Fig. 12).

In 1540 telde de heerlijkheid Edingen, de stad uitgesloten, 2170 haarden, wat op een oppervlakte van 19.826 ha, een bevolkingsdichtheid van 10,9 haarden/km² betekent, of, op de basis van 5,5 inw. per haard, 60 inw./km² uitmaakt⁸⁸. M.-A. Arnould schat de bevolkingsdichtheid van de heerlijkheid Edingen, de stad inbegrepen, op 65 inw/km².

Bij berekening op basis van de haardentelling van 1540 komt het land van Edingen zonder de stad op een cijfer van 11.935 inwoners⁸⁹. Bij de graantelling van het jaar 1740 telde dezelfde entiteit 15.385 inwoners. Wij vonden voor de gemeenten van het oude kanton Herne dat de bevolking tussen 1540 en 1796 (volkstelling van het Jaar IV) min of meer verdubbeld was. Uit deze dubbele vergelijking van het jaar 1540 tot 1740 en van hetzelfde jaar 1540 tot 1796, kan men besluiten dat, zoals klassiek, ook in het Pajottenland de bevolkingsaan groei rond 1700 moet gestart zijn.

9. Dorp tegenover stad op kerkelijk vlak

Bij het ontstaan van een stad, of liever bij de ontwikkeling van een dorp te midden van de andere tot een stad, zoals gebeurde voor Edingen, speelden de aanwezigheid van een heerlijke macht en de groei van een rurale markteconomie vaak een voorname rol; een religieuze factor vertegenwoordigt hierbij niet zelden de derde pijler. Een vroeg teken van de kerkelijke aanwezigheid is te Edingen de titel van Sint-Elooi stammend uit de 8ste-9de eeuw; alsook deze van St.-Nikolaas, de titel gegeven door de heer van Edingen aan de Edingse kerk bij het optrekken van zijn Castrum (nu Huis Jonathas) in het midden van de 12de eeuw. De uitgesproken vroege cultus tot deze heilige in de streek, wijst zeker op de invloed die er van Edingen uitging; een zelfde titel van o.a. de parochiekerk van Herfelingen, is reeds voor het jaar 1194 geattesteerd⁹⁰. De steunpunten van de kerstening lagen op de kruispunten van het netwerk der verbindingswegen, vanwaar zij nadien het platteland bereikte. Het is immers opvallend

⁸⁸ M.-A. ARNOULD, *Les dénombrements de foyers dans le Comté de Hainaut*, Académie Royale de Belgique, Brussel, 1956, p. 258 en 259.

⁸⁹ W. PREVENIER, *La démographie des villes du comté de Flandre aux XIV et XVe siècles. Etat de la question. Essai d'interprétation* in *Revue du Nord*, dl LXV, nr. 257, p. 272. Het verschil met het weinig bevolkt oostelijk en zuidelijk deel van het land was nog steeds opvallend in 1846 (G. DEJONGHE, *Bevolking en voeding in een premoderne economie*, Driem. Tijds Gemeentekrediet, nr. 215, 2000/1, p. 28).

⁹⁰ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 252.

dat de grote, oude pelgrimsoorden niet op het platteland gevestigd waren, maar wel in steden en centra, perifeer aan het Pajottenland: O.L.V. te Halle, St.-Elooi te Edingen, St.-Adrianus te Geraardsbergen, Ste-Berlinde te Meerbeek, St.-Guido te Anderlecht, het H. Kruis te Asse. De parochiekerken van Halle, Edingen, Meerbeek en Anderlecht hadden ook een kapittel van kanunniken of een dergelijke instelling.

*“Terwijl in de steden en in de abdijen de gothiek tamelijk brutaal de romaanse opvattingen vervangt, stelt men op het platteland een meer geleidelijke evolutie vast. De meeste kerken bewaren er lang hun romaanse verhoudingen en structuur. Zo blijft de kruiningstoren in het Scheldebekken nog lang gedurende decennieën een levende traditie”*⁹¹. Uitleg voor dit verschijnsel zal wel het spaarzaam en geleidelijk verbouwen van kerken geweest zijn in dorpen, waarvan het demografisch immobilisme in tegenstelling met de bevolkingsaan groei der steden (zie hierboven), geen radikaal herbouwen in de « nieuwe » stijl, d.i. de gotische stijl, vereiste. Zulke romaanse relict en “reminicenties” in de onderbouw van kerken zijn in het Pajottenland schering en inslag⁹². Dit neemt niet weg, volgens een vaststelling gemaakt door J. Verbesselt, dat er in het Pajottenland bijna geen romaanse kerken meer zijn, in tegenstelling met bv. de Voerstreek (Tervuren). Dit zou te wijten zijn aan het feit dat de kerken bij ons vroeger gebouwd werden, dat zij dus eerder vervielen en eerder herbouwd werden.

Wij vermoeden dat de relikwie van St.-Elooi te Edingen overgebracht werd, komende van Doornik. Dit zou zijn gebeurd tussen de jaren 1267 en 1274 door bemiddeling van Walter I, heer van Edingen, wiens broer bisschop van Doornik was. De relikwie gaf aanleiding tot het ontstaan van een alombekende bedevaart. De toeloop naar de aloude kapel gewijd aan de heilige (nu kapel van O.L.V. van Mesen genaamd), duurde zeker tot in de 16de eeuw.

Kort nadien werd, om aan de bedevaartgangers ‘s nachts een onderdak te verschaffen, het Gasthuis van het Heilig-Kruis gesticht, klassiek ingeplant aan de Hovepoort van de stad. Ook deze titel is aan een plaatselijke, vroeg geattesteerde cultus toe te schrijven⁹³. Afgezien van St.-Elooi, werden in de loop der eeuwen in de hoofdkerk van Edingen relikwieën van een veertigtal heiligen bijeengebracht en bewaard. Elk van hen apart moet in het omliggende een bepaalde aantrekkingskracht uitgeoefend hebben, welke echter moeilijk te evalueren is⁹⁴. Deze veelvuldige cultusbeleving droeg onrechtstreeks maar zeker bij tot de ontwikkeling van de stad.

⁹¹ Prof. dr. R. LEMAIRE, *Bouwkunst*, in *Gids voor de kunst in België*, Antwerpen, 1963, p. 34.

⁹² P. DIRIKEN, *Geo-gids van Centraal-Pajottenland*, Kortesseem, 1993.

⁹³ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 277.

⁹⁴ Idem, II, p. 274.

De inkomsten van de abdijen die het patronaatschap op de parochies uitoefenden en waarvan een deel naar de parochiekerken en hun pastoor ging, kwamen voor het grootste deel van het innen van tienden. In de periode 1336-1342 kwamen op zulke wijze grote tienden op de graanteelt toe aan de abdij van Sint-Denijs-in-Broqueroie en kleine tienden op o.a. de vermenigvuldiging van dieren en offeranden. Gezamenlijk en jaarlijks vertegenwoordigden deze inkomsten 150 pond voor Hove, 75 voor Lettelingen en 38 voor Edingen zelf⁹⁵. Dat in de verhouding voornoemde dorpen tegenover de stad doorwogen, moet ons niet verwonderen en had louter met de landelijke oorsprong der tienden te maken.

Omdat de basistaxatie der kerken, opgelegd door de bisschop, uit een vroege periode stamde, geven de bewaarde documenten alleen informatie over de rijkdom van deze kerken ten tijde van hun stichting. De grootte van de verschuldigde taks hing inderdaad gezamenlijk af van het statuut (moederparochie, dochterparochie, capella quarta) en van de parochie dotatie bij haar stichting.. In de 14de eeuw bedroeg de basistaxatie van Edingen 25 stuiver, die van Hove was, als moederparochie, 50 st., terwijl Lettelingen 30 st. betaalde. Bogaarden betaalde 20 st. eveneens aan Sint-Denijs-in-Broqueroie. Bellingen betaalde 20 st. aan de abdij van Cantimpré, Kester 30 st. aan het Kapittel van St.-Woutruide, Herfelingen 20 st. aan betreffend kapittel, Oetingen eveneens 20; Vollezele betaalde 30 st.en Galmaarden 34 aan de abdij van Vorst, Herne 40 en Tollembeek 15 aan het Kapittel van St.-Aubertus, Sint-Pieters-Kapelle 25, Leerbeek 17 en Pepingen 30 aan de abdij van Nijvel, Bever aan het Kapittel van het H. Kruis. Edingen is niet speciaal oud als stad. De parochie is er als dochterparochie van Hove ontstaan en de basistaks die zij verschuldigd was bedroeg de helft (*divida capella*) van de basistaks van haar moederparochie.

Voor de parochie Edingen – en daardoor onderscheidt zich een stad – kwam er boven de basistaks 151 st. bij voor haar 11 kapelanieën (elke capella quarta betaalde ca. één vierde van de taks voor een moederparochie), daar waar de parochies in de dorpen er doorgaans niet meer dan één of twee hadden. Het groter aantal kapelanieën in een stedelijke lokaliteit had te maken met het feit dat hun welgestelde stichters tot de adel en de burgerij behoorden, en dat zij, zoals gezegd, bij voorkeur in de stad gevestigd waren.

Besluit: de grotere rijkdom van de stadsparochie tegenover de dorpsparochies is opvallend; terwijl, omgekeerd, de bijdrage van de dorpsbevolking, langs de tienden om, het zwaarst doorwoog. Deze tegenstelling sluit aan bij een gelijkaardige,

⁹⁵ Idem, II, p. 260.

vastgesteld voor de verschuldigde heerlijke rechten en de voordelen verkregen door stad en dorp van de heer.

Was Edingen niet de zetel van de dekenij Halle, toch heeft zijn pastoor vaak de functie van deken uitgeoefend. De aanwezigheid van de Broederschap van O.L.V. met haar 12 priesters, statutair bijna kanunniken, is zeker een argument geweest in de 15de eeuw, bij de aanvraag om de zetel ervan naar Edingen over te brengen. Zij beschikte over inkomsten die stukken hoger lagen dan die van de kerkfabriek zelve. De invloed welke de personaliteit van de deken op de clerus van deze dekenij uitoefende, die tot 1559 wel 85 parochies telde, nadien beperkt tot 22, is dus groot geweest; zelfs wanneer deze functie met het patronaat, d.i. met het benoemingsrecht van de pastoor in de diverse parochies niets te maken had.

Op het gebied van het personeel werkzaam in de parochies bestond een duidelijk verschil tussen stad en dorp voor wat vorming en ambstduur van de pastoors betreft. Daar waar in het A.R. te Edingen de gemiddelde tijdsspanne waarin een pastoor fungeerde 34 jaar bedroeg, was die duidelijk korter op het platteland; zo vonden wij 14,6 jaar te Tollembeek⁹⁶ 15,4 jaar te Bever⁹⁷, 16,1 jaar te Mark⁹⁸, 17,9 jaar te Lettelingen⁹⁹ en 21,5 jaar te Lembeek¹⁰⁰, 22,6 jaar te Vollezele¹⁰¹. Men kan daaruit besluiten dat de pastoors te Edingen bij hun benoeming gemiddeld 18 jaar jonger waren dan hun landelijke collega's. Uitleg is dat zij, in het zog van het Concilie van Trente, wegens hun grondigere vorming en hun persoonlijkheid, door de overheid zorgvuldig en vroeger voor hun belangrijke functie uitverkoren werden. De stadsclerus kwam veelal voort uit de zich ontwikkelende burgerij en over het land zwermden laag opgeleide dorpspastoors uit, wier levensomstandigheden weinig verschilden van die van hun parochianen.

In haar thesis over de Contrareformatie in het hertogdom Brabant toonde dr. J. Marinus aan dat, na de vernieling van kerken en de ontredde van heel de organisatie van het kerkelijk leven tijdens de Godsdiensttroebelen, de heropbouw begon in het begin van de 17de eeuw. Bij het aanpassingsproces van de Kerk aan de nieuwe normen was en bleef het platteland, zowel op materieel vlak als op dat van het personeel en de

⁹⁶ M. PEREMANS, *o. c.*, pp. 142-145.

⁹⁷ N. VERKOUTER e.a. *Bever, Open Museum van Kapellen en Kruisen*, Bever, 1999, pp. 99 en 100.

⁹⁸ R. DARBE en R. DASSELEER, *Marcq-Labliau, mon village*, Marcq, 1996, p. 349.

⁹⁹ M. DAYER, *La paroisse Saint-Sauveur à Petit-Enghien. Les curés des quatre derniers siècles*, A.C.A.E., 1991, pp. 67-82.

¹⁰⁰ D. VANDENPLAS, *De Lembeekse pastoors van 1658 tot heden*, 1988, pp. 127-133 en latere aanvulling.

¹⁰¹ J. VERHEYDEN, *Vollezele*, Lennik, 1985, p. 95.

organisatie van de cultus, 25 jaar achteruit tegenover de stad. Andersom was eigen aan het platteland dat de sociale druk en die van de clerus er duidelijk sterker waren.

De Edingse Sint-Nicolaaskerk stond als fier symbool voor de hoofdkerk, al moet herhaald dat de naam van *Grotekerk* waarmee zij aangeduid werd tegenover de andere gebedshuizen, op haar parochiaal statuut sloeg. De kerk besloeg een grotere oppervlakte dan die der dorpsparochies. Dit staat, zo hebben wij algemeen kunnen aantonen, in nauw verband met het aantal communicanten (boven de 12 jaar en gebonden aan de zondagsplicht) dat de parochie telde. De omvang van het kerkgebouw, ook die van kerk en kerkhof samen, evolueerden in de loop der eeuwen in nauw verband met de plaatselijke demografie.

De hoge toren van de kerk fungeerde tevens als gemeentelijk belfort. De gerechtsklok luidde bij het terechtstellen van een veroordeelde op het Marktpllein, waar die in de heerlijkheid ook woonachtig mocht zijn. Dat de stadsparochiekerk een groter aantal functies vervult dan die van een dorp, verklaart het opvallend verschil van beider uitzicht. Dat ze mooier was is nog een andere zaak en had te maken met de bloei van de stadsparochiegemeenschap en de omvang der giften van de heren en goeode burgerij. Er werd al gewezen op haar talrijke kapelanieën, elk beschikkende over de inkomsten van land om een bepaald aantal missen per jaar te bekostigen; daarin moet een bijkomend teken van de concentratie aan rijkdom in de stad gezien worden.

De “gemeentelijke” processie in het octaaf van het feest van Sint-Jan de Doper (24 juni) was meer dan een plechtige processie; het was een verheerlijking van al wat de stad vertegenwoordigde op religieus, zowel als op burgerlijk vlak, zonder baljuw en gouverneur van de heerlijkheid te vergeten¹⁰². Daaraan amen deel een vertegenwoordiging van Hove, de moederparochie van Edingen en de schuttersgilden van Bassily, Mark en Lettelingen. Wij interpreteren dit laatste als de traditionele herinnering aan de bijdragen van die korpsen aan het verdedigen van de stadswallen.

Op het einde van de 16de eeuw trok de Kruisdagenprocessie van Edingen nog naar de kerk van Mark¹⁰³. Wij zien dit als een toen reeds overgebleven relict van de erkende stedelijke oorsprong van die zeer specifieke en oude soort ommegang.

Heel de streek van Edingen werd door het protestantisme ernstig aangetast¹⁰⁴. Wegens de schaarse gegevens is het een moeilijke taak om uit te maken in hoeverre bij

¹⁰² J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 298.

¹⁰³ *Idem*, II, p. 302.

¹⁰⁴ *Idem*, II, pp. 326-336.

dit verschijnsel de stad, waarvan liefst een derde van de bevolking protestants-gezind was, afstak tegenover het platteland¹⁰⁵, zoals elders duidelijk werd aangetoond.

Een bijkomende moeilijkheid bij zulke evaluatie is de aanwezigheid van meerdere factoren die het succes van de “*Nieuwe godsdienst*” in de hand werkten. Zij waren zowel van politieke (de protestantse gezindheid van de stadsoverheid, de onafhankelijkheidszin van de adel) als van socio-economische aard (de veelvuldige contacten van het tapijtweversmilieu met de buitenwereld, de heersende ontevredenheid in een tijd van economische achteruitgang). Deze factoren ontwikkelden zich op een grond van wantrouwen tegenover de clerus en van het verschijnen van niet orthodoxe ideeën. Moeilijk te interpreteren is b.v. de vaststelling dat onder de plattelandstapijtwevers er geen enkele ter dood veroordeeld werd.

Men kan aannemen dat het protestantisme eerst in de steden bekend geraakte, dankzij het aantal mensen dat zich, in verband met hun beroep vaak verplaatsten, zoals de tapijtwevers-, -bazen en -handelaars; zij vormden trouwens de helft van het aantal lui die vervolgd werden.

Op een gelijkaardige wijze was de evangelisatie eerst in de steden verspreid geraakt, bij voorkeur op plaatsen die aan het kruispunt van Romeinseweg en waterloop lagen en waar zeer vroeg een kapel opgetrokken werd. De kerstening van het platteland gebeurde een hele tijd later; het Franse woord “*païen*” (1081), heiden, is trouwens van het Latijnse *paganus* afgeleid, met de betekenis van plattelandsbewoner. De verordening van Keizer Karel van 1528 over de behoeftigheid in de stad, welke o.a. het vestigen van arme vreemdelingen ontmoedigde, was mede bedoeld om de bevolking tegen het indringen van opruiende gedachten te beschermen. Het zou best kunnen dat het, a contrario, in de dorpen was dat er het langst protestantsgezinden overbleven. Daar waar Edingen-stad vrij vlug radikaal gezuiverd bleek, werkte in de dunnergezaaide bevolking van het Pajottenland de sociale controle niet zo doelmatig¹⁰⁶.

Continu straalde vanuit de stad een duidelijke religieuze invloed uit, naar het platteland toe. De Augustijnen van Edingen predikten in de *staties* gelegen in de dorpen van de heerlijkheid en zelfs verder buiten haar grenzen; zij waren in het bijzonder werkzaam in talrijke dorpen rond Geraardsbergen en Ninove¹⁰⁷.

Het college van de stad Edingen oefende eveneens een uitstraling uit. Zij was echter niet specifiek naar het omliggend platteland gericht. Zoals typisch voor een vermaarde onderwijsinstelling, recruteerde het zijn leerlingen bij families van de gegoede burgerij

¹⁰⁵ M. PEREMANS, *o. c.*, p. 85.

¹⁰⁶ Mededeling van H. VANDORMAEL.

¹⁰⁷ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 113.

uit een uitgebreide straal, overwegend uit het Vlaamse land. De aanwezigheid van externen, dit waren jongens uit de stad zelf, lag daarentegen aan de lage kant, terwijl een deel onder hen een studiebeurs genoot. Uit de kwantitatieve gegevens kan men afleiden dat er niet zoveel studenten, komende uit de omliggende dorpen, geweest moeten zijn¹⁰⁸, tenzij hier en daar een toekomstige priester¹⁰⁹.

Ook de Karmelieten verzorgden te Edingen de voorbereidende vorming van priesters, met een cursus in het Latijn, geschiedenis en aardrijkskunde, en deel van het *trivium*, en in de 17de eeuw zelfs in de godsgeleerdheid; zodat de instelling als “*Seminarie van Edingen*” bekend stond. De fundatie Pieter van der Eycken (1480) gaf voor deze opleiding 2 studiebeurzen ten beste¹¹⁰.

10. Mentaliteitsaspecten van dorp en stad

Mentaliteitsgeschiedenis heeft natuurlijk niets gemeen met het zoeken en terugvinden van het eeuwig constante van de menselijke psyche in vroegere tijden; wel, voor een bepaalde ruimte en tijd, met het nagaan van het gezamenlijk voelen, denken en reageren in het verleden i.v.m. de historische specifieke context.

a) Ten opzichte van de heer

De geestesgesteldheid van het platteland lag helemaal anders dan die van de stad, ten gevolge van hun verschillend type economie: voor het ene landelijke, ambachtelijke en handelseconomie voor de andere.

Heerlijke rechten, in natura te vereffenen, veroorzaakten doorgaans meer wrevel dan in geld, en des te meer dat, wanneer zij primair in speciën uitgedrukt waren, hun waarde door devaluatie steeds inkromp. Wanneer de rechten in natura waren uitgedrukt, ging hun in munt omgerekende actuele waarde, volgens sleutel vastgelegd door de prins, geleidelijk stijgen. Nu zat het zo dat de rechten uitgedrukt in natura veruit het meest in het landelijk milieu voorkwamen.

Een voorbeeld van deze tegenstelling waren de diensten zoals het heerlijk recht op verhandelingen van immobiliën. Zij werden in geld berekend, op basis van de eraan gehechte onveranderlijke cijns. Karweien waren oorspronkelijk in een aantal prestatiedagen uitgedrukt.

¹⁰⁸ Idem, II, p. 108.

¹⁰⁹ L. DARBE en R. DASSELEER, *o. c.*, p. 385.

¹¹⁰ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 107.

Het *schoofland*, waarvan de verplichting bestond in het leveren in natura van een vast deel van de opbrengst, was een typisch geval. De basis van de afhouding geleek zo op die van de kerkelijke tienden. Dit recht sloeg op het oudste grondbezit en mag op het einde der Middeleeuwen reeds als een historisch relict beschouwd worden. Niet al het schoofland werd in cijns omgezet, zoals nochtans voor het grootste deel gebeurde. In 1757 telde men te Mark nog 83 bunder schoofland op de 1205 bunder, toebehorende aan de heer van Edingen¹¹¹. In 1607 lag er ook nog schoofland te Bassily, Ghoy en Vollezele¹¹².

Karweien worden nog vermeld te Lettelingen in de vorm van hoodagen; en te Mark in de 18de eeuw is er nog sprake van het *Kerregheldt*, een in geld omgerekende verplichting, liggend op 116 van de 378 percelen land, groot 77 bunder, op een globale oppervlakte van 280 1/2 bunder. Wij noteren dat het *Kerregheldt* percelen betrof die gemiddeld even klein van oppervlakte waren (2 dagwand 68 roeden) als het gemiddelde van de cijnsgronden¹¹³, dus oorspronkelijk door de heer afgestaan voor de vestiging van ingezetenen.

Het *beste cateel* bleef in heel wat dorpen van de heerlijkheid tot kort voor het einde van de 18de eeuw op de erfenis van bepaalde gezinshoofden wegen. Als voorbeeld van het verder blijven bestaan van ouderwetse verplichtingen uit de tijd van de vroege middeleeuwen, ging deze verplichting erfelijk langs moederskant over. Zij gaf aanleiding tot talrijke processen, o.a. veroorzaakt door het omzeilen ervan langs voorafgaande "*gift met de warme hand*". Dit recht werd in 1781 in een vaste jaarlijkse bijdrage, uitgedrukt in haver en dus steeds in natura omgerekend, die door de betrokken dorpen te regelen was. Zo werd een individuele verplichting in een abonnementsformule omgeschakeld en werd de last voortaan door de dorpsgemeenschap gedragen.

Een ander heerlijk recht dat heel wat wrevel uitlokte was het *jachtrecht*. Het sloeg niet alleen op land en bossen van de heer in zijn hoedanigheid van eigenaar, maar tevens, in die van houder van de macht van het Hoger Gerecht, op al het leengoed dat van hem afhing. Lang voordien was er een tijd geweest waarin het wild door de gemeenschap mocht worden benut; maar met het verder ontbossen was het schaarser geworden, zodat de heren er het jagen voor zich behielden zodat het een privilege werd. Stropen werd een misdrijf en het bestraffen ervan gebeurde, zoals het stelen van

¹¹¹ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, XXVI, p. 293

¹¹² Y. DELANNOY, *La Cession de la seigneurie d'Enghien par Henri IV à Charles d'Arenberg en 1607*, Gemeentekrediet, Collection Histoire, série in-8°, nr. 76, Brussel, 1988, pp. 220-224.

¹¹³ J. VERBESSELT, *Ibidem*, p. 232.

hout uit het bos, met een zware boete van 3 pond¹¹⁴. Het stropen van wild was meer dan loutere bevoorrading en had psychologisch iets aparts: toen bleek het het enig machtsmiddel te zijn tegenover de heer en werd het door het individu tegen het systeem gepleegd. Het door de heer secundair verworven jachtrecht op de wildproductie van de natuur ligt op dezelfde lijn als de verplichting tot vergoeding opgelegd voor het afnemen van hout voor de bouw en het rapen van eikels uit het bos en als het vercijnsen van de door de dorpsbevolking gebruikte gemeenschappelijke weiden.

Het *verblijfrecht*, dat voor de eigenaar van zekere gronden bestond in de verplichting, jaarlijks de heer tijdens zijn inspectieronde onderkomen en voeding te verschaffen, veroorzaakte een verminderde waarde der betrokken velden. Dat deze lasten door de heer, via een gift aan de Heilige-Geesttafel, overgedragen werden veranderde niets ter zake. De verplichting voor de dorpen Vollezele, Herne, Bierk, Rebecq, Hennuyères en Ronquières om, jaarlijks tijdens zijn jachtpartijen, voor de heer, zijn honden en zijn gevolg te zorgen (1480), is met zulk recht te vergelijken¹¹⁵.

Een ander heerlijk recht dat voor misnoegdheid zorgde op het platteland was het recht er een *konijnenbos* op na te houden, bestemd voor de jacht. De reden was dat het fokken aan de omliggende velden veel schade berokkende. Het instellen door de Vollezeelse gemeenschap van een proces tegen haar eigen heer in 1771, gaf aanleiding tot de fameuze konijnenkwestie¹¹⁶. De durf van deze bevolking tegenover de heer was inderdaad stukken gestegen, vergeleken met hoe het, reeds in 1759, verlopen was. Toen hadden de inwoners van Bierk, Herfelingen, Heikruis, Herne en Lettelingen een verzoekschrift tot de heer gericht, in verband met schade aangebracht aan de velden door everzwijnen uit het Strihouxbos: toen ging het alleen om een eis voor schadevergoeding en alleen nog maar om een dreigement een proces tegen de hertog in te spannen. De uitkomst was de volgende: er werd gewoon voor gezorgd dat de everzwijnen redelijk in aantal zouden blijven; meer verkregen de boeren niet¹¹⁷.

Wij vermelden, voor het jaar 1777, het principiële weigeren tot betalen van heerlijk tolrecht op het graan verhandeld te Galmaarden, dus buiten de Edingse halle¹¹⁸.

Het juridisch onweerlegbaar argument dat de verdediging van de heer in soortgelijke geschillen aanhaalde, was dat het om een recht ging dat sinds onheuglijke tijden als

¹¹⁴ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 197

¹¹⁵ *Idem*, II, p. 5.

¹¹⁶ C. ANCKAERT en A. ROEYKENS, *De fameuse konijnenkwestie te Vollezele in de achttiende eeuw*, HOLVEO, 1977, pp. 113-122; 195-262; 255-262; 1978, pp. 273-277

¹¹⁷ A. ROEYKENS, *Everzwijnen uit het Strihouxbos verwoestten velden...*, -HOLVEO, 1977, pp. 213-217.

¹¹⁸ Y. DELANNOY, *La halle aux grains et aux toiles d'Enghien*, A.C.A.E., XXXII, p. 59.

algemeen bekend stond; ten minste voor het jachtrecht was dit in tegenspraak met een vroeger gemeenschappelijk gebruiksrecht van de bevolking. De onoverkomelijke moeilijkheid voor de verdediging in zulke geschillen was het moeten missen van getuigen, zowel als schriftelijke bewijzen. Vandaar dat zij meestal onopgelost bleven, zoals gebeurde te Vollezele en in de dorpen rond het Strihouxbos, met aanslepende misnoegdheid aan beide kanten als gevolg¹¹⁹.

Deze wederwaardigheden op het einde van het A.R.getuigen van beginnend oproer der geesten onder de plattelandsbevolking. In de stad bv. nam het ontstane geschil met de heer, betreffende de rechtmatigheid van de tol, te betalen bij het verhandelen van graan buiten de halle, een niet zo scherpe vorm aan. Kleine steden hebben ook de beroerten niet gekend, eigen aan meer bevolkte en beter georganiseerde steden; daar waren zij trouwens niet zozeer tegen de heer gericht, als wel tegen de dominerende macht van de burgerij.

Al kwam er in ons land geen geweld bij te pas, de tegenstand van de bevolking ten opzichte van het feodaal systeem was in het dorpsmilieu hardnekkiger dan in de stad. Daarvoor pleit op het platteland het overal omverwerpen van de schandpaal, als symbool van de heerlijke macht. Te Edingen, waar de paal nochtans de omvang van een vrij pretentius monument vertoonde, en in schril contrast met de landelijke reactie, bleef hij tot in 1811 rechtstaan rechtover het stadhuis; dan pas werd hij naar het Park overgebracht, waar hij, boven op de Parnassusheuvel, opgericht werd.

Van dat verschil tussen dorp en stad in hun mentale houding tegenover de heer is tot vandaag iets overgebleven. Van de verkleefdheid aan de familie Arenberg waarvan de Edingse geestesgesteldheid zo opvallend getuigt, valt in de omliggende plattelandsgemeenten echt niets te merken.

b) Sociale ontevredenheid

Afgezien van deze houding waren er in de dorpen herhaalde opslaaingen van weerspanning sociaal protest vanwege marginalen, die zich in kleine groepen schaarden en de goederen van de burgerij en van de lokale overheid aanvielen. Zij gebeurden in een politieke context van spanningen van uiteenlopende aard, maakten gebruik van de aanwezige politieke onzekerheid, en deden zich voor in periodes van algemeen heersende armoede.

Zo dienen de onlusten geïnterpreteerd op naam van de *Ronden* in 1252 en op die van de *Bosverkens* van het Raspaillebos in 1384. Gelijkwaardige onlusten gebeurden in 1380,

¹¹⁹ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 25.

gekend als de *Strijdt van Stee(n)voorde*, de aanvallen van de *Ridders van de Groene Tente* in de jaren 1452 en 1453 en de rooftochten van de bende van *Jan de Lichte*. Dit laatste gebeuren werd, zoals prof. St. Top het aantoonde, de kern van een mythische vervorming. Het verschijnsel onderstreept het algemeen aanvoelen van de heersende sociale toestanden.

Ook in het deelnemen van de plattelandsgemeenschappen aan de Brabantse Omwenteling van 1789 heeft sociale ontevredenheid meegespeeld. Van 1790 tot 1795 heeft een bende van 40 man in de streek van Edingen rondgelopen¹²⁰. De laatste oprisping was in 1798 de Boerenkrijg.

Het waren zovele boerenopstanden (*jacquerie*, letterlijk opstand van de Jacques; dit waren boeren, die een blauwe jak droegen, bij ons spottenderwijs¹²¹ *kielemannen* genoemd) waarbij alle sociale klassen zich betrokken voelden (zie Bijlage VI) en waarbij de toestanden op het platteland de doorslaggevende rol speelden, en waaraan de stad meestal geen deel nam. Anekdotisch mag hier het optreden van de boeren van de omliggende gemeenten in 1798 worden aangehaald, die de registers van de Burgelijke Stand te Edingen wilden verbranden, om het opeisen van de jongens voor het Franse leger te beletten¹²². De boeren van het Pajotteland trokken naar Halle in de hoop naar Eigenbrakel en Nijvel door te trekken; maar hun opstand mislukte, omdat de inwoners van de stad niet wilden meewerken.

Wij stellen deze gebeurtenissen in breder geschiedkundig perspectief en halen de woorden van M. Bloch aan: “*de boerenopstand (en daarbij mag gerekend de Franse Omwenteling) hoort in het A. R. net zozeer bij de samenleving als de staking bij de kapitalistische samenleving*”¹²³. Deze opslaaingen vormen als de top van de ijsberg van verzet van de plattelandsbevolking tegen de voorrechten van de grootgrondbezitters. Zij liggen in dezelfde trend als de rustige beweging waarbij de plattelandsgemeenschappen hun landelijke keure van de heer afdwongen. Anderzijds getuigen zij van een algemeen gevoel van wantrouwen, zeg maar van jaloersheid van de arme plattelandsmens tegenover de stadsmens en zijn welvaart.

¹²⁰ R. DARQUENNE, *Brigands et larrons dans le département de Jemappes*, Haine-Saint-Pierre, 1994, p. 91.

¹²¹ L. VERRIEST, *Le servage dans le comté de Hainaut*, Brussel, 1910.

¹²² J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 498.

¹²³ Zie ook D. NICHOLAS, *Town and Countryside: Social Economic and Political Tensions in Fourteenth Century Flanders*, Brugge, 1971, Univ. Gent, Fak. Letteren, nr. 152; P. DEPREZ, *Evolution économique et mouvements paysans en Belgique à la fin du XVIIIe s.*, Revue Belge d'Histoire Contemporaine, d. 4, 1973, pp. 49-65.

Aansluitend hiermee, maar toch gelegen op een ander vlak, was er op het platteland de zwaar doorwegende sociale controle op het individu, onrechtstreeks verwoord door het alombekend gezegde "*Stadtluft macht frei!*"

Armoede had met afzondering te maken, en daaraan was ook bijgeloof verbonden. Het was uit afgelegen arme buurten, waar de godsdienstige cultuur slecht geassimileerd was, dat meestal oude vrouwen beticht werden zich aan hekserij- en duivelspraktijken over te leveren. Men heeft weet van processen ingesteld in 1594 en 1595 te Bever, in 1595 te Lessenbos, in 1610 te Essenbeek, in het begin van de 17de eeuw te Thoricourt, in 1610 en 1625 in de nabijheid van Halle, in 1647 te Warelles, te Herne en te Rebecq, in 1650 te Ronquières, Itter en Henripont. Is het niet betekenisvol dat plaatsen waarvan de inwoners de spotnaam *Toverheksen* gekregen hadden, zoals Onkerzele, Bever en Iddergem, allemaal dorpen zijn?

De spotnaam van *Titjes* welke de Edingenaars toebedeeld kregen is, op een meer onschuldige toon, een ander verschijnsel van de psychologische afstand tussen stad en platteland. Volgens B. Roobaert blijkt het van de term "diets" woord afgeleid te zijn. In de mond van de Walen der omliggende dorpen duidde het op het onverwacht Vlaams spreken van de bevolking van deze toch Henegouwse stad.

c) Het gemeenschapsgevoel

Een sterk gemeenschapsgevoel wordt als mentaliteitskenteken van de plattelandsentiteiten beschouwd, in tegenstelling tot de ondernemingsgeest, bij voorkeur aanwezig in de stad. Het was gekenmerkt door intieme en duurzame relaties tussen mensen van éénzelfde buurt of dorp, in de hand gewerkt door de hoge graad van endogamie en het familiaal verdeeld geraken van veel huizen in twee of meer woningen. Van oudsher was de solidariteitsgeest een must, wou men overleven. Het delen in het gebruik van bos en weide (de fameuze dries) door de gemeenschap, op het niveau van de dichtbijgelegen huizen dat van bron- en putwater en vaak van oven, zijn daar zovele getuigen van. Iedereen kende elkaar en elkaars positie in de lokale gemeenschap en iedereen kende de rechten en de plichten die daaraan verbonden waren. Deze solidariteitsrelatie ging ongewijzigd door van generatie op generatie, doorgegeven door de traditie¹²⁴.

In de volkstelling van het jaar 1796 werd genoteerd wie tijdens de laatste jaren was ingeweken. Meestal dienstpersoneel en personen i.v.m. hun huwelijk waren het; af en toe maar een huisgezin. Te Galmaarden bv. waren dat niet meer dan 4 koppels op 15

¹²⁴ J. VAN DER PLOEG, *o. c.*, p. 60.

jaar tijd. Zulke immobiliteit kon niet anders dan het behoud van het gemeenschapsgevoel ten goede komen. Dit gegeven plaatsen wij tegenover de verhouding te Edingen van 30% der overledenen die niet in de stad geboren waren.

d) Het begrip *vreemdeling* in het A.R.

Op de keerzijde van de medaille, waarop aan de ene kant het gevoel van gemeenschap stond, en dus ook van een sterk identiteitsgevoel, stond het gevoel van afstand en verschil dat door het begrip vreemd(eling) op de spits gedreven werd. Het houdt een dubbele, materiële en morele, betekenis in.

Voor het schatten van de afstand tussen twee plaatsen gebruikte men als maatstaf de tijd nodig om hem te voet af te leggen. Zo was één mijl de afstand afgelegd in één uur lopen en kwam met ongeveer 4 km overeen. *Vreemdeling* werd gezegd van een persoon, geboren op meer dan 10 km afstand, wat door menige spreuk en door folklore zeer duidelijk aan het licht komt.

Ontelbaar zijn in de woordenschat de termen en de uitdrukkingen waarvan de betekenis voor een bepaald object, zijn fysische verwijdering veronderstelt ten aanzien van wie het woord gebruikt. De omwalling van de stad vormde de grens van een binnen- tegenover een buitenwereld. Zo was er te Edingen sprake van de *Karmelieten buiten Edingen*; hun priorij was op het parochie van Lettelingen gelegen, achter de plaats waar zich nu het station bevindt. Zo ook sprak men van de *Buitenmolen*, waar nu, op het gebied van Herne, het stadskerkhof is gelegen. Het begijnhof lag bij zijn stichting klassiek buiten de oorspronkelijke grenzen van de agglomeratie, vermits gelegen op de linker oever van de Odru; dit was het teken van een gewilde afzondering, welke men trouwens in het lemma *hof* terugvindt. De *lazerij* lag op de verste uithoek van het territorium, met zijn zieken letterlijk uit het zicht van de stedelijke gemeenschap.

Vreemde bieren waren in 1540 die welke buiten één mijl van de wallen der stad gebrouwd werden.

Deze geestesgesteldheid deelden ook de intellectuelen. *Extraneus*, een woord gebruikt in het differentiëren van de sociale statuten van lieden vertoevende op het platteland, wees op een persoon wonend buiten het dorp. *Xenodochium* was de instelling, gelegen buiten de stad, waar pelgrims (< peregrinus = niet burger) voor een nacht onderdak vonden, letterlijk dus een schuilplaats voor vreemdelingen. Het door kloosters gebruikte woord *foris* betekent buiten diens muren. Het Franse woord *aubain*, komt van aliban, wat « van een ander banterritorium » betekent; het woord duidde op een persoon geboren aan de overkant van de Schelde, die Rijks-Vlaanderen en Henegouwen van het Koninkrijk Frankrijk scheidde. Op gelijkaardige wijze betekende

te Gooik de uitdrukking “*van over 't water*”, afkomstig van over de Dender. Dit wijst nog eens op het belang van waterlopen als gebiedsafbakening¹²⁵. Het woord *vague* (ook soms *passant*) en dat *vagebond* werd, duidde op een rondzwerfende persoon. Ontelbaar zijn de familienamen verwijzend naar het dorp waar een persoon, vreemd aan de parochie, geboren werd of waar hij vandaan kwam. Wij hadden het boven over het weren door de Ambachten van de vestiging van “*vreemdelingen en onbekwamen*”.

Een geografische notitie betreffende de lokalisatie van de activiteiten van de secundaire (ambachten en neringen) en van de tertiaire (diensten) sectoren, spreekt boekdelen over het toenmalig algemeen belang van de afstanden. Uit de volkstelling van 1796 voor de dorpen Galmaarden en Vollezele konden wij opmaken dat de beoefenaars van ambachten en neringen voor het grootste deel in het centrum van het dorp geconcentreerd voorkwamen.

De hierboven vermelde woorden en uitdrukkingen zijn ofwel in onbruik geraakt of in hun vroegere betekenis verzwakt. Deze evolutie, uit een tijd waar zij een materiële, intensievere betekenis hadden, is een klassiek verschijnsel. Het woord *vreemdeling* had toen dezelfde connotatie als de woorden *barbaros* en *metoikos* (métèque), die wezen op al wat niet Grieks was, maar die ook “onbeschaafd” betekenden. Wij verwijzen naar het misprijzend, vervat in de uitdrukking van “*vreemde eend*”.

Zo komt de oude taal ons over als de spiegel van de psychologische belevenis der dingen. Zij getuigt van het vrij parcellair aanvoelen in het verleden van de ruimte rond de mens, het zich houden aan zijn eigen vertrouwelijk milieu en het natuurlijk gevoel van wantrouwen voor het onbekende. In hun materiële en morele betekenis vinden we deze waarden zowel in de stad als op het platteland terug. In het dorpsmilieu deden het diepere gevoel van gemeenschap, de achterdocht en de latente ontevredenheid de bevolking zich in haar schelp terugtrekken voor al wat vreemd was. Deze houding stond in schril contrast met de stadsmentaliteit, die breed openstond voor de contacten waar de stedeling meestal moest van leven.

11. Algemeen besluit

Van de heerlijkheid Edingen, deel van het Pajottenland, ontbreekt nog steeds een overzichtelijke studie. Het bijeenbrengen en ordenen van verspreide, op het eerste gezicht soms weinig relevante gegevens, maakte het mogelijk een belangrijk aspect ervan in het licht te stellen. Het beeld dat naar voor komt is dat van een alles behalve homogeen milieu. Het contrast was groot tussen de hoofdplaats, die nochtans een kleine

¹²⁵ F. PEETERMANS, *Guuks. Dialectenstudie van een Pajottenlandse omgangstaal*, 1995, p. 240.

stad bleef, en de omliggende dorpen. Vooral op wat rond de mens gebeurde hebben wij de nadruk willen leggen: hoe beide werelden ervaren werden, elk voor zichzelf en tegenover de andere.

Bij het onderzoek van het platteland tegenover de stad tijdens het A.R. is, afgezien van enkele trekken wijzend op een synergie, de multiaspectuele afstand tussen beide duidelijk. Deze afstand deed zich zowel op juridisch als op sociologisch vlak voor – daarin ligt de afstand tussen recht en gerechtigheid - en was gekenmerkt door economische afhankelijkheid, mindere ontwikkeling van zijn bevolking, vaak teruggeduwd in minder interessante beroepen. Het geheel van deze tegenstelling schiep bij zijn bevolking de voorwaarden tot de ontwikkeling van een gevoel van minderwaardigheid tegenover de stadsbevolking. Deze visie dient in het breder kader van het West-Europees platteland geplaatst. Historicus Emm. Leroy-Ladurie zegt synthetisch over de plattelandsgeschiedenis tijdens het A.R., een tijd die hij doortrekt tot op de drempel van de 20ste eeuw: « *La civilisation rurale était bâtie sur le misère du plus grand nombre* ».

Niet onderzocht werden de toestanden van de Pajottenlandse dorpen behorende tot andere heerlijkheden, waarvan de zetel in Lennik of in een andere stad gevestigd was. Een apart geval, dat zich tussen het stedelijk statuut en dat van het platteland bevond, was dat van de Meierij Asse en van de Vrijheid Merchtem: het waren bijna- of gemiste steden, begunstigd met een poorter- en zelfs met een buitenpoorterrecht. Men kan zich nochtans voorstellen dat gelijkaardige feodale basisstructuren tot een gelijkaardig eindresultaat leidden. Wat hun dorpen met die van de heerlijkheid Edingen gemeen hadden was het regionaal systeem van verbindingen, die een zo belangrijke rol speelden in de economie.

De tegenovergestelde situatie van platteland en stad in een verder verleden treft ons. Maar verwondert ons toch niet zo erg, mensen van vandaag, daar wij weten dat er niet zolang geleden nog iets van overbleef. Hiermee ervaren wij het belang van de factor tijd in de geschiedenis: zowel de permanentie van bepaalde structuren, als het onherroepelijk evolueren van andere.

III. De verhoudingen tussen dorp en stad in de nieuwste tijd

Met de vermelde tijd bedoelen wij de 19de en de 20ste eeuw tot aan de fusie van gemeenten. Met deze periode wordt voor de streek die het Pajottenland heet een nieuwe tijd ingeluid. Wij zullen verder deze niet-klassieke indeling van de tijd verantwoorden. Van deze periode willen wij nochtans de tijd na W.O. II in een apart hoofdstuk behandelen. De reden is dat zich van 1947 tot 1976 een geleidelijke bewustwording van de problematiek, eerst van de stad, nadien van het platteland ontwikkelde. Wij houden ons bij dit vergelijkend onderzoek, vooral met Edingen-stad, aan een gelijkaardige verdeling van de materie, en belichten voor beide milieus de diverse aspecten van het maatschappelijk leven. Via deze tegenstelling, komt, weliswaar onrechtstreeks, het beeld van de ontluikende streek iets nader naar voor.

1. Dorp tegenover stad op administratief vlak

De functionele eenheid van de heerlijkheid Edingen welke tot dusver tussen stad en dorpen bestaan had, en die zes eeuwen lang in stand gehouden was, werd in 1795, met de inlijving van het land door Frankrijk, uiteengereten. Conform de jakobijnse wijze van handhaven van orde en tucht werd het territorium op zulke manier in departementen verdeeld dat de overheid, vanuit iedere hoofdplaats, in één dag de afstand tot zijn grenzen te paard kon afleggen.

Ch. L. Doutrelepon, een ambtenaar uit de streek van Verviers, waar men naast Frans ook Duits sprak, trachtte in zijn territoriaal verdelingswerk met de door het volk gesproken taal rekening te houden. Hij moest nochtans een telling betreffende het taalgebruik missen. De eerste linguïstische kaart, die van Coquebert de Montbrat, is er pas in 1806 gekomen. Vandaar dat Bever en Sint-Pieters-Kapelle tot het departement van Jemappes gingen behoren, samen met Edingen, Lettelingen en Mark. Deze entiteiten waren gedeeltelijk franssprekend geworden. Hove was er ook bij, maar daar was de romanisering al verder gevorderd.

De andere dorpen van de oude heerlijkheid gingen tot het departement van de Dijle behoren, arrondissement Nijvel, kanton Herne¹, of, zoals men sinds 1814 en nog in 1826 schreef, tot het "*Brabant méridional*" om het van Noord-Brabant te onderscheiden. Door de wet van 17 febr. 1800 werd, i.v.m. de taal, het kanton Herne naar het arrondissement Brussel overgeheveld. Door het koninklijk besluit van 5 juli

¹ M.R. THIELEMANS, in *L'héritage de la Révolution française 1794-1814*, Brussel, 1989, p. 87.

1822 van Willem I werden de administratieve grenzen aan de taalgrens aangepast en gingen de Vlaamse gemeenten van Brabant tot de arrondissementen Brussel en Leuven behoren². Gelijktijdig werd het kanton Herne afgeschaft en bij het “*kanton Sint-Martens-Lennik*” gevoegd, waarvan deze gemeente, sinds het begin van de Franse tijd, de zetel was. In 1796 telde de “*landstreek*”, d.i. het kanton Herne, weliswaar niet meer dan 10.360 inwoners, wat betrekkelijk weinig was voor een kies- en gerechterlijk kanton. Het ongewoon vliedervormig aspect van het huidige kanton Lennik, dat 22 dorpen telt, is een blijvend teken van voornoemde administratieve fusie (Fig. 13).

Een mogelijke bijkomende reden hiervoor kan wel het feit geweest zijn dat deze dorpen tijdens het A.R. tot het graafschap Henegouwen behoord hadden en dat de invloed van het Frans er nog sterker dan elders was geweest. Vandaar dat er voor het samensmelten van de twee kantons van een “*voorwendsel*” gesproken werd “*om er het Hollands te verspreiden*”³. Op deze taalpolitieke interpretatie komen we verder terug. Vanaf 1826 werden de akten van de Burgelijke Stand, die tot dan in het oude kanton Herne in het Frans waren opgesteld, in het Nederlands geschreven.

Het uiteengaan van de diverse dorpen rond Edingen, teweeggebracht door deze nieuwe regeling, doet aan een vorig scheidingsproces denken dat in de 11de eeuw in onze contreien optrad toen het oude graafschap Halle, zelf deel van de Pagus Bracbatensis, onder de drie vorstendommen Vlaanderen, Brabant en Henegouwen verdeeld was. Voor de tweede maal werden de grenzen door de machthebbers op doorslaggevende wijze verlegd. Het is, zoals wij verder zullen zien, door deze territoriale wijzigingen, waarbij de dorpen van tal van andere heerlijkheden betrokken werden, dat het Pajottenland in feite ontstond.

Aangezien het territorium van de bisdommen voortaan met de nieuwe burgerlijke indeling moest overeenkomen, geraakte de dekenij Halle, die van het bisdom Mechelen afhing, eveneens onderverdeeld. Het gebied van de nieuwe dekenij Edingen deed men dan ook met het kanton Edingen samenvallen, en het ging van het bisdom Doornik afhangen. Tot deze dekenij behoorden de parochies Hove, Lettelingen, Steenkerque, Thoricourt, Petit-Roeulx, Graty, Bassily, Mark en Sint-Pieters-Kapelle⁴. Het kanton Herne, dat, zoals gezegd, een kort leven beschoren was, omvatte de gemeenten van het oude graafschap Henegouwen: Herne, Galmaarden, Tollembeek, Vollezele, Oetingen,

² D. LAMARCQ en M. ROGGE, *De Taalgrens*, Davidsfonds, Leuven, 1996, p. 208; zie ook Dr. A. DE JONGHE, *De taalpolitiek van Koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830)*, Sint-Andries Brugge, 1967.

³ R. DE COSTER, *Geschiedkundige en folkloristische studie van Vollezele*, Brabantse Folklore, nr. 17, 1924, p. 159.

⁴ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, pp. 486 en 487.

Herfelingen, Heikruis. Vermoedelijk was het kanton Herne te klein om er een dekenij van de maken. Dit gebeurde evenwel later, in 1873.

2. Dorp tegenover stad op juridisch vlak

Een belangrijk moment voor het dorp in het nieuwe bestel was zijn erkenning als **gemeente**, d.i. als vrij autonome eenheid, weliswaar onder de voogdij van de hogere instanties, alsook zijn juridisch gelijkstellen met de stad. Vanaf 1795 (Directoire) werd elke gemeenschap reeds als “*commune*” betiteld, terwijl alle gemeenten dezelfde bevoegdheden verkregen. Het voorstel, geopperd in 1810, om het kleine Leerbeek met zijn 480 zielen bij Kester met meer dan 2000 zielen te voegen - het zou een fusie avant la lettre geweest zijn, gemotiveerd door financiële overwegingen - werd niet gerealiseerd⁵.

Na de Onafhankelijkheid werd in 1831, in artikel 162 van de Grondwet, de principiële autonomie van alle gemeenten bevestigd. Voortaan was de erkenning van een gemeente als *historische stad*, een benaming overgenomen van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, nog alleen een kwestie van titel, niet meer van bevoegdheid. Zulke titel kreeg het stadje Edingen.

Met deze driedubbele, geografisch-administratieve, juridische en religieuze wijziging, mag met recht van een ware omwenteling gesproken worden. Zij had een rechtstreekse weerslag op de situatie van de dorpen gelegen aan de noordelijke kant van Edingen. Van de vroegere afhankelijkheidsverhouding, tegenover de stad, werd naar een relatie overgegaan, gekenmerkt door nog alleen kwantitatieve verschillen, desnoods gelijkenissen.

3. Dorp tegenover stad op economisch vlak

De klassieke, schoolse indeling van de historische tijd in perioden verduistert soms de continuïteit die nochtans achter de trage geschiedkundige evolutie schuilt. Zo beweerde F.L. Ganshof bij wijze van paradox dat het A. R. in feite pas in 1914 eindigde. In zijn referentiewerk over de streek tussen Dender en Zenne en gepubliceerd door de Koninklijke Academie der Letteren, laat ook L. Verhulst de 19de eeuw tot vlak voor de Eerste Wereldoorlog lopen. Wij herhalen dat men er best aan doet deze periode voor het Pajottenland tot na de Tweede Wereldoorlog te laten doorlopen.

⁵ J. BERNAER, *Fusie Kester-Leerbeek anno 1810*, -HOLVEO, 1989, p. 346.

Tot in de tijd van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was er een duidelijk verschil in welvaart tussen Noord en Zuid, grotendeels te wijten aan de sluiting van de Schelde en het betalen van hoge rechten voor de doorgang van de Westerschelde. Export naar de brede wereld, in het bijzonder van kant geproduceerd in onze contreien, gebeurde via het sinds eeuwen op internationale handel gerichte Nederland.

De economie van de kleine stad Edingen met beperkte invloedssfeer bleef - al was het onrechtstreeks - berusten op de landbouw. Men heeft er reeds op gewezen, door de slechte verbindingen en de ingeslotenheid die haar lot waren, was de economie er structureel zwak.

De plattelandseconomie bleef de markt van Edingen in stand houden, een markt welke voor de streek als tussenschakel naar de buitenwereld toe werkte. De kwantitatieve gegevens gerapporteerd door J. Parmentier en die op de jaren 1790 en 1816 slaan, d.i. op de tijd voor en na de Franse Omwenteling, bezorgen ons informatie zowel over de opbrengst als over de hoeveelheden verkochte producten in het kanton Edingen (de heerlijkheid behoort tot het verleden). In die vrij korte tijdspanne evolueerde de landbouw in de zin van een algemene toename van de productie. Duidelijkst was, dankzij het beginnend gebruik van kunstmatige meststoffen, het verdwijnen van het vruchtwisselingssysteem. Dit ging met het bijna halveren van de braakgelaten grond gepaard, teruglopend van één vierde naar één achtste deel van de landbouwoppervlakte. De landbouw werd nog meer intensief, met verhoging van de graanproductie, met het nieuwe telen van cichorei en hennep. De productie van nijverheidsplanten zoals vlas, hop en tabak verminderde⁶.

Door berekening kwamen wij tot de slotsom dat iets meer dan de helft van het totaal gewonnen graan op de Edingse markt verkocht werd, en dat het overige voor plaatselijk verbruik bestemd was⁷ (Fig. 14). Globaal waren de op de markt gebrachte hoeveelheden tarwe en rogge op het einde van de eeuw met één derde verminderd tegenover in het midden. Het dalen van de hoeveelheden graan verhandeld op de Edingse markt zal met het dalen van de productie te maken hebben gehad, door het overschakelen op de bietenteelt en het uitbreiden van de oppervlakte van de weiden. Zeker zal ook de uitgesproken demografische groei met het slinken van de overschotten een rol gespeeld hebben. Dat de hoeveelheid verhandelde tarwe die van rogge overtrof, alhoewel er van de tweede soort meer geproduceerd werd, is uit te leggen door de begrijpelijke voorkeur

⁶ J. PARMENTIER, *Exposé succinct des produits du règne végétal et animal dans le canton d'Enghien*, Brussel, 1819.

⁷ J. MIGNON, *Aspects de l'histoire économique de sociale d'Enghien (1830-1914)* in Recueil d'études hainuyères offertes à Mons. A. Arnould, Hannonia, dl. 1, Mons, 1983, p. 319-168, Tabel nr. V.

om het duurste product te verkopen en het minder goede, tevens komende van de minder riskante teelt, voor eigen gebruik te houden.

Opmerkelijk, steunend op de gegevens van J. Parmentier, is de economische evolutie van de veeteelt ten opzichte van die van de akkerbouw. In de korte periode 1790-1816 ziet men in een eerste fase de marktprijzen van paarden, koeien, runderen en schapen (hun vlees is een luxeproduct voor stadsmensen) fors stijgen, twee en diemaal meer dan de 10% van de producten van de akkerbouw. Daarin speelde het stijgen van de landrente zeker een rol, een verband waarop de Engelse economist David Ricardo (1772-1823) wees. In een tweede fase gaat ook de hoeveelheid van hun productie fors stijgen. G. Dejongh schrijft de tweeledige groei aan de gelijktijdig opgetreden bevolkingsgroei toe. Een bijkomende factor was de betere commercialisering van de productie, in de hand gewerkt door de vraag van de steden, de betere verbindingen en de ontwikkeling der markten⁸. Naast de vanouds bestaande jaarmarkten te Edingen, te Geraardsbergen en te Ninove werd een wekelijkse markt voor vee en landbouw materiaal te Edingen in 1851 ingericht, te Ninove in 1863, te Geraardsbergen in 1864, ook te Ternat.

Buiten graan verkochten de pachters ook vlas, koolzaad en vee. Het telen van hop en van vlas was riskant; vandaar dat in het begin alleen grote boeren het aandurfd en voor de handel te telen. Het vlas van de streek ging naar de markten van Kortrijk en van Oost-Vlaanderen, o.a. van Ronse. Van de keuterboer kwamen op de markt aandappelen, toch wat vlas, groenten, fruit, gevogelte, eieren, vooral boter⁹.

Opmerkelijk is in 1856 de uitgestrektheid van het land, en dat waren wel 457 ha, nog steeds uitgebaat door Edingenaars (Fig. 15)¹⁰, zelfs indien men dat behorende aan de hertog, ongeveer de helft van deze oppervlakte, niet meetelt. Zulk een gegeven was eigen aan kleine steden zoals Edingen, die nog lang landelijke kenmerken bewaarden. Afgezien van de 397 Edingenaars die op het land tewerkgesteld waren, telde men in 1846 nog 6 à 700 inwoners, die in de omgeving van de stad een tuin met wat kleinvee uitbaatten.

De huiselijke productie van lijnwaad en die van kantwerk was op export aangewezen. Het verhandelen ervan op lokaal vlak en de winst kwam echter toe aan buitenstaanders van de streek. J. Mignon rapporteerde hoe de verkoop van linnen op de Edingse markt, geproduceerd zowel in de dorpen als in de stad, in 1837 nog 22.362

⁸ G. DEJONGH, *Bevolking en voeding in een premoderne economie. Onderzoek naar de demografische en agrarische groei van de Zuidelijke Nederlanden (België) in de eeuw 1750-1850*, in Driem. Tijds. Gemeentekrediet, nr. 215, 2001//1, pp. 27-43.

⁹ L. VERHULST, *o. c.*, p. 135.

¹⁰ J. MIGNON, *Aspects...*, idem, tabel IV.

stuks bedroeg; maar hoe, met de textielcrisis veroorzaakt door het geleidelijk vervangen van lijnwaad door katoen en door de mechanisatie van het spinnen en van het weven, de linnenmarkt in 1846 ineenstortte. In 1866 was zij totaal geruïneerd.

In het verlengde van het A.R. ging de stadsbevolking zich op activiteiten van de secundaire sector toeleggen: zeepziederij, zoutaffinaderij, leerlooierij, meubelfabriek, slotenmakerij, kachelfabriek waaruit zich op het einde van de 19de eeuw een opmerkelijke metaalindustrie ging ontwikkelen. Het ontstaan van deze laatste activiteit werd mogelijk gemaakt door de spoorwegverbinding die er ondertussen in Edingen gekomen was. In 1872 kwam er, eveneens dicht bij het station, een suikerfabriek waar de suikerbiet uit de omtrek, geproduceerd in deze vruchtbare leemstreek, verwerkt werd. Algemeen gezien mag geproken van de toenemende concentratie in de stad van de productie die vroeger in de dorpen plaatsvond. Bedenken wij hoe de situatie nog in het begin van de Nieuwste Tijd was. Wij berekenden, aan de hand van de volkstelling van het jaar 1796, dat te Vollezele en Galmaarden niet meer dan 10% van de bevolking in de secundaire en de tertiaire sectors samen bezig was. De geschetste evolutie versterkte nog de economische afstand tussen stad en platteland.

Zwak punt met ernstige gevolgen voor de streek was dat er zich noch in de stad Edingen, noch buiten haar grenzen, enige andere nijverheid ontwikkelde. De oorzaak was dat, gezien de uitzonderlijke vruchtbaarheid van de grond, de beschikbare kapitalen er verder in risicoloze investeringen, d.i. in land en bos, gebeurden¹¹. Ook al in zijn rondreis door het land in 1780, had Jozef II vastgesteld dat er een nijpend gebrek aan kapitaal was, omdat beleggers hun centen liever in onroerend goed staken. Elders was de tijd van de industriële omwenteling nochtans aangebroken.

Veelzeggend voor de economische achterstand van de streek is dat de meeste windmolens van het Pajottenland en/of hun pacht in de 19de eeuw in handen van Oost-Vlaamse molenaarsfamilies geraakten; dit vooral als men weet dat het geïnvesteerd kapitaal in een windmolen veel hoger lag dan voor een watermolen en dat de grootte van een molenpacht met die van 20 à 30 ha land overeenkwam.

Toen achtereenvolgens de landelijke huisindustrie- linnenweven en kantwerk-ineenstortten, herviel de plattelandseconomie uitsluitend op de primaire sector: het produceren van grondstoffen, wat de diverse landbouwproducten in feite zijn. Eigen aan deze stoffen was en is echter dat zij aan prijsschommelingen erg onderhevig zijn.

¹¹ J. MIGNON, *Aspects...*, o. c. ; zie ook -HOLVEO, XXVI, 1998, p. 182: B. ROOBAERT noteert de aankoop door de hertog van Arenberg van meer dan 150 ha bos in de streek van Edingen in de jaren 1807-1809, terwijl hij de heerlijke hoeven in zijn bezit van de hand deed.

In de jaren '60 van de 19de eeuw zag het land geleidelijk af van het traditionele protectionisme en het heffen van douanerechten op import. Achtereenvolgens kwamen er akkoorden tot stand met Frankrijk, Engeland en Duitsland. Voor onze contreien, welke sinds de Middeleeuwen graanuitvoerders waren geweest, betekende dit een ware omwenteling en het definitief instappen in een systeem van brede wereldeconomie. De vrijhandelspolitiek gevoerd op initiatief van de nijverheidskringen door dit land, dat na Engeland het sterkst geïndustrialiseerd van dit werelddeel was, bleek bijzonder gunstig voor zijn industrie; maar uiterst ongunstig voor de landbouw, in het bijzonder voor de graanteelt, welke voortaan de prijzenconcurrentie onderging. Indien pauperisme in de steden door het stabiliseren van de prijs van het brood enig soelaas kende (Fig. 16), betekende het voor de reeds gemarginaliseerde keuterboer van het Pajottenland a.h.w. de doodsteek.

Het invoeren van graan uit Amerika en Oekraïne, omdat Vlaanderen voortaan 15% te weinig produceerde in verhouding tot zijn flink gestegen bevolking, werd een noodzaak, wat het definitief doorbreken van de Malthusiaanse drempel als gevolg had. De massieve import veroorzaakte vanaf 1875 een ernstige landbouwcrisis.

De toestand van de landbouw verbeterde nochtans wat tussen 1895 en 1914, dankzij de uitgelokte reactie. De kenmerken ervan waren het intensiveren van de teelten door het sinds 1880 veralgemeend gebruik van kunstmeststoffen. Men ging zich toeleggen op de productie van groenten en fruit. Meer en meer weiden kwamen er op vroegere landbouwgrond. Het gedeeltelijk overschakelen van graan- op veeteelt, werd door de buitenlandse prijzenconcurrentie rechtstreeks in de hand gewerkt. Zo noteert L. Verhulst dat te Gaasbeek, groot 368 ha, de oppervlakte van de weiden die 60 ha bedroeg in 1866, in 1910 op 74 ha gebracht werd, waar nog het aanleggen van 28 ha boomgaarden aan toegevoegd werd. Te Sint-Kwintens-Lennik evolueerde de oppervlakte weiden van 141 naar 223 ha. Het winstverlies door het ineensinken van de graanprijzen werd enigzins door de hogere melkproductie beperkt en zo, vermoedelijk, kwamen er in het Pajottenland een reeks kaasfabriekjes¹². Deze evolutie van de landbouweconomie, met als gevolg een gevoelige arbeidsbesparing, betekende voor veel keuterboeren het verlies van hun zo noodzakelijk gelegenheidswerk. Het aantal landbouwarbeiders stortte ineen, en zij zochten hun toevlucht in fabriekswerk. Een ander gevolg was het verminderen van het aantal grote exploitaties, die moeilijker en moeilijker aan prijzig personeel geraakten. Nog een ander gevolg was op lokaal vlak, en vanaf 1880 als eerste in het land, de ontwikkeling van de aardbeienteelt, meer precies daar waar de hopteelt aan het

¹² J. DESSEYN, *Over Pajotse smulpapen in de 20ste eeuw. Van voedingscultuur tot streekgastronomie*, Licentiaatsverhandeling Geschiedenis, Leuven 1999, p. 89.

teruglopen was, wegens de buitenlandse concurrentie. Het telen van aardbeien was even arbeidsintensief als die van hop en kon alleen in familiale bedrijven gedijen.

Voornoemde evolutie veroorzaakte structurele veranderingen in de repartitie van het grondbezit. De kleine en middelgrote eigendommen gingen in aantal groeien, met vermindering van het aantal grote. Te Vollezele bijvoorbeeld was het aantal boerderijen van meer dan 20 ha met een “*pachter*” aan het hoofd, tussen 1796 en 1959 van 9 tot 6 gedaald; terwijl het aantal middelgrote en kleine, gerund door een “*boer*”, van 77 naar 105 steeg¹³.

Op de kleine boerderijen werden nog verouderde landbouwtechnieken toegepast. Zo noteert men bv. voor het jaar 1910 te O.L.V. Lombeek, een gemeente met 234 ha landbouwgrond, de aanwezigheid van slechts 6 paarden. Dit veronderstelt het uitgebreid gebruik van koeien als trekdier om te ploegen, een doenwijze die alleen op bedrijven van minder dan 5 ha plaatsvond en kenmerkend was voor het Pajottenland. Een uitgesteld gevolg van de toestand was dat die versnippering van de grond later het aanwenden van landbouwmachines onmogelijk zou maken of zou uitstellen, wat op zijn beurt een rationeel concurrerende bedrijven in de weg zou staan¹⁴.

4. Verbindingsmiddelen in en voor de streek

Geen economie, d.i. zowel verkopen als produceren, zonder verbindingswegen, hebben wij voor de vorige periode reeds gezegd. Hun invloed op de economie laat zich door het uitbreiden van de markten gelden. Dit aspect blijkt door de historici van de streek, ook voor de Nieuwste Tijd, onvoldoende onderkend. Een uitzondering op dit vlak is nochtans de notitie, op lokaal vlak door L. Verhulst aangebracht, dat de huurprijs van landbouwland op een bepaalde plaats ging stijgen zodra er in de buurt een nieuw verbindingsmiddel aangelegd werd; wat voor de landbouwproductie nieuwe afzetmogelijkheden openstelde¹⁵.

Voor de Nieuwste Tijd, gekenmerkt door het algemeen sterk toenemen van de handel, dient dat grondig belicht te worden. Hierbij komen zowel de verwezenlijkingen als de voor de streek eigen problematiek aan bod.

Reeds in het A. R. werd voor de steenweg die Brussel met Doornik en Frankrijk verbond, het laattijdig aanleggen van de strook Ath-Halle over Edingen aangehaald. Die

¹³ A.R.A., *Toegangen genealogie en demografie. Bevolkingstelling jaar IV (1796) Kanton Herne*, Brussel, 1988; A. LOUIS, *Bodemkaart van België. Denderwindeke 100 E*, Gent, 1965, p. 73.

¹⁴ L. VERHULST, *Entre Senne et Dendre*, Koninklijke Academie der Letteren, Brussel, 1926, p. 152.

¹⁵ L. VERHULST, *o. c.*, p. 228.

moeilijkheid rees weer in de 19de eeuw op met de verbinding Geraardsbergen-Soignies, waarbij Edingen nochtans in concurrentie stond met Lessen¹⁶. In dezelfde lijn noteren wij dat het deel ervan tussen Geraardsbergen en Edingen tot nu het kronkelig traject van de middeleeuwse weg naar Gent heeft bewaard; de steenweg werd pas in 1836 geplaveid en de werken waren pas in 1840 klaar.

De verbinding tussen Edingen en Ninove kwam er maar in 1846; de uitleg voor de vertraging is dat de weg over drie provinciën moest lopen. De erg vervallen Romeinsesteenweg richting Asse, was te Brugge op het gebied Herfelingen door het moeras onderbroken; daarvan getuigt de beschrijving gedaan in 1815 door kapitein Cavalié Mercer¹⁷. In 1849 werd de weg hersteld, en op het gebied van de gemeente Kester, waar zij vroeger een brede curve over het dorpscentrum maakte, rechtgetrokken. De weg Halle-Leerbeek werd tussen 1830 en 1850 aangelegd; de verlenging tot Ninove kwam er tussen 1850 en 1880¹⁸.

De bareelrechten langs de wegen, waar de heerlijke tolrechten (*winage*) tijdens het A.R. werden vereffend, en welke door de Omwenteling afgeschaft waren, werden in de Hollandse Tijd opnieuw ingevoerd. De rechtvaardiging ervan was het bekostigen van aanleg en onderhoud van de wegenis. Nieuw voor het Pajottenland, vergeleken met de 18de eeuw, toen de steenwegen met baren buiten de streek liepen, was dat er nu ook op het territorium van de streek baren kwamen. Er bevond zich een bareelkantoor dicht bij Halle op de weg naar Pepingen, op de weg Anderlecht-Lennik ter hoogte van het kasteel van Aa, een ook op de nieuwe baan Ninove-Edingen, o.a. op het gemeenteplein te Herne. Het inningskantoor was soms in het midden van het dorp gelegen, zoals te Vollezele, wat moeilijkheden bezorgde voor de lokale bevolking. De baren belemmerden doorgaans het vlot verhandelen van allerlei waren, wat nochtans een vereiste was voor een dynamische economie. Kunstmeststoffen en kalk waren echter vrij van taks¹⁹. Het bareelrecht werd in ons land in 1866 afgeschaft.

A. Belpaire maakte een kaart op van de grootte van het transport in België gedurende de jaren 1834 en 1844, gebaseerd op de inkomsten van de bareelrechten²⁰. Hierbij valt voor het Pajottenland te noteren, dat a) de Romeinsesteenweg er zelfs niet op voorkomt;

¹⁶ J. MIGNON, *Het aanleggen van de steenweg Ath-Edingen-Halle, de eerste ontworpen moderne steenweg in het Land van Edingen. 1765-1769*, -HOLVEO, IX, 1981, p. 194.

¹⁷ M. CORDEMANS, *Van Oostende naar Waterloo. Captain Mercer's tocht in het jaar 1815*, uit zijn *Journal of the Waterloo Campaign*, London, 1870 E.S.B., XXXI, 1948, p. 418.

¹⁸ L. VERHULST, *o. c.*, p. 44.

¹⁹ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 77.

²⁰ B. VAN DER HERTEN, *In de schaduw van de waterwegen en spoorwegen. De economische prestatie van het wegtransport in België 1830-1866*, Gemeentekrediet Driemaand. Tijds. nr. 194, 1995/4, pp. 56 en 57.

het beperkt vervoer kon er vermoedelijk het inrichten van barelen niet rechtvaardigen; b) de verbinding Halle-Schepdaal-Asse komt er, wegens blijkbaar minimaal verkeer, echter niet voor 1834. Uit deze vergelijkende gegevens mag besloten worden tot een beperkte wisselhandel, en dus economie, van de streek.

L. Verhulst noteert de onverschilligheid van de boerenwereld t.o.v. de leefbaarheid der hoofdwegen, te zien aan hun slecht onderhoud. Vanaf 1865 echter verbeterde de toestand; de wegen gerangschikt als *chemins de grande vicinalité* werden geplaveid. Tussen Dender en Zenne verkeerde daarentegen de meer lokale wegenis in de wintermaanden in een afschuwelijke toestand. Vandaar ook dat de meeste wegen, alleen met grind en zand verhard, als *somerwegen* gekend waren. Veelzeggend is het anekdotisch voorbeeld uit Herfelingen. Zoals hij het voordien gedaan had, kondigde in 1907 de pastoor aan, dat ter gelegenheid van de kermis de processie in juli niet zou doorgaan, “gezien onzeker weder en de slechten toestand der wegen”²¹.

“Te Gaasbeek lagen er in 1880, buiten de kasseiweg naar Vlezenbeek en Brussel, enkel aarden wegen. Gezien de slechte verbindingen, was er in het dorp geen industrie gevestigd»²². De situatie verschilde geenszins van in de andere dorpen van de streek.

Terloops noteren wij dat markies Paul Arconati Visconti, die burgemeester van Brussel was, in 1803 plannen had om een kaarsrechte weg tussen Gaasbeek en de stad aan te leggen. De triomfboog in zijn park is er de enige overblijvende getuige van. Een 100 voet hoge piramide moest er op zijn kruispunt met de steenweg naar Bergen komen. Dit nooit uitgevoerd project mag zeker als de vroegste poging en aanzet tot het ontsluiten van de streek beschouwd worden, te zien in het kader van de centraliserende Napoleonistisch geïnspireerde politiek. De weg kwam er niet, vermoedelijk omdat ze, nog sterk gebonden aan het A.R., op een heerlijk domein uitliep, en niet op een andere stad²³.

Niet alleen de beperkte middelen van de bevolking, ook dergelijke toestand van de wegenis was de reden waarom op het platteland zolang klompen werden gedragen; zij waren het perfect aangepaste schoeisel om zich op de modderige wegen te begeven, en des te meer een noodzaak in een streek met vette, leemachtige grond.

De gemeenten gebruikten de hulpbehoevenden van het *Bureel van Weldadigheid* om het strikt noodzakelijk onderhoudswerk aan de wegen te verrichten²⁴. Op de kaart van

²¹ J.P. TYTGAT, *Wetenswaardigheden over Herfelingen tussen 1900 en 1910*, -HOLVEO, XXIII, 1995, p. 227.

²² B. GOOSSENS, *Markiezin Arconati Visconti en haar entourage*, Gasebeca, XX, 1999, p. 46.

²³ M. CASTEELS, *Paul Arconati-Visconti en zijn opvatting over de bouw van een triomfboog (XIXe eeuw)*, in Gasebeca, VIII, 1970, pp. 129-132.

²⁴ L. VERHULST, *o. c.*, p. 49.

De Gronckel uit het midden van de eeuw (Fig. 17) moet men niet alleen oog hebben voor het net van belangrijke verbindingswegen, maar evenzeer voor de mindere die tussen de mazen lagen, en die nog erbarmelijk misdeeld waren.

Het bulkvervoer op de traditionele steenwegen was zeer duur en is één van de redenen van de ontwikkeling van de spoor- en buurtspoorwegen geweest. Het aanleggen van spoorweglijnen gebeurde, zoals in de 18de eeuw voor de steenwegen, vooral in zuidnoordelijke richting, naar het deel van het land gelegen dichtbij de zee. De spoorweglijn Brussel-Halle bestond reeds in 1840 en op 31-10-1841 werd de lijn Tubeke-'s-Gravenbrakel-Bergen geopend. Het stationgebouw van 's-Gravenbrakel is trouwens het oudste van gans het land. De lijn Brussel-Aalst kwam er op 1-5-1856. Een lijn tussen de reeds met de spoorweg verbonden steden Halle en Ath, werd op 16-1-1866 geopend. Hiermee beoogde men niet zozeer het voordeel van Edingen, als het doortrekken van een bovenregionale verbinding tussen Brussel en Rijsel, via Doornik. Het aanleggen van een spoorweglijn tussen Ath en Halle over Edingen betekende het laattijdig verbinden van twee reeds oudere lijnen gericht naar het zuiden. Dit was de exacte herhaling van wat in de 18de eeuw met de steenwegaanleg was gebeurd.

Een andere lijn over Edingen verbond Gent met 's-Gravenbrakel; ze kwam er in 1867. De eerste spoorweglijnen volgden de valleien, om niet te veel bruggen te moeten bouwen. Zo volgde voornoemde lijn de vallei van de Mark, zoals de vroeger aangelegde Dendervalleilijn Dendermonde-Ath, aangelegd nog voor 1845.

Al was de betekenis van het spoorwegkruispunt Edingen dat zo ontstond van doorslaggevend belang voor de streek, toch dient ook ditmaal gewezen te worden op de vertraging bij de besluitvorming en de verwezenlijking ervan. Reeds in 1859 hadden de steden Zottegem, Geraardsbergen en Edingen samen (zie verder) het als een economische noodzaak geoordeeld dat er een spoorweglijn tussen Gent en 's-Gravenbrakel zou komen²⁵. Motivatie voor het aanleggen van een nieuwe lijn was toen het zwaar goederenvervoer zoals dat van kolen, gepromoot door de mijnbazen met steun van de bankiers. Bijkomende reden was in dit geval het personenverkeer. Nochtans kwam het station te Herne er niet voor 1870, te Tollembeek een stopplaats niet voor 1888 en het station niet voor 1895.

Een idee over de noodzaak om voor het mijn- en industriebekken van het Centrum Vlaamse werkkrachten aan te trekken, krijgt men pas als men weet dat een mijn zoals die van Bois-du-Luc te Houdeng-Goegnies 10% van haar personeel uit het afgelegen Pajottenland haalde. Dankzij het aanwerven van 32.000 werkkrachten van buiten de

²⁵ J. MIGNON, *Aspects...*, o. c., p. 344.

mijnbekkens, kon tussen 1883 en 1903 de kolenextractie in het land van 18 tot 21 miljoen ton opgevoerd worden.

De moeilijkheden met het ontsluiten van de streek waren nog niet ten einde. In 1877 wordt, o.a. door de gemeente Vollezele, aanvraag ingediend om tussen Deux-Acren en Moerbeke-Viane een spoorwegverbinding, tussen de Denderlijn Dendermonde-Ath en de lijn Gent-‘s-Gravenbrakel te trekken. Bedoeling was de vervoerprijzen van steen uit Lessen, kalk uit Cambron voor het vruchtbaar maken van de landbouwgrond, en die van het vervoer van de lokale opbrengst (bieten en cichorei, bestemd voor de kantons Ath en Clabecq en vlas voor Ronse, Kortrijk en Oost-Vlaanderen) te verminderen²⁶. De vraag werd niet ingewilligd, waarschijnlijk omdat de verbinding van louter lokaal nut was. In 1882 werd het project om tussen Brussel en Lessen een spoorweglijn te trekken, welke heel wat dorpen van de streek had kunnen bedienen, o.a. door de gemeenteraad van Tollembeek, afgewezen²⁷.

Met de stichting, in 1884, van de maatschappij voor buurtspoorwegen was het de bedoeling de verbinding tussen platteland en stad te verwezenlijken. Dankzij de smalle railbreedte (1 m), was het mogelijk een lijn langs de bestaande wegen te laten lopen, wat financieel een voordelige oplossing was. Voor het platteland moest dit nieuwe vervoermiddel, vaak aangesloten op de spoorweg, de weg naar een bredere markt openen. Het invoeren van de buurtspoorweg gebeurde inderdaad in een periode van zware crisis van de landbouw. Dit middel moest het verhandelen van de productie vergemakkelijken, het produceren van industriële gewassen bevorderen en het aanbrengen van meststoffen vergemakkelijken, wat de landbouwproductiviteit ten goede moest komen.

Zo kwam er als eerste in de streek de lijn Brussel-Schepdaal in 1887, met aldaar de eerste herstelplaats voor de buurtspoorweg in Brabant, gebouwd in 1888. De lijn werd eerst tot het kruispunt Ninoofsesteenweg-baan Edingen-Asse, te Eizeringen verlengd, later tot Ninove (totale lengte: 26,7 km). Nadien kwam er in 1888 de lijn Anderlecht-Edingen (lengte: 30,5 km), met aansluiting op de spoorweglijn Gent-Braine-le-Comte.

Het vertrekpunt was op het Grondwetplein gelegen, aan de omsingelende boulevard van de stad Brussel, op een boogscheut van zowel het Zuidstation als de slachthuizen. De ingeslagen richting, naar het platteland toe, was tot Vlezenbeek dezelfde als de middeleeuwse groteweg naar Edingen, waarvan melding boven. Dit voorbeeld van

²⁶ GEMEENTEARCHIEF GALMAARDEN, *Beraadslagingen van de Gemeenteraad Vollezele*, juni 1877.

²⁷ M. PEREMANS, *o. c.*, p. 45.

continuïteit door de eeuwen heen, is eenvoudig uit te leggen door het feit dat de buurtspoorweglijnen langs de bestaande wegen aangelegd werden.

Een alternatief voorstel van 1884 was een lijn vanaf Lennik over Gooik en Galmaarden naar Lessen te laten lopen, waar zij vermoedelijk met de spoorweglijn van de Dender aansluiting zou gevonden hebben, of over Gooik, Herne en Mark; het voorstel werd verworpen.

Noteren we dat, in de chronologische lijst van 178 lijnen aangelegd in het land voor 1913, de eerstvermelde lijn op de 13de, de tweede op de 16de plaats voorkomt, en dat het de twee eerste lijnen waren, verbonden met Brussel²⁸. De socio-economische ontsluiting van het Pajottenland was immers een grotere noodzaak dan die van de andere streken, behorende tot het hinterland van de stad.

De familiaal gerunde aarbeienteelt was rond 1880 te Dilbeek en te Sint-Kwintens-Lennik gestart, als alternatief voor de uitstervende hopteelt. De delicate vruchten verdroegen het vervoer met de kar niet en werden 's nachts te voet naar de Brusselse vroegmarkt gebracht²⁹. De kwekers mochten 50 kg groenten en fruit kosteloos meenemen naar Brussel. Het aanleggen van deze dubbele buurtspoorweglijn was dus historisch het antwoord op een bestaand, specifiek probleem. In 1913 kwam er in Schepdaal een fruitmarkt.

Vanaf 1891 werd de lijn Edingen-Anderlecht, gelegen aan de binnenkant van de boulevard tegenover de stad, tot het Rouppeplein uitgebreid (Fig. 18). De uitbreiding van deze buurtspoorweglijn was het gevolg van de snelle uitbreiding van het goederenverkeer naar het personenverkeer. Op deze lijn reden 6 stoomlocomotieven, 15 reizigersrijtuigen en 30 goederenwagens.

Op de strook Leerbeek-Edingen bestond het goederenverkeer vooral uit steenkool, bakstenen, graan, eveneens klein stukgoed en post; in de richting Brussel gebeurde er in eerste instantie vervoer van vee voor de Anderlechtse slachthuizen, gevolgd door dat van melk, groenten en fruit voor de hoofdstadsmarkten. Noemde J. Fr. Heymans in 1924 het Pajottenland niet de "voedstervader en -moeder van Brussel"? Zijn bevoorrading, vroeger komende van uit een straal van 5 à 10 km, werd met de buurtspoorweg tot een straal van 25 km uitgebreid. Voor de stad Brussel was de lokalisatie van de slachthuizen te Anderlecht en van de grote vroegmarkt (of oude hallen) op het vertrekpunt van de Ninoofsesteenweg als het teken van deze afhankelijkheid. Personenverkeer richting Brussel voor werkvolk, richting Edingen

²⁸ B. VAN DER HERTEN, *De buurtspoorwegen en de ontsluiting van het Belgische platteland (1865-1913)*, Gemeentekrediet, Driem. Tijds. nr. 209, 1999/3, pp. 19-39.

²⁹ J. VRANCKEN, *De tram "L" en "Ni"*, 1978, pp. 224-227.

vooral voor mijn- en groefwerkers, die overstapten op de trein naar Wallonië, en van scholieren om er wat Frans te gaan leren.

Omdat de buurtspoorweg langs bestaande wegen liep in deze heuvelachtige streek, had hij met het reliëf af te rekenen; lange goederenkonvoois hadden het soms moeilijk op de hellingen. Het vervoermiddel werd dus tot aan de limiet van zijn technische mogelijkheden gebruikt.

In 1897 werd de lijn Anderlecht-Edingen met de 66ste lijn Lens-Soignies-Edingen verlengd. In het project hiervoor werd het aantal inwoners berekend die er in de aangedane dorpen potentieel gebruik zouden kunnen van maken en voor het goederenvervoer de voorziene hoeveelheden, vooral van bieten, hout, gekapte steen, cichorei, pulp en kolen. Notabene: graan werd hier niet vermeld³⁰.

In 1900 vormde de lijn Anderlecht-Edingen, samen met de andere lijnen gericht naar Brussel op de kaart, een stervormig beeld. Toen was Ninove met de hoofdstad verbonden, Asse nog niet, waarschijnlijk omdat in deze richting al lang een treinverbinding bestond.

De mechanische tractie naar Brussel had zich in de streek chronologisch in de volgende assen ontwikkeld: eerst richting Asse-Aalst, nadien richting Ninove, het laatst richting Edingen. In dezelfde volgorde en in dezelfde assen zal zich later de verstedelijking van het platteland, bepaald door de nieuwe verbindingsmogelijkheden, ontwikkelen. Daarmee plaatsen wij de Pajottenlandse lijn in het meer algemeen kader van de opkomende grootstad. Vergeten wij niet dat die voor een deel als initiatiefneemster aan de basis lag van deze infrastructuurwerken, ook indien het Pajottenland er goed bij vaarde.

Door de activiteit van de lijn Edingen-Brussel had de stad Halle uit haar eigen hinterland marktbezoekers verloren en de vraag kwam om een lijn Halle-Ninove te trekken. De strook Halle-Leerbeek kwam er in 1906; de strook Leerbeek-Ninove die een bocht maakte over Oetingen en Vollezele kwam er in 1907. Te Leerbeek, kruispunt van de twee lijnen, werd een stelplaats ingericht. De lijn Halle-Ninove werd tijdens W.O. I opgebroken, en opnieuw tijdens W.O. II³¹. Nog voor 1914 bestond er een project om een lijn Halle-Asse aan te leggen. Zij zou vermoedelijk langs de Brabantsebaan gelopen hebben. Tegenover Brussel ging het niet om een naar de grootstad-gerichte, maar om een tangentiële verbinding, zoals de lijn Halle-Ninove er een was. Zij kwam er echter

³⁰ J. VRANCKEN, *De tramlijn Edingen-Thoricourt-Noir-Jambon-Lens/Zinnik*, -HOLVEO, IX, 1981, pp. 180-189.

³¹ P. CHRISPEELS en a., *De Boerentram*, Gooik, 1997.

niet. Verder zullen wij zien hoe vandaag de dag zulke verbinding steeds wenselijk blijft, maar nog steeds op zich laat wachten.

Een lijn kwam alleen langs gemeenten, die bereid waren, voor het deel dat op hun grondgebied liep, met een vierde bij te dragen tot het samenstellen van het startkapitaal. De gemeente Vollezele was, sinds het project er in 1897 gekomen was, erg geïnteresseerd. Niettemin was er een bezwaarschrift binnengekomen, dat op brandgevaar wees wegens de stoommachine, voor de woningen die aan de spoorlijn paalden. Moeilijkheden waren voor 1897 opgerezen bij het bepalen van het tracé Leerbeek-Ninove. Was er vanwege bepaalde dorpen gebrek aan interesse geweest?

Een kanttekening verdient de spotnaam van *“Trammeke van tijdgenoeg”*, dat de Vollezeelse toneelschrijver Jaak Ballings met *“steeds te laat en nooit te vroeg”* deed rijmen³² (Voor commentaar zie verder). In 1905, zo vernemen we uit de verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen³³ *“was het onmogelijk, wegens de talrijke en langdurige haltes ‘s avonds voor 9 u. in Vollezele te kunnen aankomen”*! De verklaring, zowel, naar of van Brussel, in de noodzakelijke aansluiting te Leerbeek en het feit dat het goederenverkeer van een *“boerentram”*, dat normaal in een trager tempo gebeurde, op het personenverkeer voorrang had (Fig. 19). In 1927 nam de trip met de buurtspoorweg van Brussel tot Edingen theoretisch 2 uur in beslag, wat ons op een gemiddelde snelheid van 15 km/u. brengt. De basisreden was technisch en eigen aan smalrailuitrusting, die alleen traag verkeer mogelijk maakte. De verbetering tegenover vroeger was niettemin enorm, als men weet dat met de postkoets in 1570 de gemiddelde snelheid 8,3 km/u. was.

Het project van 1897, hernieuwd in 1906, om een bijkomende lijn Vollezele-Lessen aan te leggen, werd, zoals de spoorwegverbinding Moerbeke-Deux-Acren in 1877, opnieuw door de gemeenteraad van Tollembeek gekelderd³⁴.

Electrificatie van het vak Rouppeplein-’t Rad van de buurtspoorweg gebeurde in 1909, van het vak ‘t Rad-Sint-Kwintens-Lennik in 1931, van het vak St.-Kwintens-Lennik-Leerbeek in 1932. Op de andere vakken met minder verkeer, bleef stoomtractie in gebruik.

In 1936 werd, in verband met het verslappende personenvervoer en wegens gebrek aan comfort, stoomtractie door diesel met autorail vervangen. In 1954 kwamen de eerste autobussen.

³² M. VAN LIEDEKERKE, *Jaak Ballings gehuldigd*, -HOLVEO, XXVIII, 2000, pp. 46-52.

³³ GEMEENTEARCHIEF VOLLEZELE, bewaard op gemeentehuis Galmaarden.

³⁴ M. PEREMANS, *o. c.*, p. 47.

Na de oorlog ging het goederenverkeer meer en meer met vrachtwagens verlopen. Het verbreden van de weginfrastructuur gebeurde ten koste van de « tram », die weggedrongen werd. De afschaffing van de tram gebeurde eerst op de lijn Leerbeek-Edingen en Leerbeek-Ninove, in 1959, op de lijn Halle-Leerbeek in 1966, op de lijn Leerbeek-Brussel in 1972.

Zowel de ontwikkeling als het verdwijnen van de diverse lijnen van de buurtspoorweg mag als een indicator beschouwd worden van de lokale densiteit van het verkeer, vooral van het goederenverkeer, in de streek. Het allereerst afschaffen van de strook Leerbeek-Edingen, gebruikt door mijnwerkers, scholieren en voor het vervoer van graan, is het teken van de verzwaktgeraakte verhouding van het Pajottenland tegenover Edingen en het zuiden.

De verbindingsmogelijkheden werden steeds uitgebreid, in het bijzonder die voor personen. De evolutie was reeds in het jaar 1869 begonnen met het invoeren van het treinabonnement, later uitgebreid op de buurtspoorweg. Het zeer gunstig sociaal tarief dat hierbij toegepast werd lokte een ware socio-economische omwenteling uit. Het had tot gevolg, dat woon- en werkplaats van elkaar losgekoppeld werden, wat tot een ruimtelijke herschikking van de economie ging leiden. Kenschetsend voor de steden was hun aantrekkingskracht op het gebied van tewerkstelling.

Wij zullen verder aantonen hoe matig die voor Edingen was. Een aanzienlijk deel van zijn actieve bevolking deelde het lot van de streek en moest, om aan werk te geraken, zich naar elders verplaatsen. Niettegenstaande de goede verbindingen die de stad Edingen nochtans genoot, bleef deze ongunstige toestand wat hij was. Het gevolg dat men daaruit kan trekken is dat de verbindingsmiddelen wel een noodzakelijke voorwaarde zijn voor de ontplooiing van de economie, maar dat zij daartoe toch niet volstaan, als de werkaanbieding lokaal ontbreekt.

Besluit

De lange beschrijving van de verbindingsmiddelen zou de indruk kunnen geven dat de streek het op dit vlak goed deed. De werkelijkheid ligt nochtans anders. De spoorweglijnen zijn perifeer, a.h.w. marginaal, gebleven aan de streek, welke zij in een veelhoek omsluiten. Het kruis gevormd door de buurtspoorweglijnen betekende een welgekomen verbetering; maar bleef nochtans onvoldoende.

De buurtspoorweg betekende voor het Pajottenland een welgekomen aanwinst, maar kon de afzondering van het hinterland toch maar deels doorbreken.

Het blijvend probleem van de ontsluiting van de streek kan maar uitgelegd worden door een soort van duivelskring die zich op de afzonderingssituatie ontwikkelde. Wij willen o.a., als een teken aan de wand, de nadruk leggen op de nadelige weerslag van de

vertraging van de aanleg van de spoorweg op de economie van de aangehaalde dorpen. Daardoor kreeg de streek geen ander uitzicht dan haar blijvende landbouwactiviteit voortzetten. Door de opgelopen achterstand in de uitvoer van haar productie bleef zij voor een groot deel verder aangewezen op subsistentie-economie. De aarzelende besluitvorming droeg eveneens bij tot het vergroten van de afstand tussen de dorpen van Zuid-Pajottenland en de stad Edingen.

Duidelijk lag zij aan de basis van het ontbreken van, ruw gezegd, de politieke wil om er uit te geraken. De geschiedenis kan niet worden herschreven. Maar op het toenmalig bestaan van keuzes tussen alternatieven mag worden gewezen, en de nadruk mag worden gelegd op de draagwijdte van genomen beslissingen. Laten wij even stilstaan bij het onderwerp van de herhaaldelijk uitgestelde en van de niet uitgevoerde projecten. De dubbele vraag welke hierbij moet worden gesteld is:

- wat kon de reden geweest zijn, bij het oplossen van een probleem, voor het niet aanvaarden van een bepaald plan? Op het ogenblik dat het reeds aan openbaar onderzoek van *commodo* en *incommodo* onderworpen was, moet het voorgesteld project toch aan een behoefte voldoen;
- was de genomen, negatieve beslissing wel de goede? In het negatief geval en weliswaar achteraf gezien, dan kan van niets anders als van een gemiste kans gesproken worden.

5. Dorp tegenover stad op demografisch vlak

Het feit dat Edingen een bijzonder kleine stad was gebleven, heeft zeker in de laatste twee eeuwen de losse verhouding met de haar omringende dorpen in de hand gewerkt. De sterkte van de verhouding dorp-stad hangt inderdaad af van werkgelegenheid en diensten die zij aan de bevolking van het omliggende kan verlenen. Overigens is dit evenredig aan het aantal inwoners van de stad en aan haar invloedssfeer.

Een voorbeeld van een dienst beschikbaar in de hoofdplaats, wat Sint-Kwintens-Lennik was voor het platteland van de streek, vinden wij a.h.w. anekdotisch in het register van kerkaankondigingen van Vollezele. Aan de parochianen wordt meegedeeld dat, *op verzoek van het Gouvernement*, een oogmeester op een bepaalde dag van het jaar 1881, kosteloos een eenmalige raadpleging zal houden op het gemeentehuis van voornoemde kerngemeente. Diezelfde aankondiging vinden we in het jaar 1885 terug.

Eigen aan Edingen en zijn omgeving was de trage bevolkingsaan groei tussen 1831 en 1910, vergeleken met de naburige steden uit Henegouwen, Brabant en Oost-

Vlaanderen³⁵. In 1961 was 53% van de bevolking van Edingen buiten de gemeente geboren³⁶. Lettelingen ging na W.O. I voor de stad meer en meer als overloop en buitenbuurt fungeren. De bevolkingscurve van Edingen bereikte haar hoogtepunt in 1925 en in 1930 was de daling reeds aan de gang. De trend was niet het gevolg van een tekort aan geboorten tegenover de overlijdens, maar gebeurde, in de context van de crisisjaren, door uitwijking wegens onvoldoende werkgelegenheid³⁷.

L. Verhulst vond in de door hem bestudeerde streek “*tussen Dender en Zenne*”, d.i. de streek die het Pajottenland en de kantons Wolvertem, Asse en Aalst omvat een bijzonder hoge bevolkingsdichtheid. In 1895 bedroeg zij 121 inw./km². G. Groeninckx vond voor het kanton Lennik en voor de jaren 1846 en 1910 respectievelijk 181 en 194 inw./km² ³⁸. Indien de gegevens van L. Verhulst betrouwbaar zijn, dan moet men besluiten dat het zuiden van de streek in de 19de eeuw nog een heel stuk dichter bevolkt was dan het noorden. Deze bevinding ligt, zoals wij zullen zien, totaal omgekeerd tegenover de huidige toestand. Eveneens weet men dat het kanton Herne, met zijn 10.273 inw. op een oppervlakte van 8.290 ha, in 1796 de hoge bevolkingsdichtheid van 123 inw./km² vertoonde³⁹.

De trek van plattelandsbevolking naar de stad is een wereldwijd verschijnsel, dat de maatschappij van een type beschaving naar een andere deed kantelen. Naargelang van het land of de streek deed het zich min of meer vroeg voor.

Hoe verliep de demografie van de dorpen van het Pajottenland in de 19de en in de eerste helft van de 20ste eeuw? Wij steunen op de gegevens van *Communes de Belgique* ⁴⁰, op de *Geo-gidsen van het Pajottenland* ⁴¹ en op een artikel in E.S.B. 1933. Voor de interpretatie moet men rekening houden met het feit dat de bevolking van het land tussen 1840 en 1932 van 4.072.619 op 8.213.449 steeg en dus nagenoeg verdubbelde; ondertussen waren er de kantons Eupen, Malmedy en St.-Vith, met hun 62.000 inw. bijgekomen.

³⁵ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 138.

³⁶ J. GHAZIKIAN, *Contribution à l'étude de la géographie urbaine d'Enghien*, Verhandeling UCL, 1967.

³⁷ S. MATHIEU, *Tewerkstelling van de Edingse arbeider*, Katholieke Sociale School, Brussel, 1951.

³⁸ G. GROENINCKX, *Sociaal-economische implicaties van de dagelijkse geografische mobiliteit van de arbeiders en bedienden van het kanton Sint-Kwintens-Lennik*, KUL Hoger Instituut van de Arbeid, 1965-1966, p. 53.

³⁹ ARA, *Toegangen Genealogie en Demografie, Reeks II Bevolkingstelling Jaar IV (1796) van het kanton Herne*, Brussel, 1986.

⁴⁰ H. HASQUIN e.a., Gemeentekrediet, 1983; ook P. BORREMANS, *Het Kanton van Sint-Martens-Lennik tijdens het Frans bewind*, in *Bijdragen tot de geschiedenis van Lennik*, derde reeks, 1986, p. 68-91.

⁴¹ P. DIRIKEN, *o. c.*.

Een eerste vaststelling betreffende de situatie in 1843. De bevolkingsdichtheid ligt in de westelijk gelegen gemeenten van het Pajottenland, zoals Bever, Galmaarden, Tollembeek, Pamel, Borchtlombeek en Liedekerke, duidelijk hoger dan in bepaalde oostelijk en centraal gelegen gemeenten, zoals Vlezenbeek, St.-Martens-Lennik en Gaasbeek.

Voor de gemeenten dicht bij Brussel vindt men een continue stijging van de bevolking. Tot deze groep behoren St.-Pieters-Leeuw, Vlezenbeek, St.-Kwintens-Lennik en Ruisbroek.

Stagnatie sinds het einde van de 19de eeuw vertoonden de deelgemeenten Gooik en Bellingen; hetzelfde gebeurde, maar niet voor het midden van de 19de eeuw, te Tollembeek, Vollezele, Gaasbeek, Oudenaken, St.-Laureins-Berchem; hetzelfde nog, vanaf het begin van de eeuw, te Oetingen en St.-Martens-Lennik.

Een daling van de bevolking maakte daarentegen een reeks dorpen mee; dit gebeurde na een hoogtepunt, bereikt op het einde van de 19de eeuw, te Gaasbeek, Beert, Kester; na een hoogtepunt, bereikt in het midden van de eeuw, te St.-Pieters-Kapelle, Bever, Heikruis, Pepingen; vanaf het begin van de eeuw, te Herne en te Tollembeek (Fig. 13).

Overzichtelijk blijkt dus in de evolutie van de bevolking volgens de lokalisatie van de gemeente een tegenovergestelde beweging aanwezig te zijn. Terwijl de oosterkant een continue stijging van de bevolking kende, gebeurde er in de meest westelijk en zuidelijk gelegen dorpen een eerste vlaag van ontvolking; in de middenzone stagneerde het aantal inwoners vrij algemeen, en min of meer vroeg.

Besluit. Had men het Pajottenland, liever dan op de gebruikelijke geografische wijze, volgens een historisch bevolkingscriterium willen indelen, dan had men, in plaats van de algemeen aanvaarde benaming Zuid- en Centraal-Pajottenland, liever van een Oost- en een West-Pajottenland moeten spreken. De vermindering van de bevolkingsdichtheid van Zuid- en West-Pajottenland kondigde, zoals wij het verder zullen zien, het uitzicht van de huidige demografische kaart aan⁴².

Het geïndividualiseerd verloop van de bevolkingsevolutie doet vermoeden dat hier verschillende factoren, achtereenvolgens of gelijktijdig, aan het werk waren. Zulke evolutie gebeurt theoretisch via natuurlijke aangroei en migratiesaldo. De eerste component vertegenwoordigt het verschil tussen het aantal geboorten en overlijdens, en mag voor de onderzochte tijd als zuiver biologische factor beschouwd worden. De uitwerking van de tweede component gebeurde via een dubbel mechanisme.

⁴² B. MERENNE, H. VAN DER HAEGEN en E. VAN HECKE, *België ruimtelijk doorgelicht*, Tijds. van het GK., nr. 202, 1997/4, p. 16.

De nabijheid of verwijdering van de stad Brussel veroorzaakte respectievelijk in- en uitwijking, beide bepaald door socio-economische elementen. Het demografisch voordeel, dankzij deze beweging gehaald door de oostelijk gelegen gemeenten, had ook met de eigen vestigingsstructuur van Brussel te maken. De stad vertoonde een sociale asymmetrie met industrie-inplanting langs de linkeroever van Zenne en vaart en de lokale ontwikkeling van arbeidersbuurten, terwijl het zuidoosten hoger gelegen en beboste deel residentieel was en bij voorkeur door de burgerij bezet werd.

In de onderzochte periode groeide de bevolking van de gemeenten behorende tot de agglomeratie Brussel met een vermenigvuldingsfactor tussen 2 en 6, en de winst aan inwoners bedroeg tientallen duizenden eenheden. De bevolking van Halle en van Asse deed iets meer dan verdubbelen, die van Geraardsbergen iets minder, die van Edingen hinkte, zoals gezegd, achteraan. De evolutie van de kleine steden en de secundaire centra gebeurde dus zoals voor de diverse dorpen van het Pajottenland, in omgekeerde verhouding tot hun verwijdering van de grootstad.

Men moet niet te gauw de immigratie naar Brussel aan de mythische aantrekkingskracht van de grootstad gaan toeschrijven, met, in het achterhoofd, de waangedachte van het snel opbouwen van relaties, het gemakkelijker geld verdienen, het groter comfort, het plezier. Het verhuizen met het jonge huisgezin gebeurde gewoon om den brode; het betekende het vervelend breken met het vertrouwd milieu en gebeurde meestal naar de buitenwijken en niet naar het hooggeprezen centrum van de stad.

De evolutie van de bevolking in een bepaald dorp hing van het wel of niet voorhanden zijn van een station of halte van de spoorweg af, in mindere mate van de buurtspoorweg, zoals gebeurde voor Pamel, vooral voor Schepdaal. Vanaf het einde van de 19de eeuw trokken op zulke wijze uitgeruste dorpen mensen aan, die van daaruit naar hun werk konden pendelen.

Merkwaardig was de bevolkingsevolutie van het dorp Herfelingen. Ooit was het één der belangrijkste dorpen van de streek geweest. In de 14de eeuw telde het, dank zij zijn gunstige ligging op de kruising van de Romeinsesteenweg en de baan Halle-Geraardsbergen en dichtbij de groteweg Brussel-Edingen (Fig. 17), talrijke buitenpoorters van Ath, nadien van Aalst. In 1801 telde het nog 1912 inwoners, thans niet meer dan 1100 inwoners. Uitleg voor deze catastrofale evolutie zal wel in verband te brengen zijn met de verbindingswegen: het verval, zowel van steenweg als van baan en groteweg, en de grotere afstand van een of andere spoorweglijn.

Ook het nog niet vernoemd geval Galmaarden is een voorbeeld. De evolutie gebeurde er afwisselend, naargelang de ene of de andere factor doorwoog. Sinds het

begin van de 19de eeuw (in 1796 telde het dorp 2367 inw.) was, in die uiterst westelijk gelegen gemeente van het Pajottenland, de bevolking aan het stagneren. In het begin van de 20ste eeuw en dankzij de mogelijkheid van pendelen met de trein, nam de bevolking flink toe. Inwijkelingen kwamen er van Vollezele, waar de bevolking tussen 1880 en 1890 van 1765 tot 1680 inw. daalde, van Denderwindeke en van elders. Nadien trad opnieuw stagnatie op (Fig. 20).

Hier volgen nog twee andere gegevens. Het kanton St.-Kwintens-Lennik telde in 1843 en 1910 respectievelijk 38.519 en 41.332 inwoners⁴³. Voor heel Zuid-Pajottenland verliep de bevolking er anders: terwijl zij in 1896 19.367 inw. bedroeg, waren de inwoners er in 1989 welgeteld met niet meer dan 16.974. Deze omgekeerde evolutie ligt in de lijn van de reeds vermelde dalende bevolkingsdichtheid.

Bij het aanhalen van deze gegevens past de opmerking dat achter het globaal cijfermateriaal van een streek en wanneer men een langere tijdsperiode onder ogen neemt, grote onderlinge verschillen kunnen schuilen. De heterogeniteit staat vaak de correcte interpretatie van globaal cijfermateriaal in de weg. Het noteren van verschillen draagt bij tot een betere kennis van de realiteit.

Besluit: Verhoudingsgewijs zag het demografisch beeld van het Pajottenland er in het begin van de 19de eeuw, toen het zuidelijke en centrale deel van de streek druk bevolkt waren, heel anders uit dan heden ten dage.

Het uitwijken van het platteland naar de stad was in de 19de en begin van de 20ste eeuw een algemeen verschijnsel in West-Europa. In Zuid-Pajottenland verliep de beweging echter op een bijzonder intensieve wijze. Bij een eerste benadering ontdeed de streek zich van het teveel aan bevolking dat haar economie niet (meer) kon dragen. Heeft de verschillende demografische evolutie tussen Oost- en West-Pajottenland objectieve tekens nagelaten? Het verhuizen met de hoop op beter was immers de beslissing van enkelen, de top van de ijsberg, die weliswaar de statistieken beïnvloedt. De meesten bleven, traditiegetrouw, waar zij woonden. Om een beter inzicht te krijgen in een evolutie, die als ongunstig moet beschouwd worden, moeten wij de sociale toestanden nagaan, en daarom verwijzen wij naar volgend thema.

Een getuige van een van oudsher weinig bemiddelde gemeenschap zou de historische structuur van het kerkgebouw kunnen zijn. Doorgaans vertoont een kerk een reeks bouwperiodes, soms uit een ettelijk aantal opeenvolgende eeuwen, met in het Pajottenland vaak reminiscenties uit de romaanse periode. Welnu, het optrekken van een geheel nieuw kerkgebouw in de 18de-19de eeuw, was voor een dorp het

⁴³ G. GROENINCKX, *o. c.*, p. 53.

onrechtstreeks teken om de kerk aan de bevolkingsevolutie aan te passen, kon aan verbouwen of bijbouwen aan de oude kerk niet meer gedacht worden, omdat het oude gebouw gehavend of verwaarloosd was. In zo een geval bevonden zich de kerken van Vollezele, Tollembeek, Oetingen, Herfelingen, Elingen en Beert, dorpen overwegend gelegen in het westelijk deel van de streek. Wij komen daar verder op terug.

6. Dorp tegenover stad op sociologisch vlak

Heel de 19de eeuw werd door de moeilijke aanpassing aan de opkomende industriële economie gekenmerkt. Het grootste deel van de meerwaarde en winst, d.i. van industrie en handel, lag in de steden geconcentreerd; maar ook daar was het dat de laagste sociologische groepen vertoefden en het proletariaat ontstond, met, zoals in de vroegere eeuwen, grote contrasten in de samenstelling van de maatschappij. Een schoolvoorbeeld daarvan is de Engelse stad Manchester. Menigeen is dan ook de mening toegedaan dat het verschijnsel pauperisme eigen is aan het stadsmilieu (zie de roman *Les Misérables* van Victor Hugo). Even slecht waren nochtans bepaalde toestanden op het platteland.

Nood valt op het platteland minder op dan in de stad. De mens ontwaart men op de buiten niet in de promiscuïtet van stedelijke beluiken, maar te midden van de weelderige natuur. Hij bewaart er het adellijk voorkomen en de waardering voor zijn werk, dat de stadsproletariër moet missen. Het werd zo voortreffelijk weergegeven in het werk *De Arenvergaarsters* (1857) en *L'Angelus du soir* (1858) van de Franse schilder J.F. Millet. De kunst van deze meester van het realisme werd er trouwens door de gegoede burgerij van beschuldigd socialistisch geïnspireerd te zijn. Voor eigen land verwijzen wij naar het soortgelijk werk *De Wiedsters* van Leon Fredericq.

Een teken van de ongunstige toestanden op het platteland was de absolute noodzaak voor zovelen om, buiten het inkomen verzekerd door de hoofdbezigheid, een bijverdienste te bemachtigen. Zo noteerde Arrivabene voor Gaasbeek anno 1832 dat een daglonersfamilie met 4 kinderen op 840 frank inkomen per jaar mocht rekenen, waarvan 350 uit arbeidsloon, waarvan aansluitend 290 andere uit de opbrengst van verkoop van eigen vruchten kwamen, en 200 als waarde van eigen gewonnen vruchten die zij zelf verbruikten. Deze vruchten kwamen van het lapje grond, bewerkt gedurende 20 à 30 dagen door de huisvader en en nog eens gedurende 50 à 60 dagen door vrouw en kinderen⁴⁴.

⁴⁴ G. THIELEMANS-DE BACKER, in Bijdrage tot de Geschiedenis van Lennik, 2de reeks, 1981, p. 250.

In de 19de eeuw, valt in de administratie, voor het definiëren van een persoon, de meer en meer gebruikte uitdrukking op van het alternatief *ambt of staat*, dat het verschil maakt tussen beroepsactiviteit en sociale stand. Dit getuigt van een verschuiving in de mentaliteit tegenover het A.R., waar veelgebruikte termen, zoals *huisman* en *manant*, specifiek waren en niet meer betekenden dan residerent gezinshoofd. Het bijkomend of alternerend uitoefenen van twee bezigheden, o.a. naargelang van het seizoen, wordt in de 19de eeuw door het gelijktijdig of wisselend gebruik van namen zoals bv. *landbouwer en wever*, *landbouwer en brouwer*, *landbouwster en spinster* geattesteerd.

a) Armoede

Zoals voor de periode van het A.R. rees ook hier de vraag naar de graad van armoede te Edingen, vergeleken enerzijds met de omliggende dorpen, anderzijds met andere Henegouwse steden. Wij vonden op de curve dat er in 1837 een ononderbroken lijn van de frequentie van behoefte bestond van de ene naar de andere plaats, stad of dorp, naargelang van het aantal inwoners dat ze telden: hoe meer bevolkt zij waren, hoe meer armen zij procentueel telden (Fig. 21).

De bijkomende vraag gaat natuurlijk naar de uitleg van die relatie. Zoals boven gerapporteerd, interpreteert C. Lis de gegevens op een meer genuanceerde wijze dan het klassiek en grof aanhalen van de toeloop van armen naar de stad. De auteur is van oordeel dat de stadsinwijkelingen oorspronkelijk niet arm waren, toen zij er aanlandden, maar dat zij achteraf, door hun afzondering, wel makkelijker in armoede vervielen.

Voor mensen van het platteland, vooral voor jongeren, ging er een enorme aantrekkingskracht uit van de stad, die de droom vertolkte van vrijheid tegenover sociale controle. Door het op latere leeftijd huwen in moeilijke tijden, ontstonden er familiale spanningen, met als gevolg het bekende uitstotingsfenomeen⁴⁵. En hier halen wij dan opnieuw de leus aan van “*Stadluft macht frei!*”. Het verschijnsel van de selecterende vlucht uit het dorp zou de gunstige armoedecijfers van de kleine entiteiten kunnen uitleggen en, door het sterkst doorwerken van deze factor, de asymptootlijkende vorm van de curve.

Als reactie op het verder stijgen van het aantal behoeftigen in de steden, werd het begrip van *bijstandswoonst* gehuldigd. Hiermee wordt bedoeld dat een behoeftige door de gemeente waar hij geboren werd en waar hij meestal ook het langst gewoond had wettelijk moest geholpen worden. Bijstand verkreeg een behoeftige er pas voor zover hij meer dan 5 jaar in de gemeente had gewoond; terwijl een vrouw door de gemeente

⁴⁵ Chr. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse Volk*, Beveren, 1981.

van de echtgenoot geholpen werd. Moet hier gesproken van een evolutie tegenover vroegere tijden, toen men het verblijf zelf der armen in de stad radicaal weerde? Of was deze regelmentering gewoon het gevolg van het verdwijnen van de stadsvrijheid, nu er alleen nog *gemeenten* bestonden, die juridisch alle op dezelfde voet stonden (franchise)?

Het criterium van armoede verschilde enigzins in de 19de eeuw van dat van het einde van de Middeleeuwen. Vroeger werd een fiscaal criterium gehanteerd en sloeg het op toestanden die doorgaans met bedelarij gepaard gingen. Nu het bedelen principieel verboden was, werd het behoeftig zijn en het rechtmatig verkrijgen van hulp eraan verbonden officieel erkend.

b) Marginale beroepen

Marginale beroepen willen wij van gelegenhedswerk onderscheiden, zoals verricht door de keuterboer bij de pachter, het wieden of aardappelenrapen door vrouwelijke krachten en het nu en dan opknappen van karweitjes voor een andere persoon.

Woorden gebruikt door M. Peremans, zoals “*volledige tewerkstelling*”, uitdrukkingen zoals “*welvarende landstreek*” en “*bloeiende textielnijverheid*” en een uitlating zoals het beschouwen van “*de onderlinge betrekking van nijverheid en landbouw als treffend voorbeeld van goede staatshuishouding*”, om de noodzakelijk geworden huisnijverheid van de keuterboer in die tijd te bestempelen, brengen ons op een dwaalspoor⁴⁶. Sociale toestanden en economie worden door mekaar gegooid. Het was de tijd van het herhaaldelijk refereren aan het moreel negatief begrip van *ledigheid*.

Huisnijverheid bestond in het thuis weven (als bijberoep) en vervaardigen van kant. Zoals het spinnen in het midden van de 19de eeuw was verdwenen, zo verliep het met het weven; en zij die in de tweede helft van de eeuw als laatsten dit beroep uitoefenden, behoorden op sociaal vlak tot de minder bedeeden. Het liedje met de titel *Vier weverkens zag men ter botermarkt gaan*, dat Pol De Mont optekende te Wambeek, spreekt in feite over erbarmelijke toestanden, aanwezig in heel de streek.

Het vervaardigen van kant had sinds de 18de eeuw in de streek een hoge vlucht genomen, gevolg van de demografische explosie. In 1702 was 78,8% van de bevolking nog werkzaam in de voedselproductie; maar dit percentage verminderde gedurig. In 1764 was een groot deel der vrouwen te Brussel, Antwerpen en Mechelen werkzaam in de kantfabricatie. In het oude hertogdom Brabant was op 27 onderzochte dorpen, het aantal waar weverij als een plattelandsnijverheid mag beschouwd worden, van 2 in 1702

⁴⁶ M. PEREMANS, *o. c.*, p. 36.

gestegen tot 21 in 1796⁴⁷. De meegemaakte evolutie van het beroep is kenschetsend voor de 19de eeuw. Een kantleerschool voor meisjes werd er georganiseerd te Edingen, te Tollembeek, Herne (1853), Vollezele (1842) en elders. De inrichting gebeurde vanuit sociale overwegingen door religieuzen en dames uit de hogere stand. Zij stelden aan de lagere klasse een professioneel alternatief voor het basisonderwijs dat zij niet zou genieten.

Kantwerk mag met het povere, marginale beroep vergeleken worden dat het weven was, georganiseerd volgens het Verlagsysteem. Wij hebben aangetoond dat het kantwerk elders in de provincie Henegouwen, waar het vroeger een belangrijke rol had gespeeld, op het einde van de 19de eeuw zo goed als uitgestorven was⁴⁸. In 1910 daarentegen, op de vooravond van zijn volledig verdwijnen, werd het nog door 14 Edingenaarsters uitgeoefend ⁴⁹ en door nog liefst 187 Tollembekenaarsters. Op gelijkaardige wijze telde men datzelfde jaar 75 Edingse mijnwerkers en het hoge aantal van 204 van dit beroep te Tollembeek; zo ook telde men toen 33 groefwerkers te Edingen, 32 te Tollembeek en 143 te Herfelingen; zij waren werkzaam in de steengroeven van Rebecq-Rognon, Quenast en Bierghes. Weinig mijnwerkers waren er te Herfelingen omdat het pendelen naar de mijnen te moeilijk was. In de gemeenten Tollembeek en Herfelingen was één derde van de mannelijke mankrachten in mijn- of steengroeven werkzaam! Merkwaardige cijfers zijn het, wijzend op het nog lager sociaal niveau in deze buitengemeenten, vergeleken met het stadje, als men weet dat Edingen toen 4.580, Tollembeek 2.565 en Herfelingen 1.794 inwoners telden.

De afstand dient te worden ingezien tussen het folkloristisch hoogstandje dat de kunstkant voor de streek vertegenwoordigde en de erbarmelijke sociale toestanden. Het eenvoudig *borduurwerk* en *bloemekensmaken* was een teken aan de wand van de avant la lettre toegepaste Tylor-methode van werkverdeling (Fig. 22). Brusselse kant, was inderdaad meestal bandwerk en maakte het allergrootste deel van de productie uit. Hij bestond in het vervaardigen van 2,5 cm brede bandjes *gazenkant*, fijnmazig netwerk waarvan de stroken naast mekaar op onzichtbare wijze bijeengebracht werden en waarop de aparte stukken van het motief, bv. de *bloemekens*, in een tweede tijd en door andere handen, bevestigd werden.

Dat het aantal kantwerksters in een plaats als maatstaf van ongunstige sociale toestand mag gelden, daarvan moet de evolutie te Edingen-stad ons overtuigen: veruit het grootste aantal, namelijk 545 werksters, d.i. één vrouw op de drie die er woonde,

⁴⁷ G. LEENDERS, *De Beroepsstructuren op het platteland tussen Antwerpen en Brussel (1702-1846)*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Vlaanderen en Brabant*, VUB, 1983, pp. 167-228.

⁴⁸ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 166.

⁴⁹ J. MIGNON, *Aspects...*, *o. c.*.

werd er in 1846 in het beroep geteld, precies het zwartste jaar van de 19de eeuwse crisis.

Het bijzonder arme Vollezele telde in 1896, op een 19de eeuwse bevolking van ca. 1750 zielen, 96 kantwerksters, een situatie die geleek op die te Tollembeek. Het beeld dat sinds 1988 te Liedekerke staat stelt het volkstype van “*De Kantwerkster*” voor, uit dit in het verleden bijzonder arm dorp. In 1902 telde men er, op een bevolking van ruim 4000 inwoners, 1241 kantwerksters; een verhouding waaruit men mag besluiten dat bijna ieder vrouwelijke werkkracht met kantklossen bezig was. De gemeente was toen het belangrijkste kantwerkstersscentrum van Brabant geworden en bekleedde de achtste plaats in het land. De aanmerking van heemkundige W. Cobbaert komt als een weergalm over van M. Peremans’ woorden: “*Ondanks het hongersloon dat de vrouwen ermee verdienden, had kloskant Liedekerke toch uit de grootste miserie geholpen*”⁵⁰. Het zal geen toeval zijn dat daar, in het westelijk gedeelte van het Pajottenland waar de ontvolking het duidelijkst was, dit marginale beroep het meest en het langst uitgeoefend werd.

Louter anekdotisch wordt het geval aangehaald van Emiel Van Reepinghen. Het lemen huisje te Gooik dat hij tot 1965 bewoonde is nu als museum te bezichtigen. De man was een leurder met lucifers, een activiteit die hij sporadisch uitoefende, zodat hij thuis weer een stukje verder kon⁵¹. Aan dit marginaal beroep kan men nog enkele verdwenen en weinig lonende bezigheden toevoegen, die van de mandenmaker, de bezemmaker, de scheper en de koewachter.

E. Mahaim heeft een standaardwerk over het gebruik van het spoorwegabonnement voor werklieden op zijn naam⁵². Het Pajottenland kende een indrukwekkend aantal abonnees, ingeschreven in de diverse stations van de spoorweglijnen die de streek omsloten. Van gemeenten uit het westelijk deel van de streek ging men bijna uitsluitend naar de mijn. De werklieden moesten soms 4 à 6 km te voet afleggen om het station te bereiken, zodat de verplaatsingduur per dag tot 5 uur kon oplopen. Vandaar dat, voor 1 op de 10 arbeiders, hun abonnement maar voor één traject in de week was, terwijl zij heel de week in Wallonië verbleven, er vertoevende in afschuwelijke omstandigheden. Werklieden met dit speciaal soort abonnement woonden in het westelijk deel van de streek: te Sint-Pieters-Kapelle, Vollezele, Denderwindeke, Moerbeke, Pamel, Liedekerke. Uit het arm dorp dat Liedekerke was pendelde 18% van de mannelijke

⁵⁰ W. COBBAERT, *Kloskant te Liedekerke*, Het Streekboek. Nieuwerkerken-Waas, 84 blz..

⁵¹ G. BALLEET, *Beschrijvende inventaris van het Van Reepinhens Huizeke* -HOLVEO, XV, 1987, pp. 153-166.

⁵² E. MAHAIM, *Les abonnements d'ouvriers sur les lignes de chemin de fer et leurs effets sociaux*, Annales des Mines, 1910; idem, *Les ouvriers mineurs abonnés aux chemins de fer en Belgique*, ibidem, XVI, 1911.

bevolking naar het werk, vooral naar Brussel, en dat deden ook heel wat vrouwen, terwijl er dat bv. te Asse en Merchtem maar 10% waren.

Er is een verschil tussen het begrip armoede en sociale toestanden aan de grens ervan. Een laag levensniveau was ook weggelegd voor de talrijken die gingen pendelen dankzij een spoorwegabonnement, in een zwaar, ongezond en gevaarlijk beroep, zoals dat van de mijn- en groefwerkers. Het mijnwerkersberoep behoorde zeker niet tot de groep van "*petits métiers*". Niettegenstaande de vrij hoge beloning, mag het paradoxaal als voorbeeld van marginaal beroep worden beschouwd. De duur van de uithuizigheid was er bijzonder lang. De vakbonden eisten dan ook niet een verhoging der lonen, maar een vermindering van het aantal werkuren. Op 31-12-1909 kwam er, en wel in ons land als eerste, een wet op de arbeidsduur in de mijnen. Andere oorzaak van hun marginalisatie was de drank, die een aanzienlijk deel opsloopte van wat de mijnwerker verdiende.

L. Verhulst meldt dat in het arrondissement Aalst meer dan 6000 man naar Frans-Vlaanderen trokken om er landelijk seizoenarbeid te verrichten. Zij waren als de *Fransmannen* gekend⁵³. Ook vanuit Tollembeek kwamen er, volgens M. Peremans, *Fransmannen*.

De grotere inspanning die mijnwerkers leverden (de mijn, in plaats van bv. de fabriek, het heel de week van huis wegblijven) schetst dan ook onrechtstreeks de zwaardere graad van ontoereikende werkgelegenheid in het westelijk deel van het Pajottenland. Dit ligt voor de steden in dezelfde lijn als de reeds aangehaalde ongunstige demografische evolutie. Het verschijnsel pendelen en dat van seizoenarbeid, de binnenlandse en de buitenlandse (zie verder) emigratie vertegenwoordigden in feite diverse graden in het individueel oplossen van het probleem van ontoereikende werkgelegenheid.

Een weinig zichtbare groep behorende tot de inlandse emigratie, maar belangrijk in aantal, was die van het dienstpersoneel. Wat hen het dorp deed verlaten was het aantlokkende loon. In 1836 verdiende een knecht te Vollezele 85 centiem per dag en een meid 75; dit was veel, vergeleken met die van een landarbeider en van een wever in het dorp, die 45 cent. verdienden, terwijl een kleermaker en een schoenmaker 54 centiem, maar een metser en een timmerman 90 verdienden. Tot op het einde van de 19de eeuw verdiende een knecht in de stad meer dan een werkmans⁵⁴. «In de jaren 30 van de

⁵³ L. VERHULST, *o. c.*, pp. 118-121.

⁵⁴ V. PIETTE, *Domestiques et servantes: des vies sous condition. Essai sur le travail domestique en Belgique au 19e siècle*, Académie royale de Belgique, Brussel, 2000.

twintigste eeuw waren er in het Pajottenland haast geen meisjes meer te zien tussen 14 en 20 jaar». Zij waren weg uit het dorp, gaan dienen in de stad⁵⁵.

c) Diverse andere gegevens

De conjuncturele crisis van de eerste helft van de eeuw werd door de import en het machinaal produceren van textiel uitgelokt. Zij herhaalde zich in de tweede helft van de 19de eeuw, met ditmaal een landbouwcrisis ten gevolge van de massale invoer van vlas, nadien van graan uit Amerika en Rusland. Een groot aantal ongeschoolde mannen en vrouwen, die deel uitmaakten van het landbouwpersoneel geraakten werkloos. De gevolgen waren voor het platteland een heel stuk zwaarder dan voor de stad, waar de bevolking enig soelaas ondervond door de laag gehouden prijs van het brood.

Tussen 1785 en 1850 nam te Tollembeek het analfabetenpeil nog met 25% toe. Oorzaak was dat de kinderen meer dan ooit betrokken werden bij de landbouweconomie en de kans niet (meer) kregen school te lopen. Voornoemd gegeven wordt als betrouwbare indicator beschouwd voor de ernstige toestand op het platteland.

In 1874 bedroeg, volgens L. Verhulst, het percentage ongeletterden 11% in het kanton Wolvertem, 18 in kanton Molenbeek, 19 in kanton Asse, 22 in kanton Halle en 28 in kanton Lennik. Dit laatste kieskanton, gelegen in Zuidwest- en Centraal-Pajottenland, telt 22 gemeenten, op de 33 die tot die streek behoorden. Wij zien dus dat dit deel van de streek in de voorgaande periode, die van hun schooltijd, op sociologisch vlak er zeker erger aan toe was dan het noordelijk deel. Deze bevinding ligt in de lijn van het voor 1755 vastgestelde hoger percentage armen in het zuiden van de streek tegenover het noordelijk deel (Fig. 9). Meer dan een eeuw later bleek het verschil in de sociologische toestand dus nog steeds even groot te zijn, met minstens het dubbele aantal ongunstige gevallen in het zuiden. L. Verhulst aarzelt niet om de ongunstige sociologische situatie van de streek in de 19de eeuw aan de hoge bevolkingsdichtheid (van het zuidelijk deel) toe te schrijven⁵⁶. Boven hoorden wij dat de meer uitgesproken tweeledige landbouwstructuur van het zuidelijk deel van het Pajottenland er mee te maken had. Wij vragen ons af of de situatie niet evenwel aan dit basisgegeven te wijten was.

Het cijnskiesrechtstelsel, in voege in de eerste helft van de 19de eeuw, groepeerde de meerderjarige mannen in drie schijven: een bovenlaag die meer dan 42 fr. (d.i. de waarde van 20 florijn) belasting betaalde, een middenlaag die minstens 20 fr. betaalde (= ca. 10 fl.) en de laatste, die, omdat ze nog minder belasting betaalde, niet

⁵⁵ M. VAN LIEDEKERKE, *Een eeuw « dienen »*, in HOLVEO, XXIV, 1996, p. 183.

⁵⁶ L. VERHULST, *o. c.*, p. 227.

stemgerechtigd was. Te Edingen vertegenwoordigden deze groepen respectievelijk 22, 35 en 43% van de bevolking. Te Mark en te Lettelingen was de verhouding 15, 23 en 62%⁵⁷. Deze cijfers wijzen duidelijk op het verschil in sociologische samenstelling van deze entiteiten. De middengroep van de (kleine) burgerij komt op het platteland bijzonder weinig voor, een kenteken eigen aan de dorpsgemeenschap.

Een ander teken aan de wand voor de erbarmelijke sociale toestanden was, in de eerste twee derden van de 19de eeuw het uitbesteden van Brusselse vondelingen en verlaten kinderen bij plattelandsfamilies. Er waren er in heel het Pajottenland tot in Geraardsbergen toe, de stad bekend voor haar kant-huisindustrie. Er waren er ook in de gemeente Lennik⁵⁸, nog steeds in 1896 te Sint-Katharina-Lombeek en Ternat. Gezien de armzalige geldelijke tegemoetkoming vanwege het Brussels Bureel van Weldadigheid, betekende hun opvang voor deze families niet meer dan een bijverdienste. Te Vollezele, in de streek één der dorpen het meest verwijderd van de hoofdstad, hebben wij er in de 19de eeuw een 60-tal geteld⁵⁹.

Een rechtstreekser teken was, in het midden van de 19de eeuw, het aantal miserabele schepsels, waaronder heel wat landlopers, die vanuit de Brabantse dorpen, in het Brussels bedelaarstehuis van Ter Kameren terechtkwamen. Ook in het voorkomen van dit verschijnsel had Vollezele meer dan zijn part⁶⁰. Uit administratieve bronnen blijkt dat de armoede nog meer dan elders, in Zuid-West Pajottenland was gelokaliseerd. In het verslag van 1842 van de arrondissementcommisaris van Brussel lezen we dat in Herne, Lennik, Tollembeek, Galmaarden en Gooik (ook in Affligem) grote benden bedelaars rondzwierven, die de inwoners lastigvielen. Bij het rooien van de velden liepen ze de boeren achterna om zoveel mogelijk aardappelen te pakken te krijgen. In deze gemeenten werd een nachtwachtpatrouille georganiseerd. Diezelfde gemeenten vroegen de afschaffing van het bedelaarstehuis of minstens de aanpassing van diens werkwijze.

De repartitie van het land onder eigenaars lag in het verlengde van het A.R.. Eigendom van de landbouwgrond in de gemeenten Lettelingen, Tollembeek, Vollezele en Galmaarden lag ten tijde van Popp (na 1860) voor meer dan 10% in handen van Edingse eigenaars en instellingen. Te Sint-Pieters-Kapelle was dat, volgens B. Roobaert, nog meer: 16%. Het zogezegde Zwart Goed, gewezen goed van abdijen dat

⁵⁷ J. REYGAERTS, idem, II, p. 168.

⁵⁸ J. VRANCKEN, *Brusselse vondelingen te Sint-Kwintens-Lennik*, in Bijdragen tot de geschiedenis van Lennik, Masiuskring, 1978, pp. 188-190.

⁵⁹ J. REYGAERTS en M. MATTHIJS, *Brusselse kinderen in uitbesteding te Vollezele in de 19de eeuw*, HOLVEO, XIX, 1991, pp. 261-274.

⁶⁰ J. REYGAERTS en M. MATTHIJS, *Vollezele en het bedelaarstehuis*, -HOLVEO, XIX, 1991, pp. 145-160.

na de Omwenteling openbaar te koop was gesteld, was maar voor een klein deel, dat niet meer dan 15% bedroeg, naar plaatselijke landbouwers gegaan.

Van de percelen in handen van Edingenaars te Lettelingen, telden wij er 15 op naam van een persoon bestempeld als *eigenaar* en 7 als *rentenier*. Laatstgenoemden stamden uit de burgerij. De eerstgenoemden behoorden meestal tot de adel en hun partijen waren een heel stuk groter in oppervlakte; vermoedelijk waren deze stukken land oorspronkelijk leengoed geweest. L. Verhulst vond dat het verwerven van een bouwgrond in 1830 vaak met een erfpacht (emphyoteose) van 49 jaar verliep, een formule die juridisch aan het statuut van de cijnsgrond van het A.R. doet denken. Met deze kapitalistische formule, dichtgelegen bij het opstalrecht, recupereerde de eigenaar, op het einde van de pacht, de beschikking over zijn goed.

Men mag, afgezien van het pendelen, spreken van een geografisch verband tussen ernstige sociale toestanden in de landbouwwereld en het toch niet zo evident terechtkomen in de socialistische invloedssfeer. De gemeenten Herfelingen en Vollezele (zie verder) hadden op economisch vlak dit bijkomend nadeel tegenover de omliggende dorpen dat zij erg afgezonderd lagen op gebied van verbindingsmiddelen. Het is dan ook geen toeval dat er in de eerste in 1897 een socialistische melkerij, met naam *De Goede Boter*, kwam. Het was één van de weinige socialistische pogingen van dien aard op het platteland. Zij leverde haar productie aan het Brussels Volkshuis. Ook aardappelen uit Herfelingen werden aan deze instelling geleverd. In Vollezele werd tijdens W.O. I een voedseldepot ingericht door het Volkshuis⁶¹.

d) Sociologie en economie

Wij mogen ons op de grote hoeven van de streek, als maatstaf van het zo vaak vermeend, maar mythisch algemeen welzijn niet blindstaren (Bijlage I). Gewis, de uitbating ervan, gericht op de verkoop van de productie, is bloeiend geweest. In de 19de eeuw werden hun gebouwen verder gerenoveerd, goed onderhouden, soms nog uitgebreid. Daarnaast was er echter de massa van het miserabel gehuisvest volk.

Een socio-economische studie, uitgevoerd door een plaatselijke geneesheer in het begin van de 20ste eeuw, d.i. in een tijd waar men oog begon te hebben voor de sociale problematiek van het platteland, spreekt van de gemeente Schepdaal als volgt: “*Malgré l’extrême fertilité du sol, couvert en été de riches et abondantes moissons, la première impression.. est celle d’un pauvre village: à part quelques grandes fermes, ce ne sont que cabanes en torchis, granges ruinées...* Verder wijst de auteur op “*l’antagonisme qui*

⁶¹ J.B. DE MAEYER en P. HEYRMAN, *Geuren en Kleuren, Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant*, Leuven, 2001, pp. 178 en 202.

caractériser nos campagnes: celui du pachter et du boer”. Het beschreven dorp geldt hier maar, zegt verslaggever, als voorbeeld van toestanden die zich toen ook in de dorpen van de kantons Lennik, Asse, Anderlecht en Halle voordeden, d.i. in het geheel van het Pajottenland⁶². De uitleg voor de naam van de streek, die de volksetymologie aan de opvallende aanwezigheid van “*pailottes*”, dit zijn lemen huisjes met strodak, verbindt en waarover verder, liegt er niet om.

De plaats van verfilmen van realistische romans met een sociaal boerendrama als onderwerp, zoals in 1986 *Het gezin van Pamel* van C. Buyse (1902) en *Maria Spermalie* van H. Teirlinck (1875-1937), in het Pajottenland (te Heikruis), was geen toeval. Buiten het opzoeken van een bewaard landschap, had zij waarschijnlijk met hetzelfde gecontrasteerd sociaal beeld van de streek te maken, dat het publiek er nog steeds aan overhoudt.

De gemeenteverkiezingen kenden op het platteland niet de tegenstellingen van diverse politieke partijen, zoals gebeurde in de steden, bv. te Edingen. Het meervoudig en later ook nog het algemeen stemrechtstelsel behield nog lange jaren de kasteelheer en de grote boeren van het dorp aan het roer, die tevens de vertegenwoordigers van de traditionele landbouweconomie waren.

Uit bovenstaande gegevens blijkt eens te meer de mogelijke afstand tussen economie en sociologie. Wij herhalen het: de grote, typische en merkwaardige vierkanthoeven van het Pajottenland die men ook nu nog kan bewonderen, werden in de 18de en de 19de eeuw gebouwd. Zij zijn zovele tekens van een landbouwkundige, bloeiende activiteit die in de jaren 1770-1780 als *Gouden Landbouwtijd* werd bestempeld en het in de Nieuwste tijd verder goed had⁶³. Deze hoeven en hun pachters zijn het die de volgende uitspraak inspireerden: “*Naar het Pajottenland is altijd vanuit heel Vlaanderen opgekeken geweest als naar een streek van rijke hoeven*”⁶⁴. Het stijgen van de landrente, dat van de landbouwproductie en de erdoor voortspruitende overschotten alsook de betere commercialisering ervan waren weggelegd voor alleen de eigenaars van land, terwijl de situatie van de keuterboer nog verslechterde, wat de Engelse econoom David Ricardo in de uitdrukking *differentiële landrente* verwoordde.

⁶² AL. APPELMANS, *Au pays des fruits et du houblon. Etude monographique sur la situation économique et sociale à l'ouest de Bruxelles*, Mechelen, 1905, 95 blz..

⁶³ V. GOEDSEELS, *Inleiding Agrarische Wetenschappen. De Agrarische geschiedenis*, dl. I, Cursus KUL, p. 93.

⁶⁴ J. STRUYE, *Mijn geluk woont in Brabant*, in Brabant, nrs. 3-4 1982, p. 24.

Uit de volkstelling van 1796⁶⁵ hebben wij kunnen puren dat het dienstpersoneel (er voorkomend onder de benamingen van *werkman* en *werkvrouw* of van *domestique* en *servante*) te Galmaarden 1 inwoner op de 25 bedroeg en te Vollezele 1 op 21,5 inwoners, kinderen inbegrepen, wat met nagenoeg 1 op 4 huisgezinnen overeenkomt. Dit moet nochtans anders dan louter statistisch begrepen worden: voornoemd personeel bevond zich geconcentreerd, met vaak 3 à 4 eenheden samen, in de pachtershuisgezinnen. Het was, ook nog in de 19de eeuw, de tijd dat de opbrengst van één hectare grond volstond om de hulp van een knecht een heel jaar door te bekostigen. De kleine man woonde in een klein huis, vaak een lemen huisje bedekt met stro. Het kadastraal inkomen van de meeste lag, tegenover dat van de pachthoven, in een verhouding zoals 6 en 12 fr. liggen tegenover 87 en 102 frank.

Men zegt: een waarheid waarvan een deel verholen blijft, is maar een halve waarheid. Van het sociaal verantwoord beeld in een dorp zijn de kwadraathoeven nochtans niet bij machte enig idee te geven, in een maatschappij met zwak vertegenwoordigde middenklasse; Een huidig gelijkaardig misleidend beeld van discrepantie bezorgt de stad Brussel, met de hoogste economische prestatie van het land, maar met algemene verpaupering van de bevolking.

De tweeledigheid van de landbouwstructuur zette zich voort, en wel tot in de recentere tijden. Gelijklopend met de grotere vertegenwoordiging van de laagste sociale klasse op het platteland, keren wij nu onze aandacht naar het groot aantal kleine eigendommen. Voor de groep gemeenten Liefeninge, Oetingen, Tollembeek en Vollezele samen vertegenwoordigden in het jaar 1959⁶⁶ de bedrijven waarvan de grootte 5 ha of minder telde 64,8% van de totale landbouwoppervlakte. De versnippering van het landbouwareaal stond er in de weg van een rationele uitbating. Voor zulke wijze van uitbating zou de concentratie in de toekomst onontbeerlijk worden. De beginnende mechanisatie van de landbouw herleidde de werkgelegenheid tot een minimum en joeg het proletariaat van landarbeiders en knechten weg. Denken we aan de onnodig geworden talloze wiedzters en maaiers van weleer! In het Rijk was de proportie van de actieve bevolking, actief in de landbouw, van 52% in 1846, nog voor 1914 reeds tot 16% ineengestort⁶⁷.

Een aanzienlijk deel van de landbouwgrond was nog steeds in handen van de adel en van de stedelijke burgerij. De keuterboer die, voor het land waarop hij zijn kost moest

⁶⁵ A.R.A., *Toegangen Genealogie en Demografie*, Reeks II: bevolkingstelling Jaar IV (1796) Kanton Herne, Brussel, 1988.

⁶⁶ A. LOUIS, *Bodemkaart van België, Denderwindeke 100 E*, Gent, 1965, p. 73; idem, *Enghien 114 E*, 1956, p. 64.

⁶⁷ V. GOEDSEELS, *o. c.*.

verdienen, aangewezen was op het huren, was aan de willekeur van de eigenaar onderworpen. Nog steeds was het wachten op een wet op de grondpacht, die hem als sociaal wezen zou beschermen.

In 1832 gebeurde door de economist graaf Giovanni Arrivabene een uitgebreide sociale studie van het dorp Gaasbeek. Daaruit blijkt volgens commentator de relatieve armoedelijke toestand van de dagloners, die 35% van de bevolking vertegenwoordigden⁶⁸. Wij zullen verder zien dat in een gemeente zoals Vollezele de repartitie van de sociale klassen er in 1841 nog duidelijk ongunstiger uitzag, met 58% van de bevolking behorende tot zulke groep.

In 1907 herhaalden E. Vandervelde en E. Doms voor Gaasbeek de enquête uitgevoerd in 1832. Ons komt het voor dat men er de “*teloorgang van de landbouw*”, wat een economisch begrip is, enigzins verwart met de marginalisatie van de keuterboer, wat een sociologisch begrip is, en waaraan de auteurs een maximalistische uitleg geven (grootgrondbezit, onzekere pachtvoorwaarden). De sociale kloof was door het optreden van de wereldeconomie nog erger geworden⁶⁹.

Het vrij verloop van de sociologische toestanden tegenover de economie was nochtans, na W. O. I, op bepaalde plaatsen aan verandering toe. In 1923 verscheen een studie over de streek in het Pajottenland waar aan tuinbouw en aardbeienteelt gedaan werd. Het betrof gemeenten gelegen in het bereik van de twee buurtspoorweglijnen Brussel-Ninove en Brussel-Edingen, of er niet meer dan 3 km van verwijderd waren (Fig. 23). Dankzij deze verbindingsmogelijkheid had de economie van een subsistentie-naar een handelseconomie kunnen overschakelen. De grote en middelgrote landeigendom en de grote hoeven werden er zeldzaam, ten gevolge van gebrek aan personeel dat onderbetaald was vergeleken met de lonen in de nijverheid, en aan bescherming van de pachtgrond. De landeigendom was er erg versnipperd geraakt door de aankoop, tegen hoge prijs, van kleine percelen. De aardbeienteelt die in een snel aangroeiende bevolking arbeidsintensief was, verving er vanaf 1880 de hopteelt, welke in 1908-1910 volledig verdwenen was. Men vond er niet meer de armzalige lemen huisjes en de bouwvallige schuren van amper dertig jaar voordien (zie boven)⁷⁰.

J. Lindemans sprak in 1925 van « *den wonderen opbloei van het onafhankelijkheidstijdperk* », waarbij de streek de invloed van de evolutie van de

⁶⁸ L. THIELEMANS-DE BACKER, *Gaasbeek in 1832*, in Bijdragen tot de Geschiedenis van Lennik, tweede reeks, 1981, pp. 248-251.

⁶⁹ H. VANDORMAEL, *Gaasbeek in 1907. Een enquête van Emile Vandervelde*, in Bijdragen tot de Geschiedenis van Lennik, tweede reeks, 1981, pp. 252-261.

⁷⁰ E. VANDERVELDE en E. DOOMS, *Au pays des fraises*, Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, zitting van 3-12-1923, dl XVIII, 56 blz..

economie onderging, gunstig gericht op het leveren van levensmiddelen aan de grootstad, terwijl zij de bron was van het «*steeds aanbrengen van versch mensenmateriaal*»⁷¹. Het hierboven geschetste sociologisch beeld is moeilijk met zulk optimistisch besluit te verenigen.

7. Dorp tegenover stad op religieus vlak

Merkwaardig in de streek is het verschijnsel van het Stevenisme⁷². Het gaat om een protest tegen het aanvaarden van de stellingen van de Organieke Artikelen, die de uitvoeringsbesluiten van het Concordaat van 1801 waren. Door de nieuwe regeling geraakte de Kerk, in het kader van een versterking van het gallicanisme, financieel aan de Staat onderworpen. De beweging werd vooral door plattelandspastors geleid en had overal in het land aanhangers, in het bijzonder te Edingen. Het is nochtans alleen in de afgezonderde streek die Zuid- en Centraal-Pajottenland toen was, dat die geloofsgemeenschap overleefde. Kerkgeschiedenis-schrijver R. Boudens gebruikt hierbij het voor ons zo passend en veelzeggend woord *isolatie*. In 1840 overleed F. Winnepeninckx, pastoor van Leerbeek. Aangezien zij de kerkelijke hiërarchie niet erkende, was die gemeenschap voortaan aangewezen op kerkdienst zonder priester. In 1925 was de kern rond Jumet uitgestorven; voor die rond Gits in West-Vlaanderen was het bijna zover; alleen in het Pajottenland bleven er nog aanhangers over.

Het verschijnsel Stevenisme stelt op geschiedkundig vlak een dubbel probleem. Waarom heeft zich de vorming van een kern tot bepaalde streken van het land beperkt? Op deze vraag is het antwoord van T.A. van Biervliet dat het alleen daar was, waar er een stevenistische pastoor of onderpastoor in functie was geweest en waar die tot de extremistische strekking behoorde. Wij nemen aan dat deze omstandigheden noodzakelijk waren, maar stellen dat zij op zichzelf onvoldoende waren. Anders had er zich bv. ook in Edingenstad en in Everbeek een kern ontwikkeld, wat toch niet gebeurde. J. De Smedt maakt trouwens het duidelijk verschil tussen de parochies waar de dienstdoende priester weigerde de eed af te leggen, en die waar de pastoor werd afgezet, zoals te Leerbeek, Pepingen en Elingen, en waar de stevenisme bij het volk “wortel schoot”.

Oorspronkelijk vindt men de Stevenistenfamilies gelokaliseerd in de gemeenten behorende tot de kantons Halle en Herne. Dat waren gemeenten die tijdens het A.R. in het oud graafschap Henegouwen waren gelegen. J. Desmedt, na heel wat anderen,

⁷¹ J. LINDEMANS, *West Brabant. Geschiedenis*, in *Steden en Landschappen*, De Sikkels en Vlaamse Toeristenbond, 1925, p. 59.

⁷² J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 490-491.

vraagt zich af of deze lokalisatie niet in verband dient gebracht te worden met de bijzonder hardnekkige anti-Franse houding aldaar. De aanhangers van de beweging, meestal grote boeren, waren bijzonder tegen de opeisingen van het Franse bezettende leger gekant. Elders hebben wij aangetoond dat het verzet in de streek van Edingen een van de hardnekkigste van het land is geweest. Het is trouwens ook in die kern van dorpen dat het geweld van de Boerenkrijg bijzonder heftig oplaaide. Herhaaldelijk maakt J. De Smedt in de iconografie van zijn werk gebruik van de beelden van grote hoeven. Het sociologische verband is duidelijk: zij waren immers zovele vergaderplaatsen van stevenisten en zovele verblijfplaatsen van afvallige priesters. In de lijst van namen van weerspannigen opgenomen door commissaris De Coster op 31 november 1798 komen er veel voor van. Men vindt ook latere stevenistenfamilies verwant met gesneuvelde brigands. De stevenisten hebben, consequent met hun religieus-politieke visie, nooit Zwart Goed van abdijen aangekocht⁷³.

Besluit. Het is niet toevallig dat een kern stevenisten in het zuiden van het Pajottenland gelokaliseerd was en dat hij zich in deze streek met tweeledige landbouwstructuur handhaafde.

De tweede vraag betreft het zich handhaven van de Pajottenlandse kern, terwijl andere kernen zoals die van Jumet en van Oost- en West-Vlaanderen verdwenen.

Stevenistenfamilies worden in 1925 in de volgende gemeenten, gerangschikt volgens het dalend aantal gelovigen, vermeld: Halle, Kester, Herfelingen, Leerbeek, Pepingen, Bogaarden, Herne, Anderlecht, St.-Martens-Lennik, St.-Kwintens-Lennik, St.-Pieters-Leeuw, Bierk, Oetingen, Bellingen, Beert, Heikruis en Gooik⁷⁴. Deze plaatsen komen overeen met het deel dat, zoals boven aangetoond, aan het ontvolken was en dat in het Pajottenland lang het meest afgezonderd bleef. Te Leerbeek was het dat de Romeinsesteenweg onderbroken was geraakt. De moderne wegverbinding kwam er laattijdig: de Romeinsesteenweg werd pas in 1849 hersteld; de baan Halle-Leerbeek kwam er pas tussen 1830 en 1850; de buurtspoorweg die de dorpen tussen Halle en Leerbeek zou ontsluiten, kwam er eveneens laattijdig, in 1906 en op aandringen van de stad Halle. Er waren ook stevenisten in de dekenijen Aalst, Geraardsbergen en Zottegem; wij zullen verder zien dat deze streek, samen met het Pajottenland, ooit tot éénzelfde gewest behoorde.

Een gelijkaardig geografisch-historisch verschijnsel van isolement vertegenwoordigt de *Geuzenwijk* van St.-Maria-Horebeke en omliggende dorpen. Deze kern

⁷³ E. TORFS, *Het Stevenisme, vroeger en nu, in Zuid-West Brabant, volgens onuitgegeven documenten*, p. 417; T.A. van BIERVLIET, *Het Stevenisme in Vlaanderen*, Davidsfonds, Leuven, 1966, pp. 33, 73 en 123; J. REYGAERTS, o. c., II, p. 482.

⁷⁴ M.J. VANDEN WEGHE, *Essai historique sur le Stevenisme*, Halle, 1927, Voetnoot nr. 110, p. 96.

vertegenwoordigt, maar steeds inkrimpend, wat er overblijft van het eens over heel Vlaanderen verspreid 16de-eeuwse protestantisme. De *kleine kudde*, die vandaag niet meer dan 110 zielen telt, woont er in het kleine Horebeke. Op dezelfde wijze als de Stevenistengemeenschap komt zij over als een isolaat. Gelijk de Stevenisten bedrijven ze bloeiende hoeven. Zoals voor Joden en Armeniërs, is de uitmuntendheid van deze minderheid het gevolg van hun streven naar het vrijwaren van hun identiteit. Een nog gelijkaardig isolaat vertegenwoordigden de Franse streek van de Cévennes voor de Hugenoten, in de 14de eeuw de bergen van de Pyreneeën voor de Katharen van Montailou en de anticoncordataire Vendée, waar veel stevenisten van bij ons een huwelijkspartner gingen opzoeken.

De stugheid van het karakter bij dat volkje van bij ons zou, volgens J. Desmedt, een bijkomende rol gespeeld hebben in het handhaven van die kern; maar in feite, wat is oorzaak en wat is gevolg? Dezelfde referent en pastoor van Gooik op rust wist ons te vertellen, op basis van een enquête, dat het grootste deel der stevenisten getrouw is gebleven aan de traditie van hun godsdienst, terwijl ze van de historische achtergrond echter niet zoveel meer afweten⁷⁵.

Terloops willen wij hier een verkeerd gestelde prognose vermelden. Terwijl de Stevenisten een 400-tal waren in 1925 en men toen dacht dat de kleine gemeenschap geleidelijk zou uitsterven, waren zij na W.O. II met nagenoeg nog hetzelfde aantal. Volgens telling gevraagd door mgr. Morel, waren zij in 1957 nog met 89 families (Fig. 24). Vergeleken met de telling van 1925, noteert men de “klassieke” verschuiving naar de grootstad toe, met Anderlecht en Sint-Pieters-Leeuw als toppers. Nu nog leven de Stevenisten verspreid in de dekenijen Halle, Sint-Pieters-Leeuw en Pepingen. In 1957 werden ze voor het grootste deel opnieuw in de gemeenschap van de Rooms-katholieke Kerk opgenomen⁷⁶.

Besluit. Omdat het een recent ontstane afgescheiden religieuze beweging was, leent het Stevenisme zich speciaal tot studie. Een « nieuwe » godsdienst veronderstelt het aanwezig zijn van zowel een inspiratiebron, leiders als van een volk. Wij onderzochten het laatste element en ontwikkelden een kern van godsdienstsociologie. Merkwaardig zijn de sociale stand van de aanhangers, de verbeterde geloofstrouw aan zijn herders, de blijvende lokalisatie van de groep in het Pajottenland. Samen vormden deze factoren, waarvan de relatieve afzondering van de streek zeker niet de minste is, de voorwaarden voor het handhaven van dit historisch relict.

⁷⁵ J. DE SMEDT, *Het verhaal van pastoor Winnepenninckx. Stevenisten in het Pajottenland*, Gooik, 1999.

⁷⁶ CH. L. DE JONGHE, *De Stevenisten van Leerbeek en omliggende*, E.S.B. jg. 9, 1926, p. 55-61; R. BOUDENS, *De Kerk in het Vlaamse land. Het Stevenisme*, § 34.

Wij onderzoeken nu enkele andere religieuze aspecten van de streek, voor zover het op het platteland anders verliep dan in de stad. Het meest opvallend was in de laatste het aantal priesters, regulier en seculier. Tegenover de 18de eeuw was hun aantal, met de afschaffing der abdijen door Jozef II en met de Omwenteling, in het begin van de volgende eeuw geweldig geslonken. In 1846 waren in Edingen, alle religieuzen, mannelijke en vrouwelijke samengeteld, toch al weer 36 in aantal. Het inrichten van een scholastikaat van de Kapucijnen, vervolgens van dat van de Jezuïeten, dreef hun aantal, dat in 1910 op niet minder dan 339 lag, de hoogte in⁷⁷.

Dit contrast met het dorpsmilieu, waar de parochies enkel door pastoor en onderpastoor bemand waren, legt ook uit dat zij voor de prediking geregeld door paters van de stedelijke kloosters bijgestaan werden.

Een onverwacht gevolg van deze relatieve beperking aan priesters op het platteland was dan ook dat de bevolking in het strak moreel gareel van de geestelijkheid liep. Een teken hiervan was dat men ontheffing van de jaarlijkse Paasplicht uitsluitend door de pastoor van de eigen parochie kon verkrijgen. Vreemde biechtvaders waren toen voor die uiterst belangrijk beschouwde gelegenheid beschikbaar.

Wij konden uitmaken dat in de jaren 1900 tot 1908 het aantal Paascommunies in de parochie Herfelingen met 75 à 77% van de bevolking overeenkomt. Dit is praktisch het geheel der Paasplichtigen, d.z. de personen boven 12 jaar⁷⁸. Te Galmaarden blijkt de zondagsmis rond 1890 door 68% van dezelfde groep van de bevolking te zijn gevolgd, een percentage met een gelijkaardige betekenis, aangezien de oudste schijf van de bevolking zich moeilijk kon verplaatsen⁷⁹.

Een voorbeeld van de religieuze sterke invloed uitgaande van de Kerk tot in de “kleinste” dorpen van het Pajottenland, bezorgt ons voor Vollezele de oprichting in 1858 van de kapel van de Onbevleete Ontvangenis, aangezien het Mariaal begrip pas in 1851 dogma werd; eveneens de datum van inhuldiging van het beeld van O.L.V. van Lourdes: 8 december 1884; dit is chronologisch heel vroeg, als men weet dat de visioenen van Bernadette Soubirous van 1858 dateren en dat de basiliek er pas in 1876 werd gebouwd⁸⁰.

Het religieuze beeld van het platteland was overwegend van éénzelfde kleur, met alleen plaatselijke nuances. De meedogenloze schoolstrijd die vanaf 1879 over heel het

⁷⁷ J. MIGNON, *Population enghiennoise de 1830-1919*, Licentiaatsverhandeling ULB 1973-1974, deel met bijlagen.

⁷⁸ J.P. TYTGAT, *Wetenswaardigheden...*, o. c., p. 219.

⁷⁹ A. ROEYKENS, *Geruchten omtrent een eventuele opsplitsing van Sint-Pieters-parochie van Galmaarden rond 1890*, in HOLVEO, 1978, p. 122.

⁸⁰ KERKARCHIEF VOLLEZELE, Register van aankondigingen, jaren 1881, 1882 en 1884.

land laaide, raakte op persoonlijk gebied heel wat leerkrachten van het openbaar onderwijs en talrijke families van schoolgaande kinderen. De wrok die daardoor ontstond en verder bleef smeulen, bracht hun geloof vaak in een wankelende positie en bedreigde de religieuze eensgezindheid in het dorp.

De andere verstorende invloed kwam van de talrijke pendelaars, vooral naar het Waalse industriebekken, waar het socialistisch syndicalisme, gekant tegen de behoudende burgerij, onzekerheid in de geesten teweegbracht.

De kerkelijke instelling verloor er haar eerste pluimen, zo niet in de uiterlijke vormen, wel in meer subtiele wijzigingen in de mentaliteit der gelovigen. In welke mate beantwoordde het religieuze gedrag aan wat sociale psychologen de *sociale proef* noemen, d.i. het zich conformeren van de individuen, onder invloed van de algemene druk, aan de opinie en handelingen van de groep?

Men ontwaart de hernieuwde bijval van het gaan bidden aan een kapel, liever dan in de parochiekerk, zoals blijkt uit het reeds aangehaalde Vollezeels register van kerkelijke aankondigingen voor het jaar 1883. De pastoor dringt er bij zijn parochianen op aan dat de oefeningen voor het verkrijgen van aflaten voor de zielen van de overledenen uitsluitend in de kerk dienen te gebeuren en dat het bidden van de rozenkrans thuis of aan kapellen met die bedoeling, niet in aanmerking komen.

8. Dorp tegenover stad op gebied van de taal

Men dient naar een verder verleden terug te gaan om de situatie van het Pajottenland op taalkundig vlak goed te begrijpen. Het is namelijk tussen de 9de en de 12de eeuw dat, onder economische invloed, het Flandrisch-Picardisch (nog niet het Frans!) dynamisme zich in het westelijk deel van ons land deed voelen, met het gevolg dat de taalgrens er naar het Noorden ging verschuiven. Dit steekt sterk af tegen de stilstand die de taalgrens zowel in het Brabantse Roman Pays als in Waals Haspengouw kende⁸¹.

In de verhouding die tussen de stad Edingen en de omliggende dorpen in de Nieuwste Tijd aan het evolueren was, speelde de taal een onmiskenbare rol. Daar waar er vroeger een eenheid bestond, die van het Vlaamse dialect dat er gesproken werd, ging er geleidelijk een afstand ontstaan, ten gevolge van de verfransing van de stedelijke bevolking. De taalverschuiving was er al lang aan den gang. In het milieu van de burgerij begonnen, evolueerde zij sinds het einde van de 18de eeuw in een steeds sneller tempo en breidde zich in steeds bredere kringen uit. Wij hebben het hele verloop van

⁸¹ L. VAN DURME, *De verfransing van Noord-Frankrijk*, in D. LAMARCQ en M. ROGGE, *De taalgrens*, Leuven Davidfonds, 1996, p. 178.

het proces op de voet kunnen volgen, zowel te Edingen als te Hove en Mark. Indien hier vrij uitgebreid over de bedenkelijke plaats van het Frans in de streek wordt uitgeweid, dan is het omdat de taal ons een spiegelbeeld van de samenleving verschaft, in haar veelvuldige, soms ook in haar tegenstrijdige aspecten.

Voordien dient gewezen op de speciale toestand van het taalgrensgebied Zuid-Pajottenland en op de historische evolutie van dit deel van de streek op administratief vlak. Door zijn vroegere afhankelijkheid van het graafschap Henegouwen kwam het in de Nieuwste Tijd in het kleine kanton Herne, arrondissement Nijvel, terecht. Met de fusie van de kantons Herne en Lennik en hun overhevelen naar het district Brussel op basis van de gesproken taal, werd de tweede stap naar de administratieve Vlaamse eenheid gezet. De derde was het creëren van het arrondissement Halle-Vilvoorde, waardoor zij definitief zijn gaan behoren tot de nieuwe, door splitsing ontstane provincie Vlaams-Brabant, vanaf 1-1-1995. Voor bepaalde dorpen van Zuid-Pajottenland nam dat rechtmatig evolueren conform de volkstaal dus in het geheel twee eeuwen in beslag.

a) Het verschijnsel verfransing

Die evolutie plaatsen wij in het bredere kader van de algemene beweging van verfransing, die zich, nog voor de Vroege Middeleeuwen, in de brede tweetalige regio, die de Germaanse van de Romaanse scheidde, ontwikkelde. Men heeft ze de bedenkelijke naam van *romanisering* gegeven. In België gebeurde zij het diepst langs de taalgrenszone liggend ten westen van het Zoniënwoud.

In tegenstelling met andere auteurs konden wij in het mechanisme van het proces in het Edingse geen invloed ontwaren, uitgaande van de stad naar de omliggende dorpen toe. Was het anders geweest, dan

- was er geen reden geweest dat Hove sneller dan Mark verfranst zou zijn geweest;
- was men in 1961 niet tot het - nooit verwezenlijkt - idee gekomen om Edingen tot een Brabantse gemeente te herstructureren; het project beoogde namelijk het deel van het territorium van de gemeenten Mark, Hove en Lettelingen palend aan Edingen, en dat zeker nog niet geromaniseerd was, bij de stad te voegen (Fig. 25).

Vermelden we terloops de volgende paradox: daar waar men, terecht, beweert dat de Franse administratie het gebruik van het Frans in Vlaanderen bevorderde, werd toch door Ch.L. Doutrelepoint in de afbakening van de departementen, zover als bekend, met de taal rekening gehouden.

Een demografische factor kon in het vorderen van het romanisatieproces in Hove en in Mark uitgesloten worden. Zowel sociale als culturele elementen zijn daarentegen bij de evolutie te Edingen van doorslaggevend belang geweest. Sinds het einde van de 19de eeuw speelden hierbij het pendelen van zovelen naar Brussel en Wallonië, alsook het lager onderwijs, dat ondertussen verplicht was geraakt, een belangrijke rol⁸². De vrije keuze der ouders, welke ten gunste van het Franstalig onderricht van hun kinderen werkte, gaf de doorslag.

b) Het gebruik van de Franse taal was administratief en sociaal bepaald

Beide verschijnselen hebben principieel niets gemeen met mekaar. De geschiedenis van de gebruikte taal in de administratie van onze contreien was in de Middeleeuwen begonnen, met, voor de schepenbrieven, in de 13de eeuw het overschakelen van het Latijn naar het Frans, in een later stadium, meestal in de 14de eeuw, van het Frans naar het Nederlands⁸³. In Edingen gebeurde de tweede ommekeer tussen 1353 en 1355, vrij laat tegenover andere Vlaamse steden, enerzijds wegens de nabijheid van de taalgrens, anderzijds omdat het om een kleine stad ging (zoals bv. te Mechelen gebeurde, vergeleken met Brussel). Te Galmaarden vindt men nog akten in het Frans in het jaar 1604, weliswaar uitgaande van samen de Henegouwse baljuw en de lokale schepenen.

Omdat het op de sociale bovenlaag was dat de verantwoordelijkheid van het gemeentebestuur en de administratie berustte, komen de twee echter als subtiel maar begrijpelijk vermengd over. Overbekend is dat de sociaal beter gesitueerden te Herne in de in 1880 ingerichte “*Club Hérinnois*” vergaderden.

Wij vernoemen het verschijnen van werken over de lokale geschiedenis en bestemd voor de lezers van de Franssprekende bovenlaag: van Geraardsbergen in 1870 door A. de Portement, van Halle (met weliswaar een voorafgaande Nederlandse uitgave in 1874) in 1879 door L. Everaert en J. Bouchery, van Bever in 1909 door D. Delvin.

De Belgische Grondwet bepaalde in artikel 23 de vrijheid van het taalgebruik in de administratie. De wet van 1878 bepaalde het taalgebruik in de centrale administratie; maar het voorstel om de taalwet ook op de provinciale en gemeentelijke administratie toepasselijk te maken werd, onder het mom van hun autonomie, verworpen... Vandaar dat, buiten de burgerlijke stand, de proces-verbalen van vergaderingen van gemeenteraad en college en de binnendiensten niet in de lokale taal dienden te gebeuren, zodat zij doorgaans in het Frans bleven⁸⁴. De blijvende administratieve

⁸² J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 497-412.

⁸³ J. REYGAERTS, *La Région...*, *o. c.*, pp. 357-359.

⁸⁴ ENCYCLOPEDIE VAN DE VLAAMSE BEWEGING, 1972, dl II, p. 1609; dl I, p. 21.

taalvrijheid maakt van de datum van overschakelen van het Frans naar het Nederlands, zoals het daadwerkelijk gebeurde, een interessante indicator, speciaal in het Pajottenland, met betrekking tot het gewicht van de plaatselijke Franssprekende bourgeoisie.

We halen hier, alleen voor de 19de eeuw enkele openbare losse notities aan. Op het gebouw van gemeentehuis en school te Tollembeek, opgetrokken in 1865, stond het opschrift *Maison Communale* te lezen. Op het Station te Galmaarden stond de naam van de gemeente in de twee talen. Dat was niet altijd zo geweest.

Het was pas in 1827, d.i. vier jaar later dan voor de andere Vlaamse provincies, dat, door decreet van 1819, Nederlands de officiële taal voor het Vlaamse deel van de provincie Brabant werd. Nochtans, onder invloed van het heftig uitgelokte verzet, verklaarde Koning Willem opnieuw de “taalvrijheid” in juni 1830⁸⁵. Men onthoude dat er van het Nederlands op het Frans werd overgeschakeld op 22 oktober 1830. Die dag vond de eerste zitting van de Raad plaats, volgend op de bevrijding van Ninove en Geraardsbergen, in het begin van dezelfde maand. De burgerijmilieus verafschuwden het bewind van het Verenigd Koninkrijk, dat de verplichting had opgelegd in administratieve aangelegenheden het Nederlands te gebruiken.

Het gevolg was, vanaf de Onafhankelijkheid, een vreemd contrast tussen het gebruik van het Nederlands voor de akten van de Burgerlijke Stand, een verworvenheid uit de tijd van het Verenigd Koninkrijk, en, het gebruik van het Frans voor de verslagen van de gemeenteraad en de acten van het Vredegerecht van Lennik.

De verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen werden te Galmaarden tot in 1907 in het Frans opgesteld. Te Opwijk werden de verslagen van de gemeenteraadsvergaderingen vanaf 1830, te Asse de briefwisseling vanaf 4 oktober 1830 eveneens in het Frans opgesteld. Te Vollezele was men in 1912 nog volop bezig in het Frans, vanaf 1909-1910 echter af en toe in het Nederlands. Te Herne gebeurde het overschakelen kordaat, tussen 17 januari en 9 maart 1911. Te Lembeek werden de notulen vanaf 1922, in beide landstalen opgetekend, uitsluitend in het Nederlands vanaf 1930; tot dusver bleven de verslagen van het schepencollege in het Frans⁸⁶. Te Opwijk, verder van de taalgrens gelegen dan Vollezele en Galmaarden, gebeurde het overschakelen op het Nederlands reeds in 1858⁸⁷. Te Zellik zelfs op 5 maart 1851⁸⁸. Niet het minste commentaar vindt men in het archief, bij wat nochtans als een moment in de lokale

⁸⁵ O. VANDEPUTTE, *Nederlands, Ons Erfdeel*, 1986, p. 27.

⁸⁶ Met dank aan D. VANDENPLAS, Lembeek.

⁸⁷ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van Opwijk*, Brussel, 1937.

⁸⁸ Meegedeeld door Fl. De Smedt, Asse, waarvoor dank

geschiedenis mag aangezien worden. Noteren wij nochtans dat te Vollezele de verslagen van de Kerkfabriek en van het Bureel van Weldadigheid bijna steeds in het Nederlands opgemaakt werden.

Twee sprekende voorbeelden uit het Vollezeels gemeentelijk archief. In 1840 wordt Dominicus De Vos aangesteld als gemeenteontvanger. Als rechtvaardiging van de gedane keuze luidt: “*son instruction est bonne, sachant le flamand et le français*”. In 1844 verschijnt, voor een procedure van commodo en incommodo i.v.m. werken uit te voeren aan de openbare wegenis, de bekendmaking in de krant; en in welke? De Brusselse dagbladen *L’Emancipation* en *L’Eclair*.

Een teken aan de wand van de sociale betekenis van de taal in de streek was de Franse naam welke de Vlaamse winnaars van het edele ras der Brabantse trekpaarden tussen 1875 en 1925 droegen: *Orange, Prins, Brillant, Lauréat de Lennik, Avenir d’Herse, Conquérant de Terhaegen, Beau Garçon de Pede*, enz...

c) Het onderwijs van het Frans als eerste taal

“Overall stond het Frans als leervak op het leerplan, ook in de kleine plattelandsschooltjes. De zogenaamde *betalende school* werd synoniem van *school met Frans als voertaal* »⁸⁹. De plaats van het Frans voor de jeugd van het Pajottenland blijkt onderschat te zijn. De onderwijsinstellingen van de stad Edingen speelden zeker een rol in het aanleren van het Frans aan de jeugd van de Vlaams gebleven dorpen. Dit was het geval voor de Broederschool en nog meer, sinds zijn stichting in de 17de eeuw, voor het Sint-Augustinuscollege. Dit interesseerde een aanzienlijk deel van de bevolking, met te Edingen het bestaan van een overgangsklas, bij wet afgeschaft in 1963. Dat gold evenzeer voor *Le Pensionnat de Lennik St-Quentin*⁹⁰, *Le Pensionnat pour Jeunes Gens de Ninove*, dat bv. Pol De Mont in 1870 bezocht, evenals voor de colleges van Aalst, Geraardsbergen en Halle. Terloops zij hier aangestipt dat de opgedane kennis van het Frans aan menig Vlaamse schrijver de mogelijkheid verschafte om in het een of ander ministerie een betrekking van vertaler te bekleden; zo werd hem de materiële onbezorgdheid gegarandeerd, die het hem mogelijk maakte scheppend werk te verrichten. Onduldbare culturele onderworpenheid is van een ander staal.

Dat onderwijs in het Frans, dat een bepaalde schijf van de bevolking genoot, legt ook uit hoe bij de volkstelling van 1920 te Tollembeek, op een totaal van 2209 inwoners,

⁸⁹ J.E. VERHEYEN, *Onderwijs en opvoeding sedert 1830*, in Vlaanderen door de eeuwen heen, Brussel, dl I, 1951, p. 320.

⁹⁰ M. MATTHIJS, *Modelbrieven uit het midden van de 19de eeuw*, -HOLVEO, 1983, p. 35.

263 verklaarden ook Frans te kunnen spreken⁹¹. Een gelijkaardige verhouding, d.i. 87 personen tegenover 549, wordt in 1925 vermeld, geabonneerd respectievelijk op Franse of Vlaamse dagbladen en tijdschriften⁹².

Van wie met veel gemak Frans kon spreken, zei men te Vollezele: “*Hij spreekt Frans op zijn één been, gelijk op zijn ander*”; en van wie van het Frans iets afwist en in zijn omgeving wou laten horen dat hij het op sociaal vlak beter deed, en had mogen studeren, maar het toch stuntelig sprak, zei men: “*Hij spreekt Frans met haar op en Latijn met hollekens in*”. Ook te Gooik werd de uitdrukking gebruikt.

Op het vlak van de verfransing mag men nochtans de rol van de stad Edingen niet overschatten, zoals al eens is beweerd door haar historisch als “Frans bolwerk voor het omliggende” te bestempelen. Ook in heel wat Vlaamse dorpen, o.a. in Tollembeek⁹³, werd in de eerste helft van de vorige eeuw in private instellingen een diploma “gevorderd onderwijs in het Frans” verleend. Zo had Galmaarden in 1823 een pensionaat voor jongens⁹⁴ en in 1832 een pensionaat voor meisjes⁹⁵. In 1888 wordt te Sint-Kwintens-Lennik “op aanvraag van velen uit de bevolking een Franse school geopend, met het programma van de middelbare scholen”⁹⁶. Heikruis had het alom bekend en druk bezocht Ursulinenpensionaat. Gooik had in de jaren 1914-1920 een tweetalige Broederschool met middelbare afdeling, die uit heel wat buurgemeenten leerlingen recruteerde⁹⁷. Kinderen uit Galmaarden en Vollezele bv. getroostten zich de moeite, op het einde van de 19de, en ook nog in het begin van de 20ste eeuw, om te voet naar school te gaan te Bever of te Mark, om er Frans te leren⁹⁸.

Te Halle gebeurde het middelbaar onderwijs in het Frans. In de Rijksmiddelbareschool was men in 1895 met een tweetalig programma gestart, waar het Nederlands 6 uur per week onderwezen werd. In het College werd er pas rond 1905 mee begonnen, en in 1910 was dat nog steeds niet meer dan 2 uur per week⁹⁹.

In 1930 rekruteerde de kosteloze Broedersschool te Edingen een 70-tal leerlingen uit Herfelingen, Herne, Kester, Lettelingen, Mark, Oetingen, St.-Kwintens-Lennik, St.-Pieter-Kapelle, Tollembeek, Viane¹⁰⁰. Velen pendelden er heen met de buurtspoorweg.

⁹¹ M. PEREMANS, *o. c.*, p. 53.

⁹² M. PEREMANS, *o. c.*, p. 46.

⁹³ M. PEREMANS, *o. c.*, p. 158.

⁹⁴ Archief van de familie Dehantschutter, Vollezele.

⁹⁵ Z.N., -HOLVEO, VI, 1978, p. 301.

⁹⁶ Bijdragen tot de Geschiedenis van Lennik. Vijfde reeks, p. 288.

⁹⁷ Mededeling van J. VOSSSEN, Denderwindeke.

⁹⁸ M. MATTHIJS, *Te voet van Galmaarden naar pensionaat Bever*, -HOLVEO, 1988, p. 271.

⁹⁹ O.L.V. COLLEGE TE HALLE, *Jubileumboek 1879-1979*.

¹⁰⁰ J. BLADT, *De Broederschool te Edingen*, -HOLVEO, XII, 1984, p. 194.

Zij werden er door de Franse afdeling aangetrokken. Als promotie werd aan de besten uit de Nederlandse afdeling van het lager onderwijs toegestaan om kosteloos in de betalende Franse middelbare afdeling opgenomen te worden¹⁰¹.

Deze gegevens verschaffen een ruwe schatting van de uitstraling, eventueel de invloeden, die nog steeds vanuit het zuiden kwamen. Zij werkten in de dorpen op de sociaal begunstigde laag van de bevolking, die zich, op haar beurt, tot werktuig van verspreiding in eigen milieu en omgeving maakte. Het sturen van zijn (Vlaamse) kinderen naar een Franse school getuigt van de - toen nog onbestreden - *liberté du chef de famille*.

d) Het onderwijs van het Frans als tweede taal

Het probleem van de tweede taal, het Frans, kwam al vroeg en vaak aan bod, o.a. in de tweede helft van de 19de eeuw op de vergaderingen van de Onderwijzerskring van het schoolkanton Halle. Als argumenten in het voordeel van het organiseren van zulk onderwijs in de openbare school, waarover iedere gemeente zelf besliste, werden aangehaald: de nabijheid van de taalgrens, de concurrentie onder scholen van de openbare en van de privésector, de grotere kansen op de arbeidsmarkt indien men wat Frans kende, en, pedagogisch gezien, het zo makkelijk aanleren van een vreemde taal op jonge leeftijd.

Aangehaalde argumenten contra waren: het belang van de perfecte kennis van de moedertaal, de noodzaak voor een volksschool om een beperkt programma te volgen zodat alle kinderen konden slagen, gebrek aan motivatie bij velen, het risico de moedertaal als minderwaardig te gaan beschouwen, het ontbrekend voordeel van het aanleren van een tweede taal op het gebied van onderwijs en van opvoeding, de onvoldoende opgedane kennis ervan voor de schoolverlaters, en dit in een tijd waar de schoolplicht nog niet bestond¹⁰².

Als enig voorbeeld vernoemen wij de gemeenteschool te Vollezele, waar in 1872 Franse lessen gegeven werden, ook aan de "*arme kinderen*", die kosteloos onderricht genoten.

De tweede taal was onder de niet-verplichte vakken gerangschikt. Wanneer zij in de jaren 1880-1890 onderwezen werd, diende volgens het reglement het aantal lessen Frans uit het uurroosterpakket van het taalonderricht gehaald. Bijkomende lessen in het Frans mochten wel buiten het programma of privé gegeven worden, maar in 1881

¹⁰¹ J.P. BELLIN en B. FOCANT, *Enghien au fil des temps*, Edingen, z.d..

¹⁰² ARCHIEF VAN DE HALSE BIBLIOTHEEK, Verslagen van de onderwijzersvergaderingen van het schoolkanton Halle, dl 1, 1857-1869; dl. 2, 1878-1886.

dienden ze dan, volgens de wet, kosteloos te worden. Zo werden te Vollezele in 1896 de Franse lessen buiten programma gegeven.

Te Galmaarden werd in 1895 het voorstel om Franse lessen te geven door de gemeenteraad verworpen; in 1923 werd dit echter buiten de schooluren toegestaan. In de meisjesschool te Herfelingen werd in 1905 één uur Franse les gegeven. Daar die buiten het lesrooster lagen, konden ook de niet meer schoolgaande meisjes ervan genieten¹⁰³.

De meeste onderwijzers, werkzaam te Galmaarden, Vollezele en ook elders in het gewezen Land van Edingen, kwamen in de 19de eeuw uit een Vlaamse normaalschool, waar in het programma het onderricht van het Frans bijna evenveel plaats als het Nederlands innam¹⁰⁴. Niet weinig onderwijzers kwamen toch ook uit een Waalse normaalschool¹⁰⁵. Pedagogen waren het eens om te zeggen dat men bij het kind geen minachting voor het plaatselijk gesproken dialect mocht aankweken. Dit dient in een context van onderwaardering begrepen te worden, die het gevolg was van zijn ongunstig sociaal statuut tegenover het Frans.

e) De dialecten

Het dialect van Edingen vertegenwoordigt een apart geval: verwarrende mengelmoes, ontstaan uit het ter plaatse samenlopen van vier dialecten, het Oost-Vlaams en het Brabants enerzijds, het Picardisch en het Westwaals anderzijds: een echt curiosum op linguïstisch vlak. E. Matthieu zegt van de lokale volkstaal: “*malheureusement, elle n’est pas toujours comprise par les flamands des provinces septentrionales du pays*”¹⁰⁶. Aan zijn uitgesproken verbastering als taal en aan zijn gebruik door de minder begunstigde sociale laag heeft het Edings dialect te wijten dat wie het spreekt als minderwaardig wordt beschouwd.

De romantische, strijdlustige leus van het Willemsfonds “*De taal is gans het volk*” werd in 1842 door een vers van Prudens van Duyse van voor 1836 gehuldigd. Eigenlijk werd zij van de Duitse filosoof Herder (1744-1803) overgenomen, in wiens volksaardvisie van de taal en de cultuur primeerde op het tot dan overheersende classicistisch ideaal. Wij willen voor de streek het vaak aangehaalde gezegde in een onverwacht kritisch, maar wel historisch perspectief plaatsen.

¹⁰³ J.P. TYTGAT, *Wetenswaardigheden...*, o. c., -HOLVEO, XXIII, 1995, p. 224.

¹⁰⁴ A. HERMANS, *De onderwijzersopleiding in België 1842-1884*, Leuven, Universitaire Pers, p. 412.

¹⁰⁵ R. DEJONGHE en D. VANDENPLAS, *Benoeming onderwijzend personeel in het Oude Land van Edingen in de 19de eeuw*, -HOLVEO, XX, 1992, pp. 245-249.

¹⁰⁶ E. MATTHIEU, *Histoire de la ville d’Enghien*, 1876-1982, Mons, p. 710.

Een grote diversiteit aan lokale dialecten werd in het Pajottenland gesproken: het Lenniks, Geraardsbergs, Asses, Merchtems, Ninoofs, Aalsters. Alle zijn onderdelen van het **Pajottenlands**, zelf behorende, met het Kleinbrabants, het Centraal Zuid-Brabants en het Hagenlands, tot de Zuid-Brabantse groep (Fig. 26). Wij noteren dat de grens tussen het gebied van het Pajottenlands en dat van het Kleinbrabants dialect op de lijn Aalst-Vilvoorde ligt, d.i. nagenoeg op de vroegere afbakeningslijn van de Pajottenlandse en van de Kleinbrabantse streek (zie verder)¹⁰⁷. Eigen aan het Pajottenlands is bv. het woord *ruts*, met de betekenis van schommel. De grote dialectengroepen in Vlaanderen verschillen onderling door de uitspraak, zowel van medeklinkers als van klinkers, en natuurlijk door hun specifieke uitdrukkingen en zegswijzen.

Men moet er zich geenszins over verwonderen dat er nooit uniformiteit van het dialect bestaan heeft in het geheel van het Pajottenland, dat nochtans als streek geografisch-historisch afgebakend is (zie verder). Linguïsten hebben het aangetoond: het territorium waar een bepaald lokaal dialect gesproken werd, was historisch door de geografische uitbreiding van het klienteel van de stadsmarkt bepaald. Een gelijkaardige invloed oefende deze laatste ook op het gebruik van maten en gewichten uit¹⁰⁸. Nu, vanuit het Pajottenland begaf men zich in het verleden naar diverse markten, gehouden te Edingen, Geraardbergen, Halle, Lennik, Asse, Ninove en Aalst. Dezelfde tongval in de gemeenten Schepdaal, Strijtem, Ijzeringen, Borchtlombeek en Roosdaal heeft insgelijks met de verenigende invloed van de 19de-eeuwse Ninoofsesteenweg te maken, de belangrijke verkeersader gericht naar de Brusselse groenten-en fruitmarkten (Fig. 23). In deze diverse handelscentra, zelf hoofdplaats van zovele heerlijkheden tijdens de A.R., vindt de merkbare dialectendiversiteit van de streek haar oorsprong. Deze diversiteit onderscheidt ze vermoedelijk van andere streken, gericht naar een unieke stad, welke ook hun hoofdplaats was en is. Zoals gezegd, liggen oorsprong en betekenis van het Edingse dialect elders: zijn gebruik was dan ook tot het stadje beperkt, waarvan de invloedssfeer immers vrij gering was.

Het glossarium van een dialect lijkt, afgezien van de uitspraak, op het woordenboek van een beschaafde taal: de opgenomen woorden en uitdrukkingen komen erin voor omdat ze door het gebruik algemeen aanvaard zijn. Alle talen nemen ononderbroken vreemde woorden in hun woordenschat op. Het Nederlands heeft er, onder invloed van het lang gebleven cultureel overwicht van het Frans, een groot aantal uit die taal ontleend. Bij het onderzoek van de Pajottenlandse dialecten beperken wij

¹⁰⁷ INSTITUUT VOOR NAAMKUNDE EN DIALECTOLOGIE KUL, 7 x Brabants 7 X anders, p. 6 en 11.

¹⁰⁸ Mededeling van KEYMEULEN, Universiteit Gent, Afd. Dialectologie.

ons tot wat men met de *nu-gallicismen* bedoelt. Hun “foutief” gebruik is er dus a.h.w. specifiek voor. Zij onderscheiden zich van de *toen-gallicismen*, die in het A.N. als correcte taal voorkomen en er trouwens al lang in gebruik zijn.

In het Gooiks dialect vinden wij op de meer dan 3300 woorden, genoteerd in het werk van Fr. Peetermans, 233 nu-gallicismen, wat met het een niet gering percentage van 7% overeenkomt¹⁰⁹. Een even grote plaats bekleed door gallicismen vindt men in het Hals, het Asses, het Roosdaals en het Lenniks dialect¹¹⁰ (Zie Bijlage II).

Zij vertalen de multiële invloeden, door het Pajottenlands platteland ondergaan en voor een groot deel uitgaande van de stad Brussel. P. Pringels noteert trouwens dat de uitspraak en de betekenis van heel wat nu-gallicismen precies dezelfde is in het Pajottenland als te Brussel¹¹¹. Hierbij speelde het gaan dienen als meid of knecht een aanzienlijke rol. Vooral in de jaren ‘80 van de vorige eeuw waren ze talrijk, zoals wij uit het 19de-eeuwse dossier van verblijfswijzigingen van Vollezele concreet hebben kunnen nagaan. De meesten gingen naar de hoofdstad werken, kwamen bij voorkeur in Anderlecht terecht; anderen trokken naar het Waalse industriebekken van het Centrum¹¹². Tussen hun 14de en 20ste jaar waarin zij in dienst verbleven, hebben deze meisjes, in nauw contact met het leven in een burgersmilieu, een uitgelezen woordenschat opgedaan, die ze, teruggekomen in het dorp, vaak enigzins vervormd, aan hun eigen kinderen doorgaven.

Bij dit fors beïnvloeden van de Vlaamse volkstaal door het Frans speelde het pendelen een grote rol. K. Van Isacker onderstreept bij de verbastering van de taal het ontsluiten van het Pajottenland door de buurtspoorweg. Het loont de moeite even stil te staan bij de etymologische betekenis van het woord *bargoens*. In het Bretoens, gebruikt door het personeel in dienst te Parijs, sloeg het op het witte brood; in dit geval dient men het gezegde *wiens brood men eet, diens taal men spreekt* in de rechtstreekse, materiële betekenis begrepen te worden. Voor veel pajotten – en voor zoveel andere Vlamingen – werd het minderwaardigheidsgevoel dat ermee gepaard ging, gevoed door het op hun werk aangesproken worden in een andere taal. Dit gebeurde zowel in de Waalse nijverheid, in de mijnen als in het leger, en bracht hen in een vernederende positie.

¹⁰⁹ Fr. PEETERMANS, *Guuks. Dialectstudie van een Pajottenlandse omgangstaal*, Heemkundige Kring Gooik, 1995.

¹¹⁰ R. DESMET, *Hier spreekt men... hals*, 1983; G. VAN HERREWEGHEN, *Taal van bij ons*, 10de extranummer Werkgroep DF-Klokje, Roosdaal, 1984; Fr. EVENS, *De Weugd va Lennik*, 1995.

¹¹¹ B.C.A.E., nr. 25, 1999, p. 513.

¹¹² D. DE KEYZER, *Madame est servie. Leven in dienst van adel en burgerij tussen 1900 en 1995*, Leuven, 350 blz..

Een reeks van 53 woorden, voorkomend in Fr. Peetermans' lijst van Gooikse dialectwoorden, ontleedt B. Roobaert linguïstisch, op zoek naar hun oorsprong¹¹³. In deze reeks vinden wij er 4 min of meer rechtstreeks komend uit het Latijn, vermoedelijk uit de 13de-14de eeuw, 8 komend uit het Picardisch, 11 uit het oud Frans (tot 1350), 25 uit het latere Frans en 5 uit het Waals. Uit deze kwantitatieve benadering besluiten we tot de dubbel bevoorrechte beïnvloedingsperiode van de Zuid-Pajottenlandse volkstaal: een eerste, slaand op de tijd van voor 1350, en een tweede, 19de- en 20ste-eeuwse. Tussen deze twee lag voor de streek een periode van eeuwenlange relatieve afzondering, met de overname in het lokale dialect van alleen enkele Waalse woorden en enkele uit de militaire woordenschat. Opvallend is de beperkte invloed van oude romaanse vormen komend uit het Waals, tegenover de meer belangrijke uit het Picardisch. Het verschil is door de situering van de vroegmiddeleeuwse grens tussen beide, op nagenoeg 10 km ten oosten van de Romeinsesteenweg, uit te leggen (L. Van Durme).

f) Taalproblematiek

Het was in het Pajottenland dat, zoals gezegd, sinds eeuwen de Romaanse invloeden zich het sterkst hadden laten voelen. De reden was dat het zuidelijk deel van de streek, met name het Land van Edingen en de stad Halle, tot het graafschap Henegouwen hadden behoord. Nu, het was juist in Henegouwen dat, van het hele land, de francofiële houding het duidelijkst was geweest. Een teken daarvan: in 1793, d.i. tijdens de eerste Franse bezetting, was het alleen het departement van Jemappes dat toen gevormd en bij Frankrijk ingelijfd werd¹¹⁴. Het was dan ook in het Pajottenland dat de reactie op zuiver lokaal vlak er voor het eerst kwam. W. Everaet, priester geboortig in Gooik; heeft de geschiedenis van de Vlaamse studentenbeweging in het Pajottenland geschreven. Zij begon in Asse rond 1904, weldra gevolgd door Lennik, aldaar de twee hoofddorpen. Het is begrijpelijk dat in een streek zonder scholen van het secundair niveau en waar de bevoorrechte jeugd op een vorming in het Frans in de omliggende steden aangewezen was, het protest tegen het gebruik door de begoede lui van een aan de streek vreemde taal zich bij voorkeur op het terrein van onderwijs en opvoeding ontwikkelde¹¹⁵. In 1912 had oud-Galmaardenaar Remy De Roeck het weekblad *Taalgrens* gesticht, om de belangen van het gewest te verdedigen¹¹⁶. Terwijl Gustaaf de Clercq (1884-1942),

¹¹³ B. ROOBAERT, *Enkele dialecttermen uit onze streek*, -HOLVEO, XXVII, 1999, pp. 145-167.

¹¹⁴ J. STENGERS, *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918*, dl I, Brussel, 2000, p. 134.

¹¹⁵ W. EVERAET, *De Vlaamse Studentenbeweging in het Pajottenland 1875-1975. Herinneringen en bedenkingen*, in -HOLVEO, 2001, pp. 1-16, 73-118, 249-279; 2002, pp. 1-27.

¹¹⁶ M. MATTHIJS, *Remy De Roeck uit Galmaarden*, -HOLVEO, X, 1982, pp. 131-134.

gewezen onderwijzer te Lettelingen, eveneens sinds 1912 dicht bij de taalproblematiek betrokken, voor de frontsoldaten in 1917-1918 *De Payot der Taalgrens* uitgaf, met als leuze: “*Een volk zal niet vergaan*”. Zijn motivatie was complexer dan louter taalkundige: “*De vlaamsgezinde actie van deze laatste ligt in het verlengde van een verdediging van de katholieke moraal tegen verfransing en onzedelijkheid*”¹¹⁷.

M. Van Liedekerke heeft in zijn cultuurhistorische reisgids heel wat bladzijden aan de taalproblematiek in de streek gewijd. Hij haalt Pol De Mont aan, die in zijn werk *Pajottenland* in 1924 schreef:

*“Kerels van ‘t koene Pajottenland,
Geen stoerdere Vlamingen zijn er in ‘t land!”*

Het was inderdaad in die streek dat, voor de vermelde welbepaalde historische reden, de reactie het hevigst was. Het ware hieruit overdreven te besluiten dat de inwoners er “betere” Vlamingen zouden zijn. Op dichterlijke wijze wordt met dit dubbelvers de weerstand tegenover het Frans verwoord. Het zou nochtans, en zeker in het begin, met de beoordeling over de geleidelijke bewustwording en verzet vergaan zijn, zoals met die over de kwadraathoeven: wat als een algemeen verschijnsel werd voorgesteld zou wel de houding van enkele bevoorrechten kunnen geweest zijn. Wij kunnen alleen gissen naar het resultaat van het petitionnement van 1840 in het jonge Pajottenland, dat wellicht een beperkt succes kende. Alleen geestelijken tekenden in 1865 in op het *Algemeen Vlaamsch Idioticon* van L.W. Schuermans. En het waren vooral geestelijken en onderwijzers die een Nederlands woordenboek bezaten en in het begin op het tijdschrift *Eigen Schoon* en de *Brabander* geabonneerd waren.

M. Van Liedekerke noteert de vrij unieke situatie van de streek: “*De intellectuelen van toen (hij heeft het over de periode van het interbellum) beseften zeer goed hoe delicaat de toestand van het Pajottenland was, door de verbasterende invloed van de hoofdstad*”.

De Voerstreek opzij gelaten, heeft geen enkele streek een zo scherpe strijd gekend i.v.m. de taalgrens als Edingen en omgeving. Misschien is de reden te vinden in het feit dat ook daar de verfransing sinds de 19de eeuw geografisch het meest veld had gewonnen. Het was trouwens ook daar dat de tweetalige zone het breedst was gebleven, terwijl zij op de meeste plaatsen al langer tot bijna een lijn was teruggelopen. Voorvechter van de Vlaamse zaak Staf Declercq had er, als onderwijzer te Lettelingen, de evolutie van dichtbij meegemaakt. De Vlaamse gemeente Bever telde eveneens een aanzienlijke minderheid francofonen.

¹¹⁷ B. DE LENER, S. De Clercq in Encyclopedie van de Vlaamse Beweging .

Keren we terug naar het Pajottenland. Toen men volledig inzag dat de oplossing van het probleem in het degelijk organiseren van Nederlands onderwijs in eigen streek lag, dreven de bedreigende donkere wolken van de verbastering van de taal spontaan uiteen. Bleef natuurlijk de invloed van het pendelen, hoofdzakelijk naar het grotendeels verfranste Brussel.

9. Dorp tegenover stad op het gebied van mentaliteit

De oude dichotomie stad-platteland bleef in de Nieuwste Tijd, alhoewel iets geluwd, in de geest van de bevolking hangen. Sprekende voor het verschil in hun mentaliteit noteren wij het geval van het geven van de voornaam Napoleon aan pasgeboren jongetjes. De politieke druk van de Keizer op de Kerk was zo groot, dat de hiërarchie in 1806 naar een sint met die naam op zoek was gegaan; men had een martelaar met naam Neopolus gevonden, waarvan het feest voortaan op 15 augustus zou gevierd worden, d.i. de dag dat Napoleon zelf, in het jaar 1769, was geboren! Sommige pastoors weigerden kinderen met zulke bedenkelijke naam te dopen¹¹⁸. Volgens de registers van de burgerlijke stand blijken onze plattelandsmensen in de streek tot de openbare lectio van de nieuwe sint niet te hebben gewacht, om aan hun pasgeborene deze glorieijke voornaam te geven.

Vergeleken met het bescheiden voorkomen van voornoemd verschijnsel te Edingen, zien wij het, te Galmaarden en te Vollezele, van 1804 tot en met 1807, in de vorm van een tweede voornaam frequenter voorkomen en ook langer aanhouden. Het getuigt van de impact van de bijna religieuze mythe ontstaan rond de persoon van de Franse Keizer. Wij zien het verschijnsel beperkt tot de vrij lage sociale milieus, onverschillig tegenover de antifransen houding van pachters en betergestelden die aan de Boerenkrijg hadden deelgenomen (Zie Bijlage VI).

Het inwijken van mensen van het platteland in de stad, niet meer van marginalen die er een toevluchtsoord zochten, maar voortaan van normale werkers, betekende voor ieder van hen een grote psychologische stap. Zij kwamen in een milieu terecht waarin zij zich, zeker in het begin, vreemd voelden. Een teken daarvan, dat zelfs nu niet helemaal tot het verleden behoort, is de gewoonte, bij de kennismaking met iemand in de stad, te informeren naar diens geografische herkomst.

De inwijkeling vindt waar hij aangeland is graag streekgenoten terug. De naam van een drankgelegenheid, wijzend op een plaats van het omliggende zoals bv. *“In de stad*

¹¹⁸ T.A. VAN BIERVLIET, *o. c.*, p. 71.

Aalst” te Brussel, is, hoe bescheiden ook, niet anders dan een voorsmaakje van de huidige getto’s in onze steden.

Een aparte plaats in het dorp wordt op het gebied van de mentaliteit de pendelaar toegeschreven. Een eeuw geleden begon het verschijnsel met de pendelende mijnwerkers, met als gevolg het verbreiden van de socialistisch idee in het Pajottenland. Hun syndicale besprekingen op de trein gingen de traditionele gelatenheid van de plattelandsmens doorbreken. De eerste secties van vakbonden zijn in het Pajottenland te Herne, Tollembeek, Galmaarden, Viane en Moerbeke opgericht¹¹⁹. “*De forensen verbraken de eenheid van het dorp, want zij behoorden niet meer tot de gemeenschap. Het dorpsleven interesseerde hen niet en toch veranderde onder hun invloed het klimaat van het dorp. Het geloof verminderde. De onkerkelijking gebeurde hoofdzakelijk bij pendelaars. De praktijk bleef, voorlopig, maar als een plichtpleging*¹²⁰. *In hun dorpen werden de forensen de verspreiders van de geest der grote agglomeraties*¹²¹.

Ook enkele inwijkelingen, al waren zij vrij gering in aantal, brachten nieuwe ideeën aan in de voordien beschermde dorpsgemeenschap. Het Vollezeelse dossier van veranderingen van verblijf voor de periode 1856-1902 verschaft ons informatie over wie zij waren: kooltrekkers en dienstpersoneel die naar hun geboortedorp terugkwamen, rijkswachters, onderwijzers, priesters als gevolg van hun benoeming, een geneesheer. Pro memorie vermelden wij uitbestede wezen en vondelingen, leerjongens, vooral in de molenaarsstiel, onvermijdelijk ook enkele onstabielen.

De afstand tussen de stad Edingen en de Vlaamse plattelandsdorpen komt nog het duidelijkst naar voor in de spotnaam *Titjes van Enge* die aan de Edingenaars gegeven wordt. Ten opzichte van de oorspronkelijke, was de betekenis verschoven geraakt. De Titje was niet meer, in de ogen van de omliggende bevolking, de Vlaamse Brabander wonende in een Henegouwse stad. Hij sloeg voortaan op de man van wie het verbasterd dialect, zoals E. Matthieu een eeuw geleden al wist te vertellen, “*haast niet te begrijpen is door de Vlaamse bevolking van de omgeving*”. Een nog minder vleierende spotnaam voor de Edingenaars vermeldt J. Verschueren in zijn woordenboek uit 1937: *Stee-flatten*, d.i. koedrek van de stad.

Wat zijn identiteit betreft, gaat het voor de Edingenaar gelijk voor zijn taal: hij voelt zich als een grensgeval: noch Henegouwer, noch Vlaming. De landelijke bevolking daarentegen voelde zich innig Brabants. De ontstane afstand tegenover de stad had eigenlijk met de heterogene samenstelling te maken, zowel Brabants als Henegouws,

¹¹⁹ A. RUIZ, *Geraardsbergen op de drempel van de 20se eeuw*, Dendermonde, 1976, p. 45.

¹²⁰ K. VAN ISACKER, *Mijn land in de kering, 1830-1914*, Antwerpen, 1978, p. 186.

¹²¹ E. VANDERVELDE, *L'exode rural et le retour aux champs*, Parijs, 1910.

welke die van de heerlijkheid Edingen was geweest. Reeds in 1383 was de uiteengaande beweging gestart, toen een deel van de romaanse helft ervan naar een andere tak van het huis van Edingen was overgegaan; nog een ander deel ging het prinsdom Rebecq vormen.

In de plattelandstaal komt vaak de naam van een of andere stad voor. Voor Vollezele en Gooik waren dat het dichtbij gelegen Halle en Ninove; Edingen echter vinden wij niet vermeld. Mentaal fungeerden Halle en Ninove dus als referentiepunten; zoals de Ijzeren Man (111 m), opgericht in 1863 op het hoogste punt, het voor de streek, geodetisch en mentaal (zie verder) deed. De afstand tussen platteland en stad, en in het bijzonder de grootstad, kwam in bepaalde lokale gezegdes naar voor; en die waren, wat de context betreft, nooit neutraal. Te Aalst zei men van iemand die er nogal boers uitzag: “die komt zeker van Strijtem”¹²². De uitdrukking: “hij is Jantje van Brussel”, met de betekenis: hij is succesrijk in zaken, wijst op een zekere afgunst. Het bekend gezegde “Een boer kan Brusselaar worden, maar een Brusselaar kan geen boer worden” verbergt achter een onmiskenbare beroepsfierheid de grote aantrekkingskracht uitgeoefend door de stad.

In het verschijnsel spotnaam, gebruikt voor de inwoners van een bepaalde gemeente, speelde, zoals gezien voor Edingen, de afstand tussen stad en platteland een doorslaggevende rol. Dat deze zegswijzen tot nog niet zo lang geleden levendig in de mentaliteit gebleven waren, wijst hun frequente vermelding bij gemeentenamen in het Modern Woordenboek van J. Verschueren, tweede uitgave van het jaar 1937.

Dit was een soort onbewuste reactie op de bedrieglijke mythe van de stad, die sinds de ontwikkeling van de industrie in haar perifere buurten, dromen van onbeperkte werkvoorziening, welvaart en geluk had doen ontstaan, verwoord o.a. door een Emile Vandervelde in een verbluffende waarheidsgetrouwe futuristische visie.

Het Pajottenland behoorde, tegenover de hoofdstad, tot een volledig aparte wereld. Een beeld, wanneer het van een algemene toestand getuigt, spreekt soms meer aan dan een uitgebreide uitleg. Tegenover elkaar plaatsen wij de voorstelling van twee groepen schoolkinderen: enerzijds de foto, genomen ca. 1907, van een klas Galmaardse jongens¹²³; anderzijds een groep Brusselse meisjes voorgesteld op een doek van 1878 van Jan Verhas met titel *De parade der scholen*¹²⁴. Het modieuze van de klederdracht van de stadsmeisjes steekt schril af tegen het bescheiden voorkomen van de plattelandjongens, nochtans in hun beste pak gestoken. In de starre blik en de geknepen

¹²² M. VAN LIEDEKERKE, *Pajottenland*, Leuven, 1999, p. 101.

¹²³ M. MATTHIJS, *Galmaarden 1890-1950*, p. 91.

¹²⁴ J. VERHAS, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel.

lippen, menen wij de stille vastberadenheid te ontwaren van hen die het nog moeten waar maken in het leven (Fig. 27).

10. Algemeen besluit

De strakke tegenstelling stad-platteland die tijdens het A.R. haar hoogtepunt kende, is in de Nieuwste Tijd naar een gemengde situatie gaan evolueren. Door het verlies van zijn statuut van hoofdplaats van een heerlijkheid ging tussen Edingen en de dorpen, door het verkrijgen van een volwaardig gemeentestatuu, een juridisch evenwicht ontstaan. Deze evolutie nam de blijvende voordelige positie van de stad niet weg: haar economische superioriteit tegenover het platteland, de bovenhand uitgeoefend door haar burgerij, de betere vorming van haar geestelijkheid, de verdere uitstraling van het Frans.

Daarentegen deelde de stad op een niet te onderschatten wijze de sociologische gevolgen van het kwijnen van de plattelandseconomie. Behalve door conjunctuur, was zij grotendeels door structurele factoren bepaald, in het bijzonder door de nog onvoldoende ontsluiting van de streek. Het duidelijkste teken van de ongunstige situatie, was de ontvolking in de streek. De veplaatsingen om elders aan werk te geraken, d.i. Brussel en de Waalse mijn- en industriebeekens, bleven, spijs het verbeteren der verbindingsmiddelen, moeizaam.

Al behoorden een reeks dorpen tot het natuurlijke hinterland van de stad Edingen en al hadden zij een gezamenlijk verleden, er gebeurde een geleidelijke ontbinding van de vroegere relaties. Men mag van **vervreemdingsproces** spreken. Bij dit uiteengaan speelde de evolutie op taalkundig vlak onmiskenbaar een rol. Meer en meer ging de streek zich naar de hoofdstad keren. Daarmee werden de eerste stappen gezet van een relatie, die van het type liefde-haat blijkt te wezen.

IV. Het begrip Pajottenland

1. Inleiding

Bij het historisch situeren van de dorpen in het omliggende van Edingen in de Nieuwste Tijd, is het onmogelijk aan de realiteit van de streek, waaraan de naam Pajottenland verbonden is, voorbij te gaan.

Onvermijdelijk belandt men dan bij het alomgekende basiswerk met titel *'t Payottenland* van F.J. de Gronckel en wordt men met de namen Pajot en Pajottenland geconfronteerd. Er is al zo vaak geredetwist over de interpretatie die er dient aan gegeven te worden, dat men moet besluiten dat de uiteindelijke uitleg blijkbaar nog steeds op zich laat wachten. In deze studie willen wij van de streek als begrip een nieuwe uitleg voorstellen, die in het kader van zijn geografisch-historisch ontstaan ligt.

Onvermijdelijk zullen wij commentaar uitbrengen over de diverse interpretaties die omtrent het onderwerp naar voor geschoven werden door dr. J. Lindemans¹, door dr. E. Eylenbosch² en door P. Borremans³. De hier voorgestelde, vernieuwende visie steunt op het kritisch “herlezen” van de Gronckels (D.G.) werk en op zijn ontleding, geplaatst in zijn historische context en ten opzichte van de auteur zelf. Die methode draagt de naam structurele tekstanalyse.

2. De historisch gegroeide realiteit van het Pajottenland: een isolaat

Wij kunnen niet anders dan volledig achter de bewering te staan van voornoemde auteurs, volgens welke de streek die nu het Pajottenland wordt genoemd vroeger als zelfstandige identiteit niet eens bestond. Wij stellen echter dat zij, vanaf het begin van de 19de eeuw, een aparte entiteit is gaan worden, en dit door welbepaalde omstandigheden, namelijk door de **afzondering** die de hare was en het **verval** dat ermee gepaard ging.

¹ J. LINDEMANS, *De Naam Payottenland*, E.S.B., 1926, p. 145-152; *Geschiedenis*, in *Steden en Landschappen* (o.l.v. S. LEURS), IV, West Brabant, De Sikkel en Vlaamse Toeristenbond, 1925, p. 25-60.

² E. EYLENBOSCH, *De Man die het “Pajottenland” heeft geschapen. Methode en Motieven bij Frans-Josef de Gronckel*, in *Bijdragen tot de geschiedenis van Lennik*, 2de reeks, 1981, Kultuurkring Andreas Masius, p. 41-49.

³ P. BORREMANS, Voorwoord bij de anastatische herdruk van het werk van Franciscus-Josefus Twijfelloos, *'t Payottenland*, uitgave a° 1852, Lennik, 1987, p. 5-27.

De hoofdpijlers waarop onze thesis berust zijn enerzijds het ontbreken van enige stad in de streek, anderzijds de minderwaardige situatie van het platteland versus de stad, zoals wij het in het eerste deel van dit werk aantoonde. Edingen was hierbij als stad het gebruikte vergelijkingselement. Gelijkaardige bevindingen zouden voor andere steden in de buurt van de streek kunnen gemaakt worden.

a) Verbindingswegen

Niet alleen voor de stad, ook voor de plattelandseconomie was het gebrek aan verbindingswegen noodlottig. De afstand tegenover Dender en Zenne geldt niet alleen voor Zuidwest-Pajottenland, eveneens voor de dorpen van Noord-Pajottenland gelegen rond Asse, zoals op de hydrografische kaart te zien is (Fig. 28). Het belang van het soort verbindingsmiddel per water begrijpen wij beter als wij voor de dorpen Denderwindeke, Liefferinge, Outer en Pollare de historische rol inzien die de Dender speelde: de rivier fungeerde voor deze plaatsen als de natuurlijke weg voor het brengen van de landelijke overschotten aan graan, koolzaad en vlas op de markten van Ninove en van Aalst⁴.

De parallel van Zuid naar Noord lopende waterwegen hebben in ons land de diverse ertussen liggende streken van elkaar gescheiden gehouden en hen een individuele eigenheid bezorgt. Dat is bijzonder waar voor het tussen Dender en Zenne liggende Pajottenland, dat lange tijd weinig door wegen in Oost-Westerse richting doorkruist was. Het goederenvervoer evolueerde in de loop der eeuwen langs vier verschillende verbindingswegen. Het gebeurde in de vroegste periode via de Romeinsesteenweg, over Baasrode en Schelde; in een volgende periode over de Groteweg Edingen-Brussel over de hoofdstad en de Zenne. Na het graven van de Willebroekse vaart, ging het belang van het traject over Brussel nog toenemen, ten koste van dat via de Romeinsesteenweg. In een laatste stadium, met het voltooiën in 1760 van de nieuwe steenweg Ath-Halle, werd deze weg de rechtstreekse verbinding van Edingen met Brussel.

Voor de streek, tot dusver doorkruist en bediend door de Brunehaut, betekende dit een soort doodsteek. Het vervoer van Wallonië naar Vlaanderen had, na 1786, toen de steenweg Geraardsbergen-Soignies voltooid was, de Romeinsesteenweg die hij overstak, evenmin nodig.

Voor de streek is de verbinding met de zee dus steeds moeizaam geweest. De evolutie ervan door de eeuwen heen kan zwaar als gunstig beschouwd worden.

De ondergane wijzigingen begrijpt men beter door zich eventjes tot de geschiedenis van de hoofdstad te wenden. Haar verbinding met het zeer oude dorp Anderlecht heeft

⁴ E. DE POTTER en J. BROEKAERT, *Geschiedenis van de gemeenten behorend tot het huidige Ninove*, Ninove, herdruk 1988.

een belangrijke rol gespeeld. In 1367 schonk de hertog van Brabant aan de stad de weg die ze met Anderlecht verbond et die over Veeweide en Kuregem liep⁵. In 1504-1507 was het een van de zeven poorten van de stad Brussel, waarvan alleen aan de Anderlechtsepoort de tol in eigen beheer werd geïnd; hij bracht er driemaal meer op dan aan de andere poorten.

De reden hiervan was dubbel: a) het hinterland van Brussel richting zuidwest fungeerde als moestuin voor de stad. Terloops zij hier gezegd dat de banlieue van het bier (1503) van de grootstad zich het verst in dezelfde zuidwestelijke richting, tot en met Gaasbeek uitstreckte, terwijl het gerechtelijk territorium van de ammanie Brussel zich tot een afstand van 4 mijlen (= 20 km) uitbreidde (Fig. 3); b) ook het vervoer op lange afstand (*winage*) bracht aan voornoemde poort veruit het meest op (Fig. 29)⁶. In 1596 was het nog steeds aan de Anderlechtsepoort dat de opbrengst van de invoerrechten het grootst was. In het begin van de 17de eeuw was de Anderlechtsepoort, volgens een gravure van Remigio Cantagallina, niet meer dan een ruïne.

Boven hebben we reeds voor het Pajottenland de vroege betekenis van de Anderlechtsepoort en van de wegen gericht naar Anderlecht, naar de hoofdstad toe, voor het Pajottenland aangetoond (Fig. 6 bis).

Het goederenvervoer met kar en paard tussen Brabant en Henegouwen betekende een moeilijke karwei. Het project van 1436 om de Zenne tot Halle bevaarbaar te maken, werd vaak hernomen maar nooit uitgevoerd. Verschillende projecten hadden, in 1436, 1650, 1699 en 1750, het licht gezien om Brussel met Henegouwen door middel van een vaart te verbinden⁷. In 1706 werd tussen Bergen en Brussel over Soignies, 's-Gravenbrakel en Halle een moderne verbinding aangelegd; het was één der eerste steenwegen van het land.

Reeds in 1704 kwam het gros van het goederenvervoer via de Hallepoort de hoofdstad binnen⁸. De kaart der Posterijen van Bouges (1786) (Fig. 30) toont ons dat de dienst van posterijen en diligences naar Edingen, vermoedelijk sinds 1768-1770, via Halle verzorgd werd⁹.

Het verval van de Romeinsesteenweg moest al een hele tijd aan de gang zijn. In die richting wijst het opeenvolgend kaartenmateriaal. Tussen Asse en Dendermonde vindt men nu een "*Breedestraete*", met aftakking naar Baasrode, terwijl de

⁵ Cl. DIECKSTEIN-BERNARD, *Entre les villages et la ville: liens visibles et invisibles*, in La Région de Bruxelles, Gemeentekrediet, 1989, p. 127.

⁶ Cl. DIECKSTEIN-BERNARD, *ibidem*, p. 129.

⁷ A. HENNE en A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, dl 4, p. 247.

⁸ Idem, dl 2, p. 454.

⁹ Idem, II, p. 90.

Romeinsesteenweg op de kaart zelfs niet meer voorkomt. Het niet (meer) voorkomen van deze verbinding op een kaart betekent daarom niet dat ze niet meer bestaat, maar wel dat zij, op het ogenblik van het vervaardigen ervan, de belangrijke functie die weleer de hare was niet meer vervult. Was de steenweg tussen Edingen en Leerbeek op een langere afstand van zijn traject buiten gebruik geraakt? Op de gedetailleerde kaart van het hertogdom Brabant van N. Visscher en Z. Roman uit 1656 (Fig. 7) is er alleszins tussen Kester en Gooik geen Romeinsesteenweg te zien¹⁰. Op de Mercatorkaart van Vlaanderen uit 1585 staat de Romeinsesteenweg evenmin vermeld, de weg Edingen-Halle daarentegen wel.

De militaire kaart van L. Capitaine van 1792-1794 toont ons vrij duidelijk het verval van de Romeinsesteenweg, die nu betekenisvol "*Ancienne chaussée des Romains venant de Bavay*" geheten wordt (Fig. 31). Wij veronderstellen dat het woord "*ancienne*", zoals het woord "*vieil*" in de middeleeuwe taal, met de betekenis van "buiten dienst" dient begrepen te worden. Daar waar er op de steenweg naar Bergen tussen Soignies en Halle drie tolbarelen aanwezig waren, en eveneens drie tussen Edingen en Halle, een bewijs van hun toenmalig belang als handelsweg, wordt er op de Romeinsesteenweg geen enkele (meer) genoteerd. De tekening van de steenweg komende van Edingen stopt te Kester; terwijl hij ten zuiden van Hove de naam "*chemin Brunehaud*" draagt, herleid dus tot een gewone weg. Het inluiden van de Franse tijd, tijdens welke men uit centraliserende overweging aan de verbinding van Brussel met Parijs de voorrang schonk, gaf aan een verouderd verbindingsmiddel, georiënteerd naar de zee, de definitieve knak. Beide wegen kruisten mekaar te Edingen: materieel teken van de ontstane heroriëntering¹¹. Voordien echter had, voor het noordelijk deel van het Pajottenland, de oude weg reeds geleidelijk aan betekenis ingeboet.

Het Pajottenland lag gelijk doorsneden door de Romeinsesteenweg, die er de verouderde as van vormde. Als R. Duwijn hem "*het hart van het Pajottenland*" noemt, dan denkt hij aan zijn centrale ligging en aan zijn veel later hervonden betekenis als verbindingsmiddel en onderwerp van steeds verdere verbetering. De steenweg is trouwens het enige element dat men van het Pajottenland duidelijk herkent op de foto, genomen door de satelliet Landsat. Men dient er zich echter goed bewust van te zijn dat juist in het wegvallen van de grote as die hij in het verleden geweest, een geïsoleerd territorium als aparte streek ontstaan is!

¹⁰ J. VANVOLSEM, *Halle en het hertogdom Brabant in 1656*, Hallensia, jg. 20, nr. 1, 1998, p. 36.

¹¹ D. SOUMILLION, *Enghien et la chaussée Hal-Ath*, Bulletin du Cercle archéologique d'Enghien, 1995, p. 151.

Ooit was hij inderdaad de slagader van de streek. Behalve in wat reeds gezegd is, steunende op het kaartenmateriaal, spreken nog andere documenten even klare taal. Op het einde van de 17de eeuw waren de Brunehaut en de Groteweg Edingen-Halle een aanzienlijk deel van het jaar “onbruikbaar” (*inaccessible*). Hun onderhoud was sinds de tijd van de 16de-eeuwse burgeroorlog verwaarloosd¹². In 1605 was de opbrengst van de bareelrechten tot een minimum beperkt. Op het einde van de 18de eeuw worden voor de wegen in de heerlijkheid Edingen geen onderhoudskosten meer genoteerd, een post die in de domeinrekening *pour mémoire* vermeld wordt. Toch gebruikten in de 18de eeuw jaarlijks nog 17.000 karren komende van Bergen de Brunehaut ter hoogte van Edingen¹³. Maar tot hoever naar het noorden ging nog het verkeer?

Het gevolg van deze grondige wijzigingen in het verkeersnet was de **afzondering** van de streek tussen Edingen en Asse en tussen Edingen en Brussel, vroeger respectievelijk bediend door de Romeinsesteenweg en de Postweg, alsook van het hinterland van deze wegen. De graad van afzondering van een plaats ging in verhouding tot haar verwijdering van Brussel liggen. Deze vaststelling ligt in de lijn van de demografische evolutie der dorpen van het Pajottenland in de 19de eeuw, die door hun afstand tegenover de hoofdstad bepaald werd, met de noodlottige weerslag, sinds ten minste de 18de eeuw, op de socio-economische toestand van de streek. Zij zou, gespeend van alle nijverheidsontwikkeling, verder uitsluitend op landelijke activiteit moeten teren.

In 1845, toen F.J. de Gronckel (1816-1872) zijn werk in een Gentse krant liet verschijnen, was de toestand van de streek niet anders dan ongunstig. Wij hebben er reeds op gewezen hoe de streek, bij de algemene uitbreiding van het wegennet, aarzelend uit haar isolement geraakte. De verbinding Edingen- Ninove kwam er pas in 1846, terwijl de werken aan de Romeinsesteenweg pas in 1849 voltooid geraakten. Is de situatie sindsdien, *mutatis mutandis*, zoveel veranderd? De uitgave 1977 van de Grote Nederlandse Larousse, typeert het Pajottenland met te noteren dat “*het weinig ontsloten is door grote verkeerswegen*”. Op dit onderwerp komen wij verder terug.

b) Afbakening

Met de Omwenteling werden de heerlijkheden Edingen, Halle, Gaasbeek en Asse en de Vrijheid Merchtem afgeschaft en hun territoria vielen uiteen. Door het luwen van de enge afhankelijkheidsrelatie op juridisch-administratief vlak van de dorpen met de

¹² Y. DELANNOY, *La ville et le bailliage d'Enghien à la fin du XVIe siècle*, in Album de Croÿ, dl X, VII, 1991, pp. 73-90.

¹³ H. TEMPERMAN, *Monographie de Hoves-Silly, Les voies de communications*, A.C.A.E., XV, 1967.

steden, zetel van deze heerlijkheden, geraakten zij in een soort *no man's land* verzeild. De natuurlijke streek waartoe zij behoorden lag daar verloren gelijk een eiland. Een plaats was vrijgekomen voor een nieuwe configuratie, voor het « ontdekken » van een homogeen geheel. Het was gekenmerkt door zijn afzondering tegenover het omliggende. Een naam moest het nog krijgen. Het woord “oudtijds” in de titel van D.G.’s werk mag niet begrepen worden alsof deze streek als dusdanig van oudsher bestond. De auteur bedoelt hiermee het verleden van wat nog het Pajottenland moest worden, zijn voorgeschiedenis.

De ernst bij het bepalen van een geografische entiteit blijkt uit de aandacht die aan het beschrijven van haar grenzen besteed wordt. Welnu, vaak wordt er geredetwist omtrent de **grenzen** van het Pajottenland. Als mens van zijn tijd heeft De Gronckel het niet nodig geacht de nauwkeurige afbakening van de streek, die hij nochtans als een primeur voorstelde, te moeten rechtvaardigen. Zo lokte hij onvermijdelijk ongunstig en verdeeld commentaar uit. Een anonieme auteur schrijft, sceptisch en schimpend: “*Een van de best bewaarde geheimen in dit land is zijn precieze afbakening*”. Eén voor één weerleggen we hieromtrent de voorgeschoven opwerpingen.

Als belangrijkste argument voor de aangehaalde these van een fantasieverhaal, was de zogezegde eigenaardige lijst der 47 gemeenten die, volgens de auteur, deel uitmaakten van de streek. J. Lindemans heeft het over “het onwaarschijnlijk feit dat de bevolking van dorpen uit de oude prinsdommen Brabant, Henegouwen en Vlaanderen éénzelfde gevoel zouden gevoed hebben tot éénzelfde Vaderland te behoren”. De gepastheid van dit mentaliteitsargument willen wij ontzenuwen. Het nationaliteitsgevoel is niet vroeger dan in de 19de eeuw ontstaan, en dan nog. Niet uitgesloten niettemin is dat er in dit zo ontstane “niemandsland” onder de bevolking een vaag gemeenschappelijk gevoel ontstaan was, maar dat tot dusver nog niet tot uitdrukking was gekomen. Dezelfde auteur zet trouwens de streek in kwestie als “natuurlijke streek” tussen aanhalingstekens.

De volgende opwerping is die van “*een samenraapsel van dorpen, willekeurig uit diverse heerlijkheden gehaald*”. Zij hadden in het verleden o.a. een grote diversiteit aan landmaten vertoond (de roede van Brussel, van Aalst en van Henegouwen, die een uiteenlopend aantal voeten telden) en aan toegepast gewoonterecht (de regel van Leuven, van Nijvel, van Anderlecht, van Edingen, van Geraardsbergen van Aalst en van Ninove). Het antwoord hierop is juist dat het met het Pajottenland om het individualiseren van een nieuwe streek ging, die zich voordien over oude, en ondertussen verdwenen historisch-administratieve grenzen uitstreekte. Eigen aan het A.R., waren zij voordien volledig willekeurig, aangezien zij door koop, ruiling of

erfenis konden gewijzigd worden. Zulke grenzen waren in die tijd vreemd aan het nieuw toegepaste begrip van landschap.

Een nieuw begrip huldigen, waar voordien chaos of onduidelijkheid bestond, is orde scheppen, en dit op basis van een nieuw criterium; het is “oude wijn in nieuwe lederzakken” doen. Het nieuw criterium van afbakening, dat in casu gehanteerd werd, was de streek, met haar natuurlijk fysich voorkomen.

Dat deze op zulke wijze ontstane streek eentalig Vlaams was, was louter toeval: het kwam doordat de steenweg Edingen-Halle, die het landschap-isolaat ten zuiden afbakt, praktisch met de taalgrens gelijk liep en loopt (Fig. 31 bis). Dat een landschapsstreek niet noodzakelijk door de taal begrensd wordt, daar is Droog Haspengouw, dat zich over zowel Frans- als Nederlandsprekende gemeenten uitstrekt, het mooiste bewijs.

“De begrenzing van het P.L. heeft de meest uiteenlopende varianten gekend”, gaande bv. in noordelijke richting, naargelang van de auteur, tot de spoorlijn Brussel-Ternat-Denderleeuw, ook tot de Bellebeek, de autosnelweg E 5, de spoorweglijn Laken-Asse-Dendermonde, recentelijk zelfs tot Merchtem en een deel van Meise¹⁴. Aan deze laatste begrenzing, reeds in 1924 geopperd door J. Fr. Heymans, geeft M. Van Liedekerke de hoedanigheid van *“maximalistische visie”* mee.

Deze meest noordelijke grens is een begrenzing voorgehouden door geografen (zie verder). De afbakening van de diverse streken is voor hen strikt landschapsgebonden, in het geval van het Pajottenland o.a. door de lemige samenstelling van de grond; met aan de oostelijke kant de verstedelijkte buurten in de omgeving van Brussel en de alluviale gronden van de Zenne, aan de westelijke kant de alluviale gronden van de Dender. Bij het inachtnemen van dit moderne criterium, komt men tot de vrij “onverwachte” vaststelling dat de zogezegde *“fantasierijke”* afbakening van D.G., voor wat de noordelijke grens betreft, bijna met de afbakening door de wetenschapsmensen overeenkomt.

Inderdaad, tot de streek behoren, zowel voor D.G. als voor onze geografen: ten westen Liedekerke, Lieferingen, Meerbeek, Neigem, Pamel, Teralfene, Hekelgem en ten oosten Ruisbroek. Met reden sluit D.G. de oeverstreek van de Dender uit zijn regio: *“wijder is de rivier de Dender”*; haar laag niveau tegenover de zeespiegel maakt er een streek van meersen van, een ander landschap. Het was trouwens *“tussen Dender en Zenne”* dat men de streek situeerde, voor de naam Pajottenland algemeen in gebruik geraakte. Deze wijze van definiëren van een streek, refererend aan de waterlopen

¹⁴ B. MERENNE, H. VAN DER HAEGEN en E. VAN HECKE, *België ruimtelijk doorgelicht*, Tijdsch. Gemeentekrediet, nr. 202, 1997, p. 9.

waartussen zij uitgestrekt ligt, was klassiek. Zo sprak men ook van de streken tussen Leie en Schelde, Samber en Maas, Maas en Rijn. De benaming werd in 1921 nog steeds door L. Verhulst gebruikt, maar dan wel voor een regio waarvan het Pajottenland maar het zuidelijk deel van uitmaakte.

“Ook Anderlecht heeft D.G. voor zijn streek ingepalmd”, zegt J. Lindemans verontwaardigd. Lange tijd is Anderlecht ruraal gebleven. Erasmus, die er kort verbleef vond er de buitenlucht zo verkwikkend voor zijn zwakke gezondheid. De bevolking van deze uitgestrekte gemeente was ten tijde van D.G. pas sterk aan het groeien (1206 inw. in 1709, 2092 in 1784, 3536 in 1836, 5966 in 1846). De toponymie bewaart de woordenschat van haar oude heerlijke domeinen, de perceelverdeling die van oud landschap gewijd aan graanteelt (wat het tot in 1914 bleef). De eerste stappen van de nederzettingsevolutie aldaar in de 11de-13de eeuw is goed gedocumenteerd, met de gehuchten Veeweide, Curegem, Itterbeek en Dilbeek en de curtis van Aa. Het deel van de gemeente gewijd aan land- en tuinbouw bedroeg in 1866 nog 88% van de oppervlakte, 70% in 1880 en 1895, 67% in 1910 en nog 30% in 1950. De landelijke uitbatingen waren er veruit de talrijkste van al de gemeenten rond Brussel, met nog 430 ha in 1959. Het schild van de gemeente stelt een Sint-Guido voor als landarbeider met egge, die patroon was van paarden- en veefokkers. De spotnaam voor de inwoners van die zo lang landelijk gebleven gemeente is *boeren van Sint-Wijen* (=St.-Guido). De naburige gemeenten Sint-Agatha-Berchem, Jette en Ganshoren telden trouwens voor W.O. I eveneens nog meer dan 50% landbouwgrond¹⁵. Het lang landelijk gebleven karakter van een deel van het territorium ging met een uitgestrekte tuinbouwteelt gepaard. Het is dan ook geen toeval dat de Provinciale Tuinbouwschool er gevestigd is, zonder de sinds 1833 gevestigde Veeartsenijschool te vergeten¹⁶.

Dat Anderlecht voor D.G. in de vorige eeuw deel uitmaakte van het Pajottenland moet ons dus allerminst verwonderen. De wegenis van de streek lag er naartoe gericht, zoals de draden naar het centrum van een web. Ten dienste van het landelijk Pajottenland werd er de fameuze wekelijkse paardenmarkt gehouden. Lagen de diverse gehuchten van het dorp wel langs de zijtakken van de Zenne verspreid, toch lag het centrum op de top van een heuvel, en daardoor behoort Anderlecht tot het typisch landschap van de streek. Men moet zich, de uitgestrektheid van de gemeente indachtig, niet op de huidige gevorderde verstedelijking blindstaren, welke trouwens steeds

¹⁵ M. DE WAHA, *Quelques éléments sur la vie rurale dans les environs de Bruxelles au XIXe siècle*, in La Région de Bruxelles, o. c., pp. 314-329.

¹⁶ M. DE WAHA, *La vie rurale*, in La Région de Bruxelles, Brussel, Gemeentekrediet, 1989, p. 88; F. DAELEMANS, *La démographie*, ibidem, p. 131.

onvolledig is¹⁷. Op de kaart van D.G. (Fig. 17) is de streek dan ook op die plaats door de tweede omwalling van Brussel correct begrensd.

Diverse commentatoren verwonderen zich over het feit dat D.G. een aantal dorpen bij de streek betreft. Onze verwondering gaat integendeel naar het feit dat Asse bv. uit de reeks gelaten werd. Was het misschien omdat deze gemeente sinds de Middeleeuwen een bijna-stad was? In 1727 telde ze 2592 inwoners, 3700 in 1778, in 1840 reeds 5300 inwoners; zij was dan ook de meest bevolkte van de streek. Werd zij daarom door D.G. niet meer helemaal als landelijk beschouwd? Ten tijde van de Verenigde Nederlanden kreeg zij nochtan niet de titel van stad, omdat de bevolking er alleen van de landbouw leefde¹⁸.

Bever en Sint-Pieters-Kapelle waren er evenmin bij; weliswaar behoorden zij weleer tot het departement van Jemappes, tot in 1963 zelfs tot de provincie Henegouwen.

Meer over de streek in haar hoedanigheid van landschap. De Romeinsesteenweg volgde klassiek de kam van de scheidingslijn tussen Dender- en Zennebekken. Naar de Dender lopen de Mark, de Molenbeek, de Bellebeek en de Brabantbeek. Naar de Zenne lopen de Zuunbeek, de Vlezebeek, de Pede, de Aa. De streek onderscheidt zich hierdoor van de aloude natuurlijke streken (*terroir*). Deze laatste waren door omliggende kammen geografisch afgebakend, met hun waterloop midden in de kom van het omringende reliëf¹⁹. Het was trouwens de waterloop die aan oude streken vaak hun naam had gegeven, zoals de Haine het voor Henegouwen gedaan had. Een tegenovergestelde afbakening geldt dus voor het Pajottenland, ook Heuvelland genoemd, wat als het teken van zijn later ontstaan als streek dient beschouwd te worden.

De ruimtelijke verhouding van de streek ten opzichte van de “omliggende” steden, die letterlijk voor een groot deel op haar grenzen in de valleien liggen, heeft rechtstreeks met deze ontstaanswijze te maken, en is uniek. Vandaar ook dat haar afbakening min of meer met interstedelijke wegen gelijkloopt. Uitleg: het Pajottenland is samengesteld uit brokken van hinterlanden van diverse historische steden die errond liggen, maar er geen deel van uitmaken.

Besluit

Voor het Pajottenland kan de mening niet gelden dat het idee uit de lucht gegrepen is en dat het een schrijversfantasie zou zijn geweest. De afbakening van de streek

¹⁷ H. VAN DER HAEGEN en L. WALSCHOT, *Het Pajottenland en de urbanistische ontwikkeling van Anderlecht*, in Tijdsch. van de Belgische Vereniging van Aardrijkskundige studies, nr. 2, 1967, pp. 317-334.

¹⁸ L. WIJFFELS, *De niet als stad erkende historische steden in België*, Driem. Tijdsch. van Gemeentekrediet, nr. 153, juni 1985, p. 15.

¹⁹ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, p. 28.

voorgestaan door D.G. is niet “willekeurig”. Ten hoogste mag gezegd dat zij persoonlijk is, te begrijpen in de toenmalige context.

De verwarring bij het gebruik van het woord Pajottenland is ontstaan door het feit dat éénzelfde naam op entiteiten slaat welke onderling enigszins kunnen verschillen. Dat zijn het Pajottenland uit D.G.’s 19de eeuw, het nog niet verstedelijkt zuidelijk deel ervan, dat met het huidig Pajottenland overeenkomt, het Pajottenland van de geografen, ook de streek waar het Pajottenlands dialect gesproken wordt en het mythisch Pajottenland, twee thema’s waarover verder meer.

De verschillende begrippen verbonden met de naam van de streek hebben elk hun eigen afbakening en hoeven niet tegenover mekaar uitgespeeld. Een preciese definitie van elk kon trouwens niet zonder de precieze afbakening van elk. Alleen het mythisch Pajottenland is een abstract begrip, dat daardoor aan de regel ontsnapt.

c) De onzekere hoofdplaats

Onze anonieme commentator van zo-even voegt aan zijn eerste vraag over de afbakening kritisch een tweede toe: “Welk dorp mag zich de hoofdplaats van het Pajottenland noemen?” Het antwoord is eenvoudig en is aan het voorgaande gebonden: van een hoofdplaats hoeft hier zelfs niet te worden gesproken, omdat het om een natuurlijke, aardrijkskundige streek gaat, en niet om een administratief afgebakend territorium.

Wanneer men het begrip hoofdplaats oproept, denkt men *stad*. Het Pajottenland telt immers geen enkele stad! Ook aan P. Borremans was het opgevallen dat *de streek een landschap is zonder steden*. Een vreemd feit, niet? Na de eenvoudige vaststelling, moet uitgekeken worden naar oorzaak en uitleg. Vermeldenswaardig is dat de streek zes van wat wij elders “gemiste steden” genoemd hebben, telt, namelijk Asse, Merchtem, Lennik, Gaasbeek en Neigem, ook Anderlecht. Hiermee bedoelen wij doorgaans vrij grote agglomeraties (bourgade) behorende tot een specifiek type. In de Middeleeuwen bezaten zij een speciaal statuut, met een heer, een kasteel, een vrijheid, terwijl tot hun infrastructuur een markt, een hospitaal, een naar de “stad” toe gericht weghennet behoorde. Deze gegevens tonen dat zij wel kansen maakten om ooit een stad te worden (zie hierboven de criteria van definitie van de stad); zij brachten het echter niet zover. Zo was Anderlecht een belangrijk pelgrimsoord; de kerkelijke instelling was er geschraagd door een kapittel en de plaats had reeds in 1252 een begijnhof. Neigem telde zelfs verscheidene goudsmeden²⁰.

²⁰ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, pp. 466-468; II, pp. 434-437.

Aan Asse en Lennik komt hier een aparte plaats toe. Bepaalde historici zijn de mening toegedaan dat Asse ooit de hoofdplaats van het graafschap Ukkel-Brussel is geweest; en dat, na zijn vernieling door de Noormannen op het einde van de 10de eeuw, Lennik het in zijn functie verving. Daarvoor pleit het feit dat de entiteit, met haar hoofdschepbank en haar schepenhuis, de administratieve zetel van de streek was; tevens was zij, met haar moederkerk, een centrum op kerkelijk vlak. Zij oefende daarbij een belangrijke economische functie uit: in 978 werd er de markt gesticht. De motte met burcht van de dietborch attesteerde haar militaire functie, welke evenwel vrij vlug door het gunstiger gelegen Gaasbeek overgenomen werd²¹. Lennik had een halle met duifhuis, een Lombardenhuis, en eigen munt werd er geslagen. De aanwezigheid van een gasthuis voor reizigers, van een gevangenis en vermoedelijk van begijnhuisjes attesteren dat het een voorstedelijk stadium had bereikt, waaraan ook de mentaliteit niet vreemd was van haar inwoners, die van het omliggende de spotnaam *Windheren* hadden gekregen²².

De reden van de onderbroken ontwikkeling van een lokaliteit is niet altijd evident; wel ging ze meestal met het secundair verval van de verbindingswegen gepaard. Voor Asse en Merchtem was dat het verval van de (Romeinse)weg naar de Westerschelde en Antwerpen; zij waren, zoals bewezen door hun aantal inwoners reeds in de Middeleeuwen en hun vrijheidsstatuut, op weg om steden te worden, maar hun verdere ontwikkeling werd er door verhinderd. Voor Lennik was het het verval van de middeleeuwse wegen Brussel-Geraardsbergen en Nijvel-Asse, welke er, op het bijzonder uitgestrekte dorpsplein, mekaar kruisten. Deze laatste weg was de fameuze Brabantsebaan, die de grens tussen het graafschap Henegouwen en het hertogdom Brabant vormde. Het is dus niet zo vreemd dat D.G., geboren en vaak vertoevende te Lennik, dat niet ver van Gaasbeek gelegen is, hartje en zetel van de belangrijke Brabantse heerlijkheid met 16 parochies, er niet uitdrukkelijk de hoofdplaats, maar toch het centrum van zijn Pajottenland, in zag.

Van deze twee wegen over Lennik zegt P. Borremans dat D.G. "*vergeten was ze op zijn kaart van de streek te tekenen*". Een afwezigheid is op historisch vlak een betekenisvol, echter vaak verwaarloosd feit. Of het nu om iets dat nooit bestaan heeft gaat, om iets dat ondertussen verdwenen is of aan belang ingeboet heeft, maakt hetzelfde uit. Bedoelde wegen bestond nog wel, maar de auteur verwaarloosde opzettelijk ze te vernoemen omdat ze tot lokale wegen waren herleid.

²¹ P. DIRIKEN, *Geo-gids Centraal-Pajottenland*, 1993, p. 53 en 54.

²² De spotnaam van *heren* vindt men ook in andere bijna-steden, zoals Nederbrakel, Zichem, in de kleine historische stad Zoutleeuw en te Gaasbeek, waar de lokale adel ervan droomde van het dorpje een stad te maken. De spotnaam heren wordt in volwaardige steden niet gevonden: verwaandheid was eigen aan de bevolking van die plaatsen die het op zeker ogenblik wensten te worden.

Het kwijnen en verdwijnen van de wegen die er naar heen leidden waren het gevolg van het verval van de lokaliteit zelf. Voor Lennik was dat al lang gebeurd. Een soortgelijke achteruitgang hebben wij hoger voor de Romeinsesteenweg gewezen. Wat gevolg was in het geval Lennik, was voor de Romeinsesteenweg oorzaak en middel. Wij hebben hogerop aangetoond dat de wijziging in het traject van het vervoer het verval van een streek kon veroorzaken. Dat is wat er met het Pajottenland gebeurde; vermoedelijk was het reeds in de 17de, zeker in de 18de eeuw, begonnen.

Afgezien nu van de historische plaats van Lennik in de streek, was de lokaliteit ten tijde van D.G. de zetel van het gerechtelijk kanton geworden. De gemeente lag in dat deel van het Pajottenland, waarvan wij gezien hebben dat het destijds het drukst bewoond was.

Als bijkomende kern van het Pajottenland dient ook Herne te worden genoemd. Het was ooit het centrum van de aloude administratieve eenheid van het Hernegewoud. De *Kapelle* was een bekend pelgrimsoord, vermoedelijk uitgerust met een gasthuis. Sinds de Middeleeuwen bezat de plaats een jaarmarkt. Een Kartuizerpriorij werd er in de 14de eeuw gevestigd. Na de Omwenteling werd de gemeente de zetel van een kanton. Ook hier gaf de voornaamheid van haar bewoners aanleiding tot de spotnaam van *heren*.

Besluit

De afwezigheid van enige stad in heel de streek is meer dan een curiosum, een rareiteit. Werd het Pajottenland daarom aangezien als een onwaarschijnlijke oprichting en moet het als een *willekeurig samenraapsel van dorpen* worden beschouwd ?

De samenstelling is op een eigenaardige, toch coherente wijze uit te leggen. De streek was het resultaat van een, op geografische basis, bijeenbrengen van landelijke stukken van de diverse uiteengevallen heerlijkheden; met het gevolg dat de respectieve gewezen hoofdplaatsen van de meeste toevallig buiten haar grenzen lagen en er buiten bleven.

Deze toestand bepaalde voor een groot deel de toekomst, wel echter, zoals wij verder zullen zien, in nadelige zin. Met die constatering komen wij terug op het hoofdthema van ons werk; de streek wordt in het licht van de tegenstelling stad-platteland onderzocht. Deze toestand kon niet anders dan op de mensen van de streek zijn stempel te drukken.

d) D.G.'s kaart van de streek

De kaart van het Pajottenland (Fig. 17), in het werk van D.G., uitgave 1852, verdient commentaar. De auteur geeft er de bescheiden titel aan van "*naderend plan*". Aan de hand van het nauwkeurig onderzoek waaraan wij het onderworpen hebben, mogen we

integendeel besluiten dat het, geplaatst in historisch perspectief perfect, betrouwbaar is; en, voor ons, tevens bijzonder leerrijk. Daarom kunnen wij met de negatieve wijze waarop dit document door P. Borremans en anderen beoordeeld wordt, niet akkoord gaan.

De orientatie van de kaart is alles behalve *fantasie*. Willekeurig komt het Noorden op de linkerkant te liggen, maar alleszins niet toevallig, want verdraaid met een hoek van precies 90°, zoals te zien op de windroos. Bedoeling was het iets langwerpige voorkomend territorium van het Pajottenland op één dubbelblad te krijgen; zeker niet om, zoals beweerd, *archaisch* aan te doen. Immers, al lang waren de kaarten strikt naar het Noorden georiënteerd. Voorbeeld is de kaart van Deventer van de stad Edingen uit ca. 1550 en van al de andere steden getekend door die cartograaf. Indien de veel latere kadastrale kaarten van Popp van de diverse gemeenten, getekend in de tweede helft van de 19de eeuw, soms iets schuin georiënteerd voorkomen, dan was het eveneens alleen maar om het geheel van hun territorium op het vel papier te krijgen. Uit dit alles kan men besluiten dat de orientatie van D.G.'s kaart aan louter praktische doeleinden beantwoordde. Dat Brussel op de kaart bovenaan voorkomt, « gelijk een trekijzer voor de streek », is gewoon een gevolg van deze orientatie, niet de bedoeling ervan.

De kaart van D.G. was echter niet voorzien van de gebruikelijke en noodzakelijke lengteschaal. De lengte en breedte van het Pajottenland worden nog in D.G.'s tekst, zoals men vroeger placht te doen, in uren lopen uitgedrukt, wat nagenoeg met mijlen overeenkomt. Landmaten en gewichten van het metriek en decimaal stelsel werden in ons land door de wet van 21-8-1816 ingevoerd²³. Zij geraakten maar zeer geleidelijk in zwang, ook onder de pen van notarissen. Pas met de wet van 1 oktober 1855 werd het gebruik van het metriek stelsel definitief verplicht.

Voornoemde kaart valt op door het groot belang dat aan de verbindingswegen wordt gehecht, terwijl de waterlopen ontbreken. De genoteerde eigenschappen van de wegen komen alle als geschiedkundig correct over. Verwacht wordt inderdaad dat zij rechtlijnig getekend zijn, indien zij in de 18de eeuw en later aangelegd werden, en kronkelig indien het om oudere wegen ging. Zo komt de weg Brussel-Ninove rechtlijnig voor, die op de kaart van Bouge van 1786 nog niet voorkomt. Aangezien zij ook nog niet op de kaart van het departement van de Dijle vermeld stond, was zij dus in het midden van de 19de eeuw nog niet zolang aangelegd. Idem voor de weg Halle-Leerbeek, aangelegd tussen 1830 en 1850. Hetzelfde mag gezegd worden van nog andere wegen. Van de weg Edingen-Ninove met zijn opeenvolgende rechtlijnige

²³ R. DE WOLF, *Over oude maten en gewichten*, in Bijdragen tot de Geschiedenis van Lennik, derde reeks, 1986, p. 212.

stroken, weten wij dat hij in 1846 aangelegd is. De steenweg Edingen-Halle, trouwens correct *steenweg van Brussel naar Edinghen* genoemd, werd in 1760 voltooid. De steenweg Edingen-Geraardsbergen werd in 1840 voltooid. Die van Brussel-Aalst loopt terug tot het jaar 1705, die van Brussel-Halle tot het jaar 1707.

Daarentegen is de Romeinsesteenweg (= *Steenstraete = Duivelsweg*), die nog over het centrum van Kester loopt, alles behalve recht getekend. Wij hebben elders aangetoond dat hij op verscheidene vochtige plaatsen naast zijn oorspronkelijk traject liep. Men weet dat hij pas in 1849 op het territorium van de gemeente Kester rechtgetrokken werd. Van de steenweg van Halle naar Lennik staat vermeld dat hij “*te voltrekken is tot Ninove*”. Deze strook kwam er tussen 1850 en 1880.

Uit deze reeks gegevens, meer speciaal uit de data van aanleg van de nieuwe wegen, kan men afleiden dat het opmaken van deze kaart tussen de jaren 1846 en 1849 gebeurd moet zijn, wat volledig met de eerste publicatie van het document in D.G.’s uitgave van 1852 klopt.

De oude weg Brussel-Geraardsbergen en Nijvel-Asse komen er, zoals reeds gezegd, niet op voor. Dit is door het feit uit te leggen dat D.G. aan de lezer een toen actuele, officieel erkende kaart van het Pajottenland wilde voorstellen, met vooral, zoals uitdrukkelijk vermeld, *de steenwegen en de buurtwegen van grote communicatie*. Zo is bv. de oude, kronkelende weg Anderlecht-Ninove tot in O.L.V. Lombeek getekend; toen bestond hij nog wel, maar werd niet (meer) als buurtweg van groot verkeer erkend.

Op de kaart valt ons het doorsnijden van de oude, kromme wegen op, of liever van stroken ervan, gericht naar Brussel en respectievelijk komende van Edingen, Geraardsbergen, Ninove en Aalst door de Romeinsesteenweg. Het schuin gekruist beeld getuigt van de in de 16de eeuw opgelopen herorientatie van de verbindingswegen in de streek. Deze herorientatie ligt aan de basis van zijn ontstaan.

Besluit

De auteur stelde er prijs op van de streek een moderne kaart voor zijn publicatie te laten tekenen: een voor die tijd voorstrevende visie. Bedoeling was de lezer in het brein te prenten dat een werkelijkheid, zijnde het Pajottenland, wel degelijk bestond, zoals men ze dagdagelijks kon ervaren. Niets dus van het product van zijn verbeelding.

De actualiteit van de kaart bij het verschijnen van zijn werk staat nochtans in schril contrast met tekst en illustraties, die naar een ver verleden verwijzen; hiermee wordt gewezen op de andere opzet van zijn werk, namelijk het opwekken van gevoelens en het ophangen van een mythisch beeld. De erkenning van deze vreemde tegenstelling maakt er voor ons de waarde van uit.

De eigenschappen van het landschap komen op de kaart voor als zoveel herkenningspunten: bergen en bossen, kastelen en windmolens, kapellen en afspanningen, ook twee merkwaardige bomen, namelijk de Eik van St.-Guido te Anderlecht in de buurt van Scheut en de Gekroonde Boom (een linde) op de oude Groteweg Edingen-Anderlecht te Lettelingen²⁴. Zij staan er als het ware gelijk grenspalen voor de streek.

Het vernoemen van de *Eik van de heilige Guido* door de auteur lokte scherp commentaar uit en verdient weerlegd te worden. Op het eerste gezicht een legendarische zegswijze, gaat het hiermee nochtans om een welbekend toponiem. De boom stond langs de Itterbeeksebaan, die, als een der oudste banen van de streek, leidt naar de kerk van Anderlecht, gewijd aan St.-Guido, dichtbij het huidige Lindeplein. De crypte van deze kerk met graf van de heilige, overleden in 1012, stamt uit het einde van de 11de eeuw. In de vloer zijn de resten van een eerste eik te zien. Dit is een teken van kerstening, wellicht uit de 7de eeuw: de bouw van een kapel, later van een kerk, op de plaats van een vroegere heidense natuurcultus. Over de eeuwen heen werd het kapelletje steeds herbouwd en het staat er nog.

De eik is in onze contreien immers de langstlevende boomsoort en de boom kan wel vierhonderd jaar oud geweest zijn, toen men hem in 1663 velde. Uit zijn hout werd een beeld van de heilige gesneden, bestemd voor de kerk. Een nieuwe eik werd toen op de plaats van de oude geplant²⁵. Wij menen de oude boom in de gravure met titel *Anderlecht-Itterbeek 1612* van R. Cantagallina te herkennen (Fig. 32)²⁶. Met zijn korte, knobbelige stam en zijn knobbelige takken maken wij er een zomereik (*Quercus robur*) van. Zijn voormalige doormeter schatten wij op 1,20 m; het ging dus wel duidelijk om een uitzonderlijk exemplaar, verscheidene eeuwen oud. Twee personages zitten ernaast geknield, gekeerd naar wat de kapel moet zijn.

Een definitief bewijs van zijn betekenis: op de kaart van Beaurain van 1755, met titel “Carte d’Enghien et de Hal (1691)” (Fig. 5), vindt men langs de weg Ninove-Brussel, dicht bij Anderlecht, de verminkte plaatsnaam “*Arbre de St-Godon*”²⁷. Op die kaart vindt men eveneens het *kasteel “Ter Biste*, dicht bij Anderlecht getekend. Het kasteel, dat de verblijfplaats van de adellijke familie van Aa was, stond langs le *Grand chemin d’Anghien* (Fig. 6 bis), tussen Curegem en Veeweide. In 1600 wordt het onder de naam van *la maison de bist* vermeld. Ook dit gebouw, een referentiepunt voor het Pajottenland, wordt op de kaart van D.G. genoteerd.

²⁴ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, p. 42.

²⁵ M. JACOBS, *Toponymie van Anderlecht*, E.S.B., 1980, p. 104: Lemma Sinte Wijdenseik.

²⁶ A. SMOLAR-MEYNAERT, *L’évolution du paysage urbain*, in *La Région de Bruxelles*, *o. c.*, p. 63.

²⁷ A. MASIUSKRING, *Pajottenland*, p. 28.

Besluit

Van de veronderstelling dat D.G.'s kaart door een oud document uit 1635 geïnspireerd zou zijn geweest, moet definitief afgestapt worden. Men mag stellen dat de multipiele incidentia op de kaart van D.G. er niet zijn om het beeld grafisch aan te vullen, niet «om gezaghebbende adellijke families aangenaam te zijn»; evenmin om “toeristische” redenen, maar omdat ze in het landschap van toen zoveel herkenbare mijlpalen vertegenwoordigden. Hun vermelding past dan ook volledig op een aardrijkskundige kaart.

e) Tekstanalyse van de Gronckels werk

E. Eylenbosch vindt er geen doeken om: “*het werk haalt geen peil als geschiedschrijving*”. Met deze uitspraak negeert de auteur evenwel niet de historisch aangehaalde gegevens. Hij neemt hier duidelijk afstand tegenover J. Lindemans’ bewering. P. Borremans gaat een stuk analytischer te werk in de interne kritiek en overloopt de opeenvolgende hoofdstukjes, wijzend op de “*onvergeeflijke ongerijmdheden*”, die alleen al uit de gebruikte woorden zouden blijken. Voor ons bevatten zij nochtans één voor één, in de plaats van *fantasie* te zijn, een stukje historische waarheid. Beginnen we met een reeks woorden, gebruikt door D.G., en waarvan de betekenis voor ons als duidelijk overkomt.

Zo is wel bekend dat de naam *Duivelsweg* gebruikt voor de Romeinsesteenweg, volksetymologisch verantwoord is. Te Lettelingen heet een plaats op de steenweg *Helle* of *Enfer*. De kaarsrechte weg liet dorpen en gehuchten links (en ook rechts). Hij sneed zelfs het Lombergbos door, dat zich op de Ferrariskaart (ca. 1770) te Leerbeek nog over de steenweg uitstreckte. Deze driedubbele eigenschap werd in de Middeleeuwen aan het gewrocht van een bovennatuurlijke macht toegeschreven, en ligt duidelijk aan de basis van D.G.'s gerapporteerde legende.

Voor de Romeinsesteenweg wordt ook de naam *steenstraat* aangewend. Wijzend op zijn (vroegere) steenbekleding (vandaar de naam *calciata*), kwam het woord aan gene kant van de taalgrens met zijn naam van *Pire Dangien* te Thoricourt en met die van *Pierrestree* te Lettelingen overeen. Zoals het Lombergbos strekte het Strihouxbos zich over de weg uit, waar het als Bois de la Chartreuse de Leuze (men moet d’Hérinnes lezen) wordt genoteerd; daaraan had de steenweg er zijn naam in -stree (< strata) of in -strich (Strichhout, 1221) te danken²⁸.

²⁸ D. SOUMILLION, *Le Bois de Strihoux*, A.C.A.E., XXXI, 1997, p. 66.

De *burcht van Gaasbeek* werd volgens de archieven omstreeks 1236 door Godfried van Leuven opgetrokken. Recent archeologisch onderzoek heeft sporen van een constructie in breuksteen aan het licht gebracht. Blijkbaar werd zij door een motte voorafgegaan, opgeworpen in de 10de eeuw en in het bezit van een geslacht van voor het ontstaan van de heerlijkheid²⁹. Een tweede motte was te Gaasbeek aanwezig, gelegen naast het huis van de baljuw; maar de aarde ervan werd in de 19de eeuw afgevoerd, om de grachten van het gebouw te dempen. De vesting behoorde tot de reeks motten, zo talrijk in de streek, opgeworpen van de 11de tot de 12de eeuw langs belangrijke wegen, die zij controleerden³⁰. Een derde opgeworpen motte, 15 meter hoog, was er in het naastgelegen Sint-Kwintens-Lennik, met de veelzeggende naam Dietborch. De door D.G. aangehaalde *torens omringd met water en wallen* vertegenwoordigen de vestingen van deze talrijke motten en burchten, die voor de vroegmiddeleeuwse periode specifiek zijn.

De *Eigendommen*, gelegen tussen Sint-Katharina-Lombeek en Teralfene, op het gehucht Kwattemen waar het toponiem nog steeds voorkomt, dragen bij D.G. de vervormde naam van gebieden die historisch als allodia bekend waren. Zulke plaatsen waren met een toponiem op *-eigen* aangeduid. In de Moderne Tijd waren de gronden met dit onafhankelijk statuut in de omgeving van ingewikkelde graafschaps grenzen nog vrij talrijk. Dit was in de 18de eeuw nog steeds het geval aan de grens tussen Brabant en Henegouwen³¹. D.G.'s vermelding slaat op Liedekerke en op 's Borch-Graven-Lombeek (Lombeca Castellani), gelegen op de rechteroever van de Dender, die een sterke uitstulping van Vlaanderen in het hertogdom Brabant vormden, terwijl het gehucht Kattem, behorende tot het Vlaamse Liedekerke, Brabants gebleven was. Zulke gebieden komen op de kaart van Ferraris (circa 1770) met de aanduiding "Franchise" voor.

Aansluitend hiermee zegt D.G. van Vollezele dat *zijn bewoners beweerden hunnen bodem niet van eenen Heer te houden, maar van God en de Zon*³². Deze uitdrukking was nu juist de geijkte omschrijving voor het speciaal statuut van een allodium en werd zelfs door de houders ervan als leus gebruikt. In 1147 werd, in een belangrijke akte, nog een groot deel van dit dorp met dit statuut vermeld.

²⁹ H. SIMILLION en S. VAN BELLINGEN, *Historisch en Archeologisch Onderzoek in het Kasteel van Gaasbeek: Een beknopte Status Questionnis*, Gaasbeek-Zellik, 1998, p. 7 en 8.

³⁰ J. REYGAERTS, *o. c.*, I, p. 465.

³¹ H. DOUCHAMPS, *La famille Nerinc(k)x de Brages*, Recueil de l'Office généalogique et héraldique de Belgique, CLII, 1992, p. 29.

³² J. REYGAERTS, *o. c.*, I, pp. 184-186.

Het, volgens P. Borremans, abusief vereenzelvigen van de *Brabanders* met de Payotten is eveneens historisch correct; gebruikt in ruimere zin in de middeleeuwse taal, wees deze naam op huursoldaten. Met zulke naam werden ook de soldaten vernoemd die in 1218-1219 aan de kamptochten van Engelbert IV van Edingen tegen de Albigenzen deelnamen³³.

In de tekst van D.G. ontdekken wij nog andere gegevens waarvan de verwoording misleidend kan zijn, maar waarvan de geschiedkundige betekenis nochtans perfect te begrijpen is.

Van de vermelding van "*bosschen door onmeetbare waterstromen en moerassen doorkruist*" weten wij dat zij met geografische toestanden uit een verder verleden, zoals beschreven door de geologen en bevestigd door de toponymisten overeenkomt. De *hutten* in de beschrijving van de eerste tijden, *dienend tegelijk tot stal, slaapkamer en eetzael* komen overeen met de binnenverdeling van het type gebouw, in onze tijden bekend onder de naam van langgevelboerderij. Zij lag zelf in het verlengde van de Neolitische woningen, de fameuze sala's, die tot de toponiemen in -sele aanleiding gaven. De "*eerste woonsten aan de zoomen en oevers dier wateren*" komen overeen met de bij voorkeur gezochte sites van inplanting der Franken.

Over de *vroege ontwikkeling, nijverheid en welvaren der bewoners van dit gewest*, zullen wij het in een volgend hoofdstuk, waarin de merkwaardige bloei van de streek in de Middeleeuwen zal besproken worden, uitvoeriger hebben.

Over de mogelijke evangelisatie van de streek door *Sint-Elooi* hebben wij het in een ander werk uitvoerig gehad³⁴. De toewijding te Edingen van een eerste kerkje aan deze heilige maakt het evangelisatiewerk van deze heilige in onze streek, zoals door D.G. aangehaald, waarschijnlijk.

Laten wij even stilstaan bij de gebruikte uitdrukking *in de goede oude tyd*. Voor de mensen van de 20ste-21ste eeuw blijkt zij een banale en versleten formule. Teruggeplaatst in 1845 en voorkomend in de mond van de auteur, krijgt zij een andere en welbepaalde betekenis. In de zware crisisperiode welke onze contreien toen meemaakten, slaat de verwijzing niet op de 18de, evenmin op de 17de eeuw; zij kan alleen slaan op een 16de eeuw, die nog enige bloei kende.

D.G.'s verhaal eindigt met de 16de eeuw, de periode van de hoogste bloei van de streek in het verleden, juist voor het verval. Het was toen het begon slecht te gaan dat

³³ D. SOUMILLION, *Englebert d'Enghien en croisade*, B.C.A.E., sept. 1996, pp. 235-240; Idem, *Sus aux Cathares!*, Idem, feb. 1996, pp. 182-186.

³⁴ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 222-225.

Pieter Bruegel door de streek, haar landschappen en haar boerenmensen, geïnspireerd werd. Sint-Anna-Pede, waarvan hij de kerk op zijn doek met titel De Parabel van de blinden (1568) schilderde, is een gehucht, niet zover van Anderlecht gelegen. De identificatie gebeurde door kunstcriticus R. Van Bastelaer in 1931; maar iedereen is het er nog niet mee eens³⁵. Van voornoemde gemeente weten wij nu dat zij, voor het Pajottenland, als de poort tot Brussel was. In de korte afstand van de woning van de kunstenaar in de hoofdstad tegenover de streek heeft men een argument gevonden (niet het bewijs) om er een schilder van het Pajottenland en van de wereld van zijn mensen te maken.

De daaropvolgende eeuwen waren eeuwen van oorlog en miserie. Over het geschiedkundig verloop in de volgende eeuwen had D.G. weinig te vertellen, dat had kunnen bijdragen tot het verheerlijken van de streek; en daarom liet hij het daarbij. Het werk onderscheidt zich van een volwaardige historische studie door het opzetten van alleen enkele momenten uit het verleden. Wij vergelijken het met een symfonisch gedicht met opeenvolgende taferelen. Is het louter toeval dat het juist gerekend twaalf hoofdstukken telt, wellicht een symbolisch geladen getal?

Wij houden het hierbij, maar de lijst van vernoemde sites kan aangevuld worden. Opvallend en daarom misleidend voor de ernst van de opzet van de auteur, zijn wel de voetnoten met foutieve referenties en de verminking van zovele plaats- en persoonsnamen. Ons komt het voor dat D.G. kritiekloos is voortgegaan op nota's, mogelijk komende van zijn dorpsgenoot Julius de Saint Genois, auteur van historische romans en later werkzaam in het Gents academisch milieu; liever dan gepubliceerd materiaal te moeten opzoeken en raadplegen. Over de slag van Grimbergen (1159) bijvoorbeeld, waar hij blijkbaar met veel genoeg over uitweidt, wist historicus A. Wauters in 1845 te zeggen dat al wat errond verteld werd, legende was, gebaseerd op de *Brabantse Yeesten*; dit werk werd pas in de 13de eeuw opgesteld en in de 16de eeuw door Edmond De Dynter in zijn *Chroniek van de hertogen van Brabant* (ca. 1440) klakkeloos overgenomen³⁶.

Is er ten tijde van D.G. soms kritiek gekomen op de historische betrouwbaarheid van de inhoud? Een aanwijzing in die richting zou wellicht de wijziging van de titel kunnen zijn. De tijdsbepaling gaat hierbij over van het woord *oudtijds*, gebruikt in 1846, naar de uitdrukking *onheuglijke tijden*, voorkomende in de uitgave van 1852. Wij weten immers

³⁵ R.H. MARIJNISSEN en M. SEIDEL, *Bruegel*, Brussel, 1969, p. 109. Omgekeerd onthouden wij de niet steeds getrouwe weergave van kerken door A. de Montigny in de reeks gewassen tekeningen in de albums van Charles de Croy; zij stammen uit het einde van de 16de eeuw en moesten nochtans voor de opdrachtgever de werkelijkheid op herkenbare wijze weergeven.

³⁶ A. HENNE en A. WAUTERS, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, 1845, heruitgave Brussel, 1968, t. I, p. 43.

uit algemene opgedane ondervinding dat een auteur, in de titel van zijn werk, een nauwkeurige bewoording van het behandelde onderwerp nastreeft. De laatste uitdrukking, vertaling van de geijkte uitdrukking *de toute ancienneté*, werd courant in de juridische taal van het A.R. gehanteerd. Zij werd op heerlijke rechten toegepast, waarop men, wegens verloop van eeuwen, niet langer een beroep kon doen omdat getuigen of geschreven documenten ontbraken om zijn standpunt te verdedigen. O.i. pleit de aangebrachte wijziging voor de onmiskenbare historische verantwoording van zijn werk. Zij bezorgt het definitief antwoord op wat E. Eylenbosch tastend in zijn “*methode*”, voorkomend in de titel van diens artikel over D.G.’s werk, zoekt.

Een besluit

Wij schrijven de eigen woorden van D.G. in zijn inleiding over, waarin hij de bedoeling van zijn werk voorstelt: “den goeden landman, die noch tyd noch gelegenheid heeft om de geschiedenis van geheel België te doorbladeren, ten minste met de feiten van den grond bekend te maken waar zyne voorvaderen rusten...”.

De nauwkeurige analyse van De Gronckels werk bracht ons niet tot een negatieve, afbrekende beoordeling, maar integendeel tot het rechtzetten van de geopperde kritiek. Immers, op enkele nuances na, nam de ene commentator van de vorige, niet alleen dezelfde verwijten over, eveneens dezelfde superieure houding. Zelfs indien de omvang van zijn werk er vrij bescheiden uitziet en nauwelijks 64 bladzijden telt, heeft De Gronkel zeker geen fantasie gepleegd. Wij kunnen evenmin achter de bewering van J. Lindemans staan, volgens welke “het over een verhaal gaat uit de lucht gegrepen, maar geschiedkundig opgedist”. Wij leunen aan bij de conclusie van dr. E. Eylenbosch dat “het ongetwijfeld verkeerd zou zijn dat D.G. zo maar... de schaar in de landkaart gezet heeft om er volkomen lukraak een gebied uit te knippen”. Voor een deel begrijpen wij hem, wanneer hij er “(nauwelijks) wortels in de geschiedenis” in vindt.

Onder het voorbehoud van enkele onvolmaakheden komt aan D.G. echter de verdienste van een waardevolle schepping toe. Hij ontdekte een realiteit die niemand voor hem zelfs ingezien had. Beter gezegd, uit de realiteit die hij “voor ogen” had, multipel en ordeloos, kon hij een abstractie puren die het begrip Pajottenland werd. Niet velen hebben het inzicht om zoiets te doen.

Wij komen terug op D.G.’s kaart. Zij was een mentale projectie en de constructie van een model, d.i. het voorstellen van een realiteit in het klein, om de lezer te overtuigen. Niets gemeen dus met een kaart zoals die, gesproken uit de verbeelding van Stevenson in zijn overbekend romantisch verhaal *Treasure Island* (1883). De kaart van een fictief eiland is makkelijk te verwezenlijken: de auteur voelt zich volledig vrij bij het bepalen van de grenzen.

3. Vorm gegeven aan de inhoud

Wij kunnen E. Eylenbosch ook niet volgen wanneer hij in het werk van D.G. een doelbewuste *mystificatie* ziet. Al heeft het er daarom niet de toon van, wij ervaren het veeleer als een ernstig werk en wel bedoeld als de verheerlijking van bewuste streek, gebruik makend van haar verleden.

De stijl, die wij niet “*leuk*”, noch “*amusant*” vinden, zoals werd gezegd en hem steeds opnieuw aangewreven wordt, heeft daarentegen wel, met een vleugje overdrijving, iets episch en barok. Wij laten de gebruikte uitdrukking van “*derde, verminderde en verbeterde uitgaef*” van 1852 ter zijde. Het woord “verminderd” is goedkope humor, tegenover de vaak “vermeerderde uitgaven” van de meeste auteurs. De vermindering was verre van reëel, alleen maar schijn en sloeg in feite op het aantal bladzijden, dat van 103 op 64 terugliep; zij is door het overschakelen van een in-octavo naar een in-quarto uitgave uit te leggen!

Iets anders is het opgeven van de titel “*doctor in de philosophie*”, en tevens het tekenen met een kruisje. Wij begrijpen de tegenstelling van de dubbele notitie als het door D.G. willen behouden van de moeilijke middenweg tussen wetenschappelijk aandoen (met het voorleggen van een heel nieuw begrip) en eenvoudig en zelfs volks willen blijven. Het inlassen van volksspreuken in zijn werk is daar een ander teken van, dat anders zelfs niet te begrijpen valt.

Niets is moeilijker te beoordelen dan humor bij een auteur. In de interpretatie blijft de plezante toon, waarop de commentatoren de nadruk leggen, in het hanteren van de studententaal een uitleg te vinden. Wij zullen verder aantonen dat pajot als bijnaam en gebruikt door studenten, niet aan de bron van het woord ligt, maar andersom door hen overgenomen werd van een vroegere, algemeen in gebruik zijnde benaming. Wij kunnen best aannemen dat de door de auteur gebruikte gebrekkige documentatie aan het serieuze van het verhaal heeft doen twijfelen.

Wij noteren de archaïserende verwoording, of gaat het om het gebruik van een taal, die nog op een flinke beurt wachtte om gezuiverd te worden? Zo werd vanaf 1854 de titel van de krant *Den Vaderlander*, gesticht in 1829, in *Het Vaderland* verbeterd, welk blad afzonderlijk tot in 1856 bleef bestaan. De vaak expressionistische uitdrukkingen onderstrepen o.i. de overtuigende opzet van de auteur. Zij werden gebruikt om het publiek te overtuigen dat het een totaal nieuw begrip voorgeschoteld kreeg. D.G.’s werk zou er niets bij gewonnen hebben, had de auteur het onderwerp technisch, droog wetenschappelijk aangepakt. Hij was zich bewust van de beperktheid van zijn geschiedkundige documentatie en verkoos wijs en voorzichtig, boven de grootscheepse historische roman à la Conscience, de volkse verhaaltrant. De acht ingelaste illustraties

plaatsen wij, zoals gezegd, in tegenstelling tot de kaart van het Pajottenland. Die kaart is een echt document, maar de taferelen zijn er alleen om een 15de-eeuws verleden te suggereren. Zij vertolken de “tweespalt” in D.G.’s methode waar E. Eylenbosch van spreekt: de lezer trachten te raken, zowel in zijn verbeelding als in zijn verstand.

Dat het werk eerst in 1845-'46 in de vorm van een feuilleton in een krant verscheen, getuigt van de begrijpelijke schroom van de auteur bij het voorstellen van een nieuw begrip. De onzekerheid die hierbij de zijne moet geweest zijn legt voldoende uit dat hij een schuilnaam gebruikte. Zo gezien werd *Twijfelloos* niet gebruikt om leuk aan te doen. Het is veeleer de uiting van wat met Engelse humor wordt verstaan: het onderwaarderen en vormelijk in twijfel trekken van de eigen persoon, tegenover wat men anderzijds stellig beweert. Zulke humor gelijkt op die, gebruikt door Marnix van Sint Aldegonde in de titel van zijn bekend werk *Byenkorf* in 1569, een hekelschrift tegen de Katholieke Kerk, waarin hij het pseudoniem Isaac Rabbotenu van Loven draagt; schertsend betekende dit: onze Meester theoloog uit Leuven³⁷.

De tekst van de opdracht van de auteur aan Theodoor Verhaegen en gedateerd 2 juli 1852 en de persoonlijkheid van de geadresseerde, verdienen eveneens de aandacht: “*Je prie Monsieur le Président que je n’ose appeler confrère qu’avec une sorte de vénération, de vouloir accepter cet écrit humoristique sur un pays qu’il a parcouru et qu’il représente*”³⁸. In de verwoording, gebruikt in een opdracht, vindt men doorgaans de uitdrukking van de verhouding tussen twee personen. De geadresseerde was, zoals de auteur, liberaal, tevens leider van deze strekking in de Kamer. Hij schuilt hierbij achter het idee dat hij met zijn werk schuldig zou geweest zijn aan wat als een “*mystificatie*” kon overkomen: het scheppen van een denkbeeldige streek. Tegenover de vrijzinnige stichter van de Université de Bruxelles (1834) voelde D.G. aan dat hij zijn werk best als een verzinsel, een soort mythe, moest voorstellen; bij wijze van excuus moest hij laten horen dat hij er niets kon aan doen indien, volgens de woorden van E. Eylenbosch, “*het door zijn lezerspubliek als ernstige geschiedschrijving werd aanvaard en ervaren*”³⁹. In 1852 was het werk geen primeur meer.

Heel het leven van F. J. de Gronckel (°1816- +1871) - wij hebben niet kunnen uitmaken of zijn naam met een hoofd- of een kleine letter *d* geschreven werd - spreekt een mystificatie als motief van zijn schrijven tegen. Het beroep van gezondheidsofficier van zijn vader, in nauw contact met het leed van de bevolking, zijn eigen beroep van advocaat, getuige van zijn voorliefde voor gerechtigheid, maakten van hem een mens

³⁷ STICHTING ALDEGONDE, *Philips van Marnix van Sint Aldegonde*, Pandora, Antwerpen, 1998, p. 191.

³⁸ P. BORREMANS, *Nog over de naam Pajottenland*, E.S.B., LXV, 1982, pp. 218 en 219.

³⁹ E. EYLENBOSCH, *o. c.*, p. 48.

die zich dicht bij het volk voelde. De functie van provincieraadslid, welke hij vanaf vrij vroege leeftijd uitoefende van 1847 tot 1870, zijn notities over het ontginnen van de heidegronden (1848)⁴⁰, over sociale problemen i.v.m. de leefbaarheid van de randgemeenten in het kader van de uitbreiding van Brussel (1853 en 1865) en over juridische kwesties, alles getuigt ervan. Het ligt in de lijn van zijn betrokkenheid bij socio-economische problemen; om niet te spreken van maatschappelijk engagement, een toen onbekende uitdrukking. Gezien 't *Payottenland* zijn enig literair werk is geweest, mag men gerust aannemen dat hij daarmee een boodschap kwijt wou.

Een werk schrijft men om gelezen te worden. Wie moet D.G.'s publiek wel geweest zijn? Alleen politiek-mondigen waren bij machte zich op een dagblad te abonneren; want het zegelrecht, dat op die publicaties tot in 1848 bleef wegen, maakte er een dure zaak van. Een dagblad zoals *Den Vaderlander* waaraan D.G. zijn werk eerst toevertrouwde, en dat driemaal per week verscheen en een zeer lage oplage, was vooral naar het publiek van landelijke gemeenten gericht; dit in tegenstelling tot de dagelijkse, meestal Franse bladen, gericht naar het stedelijk publiek⁴¹. Het is haast niet denkbaar dat D.G. zijn werk zou hebben laten verschijnen in een krant die in de streek niet gelezen werd.

In 1845 telde ons land 87 dag- en weekbladen, waarvan 10 in het Nederlands. Te Brussel verschenen toen 14 bladen in het Frans, geen enkel in het Nederlands. Het eerste Vlaamse dagblad te Brussel verscheen pas in 1850, onder de titel *De Vlaamse Stem*, en was maar een kort leven beschoren⁴². Dat D.G. zijn werk te Gent liet verschijnen was dus niet het feit van een persoonlijke voorkeur; het kon gewoon niet anders!

Men verneemt dat het werk, toen het een boekje werd, via vrienden en kennissen in het milieu van de auteur verspreid geraakte. Gezien het regionaal karakter van het onderwerp en de toenmalige algemene onverschilligheid voor het platteland, had het moeilijk stadsmensen kunnen interesseren. Bedoeling was dus de aandacht te trekken van lezers behorende tot de burgerij van de streek. Nu, van hen was niet te verwachten dat zij geboeid zouden geweest zijn door de wetenschappelijke taal van een geargumenteerde thesis; en in het bijzonder door de achterlijke en armzalige toestanden

⁴⁰ Als middel tegen de overbevolking in de vruchtbaarste landstreken, kwam op 25-3-1847 de wet die het ontginnen van onbebouwd land aanmoedigde door het ontheven blijven van grondbelasting gedurende 15 jaar.

⁴¹ L. PERNEEL, *Het belang van de pers voor de plaatselijke geschiedenis*, Univ. Fac. Sint-Aloysius, Centrum Brabantse Geschiedenis; E. VOORDECKERS, *Een bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers in de negentiende eeuw*, in *Bijdragen van het Interuniversitaire Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis*, Leuven-Parijs, nr. 35, 1974.

⁴² ENCYCLOPÉDIE VAN DE VLAAMSE BEWEGING, Lannoo, 1972, deel 2, Lemma Pers.

die er toen heersten in de streek. Waarom de pil dan niet verguld, en aan het werk een aangename, gemakkelijk te slikken vorm gegeven?

Besluit

Om de inwoners niet in hun eergevoel te kwetsen, verzwijgt D.G. liever de eigenschappen van de streek, die nochtans aan de basis van zijn apart voorkomen liggen. Daarmee maakte hij het voor de hedendaagse lezer nagenoeg onmogelijk om de echte beweegredenen van zijn schrijven te begrijpen. Zo geraakte de lezer dan ook met zijn interpretatie op een dwaalspoor.

Indien wij de ernst van de inhoud aanvaarden, dan kunnen wij eveneens de eigenheid van de vorm en de toon beter begrijpen. In het voortgebrachte werk kunnen wij zelfs de fraaie “aanpassing” van de vorm aan de inhoud waarderen, waarvan de tegenstellingen in een mooi evenwicht uitmonden.

4. Literaire kritiek

Het werk van D.G. dient in het licht van de toenmalige literaire beweging geplaatst te worden. Na de Belgische Omwenteling vindt men bij de schrijvers, zowel Waalse als Vlaamse, een drang naar culturele autonomie. En wat leent er zich beter toe dan het historisch verhaal, dat het volk zijn eigenheid moet helpen terugvinden? Daarbij haalde de 16de eeuw zeker de voorkeur, met haar zin voor vrijheid en haar opstand tegen vreemde druk. Wij zitten volop in het romantisme, overgenomen van de Duitsers, die zich, in hun traditioneel verzet tegen het classicistische Rome, in hun menigvuldige, kleine staten herkenden. Toch merkwaardig voor het ontstaan van D.G.’s werk is, dat de auteur in Heidelberg zijn hogere studies beëindigd had, een stad die onder de invloed van J. G. Herder (1744-1803), een hoofdplaats van de Europese cultuur en van de romantische beweging was. Vernoemd Duitsch romantisme had niets gemeen met een soort sentimentalisme, maar wou eerbied opbrengen voor de diversiteit ontstaan in het historisch verleden van het volk.

Het was de tijd van Fr. Willems en van J.B. David, die vooral middeleeuwse teksten en schrijvers uitgaven. Het was die van H. Conscience met zijn *Leeuw van Vlaanderen* (1838) en zijn dorpsverhalen.

Het verheerlijken van ‘s lands verleden lag in de lijn, zeer officieel in 1835 bij de kunstenaars aangemoedigd door de jonge Belgische staat⁴³. Indien het schrijven van

⁴³ M. VAN LIEDEKERKE, *Pajottenland*, Leuven, 1999, p. 19.

D.G.'s werk wel degelijk in het kader van deze aanmoediging dient geplaatst te worden, dan spreekt ook dit de vermeende fantasie van zijn literaire opdracht tegen.

E. Eylenbosch meent dat het werk onrechtstreeks in verband met de toenmalige trend te plaatsen is. Hij ziet in de door D.G. gebruikte toon een reactie tegen het gedweep van het volk met het Vlaamse verleden en de helden van de grote romantics; hij vraagt zich zelfs af of er geen parodie mee gemeoid is. Deze interpretatie lijkt ons aanvaardbaar, in die mate dat het onbegonnen werk geweest zou zijn een hoge toon aan te slaan over het verleden van een streek, die toen als entiteit niet erkend was en zelfs niet eens één stadje telde... Vergelijken we met een ander werk: *De Drie Zustersteden* van K.L. Ledeganck (1846), waar weelde en rumoerig volk aan bod komen.

Een meer eenvoudige interpretatie is niet uitgesloten: waarom zouden we hier niet te doen hebben met een - laat staan onhandig - nabootsen van de succesrijke roman van die tijd, ook van de historische romans van zijn oude dorpsgenoot Julius de Saint Genois? Deze laatste had, met zijn roman *Hembyse*, verschenen in 1834 in de vorm van een historisch feuilleton in de *Journal des Flandres*, de Gentse geschiedenis van het einde van de 16de eeuw als onderwerp gekozen.

Voor zijn eerste roman *In 't Wonderjaer 1566*, verschenen in 1837, had H. Conscience maar op 241 intekeningen mogen tellen. Ook voor zijn groot werk haalde hij maar 480 voorintekeningen bijeen. Ten bewijs dat een onbekende auteur het toen voorzichtig aan boord moest leggen. "Al wat gedrukt was, het ging door vele handen, voortgegeven aan vrienden en familieleden"⁴⁴. Daarom waarschijnlijk dat D.G.'s boekje niet verkocht werd, maar aan vrienden en kennissen uitgedeeld. Geen "studentengrap" dus, D.G.'s werk; de wijze van bekendmaking en verdeling was een gewone manier van doen.

Iets later, in 1858, zou *Légendes flamandes* en in 1867 *Tyl Ulenspiegel* van Charles De Coster (1827-1879) verschijnen, met het typisch teruggrijpen, zelfs bij deze Franssprekende schrijver, naar het Vlaamse in 's lands eigen cultuur. Charles De Coster plaatst trouwens een van zijn vertelsels voorkomende in *Contes brabançons* en verschenen in 1861, te Ternat⁴⁵. D.G., die meermaals volkslegenden aanhaalt, heeft, zeker wat de toon betreft, iets van die laatste auteur weg.

De eigenaardige bijlage in D.G.'s werk, bestaande in een reeks spreuken, doet aan Bosch en Bruegel denken. Na het verheffen van de toon wenst de auteur enigszins het evenwicht te herstellen met het dagdagelijkse van volkse wijsheid.

⁴⁴ R. DE GRAEVE, *Conscience*, Davidsfonds, 1934, p. 67.

⁴⁵ CH. DE COSTER, *Contes brabançons*, 1861, uitgave 1950, p. 53.

5. Naamgeving

Aan het object -een streek-, behandeld door D.G. als een primeur, moest een naam gegeven worden. Ging het eigenlijk wel om een nieuw begrip? D.G. zegt zelf dat “*de naam van de streek bijna vergeten was geraakt*”. Men zou dit wel als een literaire formule kunnen interpreteren, om de lezer, “voorzichtig” een nieuw idee voor te schotelen.

Waar de naam halen voor een streek? Ofwel in het meest opvallend aspect van het landschap, zoals gebeurde voor Polder-, Meetjes (weiden)-, Hageland (in middelnederlands betekent *hage* een klein bos dat de grens vormt) en Land van Waes (moeras). Had men met dat aspect rekening gehouden, dan had men aan bewuste streek de naam (Westbrabants-)Heuvelland gegeven, wat P. Lindemans ook deed. Ofwel kon men de naam laten afleiden van de naam die buitenstaanders reeds voordien gaven aan het volk dat er leefde; zo werd het land der Franken, het deel van Gallië gelegen ten noorden van de Loire, *Francia* genoemd en werd de stad Tongeren die van de stam der *Tungri*. Met het noemen van de streek naar de *pajotten* die er woonden werd voor de tweede weg gekozen.

Vandaar dat het past het woord *pajot* uit te leggen. Daarrond was het dat uiteenlopende meningen verdedigd waren, zonder dat het evenwel tot een consensus kwam. De voorgestelde etymologieën komen op een alternatieve afleiding neer: of van *patriot*, ofwel van een woord waarvan de wortel *païs* is. Het eerste woord is met een gunstige, het tweede met een neutrale of een ongunstige connotatie beladen. Wij stellen vast dat de zuiver linguïstische argumentatie betreffende de naam evenveel stof deed opwaaien als de geschiedkundige het betreffende de streek zelf deed.

J.F. Heymans houdt het bij de gemakkelijke weg en vermengt de inhoud van beide afleidingen: “*le pays des bons patriotes et des bons soldats*”. Daarmee volgt hij gewoon De Gronckel, die van de bewoners van de streek zegt dat zij met de bijnaam van *Payotten of Patriotten* bekend staan, “*dat is te zeggen Beschermers des Vaderlands*”. D.G. had geen etymologische opzoekingen verricht. J.F. Heymans, rector van de universiteit Gent, nochtans zelf afkomstig van Gooik, stelt immers het woord Payottenland gelijk aan Klein-Brabant⁴⁶. Bedoelde hij daarmee die andere streek, gelegen in het zuiden van de provincie Antwerpen of de *Petit Roman Pays de Brabant* van weleer, waartoe het uiterste zuiden van het Pajottenland ooit behoorde? Had de man

⁴⁶ M. VAN LIEDEKERKE, *Een merkwaardige toespraak over het Pajottenland*, -HOLVEO, XXIV, 1996, p. 146. De verwarring met Klein- of Smal-Brabant is nochtans niet helemaal uitgesloten. Inderdaad, L.W. Schuermans (1865) die deze laatste streek definieert als liggende tussen Schelde, Rupel, Dyle en Zenne, vernoemt ook Asse en Merchtem als gemeenten die er deel van uitmaakten.

in zijn geest twee oude benamingen versmolten? (zie verder)? Wij laten het in het midden.

Eerste vraag: is er een historisch aanknopingspunt te vinden tussen **patriot** en het Pajottenland? Patriot wijst op de vaderlandslievende vrijwilligers die in 1789-1790 aan de Brabantse Omwenteling deelnamen en zo inderdaad werden genoemd⁴⁷. Heel wat boerenjongens uit de streek van Asse namen eraan deel, ondersteund door de dorpspastoors. François Vonck, de leider van de democratische strekking, met leuze “Pro Aris et Focis”, was in de omgeving, te Baardegem, geboren. Tot deze strekking behoorde ook de hertog van Arenberg.

J.J. Heirwegh vindt dat de verschillende strekkingen te zeer vermengd waren om van een democratische strekking te spreken. Deze auteur maakt gewag van een boerenopstand in de streek van Aalst in mei 1790, gericht tegen de heren en de burgerij van de derde stand. Daarop volgde een negatieve reactie van de steden tegen de plattelandsbevolking, want de steden wilden de privileges en monopolistische praktijken van de ambachten zien herstellen⁴⁸. Blijkbaar ging de Brabantse Omwenteling uit van Brussel, van een dorpskern zoals Asse en een kleine stad, zoals Nijvel, hoofdplaats van de Roman Pays de Brabant; terwijl hun respectief achterland, in het bijzonder wat het aantal vrijwilligers betreft, er slechts beperkt deel aan nam⁴⁹.

Het is opvallend, alhoewel nooit onderstreept, dat in het werk van D.G. nergens uitdrukkelijk aan de Brabantse Omwenteling gerefereerd wordt, evenmin aan de Boerenkrijg, de twee historische gebeurtenissen die voor een auteur voor de hand lagen om de toon van het verhaal op te schroeven. En die vers in het geheugen moesten liggen van bv. zijn oudere tijdgenoten! Wij komen hier later nog op terug. De Brabantse Omwenteling liep weldra met een sisser af. Het gewekte enthousiasme tijdens de gebeurtenissen verdween snel en nadien geraakte heel de zaak volledig in diskrediet⁵⁰. Ten hoogste wordt een gebed vermeld, dat D.G. in de mond van zijn grootvader legt: *Bewaer steeds ons gewest van vreemde dwingelandy*. De “vreemdeling” blijft er echter zeer anoniem... Om de Belgische Omwenteling gaat het zeker niet. De Orangistische sympathieën van D.G. spreken dat tegen. De betekenis die de auteur aan het door hem gebruikte woord *Vaderland* geeft is o.i. evenmin verbonden met het begrip van de natie, maar met dat van de geboortestreek.

⁴⁷ A. CAPAERT, *Courte histoire d'une jeune armée révolutionnaire ou les troupes de la Révolution brabançonne (1789-1790)* in Le Folklore Brabançon, nr. 263, sept. 1989, p. 194.

⁴⁸ J. J. HEIRWEGH, *La fin de l'Ancien Régime et les révolutions*, in La Belgique autrichienne..., o. c., p. 489.

⁴⁹ P. LIERNEUX, in Le Folklore Brabançon, ibidem, pp. 253-257.

⁵⁰ J. STENGERS, *Les racines de la Belgique*, Brussel-Racine 2000, p. 124.

Terloops willen wij hier de plaatsnaam Patriot te Sint-Pieters-Kapelle aanhalen. Het ging om een herberg, gehouden door een deelnemer aan de Belgische opstand van 1830: geen enkel verband dus met ons onderwerp.

Uit het voorgaande mogen wij besluiten dat het woord pajot hoogst onwaarschijnlijk van een woord afgeleid is dat het begrip “patriot” dekt.

Nu over de andere vermeende oorsprong van het woord **pajot**. Het oud Franse woord *pajot*, dat sinds 1334 bekend staat, duidt op de met stro gevulde zak, die de soldaat destijds op zijn rug droeg, en waarop hij, na de dagmars, ‘s nachts wat rust kon vinden. Was dat het geval voor onze vrijwilligers in de diverse legers die mekaar in het verleden opvolgden? Ofwel, had het woord stro met de armzalige met stro bedekte lemen huisjes te maken en *paillottes* genoemd? Volgens B. Van den Broek gaat het bij dit laatste om de volksetymologische interpretatie van Franstalige Brusselaars, ontstaan aan de hand van wat zij tijdens hun zondagswandelingen ontdekten, en dat in de streek bijzonder veelvuldig voorkwam. Pajotte zou ook de benaming geweest zijn van de strooien figuur, voorkomend op de nok van zulke woningen. Al is de realiteit van het verschijnsel door het voorhanden zijn van fotografisch materiaal onloochenbaar, toch blijft deze etymologische uitleg voor de naam van de streek meer dan onzeker. Zulke strooien versiersels onder allerhande vormen kwamen eveneens ver buiten het Pajottenland voor. Op basis van de homonymie met de naam, grijpt men gemakkelijk naar een woord dat op het uiterlijke van de site slaat.

Die interpretatie, eveneens gerapporteerd door J. Lindemans (p. 145), stamt uit de periode van het interbellum. Wij lezen bij M. Peremans over de situatie van het woonbestand in de gemeente Tollembeek anno 1925 (p. 28): “*Buiten een gering getal lemen huizen, die stilaan verdwijnen, zijn al de woningen thans in baksteen gebouwd. De strodaken worden meer en meer zeldzaam. De aarden vloeren, die men een dertigtal jaren geleden vrij veel ontmoette, zijn nog weinig te vinden.*”. Wat van vroegere toestanden overbleef (zie Al. Appelmans, p. 83), kon dus best de aandacht van de romantische toerist aantrekken.

Eveneens aangehaald werd het woord *pagnoot* (< pagnon = brood). Linguist Mon de Goeyse heeft aangetoond dat al de varianten van de naam afleidingen zijn van het woord pagnot. Het woord wordt echter pas in het midden van de 19de eeuw vermeld en duidde op een slechte (huur)soldaat zonder veel moed. Wij weten immers dat de psychologische, morele betekenis van een woord vaak op de materiële volgt, en dat de militaire woordenschat aan de basis van zovele termen en uitdrukkingen ligt. Van Daele zegt dat “pajot” bargoens is en dat het woord op een soldaat wijst. Het onderscheid dient dan gemaakt tussen de vrijwilligers van de Brabantse Omwenteling en de beroepssoldaten in de Oostenrijkse regimenten. Van de eersten weet men dat amper 8 à

10% van het platteland afkomstig waren en dat minder dan 7,5% voordien in het Oostenrijks leger gediend hadden⁵¹. Een reden te meer dus om aan te nemen dat de naam pajot niet van het woord patriot afgeleid kan zijn.

Volgens de plaatselijke schaarse documentatie, zouden er nochtans weinige inwoners uit het Pajottenland in Oostenrijkse dienst geweest zijn gedurende de eerste helft van de 18de eeuw⁵².

Wat leert ons nu J. Ruwet in zijn standaardwerk over de Belgische regimenten van het Oostenrijks leger⁵³? De meeste vrijwilligers (bijna één derde) kwamen uit wat thans de provincie Brabant is. 46% kwamen in 1750 van een stad, 78% in 1773-1786, 86% in 1787. Onder hen had in 1750 slechts een zesde een beroepsopleiding genoten, in 1771 een vierde, in 1786-1787 wat minder dan één derde. C. Bruneel daarentegen spreekt van een verhouding van vrijwilligers uit het platteland, die, van één derde in het midden van de eeuw, op het einde toenam tot de helft. Zij kwamen, zegt hij, uit afgezonderde streken met beperkte werkgelegenheid zoals het arme, geïsoleerde hertogdom Luxemburg⁵⁴. En weer citeren we J. Ruwet: 11% oefenden in 1750 een beroep in verband met de landbouw uit, een percentage dat in 1787 tot 2,7% terugliep. Talrijk waren de werklozen onder de vrijwilligers. Het beeld dat wij van het Oostenrijks leger bewaren is dat, ons bezorgd door de prenten met voorstellingen van hogere officieren. J. Ruwet noemt de manschappen, althans sociologisch gezien, *une armée de pauvres diables*, d.i. een bende arme stakkers.

De effectieven van het voetvolk waren viermaal talrijker dan die van het paardenvolk (zie verder). Elk regiment haalde zijn manschappen uit een bepaalde voorbehouden streek. Het infanterieregiment van Murray⁵⁵ recruteerde o.a. via de afgevaardigden van Lembeek, Pepingen, Edingen, Herne, Galmaarden, Sint-Pieters-Kapelle (p. 241), dus uit Zuid-Pajottenland, het dichtst bij de taalgrens gelegen en toen deel van Henegouwen; eveneens uit het noord-westelijk deel ervan en uit de streek van Beaumont en Chimay: waren het niet de armste hoeken van het gebied? Uit de streek kwamen ook vrijwilligers behorende tot het infanterieregiment van Los Rios, waarschijnlijk ook tot het inf. reg. de Prié. De Oostenrijkse regimenten werden doorgaans de *Waalse regimenten* genoemd.

⁵¹ A. CAPART, *Courte histoire d'une jeune armée révolutionnaire ou les troupes de la Révolution brabançonne (1789-1790)*, Folklore Brabançon, idem, p. 204.

⁵² L. DE WEERDT, E.S.B., jg XXL, p. 123.

⁵³ J. RUWET, *Soldats des régiments nationaux au XVIIIe siècle*, Paleis der Academiën, Brussel, 1962.

⁵⁴ C. BRUNEEL, in *La Belgique autrichienne*, o. c., p. 171.

⁵⁵ E. MATTHIEU, *Histoire de la ville...*, o. c., p. 255: Graaf de Murray verklaarde in 1787 in naam van Jozef II dat de door de Keizer ingevoerde structurele politieke hervorming, die op zoveel weerstand botste, ongedaan werd gemaakt.

Pajot als huursoldaat is qua betekenis te vergelijken met “Suisse”, wijzend op het land waar er, sinds de 17de eeuw, zoveel vandaan kwamen; daar Zwitserland in 1647 als neutraal werd erkend, was het voor dat land mogelijk om naar overal troepen te sturen, zonder partij te moeten kiezen voor een of ander kamp.

De meest aantrekkelijke hypothese is dus dat ***de naam pajot van bewoners komt, die sociaal genoodzaak waren als vrijwilligers in de Oostenrijks regimenten in dienst te treden.***

Het inlijven van vrijwilligers uit de bovengenoemde dorpen zou dan de uitleg verschaffen voor volgende paradox, die erin bestaat, voor een Vlaamse streek, namelijk het Pajottenland, het unieke feit een Franse naam te dragen... Vermoedelijk is de naam, in het begin beperkt tot het deel van de streek dat tijdens het A.R. Henegouwen was, later uitgebreid geraakt tot heel de streek, een verschijnsel dat het welbekend migreren van toponiemen noodzakelijkerwijze voorafgaat.

Bij deze uitleg is de etymologische uitleg van J. Lindemans: *paj* (uit het romaans *païs*; in de 18de eeuw is er nog sprake van *le Païs et Comté de Hainau autrichien*, zoals men sprak van het Land van Edingen en van dat van Asse), met de betekenis van streekgenoot, van bewoner van een bepaalde streek, beter gezegd van een bepaalde plattelandsstreek. De oorsprong is dezelfde van *paysan* en van *pays*, zoals in de uitdrukkingen *Pays des Collines*, *de Charleroi*, *de Herve* en zoals door D.G. zelf gebruikt in zijn opdracht tot Th. Verhaegen. De uitleg is zeer compatibel met de diverse “landen” waarvan voornoemde vrijwilligers afkomstig waren. *Païs* is trouwens de geijkte naam gebruikt in het 18de eeuwse militaire documenten om de diverse streken van herkomst van de vrijwilligers aan te duiden. Op gelijke wijze wordt in 1789 de vrijwilliger in het Oostenrijks leger *païot*⁵⁶ genoemd. De verschuiving in de spelling ligt dan niet ver meer van de letter *i* naar de *epsilon* en naar de *j*. Indien deze uitleg correct is, dan is de naam Pajottenland een tautologische vorm, namelijk « het land van het land », zoals hij in de toponymie veelvuldig, en zeker dicht bij de taalgrens waar bepaalde woorden door de andere taalgemeenschap niet goed meer begrepen worden, voorkomt.

F. Vercoullie, aangehaald door J. Lindemans, leidt het woord af van “*piot*”, nl. de infanteriesoldaat. Het gaat meer bepaald om een huurling, want de bijbetekenis is pejoratief in de zin van arme sukkelaar. Het woord is vermoedelijk afgeleid van het Franse *pion* (< Lat. *pedonis*: voetsoldaat en in uitgebreidere zin: arme stakkerd). Het woord werd vroeger door de cavalerie, de nobele wapenafdeling waarvan de voertaal

⁵⁶ J. LINDEMANS, *o. c.*, p. 151.

het Frans was, als scheldwoord voor de infanterist gebruikt. Vanaf de 15de eeuw was de afgeleide betekenis die van arme stakker.

Heel wat jongens uit de niet kleine groep ongehuwden - ongehuwd omdat zij niet voldoende aan hun brood kwamen - van deze afgezonderde verarmde plattelandstreek, traden als vrijwilligers in dienst van vreemde, Oostenrijkse en Franse legers, wat een gekend en sociologisch uit te leggen verschijnsel was. Wij verwijzen nogmaals naar het woord *Brabander*, met gelijkaardige betekenis. Immers, in het A.R. bestond er geen verplichte legerdienst en werden soldaten uitsluitend angeworven; soldaat zijn was een beroep.

De sociologische afstand tussen deze huursoldaat, met zijn multiëpele benamingen, en de 19de eeuwse loteling is dan niet groot meer. Hiermee werd het systeem van de conscriptie met ingebouwde blinde selectie bedoeld. De door loting opgeëiste soldaat was hij wiens ouders niet over de middelen beschikten om de dienst van hun opgeroepen zoon af te kopen en een arme vervanger te laten gaan. Gegevens uit de 19de eeuw bezorgen ons een beeld van de doorsnee soldaat van toen: zowel de loteling als de plaatsvervangende arme jongeman moesten erg op de 18de eeuwse vrijwilliger gelijken (zie verder). De roman van H. Conscience met deze titel is van dezelfde periode als D.G.'s werk: het jaar 1850. Het verhaal wordt in de streek van de Kempische heide geplaatst, een ander verarmd isolaat, waar men ook trouwens in 1798 opgestaan was "voor altaar en haard".

Het woord *payot* kwam dus in de mond van de burgerij voor, en aansluitend in de taal van studenten uit datzelfde milieu, met, volgens J. Lindemans, de betekenis van « *land der drinkebroers* ». Zo had het, ten minste in het begin vermoeden wij, een alles behalve vleierende betekenis, met eraan verbonden een afbrekende humor tegenover zichzelf.

De afleiding uit het Frans om deze Vlaamse streek en haar inwoners te benoemen blijkt op het eerste gezicht onverwacht; maar dat is toch aannemelijk, gezien de nabijheid van de taalgrens en de druk van het romanisatieproces, dat tijdens en na de Franse bezetting nog sterker werd. De soldaten uit het toekomstig Pajottenland hadden, in de regimenten waar zij ingelijfd werden, noodgedwongen wat Frans geleerd. Wij hebben aangetoond dat hun veelvuldig verblijf in het leger een weerslag had op het lokaal dialect.

Een besluit omtrent de etymologie van het woord *pajot*. Ons komt het als niet onmogelijk voor, dat de oorsprong door het samenvloeien van de diverse onderzochte betekenissen uit de tweede reeks uit te leggen is. Dit zou het zoveelste voorbeeld zijn van het verschijnsel confluente in de linguïstiek, in de hand gewerkt door het

gelijkluidend voorkomen van vrij courante woorden; tevens de uitleg voor het “uitsloven” van zovelen over de oorsprong van de naam. Omdat menig oud soldaat van het Oostenrijks leger later overliep naar de « vijand » en deelnam aan de Brabantse Omwenteling, zoals gebeurde met de beruchte Waalse Charles de Loupoigne, en omdat zodoende een pagnot een patriot werd, is zelfs niet uitgesloten dat de naam ergens door een dubbele etymologie uit te leggen zou zijn.

Wij zetten nu een stap verder en stellen dat pajot de **bijnaam** geworden was, die, klaarblijkelijk door buitenstaanders, aan de bewoners van de streek gegeven werd. Conform de natuurlijke wet van slijtage en afzwakking van de betekenis der woorden, verloor die naam het scherpe van zijn oorspronkelijke pejoratieve connotatie. Het is dan ook pas achteraf, en van zijn onaangename bijklank ontdaan, dat hij door de eigen bevolking overgenomen is om zichzelf aan te duiden.

Een overtuigend voorbeeld van een soortgelijke evolutie is de reeds aangehaalde bijnaam voor Edingenaars van *Titje van Enge*. Het duidde schimpend, in de mond der bewoners van de omliggende Vlaamse dorpen, op het eigenaardig en moeilijk te begrijpen dialect der Edingenaars. Als eindstadium gingen deze laatsten de uitdrukking op hun eigen persoon zelf toepassen.

In het in 1865-1870 verschenen Algemeen Vlaamsch Idioticon van L. W. Schuermans komt, voor het eerst na D.G.'s werk, het woord *Pajottenland* voor. De auteur schrijft: “*De inwoners van het Pajottenland heten paiotten of payotters*”. De plaatselijke informant van Schuermans was eerw. P. du Bois, die, in zijn uitleg over de begrenzing van de streek, Aalst erbij telde. Dat het woord, conform de opzet van het werk, als een dialectale term lokaal bekend was, en dus nog niet in de beschaafde taal voorkwam, is voor ons veelzeggend. Het werd dus toen door het volk gebruikt, maar (nog) niet door geleerden. Zijn voorkomen, amper 20 jaar na het verschijnen van D.G.'s werk, wekt voor ons het sterk vermoeden op dat het niet helemaal aan hem zijn bestaan te danken heeft. E. Eylenbosch spreekt van *aanvaarden en ervaren, zelfs indien het om een denkbeeldige realiteit ging*. De twee termen dienen o.i. diachronisch omgekeerd.

Zo ontwaren wij een meer dynamische evolutie in het ontstaan van het woord Pajottenland, dat linguïstisch niet als een strikt genomen neologisme dient beschouwd. D.G. zal het zo maar niet uit zijn mouw geschud hebben. Het meest waarschijnlijk lag het reeds in de mond van de mensen, in de streek van Lennik waar hij geboren was en vaak vertoefde; een streek waar de bijnaam voor soldaat en vrijwilliger bij de inwoners meer voorkwam; overlevering ook uit de rumoerige jaren toen men veel militairen in het land had zien voorbijtrekken en waar het in 1798 er vrij erg aan toe was gegaan. Was er soms toch een latere beïnvloeding van het woord pajot door het bijkomend etymon patriot gebeurd?

Tot zover ons commentaar betreffende de betekenis van de diverse vooruitgeschoven basiswoorden voor het woord Pajottenland. Men mag er zich over verwonderen dat men voor dit etymologisch onderzoek zich niet voor de multiële spellingsvormen heeft geïnteresseerd, wat de andere klassieke richting in soortgelijk wetenschappelijke analyse is. E. Eylenbosch is de enige die in 1981 opmerkt dat « *tot voor enkele decennia het woord vrijwel uitsluitend met y geschreven wordt* ».

Men vindt inderdaad een reeks schrijfwijzen, die chronologisch als volgt voorkomen:

- Païot (in het lied der Patriotten anno 1789);
- Payottenland (D.G. 1845, Th. Poodt 1896, een nieuwsweekblad 1899, G. De Clercq 1917, Studentenclub Moeder Payottenland 1911, M. Peremans 1923, P. De Mont en J.F. Heymans 1924, L. Verhulst en J. Lindemans 1926, J. Brusselmans 1938, M. De Goeyse 1940, J. Delmelle 1966);
- Paiottenland, Paiotten, ook Payotters (L. W. Schuermans 1865);
- Pajottenland (woordenboeken van Verschueren 1937 en van van Daele 1991).

Wij menen in de evolutie van de schrijfwijze van het woord een overeenkomst te identificeren (met de onvermijdelijke overlapping) met de anderzijds theoretische evolutie: **i → ï → y → j**.

Oorspronkelijk kwam in een taal de spelling der woorden overeen met hun uitspraak. De spelling van de woorden onderging voortdurend wijzigingen. In de 16de eeuw zorgde Robert Etienne voor regularisatie van de Franse spelling, die toen al een heel stuk van de middeleeuwse afweek, door het inachtnemen van de etymologie der woorden. De linguïsten hebben aangetoond dat wijzigingen in de schrijfwijze grotendeels door de evolutie van de uitspraak uitgelokt zijn. In de 18de eeuw werd bv. de *s* van *pais* niet meer uitgesproken en, omdat de klinker *i* apart van de *a* uitgesproken werd, ging men op een nieuw schrijfteken, namelijk een trema (1762) op de *i*, beroep doen. In 1786 werd het woord *pays* geschreven.

Voor het woord Pajottenland is, zoals wij uit semantische overwegingen gezien hebben, de alternatieve etymon *paille* of *pays*. Zij komen respectievelijk van de Latijnse woorden *palea* en *pagus*, die op hun beurt enerzijds *paillot(te)*, anderzijds *pais* en *payot* gaven. De geschetste evolutie van de schrijfwijze van de *i*-klank en zoals die voor het woord Pajottenland voorkomt, spreekt, voor de afleiding ervan, in het voordeel van *pais*(1160). Het woord *paille* daarentegen heeft, sinds het gekend is in 1175, nooit zijn dubbele *l* verloren!

De *i* in *Païs* werd naderhand door een *upsilon* vervangen, een in het Frans nieuw gebruikte letter die, daar het een semi-klinker is, eens te meer een aanpassing van de schrijfwijze aan de uitspraak vertegenwoordigde.

Het opvangen van een vreemd woord in het Nederlands ging, zoals klassiek bij soortgelijke overnamen uit een andere taal, een nieuwe aanpassing van de schrijfwijze uitlokken. Het voorlopig niet opdringerige van de wijziging wordt door de bekende voorkeurspelling aangetoond. Het Nederlands had zich ondertussen grotendeels van de middelnederlandse *y*, als *ie* uitgesproken, ontdaan. Alleen in eigennamen en geslachtsnamen bleef ze nog gebruikt. Pas op het einde van het interbellum werd de *y* definitief door de *j* vervangen.

In de evolutie van schrijfwijze en uitspraak en het verband met de etymologie is het woord Pajottenland niet meer dan een voorbeeld van een algemeen verschijnsel. Het woord *sajet* (gesponnen wol) werd in Mnl. *sa(e)yet* geschreven. Het komt van het Frans *sayette*, verkleinwoord van het 13de-eeuwse woord *saie*, dat zelf van het Latijnse *sagem* is afgeleid. A contrario is het woord *travalje* (hoefstal), in Mnl. *travaelge* of *travaille*, een afleiding van het Franse *travail*, komend van *tripalium* (een marteltuig), waarbij de *j* de spellingsvorm van de semi-medeklinker *yod* is (zoals in *paille*, *soleil*) en nooit een *y* verving.

Besluit

De uiteenlopende etymologische verklaringen van het woord Pajottenland komen ons over als de kapstok waaraan de verschillende visies op de streek gehangen werden: een mytische (*patriot*), een folkloristische (*pajot*), een sociologische (*paillote*). Zij vormen tevens een schoolvoorbeeld van wat subjectieve interpretatie kan zijn.

What's in a name? De kennis van de namen leidt tot die van de dingen, zei Plato. Andersom doen nieuwe woorden hun intrede in een taal omdat nieuwe begrippen, ook een nieuwe realiteit, om een naam vragen. Zolang er voor de streek geen naam voorhanden was, kon zij ook in het algemeen bewustzijn maar vaag bestaan. Maar zodra het begrip begrepen werd, kreeg de naam gedaante. Vandaar de titel van dit hoofdstuk.

Men krijgt niet zo vaak de kans om de ontstaansgeschiedenis van een toponiem van « dichtbij » te volgen. Dat die van Pajottenland, nochtans niet meer dan anderhalve eeuw oud, tot heftige discussie leidde, stemt tot nadenken en moet ons tot bescheidenheid aanzetten in het moeilijk domein van de plaatsnaamkunde.

Conform een vaste regel werd aan een nieuw ontwaarde realiteit een naam gegeven, geput uit de woordenschat waarover de volksmens ter plaatse beschikte. Was het echt een persoonlijke bijdrage van D.G. geweest, dan had de lezer wellicht kunnen vernemen

waar de auteur de wortel van de naam - het etymon of lemma - had gehaald. D.G. moest het woord niet “*uitvinden*”; het lag voor de hand, toen reeds gezuiverd van zijn ongunstige connotatie. Immers, in die tijd stelde men zich nog niet zo scherp de vraag naar de oorsprong van plaatsnamen. Ook op dat vlak was D.G. een kind van zijn tijd.

De auteur heeft het woord op het nieuwe begrip - en zijn originele bijdrage ligt daarin - van een streek in wording geplakt. Een nieuwe plaatsnaam werd zodoende in het leven geroepen. D.G. is met zijn werk voor de verspreiding ervan ook de spreekbuis geweest.

Zeker stamt het woord *pajot* uit een gemeenschappelijk fonds, zelf een intiem geraakte vermengeling van gelijkkluidende stamwoorden. De volksetymologische uitleg, waarbij het woord aan *paille* (stro) verbonden is, is het zoveelste voorbeeld van de talrijke homoniemen voorkomend in onze taal, doordat éénzelfde wortel, samengesteld uit drie letters (in dit geval *paj*) vaak op verscheidene begrippen kan slaan⁵⁷. Wij onthouden niettemin de volkse uitleg in se als een volwaardig historisch gegeven omdat, al is zij onjuist, een interpretatie ons iets zegt over de mentaliteit.

6. De auteur en zijn werk

Een werk confronteren met de persoon van zijn auteur is zoeken naar een mogelijk verband van biografische aard. Zulk verband ligt niet altijd voor de hand, want zelf heeft hij dat meestal niet in woorden uitgedrukt. Wat in D.G.’s leven bracht hem tot het schrijven van zijn werk ‘*t Payottenland?* Wij menen het te vinden in de beroepswereld van de jurist, meer bepaald in zijn verhouding tot het Vredegerecht van Lennik.

De man was hierbij zeer nauw betrokken en stelde persoonlijk alles in het werk om de zetel van de instelling van Sint-Martens-Lennik, waar het oorspronkelijk gevestigd was, naar Sint-Kwintens-Lennik over te brengen. Dit gebeurde officieel door het K.B. van 8-3-1848⁵⁸. Toch kwam er in 1847 een voorstel om de hoofdplaats naar de oorspronkelijke plaats Herne terug te brengen⁵⁹. De Gronckel kocht nadien zelf het pand waar het gebouw, dat tevens gemeentehuis, school en schoolhuis zou herbergen, opgericht werd. Deze persoonlijke inzet mag als een vrij ongewoon feit beschouwd worden, en wijst op de verheven idee die hij zich van die gerechtelijke aangelegenheid vormde. Over het beperkte zicht van de dorpsentiteit heen, ging het om het territorium en de bevolking van heel het kanton.

⁵⁷ D.G. J. DE VRIES, *Etymologisch Woordenboek*, Spectrum Utrecht-Antwerpen, 1959, p. 14 en 15.

⁵⁸ 1795-1796 1995-1996. *200 jaar Vredegerecht ST.-Kintens-Lennik*, Kasteel van Gaasbeek, 1996.

⁵⁹ M. PEREMANS, *Thollembeek*, Brabantse Folklore, 1926, p. 52.

De instelling, het Vredegerecht, had in het begin zitting in de veelvuldige plaatsen, waar de lagere rechtbanken van het A.R. hun bevoegdheid hebben uitgeoefend. Dit legt uit hoe een kleine gemeente, namelijk Sint-Martens-Lennik, (waarvan de inwoners de spotnaam *boeren* of *pachters* droegen), welke de zetel van het Vredegerecht werd, voor activiteiten die voordien te Gooik, Gaasbeek en Vlezenbeek plaats vonden. Het overhevelen van St.-Martens naar St.-Kwintens dient in de lijn geplaatst te worden van de toenmalige progressieve hiërarchisering van de gerechtsinstellingen.

De specifieke opdracht van het Vredegerecht was (en is) de vrede in de gemeenschap, in het bijzonder onder de *plattelandsmensen* te vrijwaren. Het gebruikte middel hiertoe is de onderlinge verzoening tussen partijen, in voorkomend geval door het spreken van het recht. Deze essentiële functie werd soms door een niet-jurist waargenomen, zoals in Lennik tot in 1846 gebeurde.

Het gerechtelijk kanton Lennik telde, sinds de fusie met het kanton Herne in 1822, ongeveer dezelfde gemeenten als het gelijknamig kieskanton ook nu telt (Fig. 33). Het Pajottenland, zoals D.G. het afbakende, maakt er a.h.w. het hart van uit, al overschrijdt zijn territorium de grenzen in de vier windstreken. E. Eylenbosch had het vastgesteld, maar zonder het te interpreteren: het Pajottenland strekt zich uit over “heel het kanton Lennik, delen van de kantons Asse en Halle en een stukje van het kanton Anderlecht”.

Onze hypothese is dat D.G. in zijn creatief denkproces van het toenmalig administratief kantonaal begrip uitgegaan is, om er een nieuw begrip op te bouwen, ditmaal geografisch van aard en uitgebreid tot aan Dender en Zenne. Wij menen hierbij dan ook te mogen spreken van een intellectuele sprong. In zijn geest is hoogst waarschijnlijk het vertrouwd idee van het territorium van het kanton als de voorafschaduwning en als een voorbode geweest van het idee van de streek. Met het voorstellen van het Land van Gaasbeek als de bakermat van de streek, heeft hij er echter, historisch gezien, een verdraaide interpretatie aan gegeven.

Het herstellen van de Romeinsesteenweg, van noord tot zuid de slagader van heel de streek, bezorgde de streek haar geografische eenheid terug die ze met de tijd verloren had, en droeg zeker bij tot het concipiëren van het begrip Pajottenland.

D.G. zei van zichzelf: je suis un payotte, un paganus, un païen⁶⁰. Deze weinig bekende bekentenis, medegedeeld aan de o.a. naar de ethnologie gerichte Waalse schrijver Edouard Picard (1836-1924) bezorgt ons de sleutel tot de diepere interpretatie van D.G.'s werk..

⁶⁰ Ed. PICARD, Bull. Touring Club de Belgique, XIV, nr. 12, 1908, pp. 15-86.

“Ik ben een plattelandsmens” (paganus betekent bij Cicero (106-43 voor J.C.) dorpsinwoner) was inderdaad nog nooit gehoord, in een maatschappij die alleen oog had voor de steden. Meer nog, de uitspraak was uitdagend: een ware donderslag was zij... maar in de woestijn. Want die woorden, zelfs indien men ze zou gehoord hebben, zou men niet begrepen hebben. Ze maken van D.G. een volwaardige romanticus. Zijn werk is een belijdenis van de eigen innerlijke aard, van de identiteit. Het is de verwoording van een ervaren spanning, van een belevenis. Zij komt ons dan ook voor als de verantwoording van zijn werk.

In tegenstelling tot de meeste intellectuelen is hij van de streek nooit lang weggebleven, zelfs indien hij, in verband met zijn beroep en zijn functie van provinciaal gedeputeerde, te Brussel over een tweede verblijf beschikte. Al eeuwen was de vlucht van de meesten naar de stad aan de gang. Zo bv. stond André Maes (1515-1573), alias Andreas Masius, als Masius Bruxellanus, en niet als Liniacus, bekend, op dezelfde wijze als men van een Erasmus van Rotterdam sprak. A. Masius heeft trouwens nooit één enkel woord over Lennik geschreven⁶¹. Hoeveel lokale biografieën zitten niet volgepropt met namen van vermaarde mensen die ter plaatse alleen geboren zijn, en waarmee historici het verleden van een dorp, vooral van een stad verbloemen⁶²?

Van het algemeen verwaarlozen van de streek van herkomst was D.G. dus moedig en resoluut afgestapt. Indien men voor het ontstaan van de meeste literaire werken met reden naar een persoonlijk opgedane psychologische ervaring zoekt, geldt dit nog meer als het om een eerste (of een alleenstaand) werk gaat. D.G. was dus niet verlegen noch beschaamd over de (arme) streek waar hij geboren werd en gedeeltelijk gevestigd bleef. Met voornoemde uitleg menen wij voor een deel te hebben geantwoord op de opmerking van E. Eylenbosch, dat “de beweegredenen en bedoelingen nog steeds niet opgehelderd zijn”.

Werd er soms in zijn hoofdstedelijke entourage met zijn landelijke gehechtheid geschimpt, zodat hij, zich richtend tot die kringen, zichzelf enigzins verloochende en zijn werk als een *écrit humoristique* liet doorgaan?

Wij noteren nochtans dat D.G.’s interesse in de loop der jaren veranderde. Het verschijnen van ‘t Payottenland in 1845, met herdruk in 1846 en 1852, het overhevelen van het Vrederecht naar St. Kwintens in 1848, zijn brochure over de ontginning der heidegronden in 1848, het bouwen van het Vrederecht te St.-Kwintens in 1852, alle getuigen zij, in deze periode van zijn leven, van zijn bezorgdheid voor het platteland.

⁶¹ J. VERCRUYSE, E.S.B., 1972, p. 444. Het treurvers dat hij bij Erasmus’ dood schreef ondertekende hij nochtans met de woorden *per Andream Masiium Liniacensem* (M. VAN LIEDEKERKE, *Pajottenland*, o. c., p. 82).

⁶² J. REYGAERTS, o. c., II, pp. 112-113.

Nadien zien wij die naar een andere richting overslaan. Het werd de tijd van zijn brochure over de uitbreiding van Brussel in 1853 en in 1865 die over de sanering van de lage Brusselse buurten aan de oevers van de Zenne. Niet toevallig in zijn jonge jaren, de jaren van de meest originele schepping, was het dat hij zijn werkje ‘t Payottenland ten beste gaf. Zijn volle aandacht, in het begin op het platteland gericht, werd dus door de problematiek van de uit haar voegen barstende hoofdstad opgeëist. De nazaten van de familie de Gronckel die er vandaag wonen, zijn er, in de lijn van de voortschrijdende romanisering van de stad, volledig verfranst. De ommekeer meegemaakt door de auteur zelf zou wel voor een deel de lange “rijpingstijd”, zeg maar de vertraging, bij de erkenning van het begrip Pajottenland kunnen uitleggen.

Een andere, even belangrijke motivatie voor D.G.’s werk heeft met de taal te maken. Dit was de stelling van J. Lindemans en van E. Eylenbosch die de auteur als “vurig Vlaamsgezind” aanziet. Enkele kanttekeningen zullen ons van deze visie overtuigen. Hier komt opnieuw het beroepsleven van D.G. ter sprake. Jacques Maeck bekleedde de functie van vrederechter te Lennik van 1812 tot 1817. Was het als persona non grata in de Hollandse periode en in verband met zijn francofilie, dat hij toen ontslagen werd? Dat hij op 14 oktober 1830 opnieuw in functie treedt en zijn (ook afgezette?) voorganger opvolgt, en dat op het Vredegerecht het Frans geleidelijk en volledig het Vlaams gaat verdringen, moet o.i. dit vermoeden bevestigen. J. Maeck bleef in functie tot in 1846, terwijl D.G.’s boek ten laatste in 1845 geschreven werd; in de tijd dus van het verdringen van de volkstaal.

Het gebruik van het Frans was niet alleen een kwestie van gebrek aan eerbied tegenover wie met het gerecht te maken had. Het gevaar van een onnauwkeurige weergave van de schakeringen in de volkstaal in de akten was reëel. Het gebruik van het Frans verhoogde vooral de drempelvrees voor de vragende partij, wat het tegenovergestelde was van die bedoeling van de gerechtelijke instelling.

Het boek van D.G., geschreven tijdens de ambtsfunctie van J. Maeck, is enigzins een protest tegen de toegestane, zagezegde administratieve “taalvrijheid”, toegepast in de streek (zie boven). Aan de uitlating “*je suis un paysan*” dient dan ook “*flamand*” toegevoegd.

De taal van de auteur is wat gebrekkig, maar lijkt gezuiverd van de talloze gallicismen die de geschriften van die tijd vaak ontsierden. De gebruikte spelling is nog de oude. De spellingscommissie, die voor de eenheid van taal voor Noord en Zuid opteerde, had pas in 1844 het licht gezien. De gebruikte spelling is nog de oude. De commissie spelling had pas in 1844 het licht gezien. Het opschrift op zijn graf te Lennik staat er in het Nederlands, in tegenstelling met de zo vaak voorkomende Franse opschriften bij de burgerij van het Vlaamse land.

Het werk van D.G. plaatsen wij nog breder in het kader van de eerste stappen van de Vlaamse Beweging, ontstaan in 1830. Toen was zij nog een “defensieve taalbeweging, toegespitst op het behoud van eigen taal en volksaard, had zij nog niet de aandacht gericht op de socio-economische toestanden en was zij nog niet tot politieke strijd overgegaan. De Beweging werd op gang gebracht door elementen uit de hogere burgerij, die met de massa contact behielden”. Was dit niet het geval voor advocaat D.G.? In dit eerste stadium waren er drie groepen, waaronder de Gentse groep er één was, rond J. F. Willems en dokter F. A. Snellaert. Zij waren in hun hart Groot-Nederlanders en Orangisten en daarmee waren traditioneel hun vrijzinnigheid en hun liberale gezindheid eng verbonden. In 1849 was het ook te Gent dat het Eerste Nederlands Congres plaats vond⁶³. Het Gents liberaalgezind orgaan *Den Vaderlander*, waarin D.G.’s werk verscheen, was de spreekbuis van de Gentse Orangisten.

Moet een persoonlijke uitlating zoals “*un écrit humoristique*” soms niet als een subtiele uiting van autocensuur ten gerieve van het Franssprekend milieu geïnterpreteerd worden? In West-Brabant bleek de taalcontroverse immers op een laag pitje te branden. Of D.G. het Vlaams petitionnement van 1840 ondertekend had is meer dan onzeker. De idee werd gelanceerd door de Gentse flamingantenkring om het wettelijk gebruik van het Nederlands in rechterlijke en administratieve aangelegenheden te verkrijgen en werd weldra door de Antwerpse en Leuvense kringen gevolgd. Uit een 170-tal gemeenten van het Vlaamse land kwamen er handtekeningen op de 214 ingezonden petitie. Op provinciaal vlak werd enige beperkte uitslag voor Oost-Vlaanderen en Antwerpen verkregen, niets in Brabant, terwijl Brussel (en wellicht het Pajottenland) vrij onverschillig was gebleven⁶⁴.

Wij kunnen niet nalaten de wijze waarop D.G. het Pajottenland waarnam te vergelijken met die van J.F. Heymans, verwoord in zijn toespraak van 1924. Ook bij deze laatste komt de plaats Lennik naar voor. De man die “*durfde wat een ander niet durfde, moedig tot op het voortvarende af*”, bracht a.h.w. in de Gentse francofiële universiteit en in deze plechtige omstandigheid de boodschap van een plattelandsstreek van boeren, die strede voor hun bestaan en bedreigd waren in hun taal.

Van D.G. zegt men dat hij het Pajottenland “*uitgevonden*” heeft. Stricto sensu is dit zeker onjuist. Correct ware te spreken van “vinding” van de streek, in de zin van het klaar inzien van zijn bestaan.

⁶³ Fr. VAN DER ELST, *De Vlaamse Beweging*, Centrum voor Brabantse Geschiedenis, 1981.

⁶⁴ Encyclopedie van de Vlaamse Beweging, Lannoo, 1972, pp. 1239-1241. Zelfde bron voor hoger citaat.

Voor wat de inhoud betreft, heeft D.G. met zijn werk een intellectueel product geleverd, in de lijn van het vrij onderzoek. Daarmee wordt bedoeld het zoeken naar een waarheid, omhuld in de waas van verkeerde voorstellingen. Zo mag men zeggen dat het begrip Pajottenland een ver kind is van de 18de-eeuwse Verlichting. Hierdoor krijgt de opdracht van D.G. aan Th. Verhaegen een uitzonderlijke betekenis. De religieuze zinspelingen in het werk passen in een tijd waar de Vrijmetselarij niet tegen de godsdienst gekant was, alleen tegen het misbruik ervan (Th. Verhaegen was trouwens protestant). Op D.G.'s grafsteen op het kerkhof van Sint-Kwintens-Lennik staat het opschrift: “*Bid voor de ziel*” gebeiteld. Het gaat weliswaar om een grafsteen die door de gemeente, uit erkentelijkheid, geschonken werd.

In het vrijzinnig-liberaal milieu waarin D.G. leefde, dienen nog, voor en na hem vernoemd: Giuseppe Arconati, heer van Gaasbeek en medestichter van de Vrije Universiteit Brussel, Charles De Coster, die Tijl Ulenspiegel als een liberale vrijheidsheld voorstelde, en Markiezin Arconati-Visconti, die het Gaasbeeks kasteel in neo-renaïssancestijl liet restaureren; wars van de oorspronkelijke gotische stijl, uit een verder verleden, verkoos zij die nieuwe strekking, die haar en haar architecten na aan het hart lag⁶⁵.

In tegenstelling met Cicero's oorspronkelijke betekenis van landsman, gebruiken Tertulianus (150-222) en Hiëronymus (347-420) het woord *paganus* in de latere historisch geëvolueerde zin van “niet bekeerde”. De betekenis die D.G. aan “paganus” geeft, zou wel in het midden kunnen liggen, tussen de twee vermelde betekenissen in. De Vrije universiteit Brussel werd in 1834 gesticht en D.G., die op dat ogenblik achttien was, moet er één van de eerste studenten geweest zijn.

Dat hij “zijn machtspositie en zijn invloed aanwendde om de oprichting van het Vredegerecht in Sint-Kwintens-Lennik tot stand te brengen”, heeft o.i. met het feit te maken dat hij waarschijnlijk tot de Loge behoorde. In zijn werk vertikt hij het over de belangrijke plaats van de religie in de mentaliteit van de streek ook maar iets te zeggen; terwijl de veroordeling van Egmond en Horne door de fanatiek katholieke Filips II dik in de verf wordt gezet, en zelfs als een climax in de geschiedenis van de streek wordt voorgesteld.

Wat de opgewekte toon van het werk betreft, door de auteur zelf als “*écrit humoristique*” getypeerd, komt er licht in de duisternis als men iets afweet van zijn karakter. Van zijn afstammelingen vernemen wij dat hij gekend stond voor de humor die hij aan de dag legde; hij paste die toe, zelfs bij het bepleiten van rechterlijke zaken:

⁶⁵ B. GOOSSENS, *Het verleden herbouwd*, Gasebeca, XX, Gaasbeel, 1999, pp. 36, 75 en 77.

werkelijk een zeldzame kunst⁶⁶. Onder de hem aangewreven “*mystificatie*” dient men dan niet het verzinnen uit het loze te verstaan, maar de lichtere vorm gegeven aan een ernstig pleidooi, wat E. Eylenbosch bedoelt met het door hem gebruikte woord “*tweespalt*”.

Besluit

Conform de verruimde opvatting van de Critique Nouvelle en in navolging van de Franse semioloog Roland Barthes (1915-1980), peilden wij naar de betekenis van het literaire werk. Zo kan men aantonen dat de tekst van D.G. multiële netten van betekenis bevat en dat daarin het bewuste en ook het onderbewuste van de auteur een aanzienlijke rol speelt. Deze zijn: het scheppen van een modern nieuw begrip, het wikkelen ervan in een historisch-mythische context, het opkomen voor het toen nog niet erkend landelijk milieu, het partij kiezen voor een beknotte taal- en cultuurgemeenschap, het geheel oversprenkeld met een lichte humor, die, om de toon van een pamflet te vermijden, de boodschap verteerbaar moet maken.

De kritische uitlatingen van diverse commentatoren over dit werk hebben ieder slechts een bepaald aspect ervan in het licht gesteld. Het definitief antwoord op hun overblijvende vragen komt van het samenbundelen van de multiële betekenissen verrat in het werk.

Onze interpretatie van D.G.’s werk, namelijk die van een ernstig bedoeld betoog, berust op het conform zijn met de volgende algemeen aanvaarde onderzoeksprincipes⁶⁷:

- de alternatieve hypothese van fantasie wordt door de analyse weerlegd;
- alle gebruikte woorden en uitdrukkingen vinden een uitleg die met onze thesis compatibel is;
- de interpretatie past in het kader van de toenmalige kennis van het milieu;
- de diverse aangesneden themata en het onderling verband tussen de verschillende hoofdstukken vormen een sluitend geheel.

De interpretatieve hypothese van een moedwillig opgezette mystificatie weerstaat dus aan geen kant aan het onderzoek volgens voornoemde criteria.

Wij staan voor het werk van een vrij jonge auteur. De idee die het vooropstelt - het bestaan van het Pajottenland als streek - dient, liever dan het eindpunt van een

⁶⁶ Mededeling van Mw Charles de GRONCKEL, Brussel.

⁶⁷ R. PREVOT, *Nostradamus le mythe et la réalité. Un historien au temps des astrologues*, Parijs R. Laffont, 1999, pp. 49, 52, 62 en 68. In dit werk weerlegt de auteur de sinds eeuwen vermeende voorspellingen en toont aan dat Nostradamus eigenlijk als een knappe historicus dient beschouwd te worden.

uitgewerkte gedachtengang, als een eerste schets beschouwd te worden. Het was niet het resultaat van een inductief proces, steunende op multiële, verspreide gegevens, zoals gebeurt bij het opbouwen van de geschiedenis van een streek. Het ligt dicht bij het verhaal, ineengezet door het aanhalen van losse historische gebeurtenissen en feiten. Daarom vindt men er ook geen kritische verdediging van de aangenomen stellingen, zoals o.a. blijkt voor wat de afbakening betreft. De bezorgdheid van de auteur was van pedagogische aard. Het is een klus de lezer een totaal nieuw begrip bij te brengen. Het middel daartoe was de aangepaste literaire vormgeving.

7. Een mythe

Met D.G.'s werk gebeurde er veel meer dan alleen het verschijnen van het woord Pajottenland. Elke groep mensen heeft er nood aan zichzelf met een specifieke identiteit te vereenzelvigen. Vandaar dat de mens niet kan leven zonder symbolen en mythen⁶⁸. Een mythe is voor een stad of een volk, een gezamenlijke voorstelling, waarbij meestal uitgelegd wordt hoe en dankzij welke held of koning zij ontstaan zijn. In de inhoud ervan vindt men het bekampen van of zegevieren over een gemeenschappelijke wrede vijand. De inhoud van een mythe is geen zuiver verzinsel, maar berust op een werkelijk gebeuren, vervormd in de zin van een verheerlijking. Overbekend voorbeeld is de Ilias, het mythisch gedicht van Homeros, waarvan de materiële realiteit waarop het berust, door de archeologische ontdekking van de stad Troje aan het licht werd gebracht. Zelfs indien het uitleggen van een mythe ondankbaar werk is, omdat het een mentale voorstelling ontrafelt, is het niet afbrekend; het is door zijn ontleding beter doen begrijpen hoe een begrip, met rationele en irrationele elementen samen, opgebouwd is.

Op zichzelf legt deze hunkering naar identiteit voldoende de bijval uit die het nieuw begrip Pajottenland te beurt viel. De streek die in de eerste helft van de 19de eeuw, door het uiteenvallen van de oude politieke structuren, een soort van no man's land geworden was, ontroofd van de lokale heren, had met D.G. voor zijn erkenning een begin van geschiedkundig verhaal ten geschenke gekregen. Wij durven de geografische afzondering, eigen aan het Pajottenland, en het mentaal beeld dat eraan verbonden is, met de mythe van Atlantis van Plato en met die van Utopia van Thomas More (1516) vergelijken; waren beide mythische eilanden niet een beetje een isolaat?

Mythen worden door schrijvers en historici in het leven geroepen, onderhouden en vaak tot verdere ontwikkeling gebracht. Betekent het woord legende niet « wat moet gelezen worden » ? Een volk heeft zulke tussenpersonen nodig. Wat in 1838 dankzij H.

⁶⁸ A. MORELLI e.a., *Les Grands mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*, Brussel, 1995, p. 287.

Conscience en zijn Leeuw... , met Vlaanderen gebeurde, gebeurde op het gebied van de mentaliteit met het Pajottenland, maar op een meer bescheiden en zeker meer progressieve wijze.

Historici hebben aangetoond dat het Duits nationaal gevoel in het begin van de 19de eeuw eerst alleen een elite bezielde en dat het een idee van filosofen en schrijvers was, verspreid door het selectief middel dat toen de pers nog was. Voor het versgebakken België was het niet evident om zich het nieuwe begrip natie eigen te maken; en in deze context moet het nog minder evident geweest zijn om de idee van een nieuwe streek en van een volk dat haar eigen is te lanceren en te verspreiden.

Men kan twee verschillende aspecten onderscheiden betreffende de mythe Pajottenland in haar verband met D.G.'s werk.

Een eerste zit bij D.G., toen het Pajottenland als streek nog niet bestond, in het vrij wazige van wat wij zijn “voorgeschiedenis” mogen noemen. Elementen hiervan waren: de Romeinsesteenweg en de vroege menselijke implanting, het deelnemen van de plaatselijke heer uit het eerste geslacht van Gaasbeek in de oorlog van Brabant tegen Grimbergen; later het stichten van de heerlijkheid Gaasbeek door de graaf van Leuven, zijn deelnemen aan de roemrijke slag van Woeringen; nog later de epische machtsstrijd tussen de heer van Gaasbeek en de Brusselaars; ten slotte de veroordeling van Egmond en Horne. Niet onschuldig was de betekenis van het verhaal in de laatste gebeurtenissen, waarbij de veroordeelden de slachtoffers waren van overdraagzaamheid.

Normalerwijze is het de belangrijkste stad die het best als symbool van een streek aangehaald wordt. Hier kon dat gewoon niet. Liever ook dan aan de streek een administratieve hoofdplaats toe te kennen, welke toch moeilijk Sint-Kwintens-Lennik kon zijn, werd voor haar door D.G. de symbolische verdedigingsburcht, dat het Gaasbeeks kasteel is, bedacht.

Speelde de Brabantse Omwenteling een rol in de plaats toegekend aan het Pajottenland?.

Welke, de plaats van de Boerenkrijg? Wij denken in het bijzonder aan het vallen te Herne op 27 oktober 1798, onder het geschut van het Franse leger, van een 300-tal *jongens opgestaan voor outer en eerd*. Bezegelde deze gebeurtenis het martelaarschap dat een mythe nodig heeft om zich een weg te maken en zich te ontwikkelen? Het antwoord luidt ontkennend. We gaan die droeve slachtpartij toch niet met de zege van 11 juli 1302 vergelijken! Van dat nochtans historische gebeuren is het antwoord eenduidig: uit die in diskrediet geraakte kortstondige opstand, kon onmogelijk een mythe gegroeid zijn In 1845 zat de Boerenkrijg nog volledig in de doofpot en werd er pas in 1853 door H. Conscience uitgehaald. De plechtige herinnering eraan werd maar

een laatkomertje, trouwens bedoeld om een gebeurtenis in een bepaalde politieke context te recupereren.

In zijn toespraak als ere-rector van de universiteit Gent in 1924, wist J.F. Heymans uitdrukkelijk te zeggen dat er in de volkslagen van de streek over het Gaasbeekse slot, de Franse Omwenteling, de slag bij Waterloo, noch over de Belgische Omwenteling weinig of niets in de mondelinge overlevering bewaard was; de Boerenkrijg wordt door hem zelfs niet vermeld⁶⁹. In Bijlage VI over de Boerenkrijg wordt uitgelegd waarom die strijd in het Pajottenland niet in het ontstaan van een mythe uitmondde en waarom hij dan ook niet kon bijdragen tot de ontwikkeling van het begrip Pajottenland.

Het verhaal in D.G.'s werk gaat begrijpelijkerwijze niet verder dan de 16de eeuw, omdat er nadien in de streek geen noemenswaardige historische gebeurtenissen plaatsvonden.

Oorspronkelijk kwam, zoals gezegd, de figuur van de pajot niet overeen met die van een held. Hij is een (keuter)boer. Van hem wordt, in het kader van de legende verbonden aan de streek, een stuk minder gesproken dan over het landschap.

Kortom, op de toenmalige toestand van de streek of op de gebeurtenissen van de laatste eeuwen kon D.G. geen beroep doen om er een geestdriftig beeld van op te hangen. Zo was hij genoodzaakt om zich tot een verder verleden te wenden. Typisch aan een verhaal met mythische allure, is zijn episch discours, en, ermee gepaard gaande, het breedvoerig taalgebruik; en daarop hebben we reeds gewezen in de bespreking over de vorm van het werk. Nogmaals verwijzen wij naar de zonderlinge verwoording van D.G.'s opdracht aan Theodoor Verhaegen, sprekende van "*écrit humoristique*", slaande op de vorm, niet op de inhoud, wat tot de verkeerde interpretatie aanleiding gaf. Het is o.i. uit te leggen door het optreden van het irrationeel element in het verhaal, dat enigzins als mythisch overkwam.

Een mythe wordt niet alleen bijgebracht; zij gaat zich, door bemiddeling van het betrokken volk, ontwikkelen.

Wij hebben het geografisch-historisch relevante ervan aangetoond. Het is in feite het door D.G. niet rechtvaardigen van zijn grenzen dat tot de interpretatie van fantasie aanleg gaf. Deze leemte lag nochtans in de geest van de tijd, een tijd waarin weinig aandacht aan aardrijkskundige gegevens geschonken werd. Van een mythe heeft de streek der Pajotten, het Pajottenland, vandaag in de geest van velen, de onnauwkeurigheid van zijn grenzen behouden. P. Borremans verwoordt het op ondubbelzinnige wijze: "*Het behoren tot het Pajottenland heeft namelijk meer te maken*

⁶⁹ M. VAN LIEDEKERKE, *o. c.*, p. 151.

met gevoelselementen, dichtelijkheid ... dan dat het gebaseerd is op tastbare, zakelijke factoren". Duidelijker kan 't niet gezegd worden.

Ook het vandaag nog steeds aanhalen van de memorie van De Gronckel en de herinnering aan zijn baanbrekend werk, blijven het mythisch element voeden; maar op paradoxale wijze: meer door de historisch-literaire aard ervan dan door zijn merkwaardige inhoud: het in leven roepen van een streek.

Noteren wij die eigenaardige tegenstrijdige houding: enerzijds het nog steeds ontkennen van de betekenis van D.G.'s werk, anderzijds het weelderig floreren in de streek van de Bruegelse mythe (zie Bijlage IX). De mythe van het Pajottenland heeft namelijk een verschuiving in haar inhoud gekend: van het zingen van een rumoerig verleden naar de lofzang over zijn landschap en over de mensen die er leefden. Het is een soort boerenpsalm geworden.

Besluit

De Gronckels werk werd en wordt uitsluitend in zijn denkbeeldige hoedanigheid van literaire schepping beschouwd. Men ziet er de constructie van een streek in, zoals het gebeurde met het jonge België. Is het redelijk staande te houden dat het begrip van een streek zich op zulk een broze basis heeft kunnen ontwikkelen? Wij menen dat dit proces alleen mogelijk werd door het feit dat de geopperde idee op een geografisch-historische werkelijkheid berustte.

Historische gebeurtenissen meegemaakt in de streek waren in de vergeethoek geraakt. Door zijn werk, met voor zijn lezerspubliek de aangepaste literaire vorm, creëerde D.G. een nieuw begrip dat de nodige uitstraling zou genieten. Dit kon zich alleen voltrekken dankzij het aanvaarden van het voorgesteld begrip. Is hier een soort mythe ontstaan, dan is het wel achteraf. Daardoor ging de naam van de streek het, na enige tijd, halen.

Wij spraken van "een volk in onbewuste verwachting van identificatie". In de plaats van een schepping uit het niets, kan men D.G.'s werk zien als een verwoording van een diffuus gevoel dat nog geen naam had. De functie van D. G. vergelijken wij met die, waargenomen in de fotografie door het ontwikkelen van de voordien belichte filmplaat. Deze visie sluit aan bij die welke men nu over het ontstaan van mythen overhoudt, nl. dat de vormgeving secundair is aan het aanwezig zijn van een gemeenschappelijk mentaal erfgoed. Van D.G.'s werk kan men daarom zeggen dat het "op zijn tijd" kwam.

8. Algemeen besluit

Het boek van D.G. is wellicht geen literair hoogstandje; J. Lindemans spreekt zelf van een « *vrij onbenullig boek* ». Het is nochtans, niettegenstaande zijn bescheiden omvang, een belangrijk werk, dat jammer genoeg niet als dusdanig erkend werd. In deze eeuw werd het a.h.w. opnieuw bovengehaald, maar het kwam niet volledig tot zijn recht, omdat het niet aflatende afbrekende kritiek onderging. Is het gebrek aan empathie voor de grondlegger van het begrip Pajottenland en de houding van de commentatoren van het werk niet vreemd, terwijl zij er duidelijk interesse voor voelden?

De kernvraag draait rond de eigenlijke aard van de streek, haar natuur, voor zover daarmee, niet haar dominerende trek van platteland bedoeld wordt, maar haar “niet spontaan” ontstaan. Dit ligt nochtans nog een heel stuk verwijderd van een kunstmatig willekeurig ineensteken. E. Eylenbosch ziet in het herschikken van zoveel na het A.R. “losgekomen” dorpen in een nieuw geheel, het verenigen van de oude Landen van Edingen en van Gaasbeek. Wij vermoeden dat D.G., afziend van elke referentie naar het verleden, tot het idee van een omsluitende streek is gekomen door de vereniging van de “landstreken” (kantons) Herne en Lennik, die van overheidswege rond 1822 plaats vond. Dit blijkt een heel stuk realistischer dan te denken dat hij de gedachte zo maar uit zijn hoge hoed getoverd zou hebben.

Aan een geheel dat als een wazig, niet geïdentificeerd isolaat voorkwam gaf D.G. een gedaante. Het Pajottenland is als een nieuwe, geografisch-coherente streek ontstaan. De auteur stelde ze in aangepaste literaire vorm aan zijn streekgenoten voor. Hij schonk haar een naam en stak haar, met het bezorgen van haar haast vergeten verleden, een hart onder de riem.

Is het laatste woord over D.G.’s werk hiermee gezegd? De interpretatie welke diverse auteurs voorstelden voldeed hen niet volledig; zij voelden aan dat er enige onzekerheid bleef bestaan. Voor E. Eylenbosch blijft de hamvraag: “*hoe kon deze literaire fantasie à terme leiden tot een erkende realiteit?*” Wij keren de vraag in haar bewoording om: hoe was het mogelijk geweest dat een zuiver literaire fantasie ooit tot een werkelijkheid zou geleid hebben?

In het voorhouden van een mythe is D.G. echter maar gedeeltelijk geslaagd. Nog meer dan een legendarisch verleden, had een volk in de Nieuwste Tijd een volwaardige geschiedenis nodig. Om zich een identiteit te kunnen opbouwen, vraagt het naar de reële uitleg van zijn ontstaan. Hoe had D.G., in deze opdracht die hij zichzelf oplegde, volledig kunnen slagen? Niet van een glorierijk ontplooiingsproces van een streek kon er voor het Pajottenland sprake zijn, alleen van een zich terugtrekken en zich bescheiden afzonderen van de omliggende wereld.

Met deze studie menen wij te hebben bijgedragen tot een beter begrip van een nog steeds vaak aangehaald werk. Hiermee komt de memorie van zijn auteur, J. Fr. de Gronckel, wellicht in een gunstiger daglicht dan tot nu toe het geval was.

Wij willen afronden over het onderwerp van het Pajottenland als concept wat erop neerkomt na te gaan welk verschijnsel als diepere eigenschap van de streek mag beschouwd worden. M. Franssens vindt geen eenduidig antwoord en vertoont de streek een amalgaam van specificiteiten. De methode gebruikt door de auteur bestaat erin te onderzoeken op welk vlak de diverse uithoeken van de streek verschillen van de aangrenzende geïndividualiseerde streken. Noch de oude prinsdommen en provincies, noch de waterbekkens, noch de bodemgesteldheid, noch het landschap- en nederzettinspatroon kunnen samen voor Noord, Zuid, Oost en West weerhouden worden. In de streek is de bevolking voor de multipele diensten aangewezen op de diverse aan de rand van de streek liggende steden. Dit is een gevolg van het ontbreken van grote invalswegen. Door de slechte ontsluiting is en blijft ze haar plattelandskarakter bewaren. Vooral de grootstad Brussel heeft de streek afgeroomd, wat de ontwikkeling van kleinschalige dorpskernen tegenging⁷⁰.

De stelling van de auteur dat het Pajottenland een creatie van de 19de eeuw is komt ons als onjuist voor, al heeft die bepaalde eeuw zeker tot de achterstand bijgedragen. Er is meer: het aanleggen van nieuwe wegen in de eerste helft van de 19de eeuw kon de negatieve evolutie niet verhinderen. De vergelijking met het van de hoofdstad afgelegen Hageland (zie verder) wijst dat de bewering dat “het Pajotteland een bijproduct van het Brussels fenomeen is” overdreven is. Het Pajottenland was, met zijn eigen trekken, als streek veel vroeger ontstaan, zelfs indien het identiteitsgevoel bij de bevolking zich toen nog in de kinderschoenen bevond.

9. Psychologisch profiel van de Pajot

De mentale eigenschappen van een volk volgen voor een groot deel de wetten die ook de vorming van het karakter van een individu bepalen; zij zijn het gevolg van al het meegemaakte in het verleden, bewust of onbewust. Daarom zegt men dat ieder volk het kind is van zijn geschiedenis.

De nadruk werd gelegd op de geografische afzondering die de streek als dusdanig deed ontstaan, en die hand in hand ging met de toenmalige socio-economische toestand van haar mensen. De moeilijkheid om de producten van de landbouw op de

⁷⁰ M. FRANSSENS, *Het Pajottenland als streekconcept voor ruimtelijke ontwikkeling*, in Verslag van de Algemene Jaarvergadering (24 april 2003) van Het Regionaal Landschap Zenne Zuun en Zoniën, Gaasbeek.

buitenmarkten te verhandelen, veroorzaakte er, samen met de crisis van de huisnijverheid, algemene verpaupering.

Wij zullen verder uitleggen hoe deze toestand, in een streek met bijzonder vruchtbare bodemgesteldheid, het eindpunt was van een lange evolutie, een ommekeer tegenover de voorafgaande bloeiperiode. Overbevolking had versnippering van de grond veroorzaakt. Men trachtte die toestand het hoofd te bieden door er een uiterst gediversifieerde landbouw te beoefenen en door zich creatief aan te passen aan steeds evoluerende noodwendigheden. Daar was zeker veel moed en hardnekkigheid voor nodig. In deze ongunstige economische context is het dat het karakter van de mens in de streek zich vormde: verbeterd, zelfs zwijzaam.

Wij toonden aan dat het Pajottenland, zeker in de 19de eeuw, op sociologisch vlak een verarmd geraakte streek geworden was. Dit drukte een bijkomende stempel op het karakter van de Pajot: zijn bescheidenheid, beter gezegd zijn onderwaardering, zijn eigen aan een sociale randsituatie. Aan de woorden van D.G. *je suis un payotte, un paganus, un païen*, d.i. alles behalve een stadsmens, maar een boer, beantwoordde een eeuw later de verbitterde gerapporteerde uitlating *Wij zijn fossemannen, anders niks* van hen, onder dat volk, die noodgedwongen mijnwerkers geworden waren⁷¹.

Het zo graag en zo vaak refereren aan de Bruegeliaanse uitbundigheid wijst naar een ander luik van het beeld van de Pajot, dat nochtans van dichterbij moet worden bekeken. Het verwijst naar de benamingen van “grappige” en “Boeren-Brueghel”, gebruikt in 1604 door Karel Van Mander in zijn *Schilder-Boeck*. De correcte kunsthistorische waardering van Pieter Bruegels werken is vrij recent, en wel sinds het baanbrekend werk van R. van Bastelaer en Hulin de Loo van 1907.

Het misverstand omtrent het werk van Pieter Bruegel draait rond de afstand tussen wat men te zien krijgt en hoe het dient geïnterpreteerd te worden. De conservator van het museum Mayer-van den Bergh Jos De Coo schrijft: “*De vergissing is groot en verspreid dat Brueghel de schilder zou zijn van smul- en braspartijen en van onbehouwen zeden*”. A. Vermeulen had zich reeds heftig verzet tegen de visie van Felix Timmermans, voorkomend in zijn werk *Pieter Breugel, zo heb ik u uit uw werken geroken* (1928), een visie die onder het volk algemeen verspreid geraakte. De criticus heeft het over het verkeerd “*folkloristisch kermis-Vlaanderen voor de literaire uitvoer*” en noemt dit werk, in het oeuvre van de auteur, ronduit “*een mislukking*”⁷².

⁷¹ H. VANDORMAEL, *Wij zijn de fossemannen, anders niks*, De Mijnwerker vzw, Galmaarden, 1991, 212 blz..

⁷² A. VERMEULEN, *De Vlaamse letteren van Gezelle tot heden*, herdruk 1963, Vlaamse Pockets, nr. 75, pp. 150 en 152.

Het tafereel van het doek met titel Boerendans (1568), dat zich ter gelegenheid van een dorpskermis afspeelt, commentarieert T. Foot, in de lijn van deze denkwijze nog scherper⁷³: “*Il a réussi avec talent à nous fournir un aperçu de leur tristesse ou de leur rage, l’un et l’autre sous-jacentes, et qui assombrissent leurs efforts pour se donner du bon temps*”. En de auteur voegt er aan toe: Achter het feestvieren dat in de Vlaamse wereld een belangrijke plaats inneemt, ontwaart men *armoede, bijgeloof, ziekte en angst voor de dood*. R. H. Marijnissen sluit daarbij aan, in de ontleding van de iconologie, d.i. de studie van de boodschap, de inhoud van een picturaal werk, met te zeggen dat “*de gehele strekking in het oeuvre van Pieter Bruegel een humanistische klacht is over het onredelijk gedrag van de mens*”⁷⁴. “*Men krijgt meer begrip voor de boerenkermessen, het zuipen en de slempmalen als men weet heeft van de overheersende ellende van het volk: de gewone man had er wat verzet aan*”. Meer algemeen gesproken over de genrefaferelen in de schilderkunst moet gezegd dat het, voor de opdrachtgevers die tot de burgerij behoorden, en manier was om zich te distanciëren van het voorgesteld sociaal ondergeschikt milieu van de boerenmens.

De aanmaning van pastoor Felix Moens van Herfelingen aan zijn parochianen in het vooruitzicht van de dorpskermis van 1904, en ingegeven door het *vernederend gedrag* van enkelen het jaar voordien, mag niet als een anekdotisch gegeven begrepen worden. Het spreekt boekdelen en roept de Bruegeltijd op: “*Weest matig in eten en bijzonder in het drinken*”. Dat hij in de jaren 1908, ‘11, ‘12 en ‘14 zijn woorden moest herhalen toont ons dat het, met het gehekelde *gedrag* om een diep ingewortelde volksgewoonte moest gaan⁷⁵. Dichter bij de werkelijkheid van het luidruchtig plezier maken in ongewone omstandigheden zoals kermis en bruiloftfeest, ligt wellicht het onverwoorde geluksgevoel van het dagdagelijkse leven. De bekende Franse schrijver Georges Bernanos (1888-1948) spreekt in zijn werk *Journal d’un curé de campagne* betreffende de volksmentaliteit van het toenmalig armelijk Frans Vlaanderen van “*la misère et ses mystérieuses et incommensurables joies*”, een gevoeldat aan de Evangelische zaligheden doet denken.

Andries Dhoeve wees op de noodzakelijke voorzichtigheid als het erom gaat het karakter van een volk te typeren. Wat vaststaat is de ongewone gehechtheid van de Pajot aan traditie, wat juist het gevolg is van zijn zuiver landelijke cultuur. Voor de streek wordt deze eigenschap tot het uiterste gedreven, als men bedenkt dat wij met een isolaat te doen hebben en dat het uitwijken in veel dorpen juist de meest progressieve

⁷³ T. FOOTE, *Bruegel et son temps vers 1525-1569*, Time, 1968, pp. 117 en 118.

⁷⁴ R. H. MARIJNISSEN en J. H. JANSSENS, *Bos en Brueghel als Brabanders*, Univ. Fac. Sint-Aloysius, z.d., p. 13; R.H. MARIJNISSEN en SEIDEL, *Bruegel*, Arcade Brussel, 1969, p. 211.

⁷⁵ J.P. TYTGAT, *Zondag aanstaande is het hier kermis*, -HOLVEO, XXIV, 1996, pp. 164-166.

elementen van de bevolking betrof. D.G. had het reeds verwoord: *”dat niemand zoo trouw als zij aan tael, wetten en gebruiken...gehecht gebleven zijn, levende op de wyze van den goeden ouden tijd”*. Noteren we hier terloops dat de liberaalgezinde D.G. hiermee op religieus vlak meer dacht aan het volkscultureel element dan aan de inhoud van de godsdienst, namelijk het geloof, dat diep in de mentaliteit van de Pajot ingeworteld was. De leus *“voor outer en heerd”*, die ook de leuze was van de vereniging door Vonck in 1789 gesticht, dekt perfect de lading, alsook het anticoncordatair optreden van de stevenisten (1801), die zich van de officiële Kerk afscheurden, omdat deze laatste een radikaal nieuwe weg (van compromissen?) ingeslagen was. J. Desmedt, erepastoor van Gooik en betrouwbare getuige, spreekt van stugheid. Het beeld dat hij van de stevenist schetst zou wel als de uiterste, versteende vertegenwoordiging van de volksmentaliteit van de streek kunnen gelden.

Traditietrouw en verzet gaan natuurlijk vaak samen. Van een verarmd volk mag men ook verwachten dat al wat zijn leefmilieu stoort, op heftige reactie stoot. Boerenopstand bleef er nochtans immer een marginaal, tijdelijk verschijnsel, uitgelokt door buitengewone omstandigheden. D.G. schrijft op eigen wijze een aloud gebed over: *Bewaer ons gewest van vreemde dwingelandy, van oorlog en van pest*. De verwoording komt overeen met de gebedsformule *a fame, a bello, a pestis*, de klassieke aanroeping eigen aan de Kruisdagen, door de auteur in een nieuw kleedje gestoken. Wij verbinden er het relaas van de dood van Egmond en Horne aan, die in D.G.’s werk, als laatst historisch feit aangehaald wordt. Met deze houding van verzet staan wij niet zo ver meer van het Vlaamse volkstype, vertegenwoordigd door een Tijn Uilenspiegel.

Vermeldenswaardig is ook de zo eigenaardige liefde-haatrelatie van de Pajot tegenover al wat Frans was. Daarmee bedoelen wij zijn welwillende belangstelling voor de Franse taal, echter nauw vermengd met het afstandsgevoel tegenover Fransen en Franssprekenden. De wortels van deze verhouding liggen diep in het verleden.

De “interesse » was niet uitsluitend door de nabijheid van de taalgrens uit te leggen. Zij had te maken met het feit dat de dorpen van het zuidelijk deel van de streek die later de kantons Herne en Halle zouden vormen gedurende heel de tijd van het A.R. administratief tot het graafschap Henegouwen hebben behoord.

Van historische afkeer, laat staan “haat”, getuigen de hevige weerstand tegen de Franse opeisingen, de Boerenkrijg, het stevenistisch verzet. Deze houding tegenover de Franse taal en de Fransen vindt men in 1799 te Herne in het gebruik van het Nederlands door de lokale municipale administratie tegen een verbod in dat sinds 1796 gold; het

was een vorm van verzet tegen de bezetter⁷⁶. De tweespalt vindt men in de invloed die onze vroeg 19de-eeuwse schrijvers ondergingen van de Franse romantici, ondanks het feit dat de vrees voor de Franse annexatieplannen als dreigende schaduw over België gleeed. Is de *onbuigzaamheid* van de Pajot, aangehaald door Maurits Roelants en gerapporteerd door J. Verbesselt, soms in deze historische context uit te leggen?

Het openstaan voor het Frans is, vooral in het Pajottenland, ontstaan door wat men de “sociologische taalgrens” noemt. Daarmee bedoelt men de verschillende taalpraktijk van volk en burgerij. De openheid en de honger naar zulke taalvaardigheid waren door een narcistisch gevoel geïnspireerd, dat leidt, door bereidheid tot compensatie en door de bekende Vlaamse lijdzaamheid, tot het zich assimileren aan de taal van de andere. Zij gaat echter gepaard met de vrees om afhankelijk te worden. Zulke ambivalente houding verschilt niet van die van de Vlaming ten overstaan van de Nederlander; zij was, zegt Johan Anthierens, omgekeerd tegenover die van een in Vlaanderen geboren Jacques Brel tegenover de Vlamingen.

Op zulke dubbelzinnige houding, onder de diverse streken het duidelijkst aanwezig in het Pajottenland, heeft zich voor een deel het identiteitsgevoel van de streek opgebouwd, geleidelijk zoals een mythe het zou doen. Of het aanvaarden ervan overeenkomt met intellectueel comfort is een andere zaak. Deze mentaliteitstrek dient door de Vlaamse Beweging lokaal-historisch als een basisgegeven begrepen te worden⁷⁷.

Aansluitend met onze ontleding, willen wij hier een volksverhaal overschrijven, gangbaar in de streek en bijzonder toepasselijk op de Pajottenlandse mentaliteit. “Een boer ging zijn pacht bij zijn heer betalen en werd vergast op een ontbijt met koffie en fijne boterhammetjes. De meid bracht ze met een zilveren bord op, en zei tot de pachter “tennè”. Die smulde ze lekker binnen. Daar hij nog niet verzadigd scheen, bracht de vergramde meid hem nadien nog een dik gesneden boterham en zei “arra”. De boer antwoorde: nu zal ik kunnen werken, ik voel me veel beter met ene “arra” dan met al uw “tennès”⁷⁸. Het gebruik van een Frans woord en wat bargoens blijkt te zijn, illustreert de tegenstelling tussen de hogere stand en zijn gekunsteldheid in taal en gewoonten, en de onomwonden eenvoud en het gezond verstand van de gewone plattelandsmens. Ditzelfde kenmerk van het psychologisch profiel van de Pajot was het, dat D.G. met de woorden *payotte* en *paganus* bedoelde.

⁷⁶ E. MARTENS, *Het kanton Herne tijdens het Directoire (1795-1799)*, Tijdschrift Boerenkrijg, jg 6, nr. 2 nov. 1998, p. 36.

⁷⁷ M. VAN HAEGENDOREN, *De Vlaamse Beweging nu en morgen*, Vlaamse Pockets, 1962, Heideland-Hasselt, 2 delen.

⁷⁸ R. DE COSTER, *De Brabantse Folklore*, 1924, pp. 387 en 388.

Er is gezegd dat de pajot *gesloten, zelfstandig en eigenzinnig*⁷⁹ is. Die loze bewering kunnen wij beamen. De aard van de Pajot steekt schrill af tegen de uitbundige, rabelaisiaanse Pallieter. Hij is een stille, passieve genietter, ingetoomd zelfs in de uitdrukking van zijn genoegen. Men moet niet verwonderd zijn dat deze karaktertrekken zich in voornoemd milieu, bij mensen van een op zichzelf teruggeplooid streek, ontwikkeld zouden hebben. *“Het duurt wat langer voor men hier over de vloer komt. De landbouwersgemeenschap, met haar eigen gesloten aard, is vaak achterdochtig”*, zegt M. Van Liedekerke van de autochtone bevolking van Herne.

E. Vandervelde en E. Doms wezen op de zeer behoudende mentaliteit van de bevolking, en op het zeer matig succes die samenwerkende landelijke verenigingen erkenden, een gevolg van een beperkte beroepsvorming. Op dezelfde lijn lag het zich minder betrokken voelen bij de ideologie die De Boerenbondorganisatie inspireerde. Eigen aan het platteland overal, maar meer uitgesproken nog dan elders, berustte de bevolking hier in de natuurlijke, sociale hiërarchie, die ergens van goddelijke aard moest zijn en waarbij de meest schreuwende toestanden door barmachtigheid dienden gemilderd te worden.

Een waarneming die slaat op de andere, de vreemde, kan in een dialectale uitdrukking onrechtstreeks de eigen aard typeren. *“t is ne woele galop”* wijst op het extroverte van de Waal, en bekent terzelfdertijd het algemeen bedwaard voorkomen, zeg maar de passiviteit van de Pajot⁸⁰.

L. Verhulst schetst in zijn werk het psychologisch portret van de Pajot op de volgende wijze: *“hij is vrij langzaam op verstandelijk vlak, heeft een gezond oordeel; hij gewent zich moeilijk buiten zijn geboortestreek en komt er zich later vaak opnieuw vestigen. Verder is hij moedig, volhardend, vredelievend, oprecht, trouw”*. Vooral was aan de auteur opgevallen de *zuinigheid en de soberheid* bij het eten, het drinken en het zich kleden. Samen met het bijkomend feit dat het stropen van wild algemeen bedreven werd, zijn deze trekken zeker de weerspiegeling van chronische armoedige toestanden. *“Al gauw haalt hij zijn lierenaar, een zakmes met een veiligheidspal, uit”*⁸¹.

Wij komen terug op de *zwijgzaamheid*, die wij aan gelatenheid verbinden. Boven werd reeds gewezen op de uitgestrektheid van het grootgrondbezit in het Pajottenland. Welnu, de hiërarchische relatie tussen grondeigenaars en de van hen afhankelijke landloze bevolking breidde zich tot buiten de werkrelatie uit, op alle vlakken van het maatschappelijk samenzijn. Het was het gevolg van het feit dat de grote boeren het

⁷⁹ Z.N., *Thuis*, -HOLVEO, X, 1982, p. 70.

⁸⁰ Fr. PEETERMANS, *Guuks*, p. 134.

⁸¹ L. VERHULST, *o. c.*, p. 53-71.

beleid van het dorp in handen hadden. Deze situatie heeft bij het volk volgzzaamheid in de gemoederen geprent, zowel als heel wat van vermelde andere karaktertrekken⁸². Zwijgzzaamheid is ook spaarzaamheid in woorden. Vandaar dat, in wat er gezegd wordt onder de mensen, geluisterd dient te worden naar het onuitgesprokene, dat achter de woorden schuilt.

Van oude lieden van het Pajottenland zegt E. De Paduwa in 1922 dat “*zij zelfs zekeren afschuw toonen voor al wat hunne voorvaderlijke doening aantast*”⁸³. L. Verhulst zegt nog meer: dat de Pajot een afkeer voedt voor de mensen van de hoofdstad. Brussel noemt de auteur zelf trouwens *la Bête monstrueuse*. Wat zou de man, drie kwarteeuw later, van het steeds verder vretend verstedelijkingsproces gezegd hebben?

Een laatste psychologische trek willen wij vernoemen, die nog steeds op bepaalde plaatsen in de streek blijft doorwegen: het gebrek aan stiptheid. Het werd ons meegedeeld door H. Vandormael voor het Lennikse; maar wordt volgens M. Matthijs daarentegen te Galmaarden niet teruggevonden. Onze interpretatie is de volgende. Het zijn het in contractueel verband gaan werken en het pendelen met de trein, die het begrip van uur en tijd voor zowel de burgers als het volk in het brein prentten. Voor dorpen gelegen ver van een station, waarvan de bevolking langer op landbouwactiviteit gericht was, bleef de tijd nog een lane tijd geregeld door het op- en ondergaan van de zon.

In de titel van D.G.’s werk, bestemd *voor alle (die) deze contrij vrij en vrolijk beleven*, maken wij van de twee bijvoeglijke naamwoorden gewoon een stafrijm; de laatste zal meer slaan op de algemene toon van het werk zelve dan op de aard van het volk waar auteur het over heeft. Niet uitgesloten nochtans dat er, met wat men weet over de persoon van de auteur, een discrete zinspeling op zijn filosofische levensbeschouwing achterzit.

⁸² J. VAN DER PLOEG e.a., *o. c.*, p. 66.

⁸³ E. DE PADUWA, *Het Payottenland. Zijne oude volksgebruiken, bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen*, De Brabantse Folklore, 1922, p. 159.

V. Pajottenland, deel van een gewest

Tot nu toe is ons betoog louter beschrijvend geweest. Toch hebben wij het verband tussen de diverse aspecten van de streek ontleed om te trachten ze te begrijpen. Het nemen van perspectief heeft ons, over de structurele en conjuncturele elementen heen, die het verleden van het Pajottenland bepaalden, geleidelijk op het spoor van een spanning gebracht, van een soort problematiek van het onheil, die op de streek woog, wellicht zwaarder dan elders. Uit het kritisch onderzoek van dit vermoeden zijn de drie volgende hoofdstukken ontstaan, die op een **hypothese** berusten. Achtereenvolgens willen wij aantonen dat:

- het Pajottenland het algemeen lot van een meer uitgebreide streek deelde;
- de trekken van deze streek bijzonder duidelijk de eigenheid van het Pajottenland bepaalden;

De diepere ontleding van de toestanden in een welbepaald dorp, namelijk Vollezele, zal, door een voorbeeld, deze visie bekrachtigen.

Al behoorde de heerlijkheid Edingen met haar stad en dorpen gedurende heel de tijd van het A.R. administratief tot het graafschap Henegouwen, toch menen wij ze breed geografisch-historisch te mogen onderbrengen in een tot nu toe niet erkend, meer uitgestrekt gewest. Bedoeld gewest omvatte het noordelijk deel van de provincie Henegouwen, met het omliggende van Edingen, van 's-Gravenbrakel, van Lessen en van Vloesberg (Pays des Collines), het zuidelijk deel van Oost-Vlaanderen liggende tussen Schelde en Dender met de Vlaamse Ardennen, en het westelijk deel van de provincie Brabant¹.

1. Een vroege bloeiperiode

Aan de basis van deze entiteit lag de uitzonderlijke vruchtbaarheid van het land, te danken aan de lemige samenstelling van de grond². De rogge groeide er tot de uitzonderlijke hoogte van 1,91 m. De aren waren er merkwaardig vol, met 27 à 30 korrels, en de opbrengst was er zeer hoog (1700 kg/ha voor de tarwe; 1500 kg/ha voor de rogge)³. Gelegen tussen de 50 en de 100 meter boven de zeespiegel, hebben de

¹ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 504-526. De hier beschreven streek vertegenwoordigde sinds de Middeleeuwen, tegenover de andere bloeiende streken van Noord-Frankrijk, van de Lage Landen, Zuid-Engeland, West-Duitsland en Noord-Italië, werkelijk « het neusje van de zalm ».

² J. DENIS en L. SMET (dir.), *Geografie van België*, Gemeentekrediet nr. 179, 1992, p. 251.

³ J. PARMENTIER, *o. c.*.

talrijke valleitjes er, door erosie de kleierige, waterhoudende laag dichtbij de oppervlakte gebracht, wat gunstig is voor een optimale groei van de gewassen. Deze eigenschap van vochtige aarde, in het Gallisch *braco*, was het, die aan de streek vermoedelijk de naam van *Pagus Bracbatensis* gaf. De erosie gaf aan de streek een zacht golvend uitzicht; vandaar ook de namen van Vlaamse Ardennen, van Westbrabants Heuvelland en van Pays de Collines. Zij is verantwoordelijk voor de hoedanigheid van *Rijk van de holle wegen*, gegeven aan het Pajottenland door J. Struye. Recente archeologische vondsten hebben er de zeer vroege landbouwuitbating aangetoond. De technieken van omploegen, van mergelen, van het drieslagstelsel werden er zeer vroeg toegepast en het gebruik van het beslagen trekpaard met tuig rustend op de schouder in plaats van de os, was er sinds de 12de-13de eeuw in gebruik. Ook de topografische gegevens spreken in de richting van het zeer vroeg en uitgestrekt aan de landbouw besteed areaal. Niet te verwonderen dus dat de streek, volgens J. Parmentier en volgens de Engelse officier Cavalie Mercer (1815), beoordeeld werd als de best bebouwde van het land.

In deze streek was het, in tegenstelling tot het zandlemig noordelijk en het zuidwestelijk deel van Oost-Vlaanderen, dat J. Lindemans *heem-* en *koutertoponiemen*, dit waren de oudste, 6de en 7de-eeuwse, Germaanse namen, geconcentreerd vond (Fig. 34)⁴. Het is in de noordwestelijke hoek van de *Pagus Bracbatensis* dat de oudste dorpsnamen het talrijkst voorkomen (Fig. 1). Daar ook, dat de oppervlakte-eenheid van de *bunder* zijn onderverdeling in drie (het *gemet*) voorafging aan die in vier (het *dagwand*). Daar ook werd er voor het eerst, in plaats van rogge, tarwe gezaaid, een meer gewaardeerde graansoort, waarvan de overschotten bij voorkeur verhandeld werden. In diezelfde streek en gebonden aan de zandlemige, vooral de lemige bodemgesteldheid, was het dat een deel van het wintergraan door masteluin, een mengsel van tarwe en rogge, vertegenwoordigd was. Dit soort graan was een compromis tussen de hogere kwaliteit van tarwe en het meer tegen vorst bestand zijn van rogge, een veiligheid dus tegen misoogst⁵.

Lambiek, waarvoor een hoge verhouding aan tarwe nodig is, wordt hier na spontane gisting gebrouwen, wat op een eenvoudige, maar oeroude techniek wijst.

Gevolg van deze bevoordeligde omstandigheden was de vroegere hoge bevolkingsdichtheid die er zich, beperkt tot de lemige zone, ontwikkelde. Vergelijk in

⁴ J. LINDEMANS, *Toponymische verschijnselen op kaart gebracht*, Toponymie en dialectologie, XIV, 1940, pp. 67-169.

⁵ E. THOEN, *Précis d'histoire du seigle en Flandre du XIIe au XVIIIe siècles: culture en consommation*, in *Le seigle. Histoire et ethologie*, Centre Belge d'histoire rurale, nr. 112, 1995, pp. 101-116.

dit opzicht de dichtheid van plaatsnamen uit de 9de eeuw in de Pagus Bracbatensis (Fig. 1) met bevolkingsdichtheid in de 15de eeuw (Fig. 12). Masteluin werd trouwens geteeld in de dichtstbevolkte streken, waar de kleinere boeren nauwelijks overschotten aan graan produceerden⁶. Het gemiddeld verbruik aan graan per persoon en per jaar (1 liter graan of 750 gr brood) bleef gedurende eeuwen een constante. Vandaar dat de bevolkingsdichtheid op het platteland rechtstreeks van de kwaliteit van de grond, d.i. zijn hoge vruchtbaarheid, afhing; eveneens van het ontginnen, d.i. het ontbossen van gronden voor de landbouw, dat er, meer dan in andere streken, gebeurd was. Deze gunstige omstandigheden droegen bij tot het historisch bewezen feit dat de pest in deze streek, ten gevolge van betere voeding, minder slachtoffers eiste⁷. Deze bevolkingsdichtheid hing samen met de aanwezigheid van dorpen met kleinere oppervlakte (gemiddeld duizend ha). Een criterium van erkenning van een afzonderlijke dochterparochie was het aantal inwoners, geconcentreerd op een bepaalde plaats; een ander was de mogelijkheid om aan de pastoor de *congrua portio* te verzekeren, die uit het vierde deel der tiendenopbrengst van het bewerkte land moest komen. De bevolkingsdichtheid legt ook uit waarom de dorpen er zeer vroeg zoveel gehuchten (één per 100 à 170 ha) telden, waarom het lokaal wegnnet er zo kronkelachtig en ingewikkeld is, waarom de bedrijven van minder dan 1 ha er procentueel het talrijkst waren (Fig. 35) en waarom het gewest zo rijk is aan kleine en middelgrote steden; wij vernoemen Lessen, Geraardsbergen, Ninove, 's-Gravenbrakel, Zinnik, Halle, Ronse, Brakel, Zottegem, Oudenaarde, Edingen (Fig. 11). Voegen wij eraan toe, als teken van de hoge bevolkingsdichtheid, het aantal reeds vermelde bijna- en “gemiste” steden. Ook elders in de leemstreek, maar buiten ons gewest, zijn ze talrijk: Rebecq, Genappe, Overijse, Tervuren en Vilvoorde.

West-Brabant onderscheidde zich van het overige van het hertogdom door zijn betrekkelijk betere welstand, met in het jaar 1437 19 à 20% arme gezinnen, tegenover een gemiddelde van 23,4%⁸. De landbouw vertoont in dit gewest zijn kenmerkend, tweeledig type van graanproductie en veeteelt, deze laatste als gevolg van de reeds in de 15de eeuw opgetreden *groene omwenteling*, vertegenwoordigd door het aanleggen van kunstmatige weiden en het telen van stikstof fixerende plantensoorten. Met de lichtere « Brabantse voetjesploeg » die er in de 18de eeuw haar ingang vond, kon het aantal gebruikte paarden verminderd worden⁹. Deze ploeg maakte het tevens mogelijk dieper te ploegen, wat het verhogen van de opbrengst meebracht. Door de dichte bewoning en

⁶ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw...*, o. c., pp. 10 en 11.

⁷ W. STACQUET, *Histoire des grandes épidémies en Belgique, au Luxembourg et dans le Nord de la France, du Moyen-Age au XIXe siècle*, Izegem, 1992, pp. 57 en 62.

⁸ J. LINDEMANS, *West Brabant*, o. c., p. 47.

⁹ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw...*, dl I, p. 179.

door de toepassing van het erfenisrecht geraakte de landbouwoppervlakte er uiterst verdeeld; met als gevolg voor de eigenaar of uitbater, het noodzakelijk opdrijven van de productiviteit om aan de kost te komen. Dit gebeurde door diversificatie van de teelt, met het invoeren van de productie van allerlei nijverheidsgewassen (achtereenvolgens waren dat vlas, hop, koolzaad, tabak) en door het verhogen van het aantal keren bewerken van het land. De noodzakelijke toevlucht tot de huisnijverheid als bijverdienste was het lot van 70 à 90% van de bevolking, het meest waar de bevolkingsdichtheid het grootst was¹⁰. Deze activiteit bestond in spinnen, in lijnwaad-, laken- en tapijtweven en maakte het mogelijk meer mensen aan het werk te zetten. Voornoemde vormen van proto-industrie konden de dreigende behoefte echter maar tijdelijk uitstellen.

2. De ommekeer

Wat zich in de Middeleeuwen als een gunstige kringloop had ontwikkeld en wat in de mond van vreemde historici terecht de uitdrukking van «*Vlaamse boer van de Memling-Brueghelperiode* » had gelegd, werd in een latere fase een duivelskring: dichte bevolking ⇒ intensievere landbouw, dankzij verhoogd aantal tewerkgestelde arbeidskrachten ⇒ toename van de bevolking ⇒ verhogen van de pachtprizen. Deze kring moest onvermijdelijk op een breekpunt uitlopen, wat men de Malthusiaanse drempel noemt¹¹.

Toen de druk werkelijk te hoog werd, laaiden boerenopstanden op, wat zich herhaalde malen voordeed (zie boven). De dorpen waar het optreden van de *Ridders van de Groene Tente* bekend staat waren: Franes, Wadripont, Flobecq, Everbeek, Lessenbos, Ghoy, Papignies, Schendelbeke, Edingen, Herne, Tollembeek, Herfelingen. De plaatsen, getekend door een gelijkaardige sociologische evolutie, komen goed met de afbakening van voornoemd gewest overeen.

Volgens de theorie van Thomas Malthus (1766-1834), groeit in een autarkische economie de bevolking op natuurlijke wijze meetkundig (1,2,4,8...), terwijl met de tijd de levensonderhoudsproducten alleen rekenkundig (1,2,3,4 ...) groeien, waarbij een gemeenschap in haar ontwikkeling wordt beknot en niet verder dan tot een uiterste kwantitatieve limiet kan evolueren. De socio-economische evolutie hierboven geschetst voor het verleden van dit gewest, gekenmerkt door zijn relatieve autarkische economie, loopt merkwaardig gelijk met de sequentie, als een hypothese voorgesteld door deze

¹⁰ C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse Volk*, Beveren, 1981.

¹¹ C. BILLEN, *Une révolution agricole introuvable?, o. c..*

Engelse economist. Wij durven de aangehaalde historische gegevens dan ook als een test-case beschouwen.

Over armoedige toestanden in het beschreven gewest mag een ander onrechtstreeks maar veelzeggend teken worden aangetoond. Het is in verband te brengen met de speciale betekenis die wij geven aan bepaalde spotnamen, slaande op de inwoners van een of ander dorp. M. Matthijs schrijft: “*Spotnamen zijn ontstaan door isolering van de dorpen van het platteland. Jammer genoeg is de oorzaak van het ontstaan dikwijls verkeerd uitgelegd of totaal vergeten*”¹².

Zulke namen, gebruikt door buitenstaanders om de bewoners van een of ander dorp spottend aan te wijzen, plaatsen wij in het kader van het vroeger sterke identiteitsgevoel van de dorpsgemeenschap. Ter zijde laten wij die welke naar een eigenschap van het dorpsmilieu of de plaatselijke hoofdberoepsactiviteit verwezen; eveneens die gericht naar karakter of mentaliteit, en waarvan de motivatie in naijver, afgunst en spot ligt. Onze aandacht ging uitsluitend naar die waarin wij een materiële, fysiologische achtergrond ontwaren of een ongunstige sociale situatie. Eén voor één hebben wij, ze in bijlage III trachten uit te leggen. Wij verwijzen ernaar voor het begrip van wat volgt.

Van de aldus geselecteerde spotnamen, gelegen in Zuidoost-Vlaanderen onderzochten wij kwantitatief de geografische spreiding in het geografisch Pajottenland (zie verder) en in het overige van Vlaams-Brabant ten oosten van Brussel, zoals zij in het woordenboek werden gevonden¹³.

Streek	Totaal aantal dorpen	Aantal dorpen met spotnaam	Aantal dorpen met spotn. met ongunst. betekenis
ZO-Vlaand	54	25	7
Pajottenl	61	31	7
Vl.-Brabant	55	16	1

De verhouding van het aantal dorpen waaraan een spotnaam verbonden is, ligt zowel voor Zuidoost-Vlaanderen als voor het Pajottenland aan de hoge kant, tegenover het oostelijk deel van Vlaams-Brabant. De reden van het verschil is niet duidelijk. Dient het bestaan van een dorpsspotnaam als een soort restverschijnsel beschouwd te worden, en waren zij in ons gewest levendiger gebleven?

¹² M. MATTHIJS, *Geelkoppen, hanezoekers en Bosverkens*, -HOLVEO, XXIV, 1996, pp. 167-176.

¹³ J. VERSCHUEREN, *Modern Woordenboek*, tweede uitgave anno 1937.

Voorals de verhouding van de “zeer ongunstige” spotnamen komt er hoger voor. De concentratie spotnamen in het Pajottenland en Zuidoost-Vlaanderen, d.i. in een groot deel van het in dit hoofdstuk beschreven gewest, is voor ons betekenisvol. Zij wijst als het ware klinisch op de ongewone chronische toestanden van armoede en wij maken van zulke spotnamen een specifieke indicator van sociale armoede. Vele blijken uit de 18de eeuw te stammen, een tijd waarin de moderne verbindingswegen er ook het langst uitbleven; andere stammen van vroeger, soms veel vroeger. Wij plaatsen deze spotnamen naast de bijnaam *pajot*, waarvan, zoals wij gezien hebben, de historische sociale betekenis in dezelfde richting wijst.

Dat **daar waar het land het vruchtbaarst was, de landelijke miserie ook later het grootst werd**, lijkt op het eerste gezicht paradoxaal. Om deze haast ongelooflijke evolutie te schetsen gebruikt A. Verhulst de treffende formule: “*la prospérité engendrant la misère*”¹⁴. De uitleg was dat het verschijnsel opduikt waar een groot deel van het land aan grote eigenaars, heren en abdijen, toebehoorde; en vandaar dat keuterboeren er het talrijkst en het armst waren. Boven is reeds gewezen op de armzalige landelijke tapijtwevers. Hier, in dit gewest is, vroeger dan elders in en buiten het land, de aardappelteelt begonnen en is deze knol, in vervanging van het verminderde duurdere broodgebruik, voedsel voor de arme man geweest. Het gebruik, beter gezegd de door de maatschappij genomen toevlucht tot het telen en eten van aardappelen, was het teken dat de landbouw in het nauw was geraakt en dat hij het stijgende bevolkingsaantal niet voldoende meer kon bevoorraden. Nieuwe nijverheidsgewassen die bijdroegen tot verdere diversificatie kwamen er in de 19de eeuw: hennep, cichorei, geneeskrachtige planten. Het socio-economisch interessante voor die soort teelt is dat ze arbeidsintensief is, vooral wat het plukken van bloemen betreft, dat door kinderen uitgevoerd werd. Het waren zovele inspanningen van een bevolking om zich aan de moeilijkheden van een zuiver landelijk gebleven en moeilijk concurrerende economie aan te passen.

Boekweit, een graansoort van mindere kwaliteit maar met hoog rendement, werd in onze gewesten vanaf de 16de eeuw geteeld, alleen nochtans in bodem van de vierde klasse, waarop geen tarwe kon geteeld worden en waarop de vruchtwisselingscyclus 2 jaar in plaats van 5 bedroeg; het had ook geen bemesting nodig¹⁵. Zo werd in het kanton

¹⁴ A. VERHULST, *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, 1990, p. 182.

¹⁵ DE FERRARIS, *Mémoire de la Carte de cabinet des Pays-Bas autrichiens*, vol IV, nr. 6, aansluitend bij blad R 6, p. 193-204; W. VANDERPIJPEN, *De landbouw in enkele gemeenten van het oude land van Edingen in het begin van de 19de eeuw*, -HOLVEO, XVII, 1989, p. 57-69. Aan de hand van de vermelde gegevens kan men berekenen dat het land van de vierde klasse, dat in aanmerking kwam voor het telen van boekweit, een deel van de landbouwoppervlakte vertegenwoordigde, dat tussen 0,64 en 17,84% lag.

Edingen in 1816 nog op 4 ha boekweit geteeld¹⁶. Ook te Gooik, St.-Martens en Kwintens-Lennik en O.L.V.-Lombeek. Na de aardappelziekte werd het nog verder op zulke slechte gronden geteeld¹⁷. Dit is het teken dat men uit het minst geschikte lapje grond nog iets aan vruchten trachtte te halen. In 1910 was het in Tollembeek, samen met spelt, nog niet volledig verdwenen¹⁸.

Een teken aan de wand van de achterstand van de landbouw in het Pajottenland was, vergeleken met Vlaanderen, de minder gunstige verhouding tussen de korenopbrengst en de hoeveelheid zaaisel, een index bekend als *yield ratio*. Het was een gevolg van het beperken van de uitgaven, door o.a. de spaarzame bemesting van het land (W. VANDERPIJPEN, *idem*).

Tot overmaat van ramp sloeg in het begin van de 19de eeuw een zware crisis in de linnennijverheid toe. Vlas werd verdrongen door katoen. De lage lonen bij ons waren trouwens de reden waarom de mechanisatie in de textiel hier zo laat ingevoerd werd. Een povere, vertwijfelde poging tegen de mechanisatie was in onze contreien het gaan gebruiken van het schietspoel door de wevers. In Tollembeek verergerde het analfabetisme tussen 1785 en 1850 met 25%; dat was het dubbele van wat in bepaalde Vlaamse dorpen vastgesteld werd. Deze toestanden zouden tot het begrip "*Arm Vlaanderen*" leiden, een term in 1884 ingevoerd door I. Teirlinck-Stijns.

In de jaren 1843-1853 werd op Belgisch koninklijk initiatief geprobeerd een kolonie te stichten in Santo-Tomas de Guatemala. Het dient geplaatst in het kader van andere Belgische pogingen, gericht naar naaste of verre landen. 60% der emigranten kwamen van het platteland. De meest wanhopigen waren het die overzee vertrokken. In de jaren '50 vertrokken er 15.000 per jaar¹⁹. Het project zou de morele toestand van het land ten goede komen door het verwijderen van bedelaars, dronkaards, dieven en andere sukkelaars; het zou tevens de toenmalige werkloosheidscijfers doen dalen en een ideaal vluchtoord voor paupers zijn²⁰. Aan de hand van de gepubliceerde lijsten van geïmmigreerden van het jaar 1844, van de weeskinderen en van de sterfgevallen tussen 23-3-1844 en 10-11-1845 aldaar²¹, vinden wij het volgende:

¹⁶ J. PARMENTIER, *o. c.*.

¹⁷ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw...*, *o. c.*; W. VANDERPIJPEN, *De landbouw in enkele gemeenten van het Oude Land van Edingen in het begin van de 19de eeuw*, -HOLVEO, XVII, 1989, p. 60.

¹⁸ M. PEREMANS, *Thollembeek*, 1927, p. 22.

¹⁹ K. VAN ISACKER, *Mijn land in de kering*, Antwerpen, 1978, dl 1, p. 110.

²⁰ ST. VAN DEN BOSSCHE, Een kortstondige kolonie. Santo-Tomas de Guatemala (1843-1854). Een literaire documentaire, Lannoo Tielt, 1997, 236 blz..

²¹ LEGERMUSEUM, AU-I 33, *Enquête de M. Blondel van Cuelenbroeck*, Brussel, 1846, pp. 20-30, 38 en 50-62.

- een vierde der emigranten trok er in 1844 met vrouw en kinderen naartoe; geen avonturiers waren zij dus, maar wel “economische” emigranten;
- ruim één vierde der geëmigreerden afkomstig uit ons gewest kwamen van de streek van Ninove, van Zottegem en van Oudenaarde; Gooik, Kester, Halle, Noord-West Henegouwen, met een zwaartepunt uit Zuid-Oost Vlaanderen; één op de tien kwam van de provincie Luxemburg, waarvan men weet dat zij in de 18de eeuw, als gevolg van de armoedetoestand, ook veel vrijwilligers aan de Waalse Oostenrijkse regimenten leverde;
- onder de beroepen kwam veruit het meest dat van grondwerker voor; dit was ook het beroep van menig Vlaamse emigrant naar Wallonië in het midden van de 19de eeuw, nog voor de migratiegolf van de mijnwerkers begon.

Rond 1880 kwam er een nieuwe crisis: ditmaal veroorzaakt door massale invoer van tarwe uit Rusland en uit de Verenigde Staten, begonnen in 1875. Nieuwe aanpassing in de streek was het veredelen van het paard dat als het Brabantse trekpaard bekend staat, en waarmee men in de zware leemgrond dieper kon ploegen en bijgevolg de opbrengst nog iets kon verhogen. De ondergane concurrentie en de sociale evolutie hadden een nieuw begrip, dat van de «landbouw in cijfers», d.i. de boekhoudkundige landbouweconomie, doen ontstaan, met het nauwgezet berekenen van winsten en uitgaven. Met sterkere paarden kon op de grote hoeven de nodige werkkraft onder een kleiner aantal dieren verdeeld worden; terwijl de steeds stijgende personeelskosten, door het uitbreiden van de veeteelt ten koste van de graanteelt, zo in toom konden gehouden worden. Het Brabants trekpaard was het resultaat van het kruisen van de “Dikke” van de Dender, de “Kolos” van de Mehaigne en de “Grijze” van Nijvel en door het consequent toepassen van de techniek van inteelt (het officiële stamboek van het Belgisch trekpaard, onontbeerlijk middel voor doelmatige selectie, werd in 1885 ingevoerd) (Fig. 36). Deze merkwaardige verwezenlijking wordt hier in haar oorspronkelijke betekenis en haar streekgebonden aanwending in de leemstreek, aan beide kanten van de taalgrens, aangehaald. Befaamde stoeterijen waren er vanaf 1860 in de streek van Geraardsbergen, te Grimminge, te Vollezele vanaf 1876; bekende paardenmarkten waren die van Sint-Lievens-Esse, Anderlecht en Leuze). Wij hebben het hier niet zozeer over de secundaire, commerciële hoge vlucht welke de paardenfokkerij nam²². Deze laatste had ook te maken met de industriële ontwikkeling, die in ons land bijzonder uitgesproken was, eveneens met het massaal uitvoeren naar het buitenland; dit was, in een oprukkende wereldeconomie, een gunstig gevolg van het feit dat het land afzag van zijn protectionistische politiek. Voor de landbouweconomie komt echter het creëren van

²² VAN DIXHOORN, *Vollezele, bakermat van het Belgisch Trekpaard*, Vollezele, 2000, 36 blz..

het Brabantse trekpaard chronologisch als de zwanevang van een eeuwenlange evolutie over, kort daarop in de schaduw gedreven door de oprukkende mechanisatie.

In de context van de crisis dient het oprichten in 1884 van het Ministerie van Landbouw te worden gezien²³. Zo dient ook het ontstaan van de Boerenbond in 1890 historisch te bekijken. Zijn sociaal-economische doelstelling was de kleine boer, wiens bestaan zelf bedreigd was, financieel bij te staan. Middelen hiertoe waren het organiseren van de verzekering, het uitlenen van kapitaal en het leveren van zaaisel, kunstmatige meststoffen en veevoeders. Ook samenwerkende melkerijen zijn er toen ontstaan. Zijn het niet dezelfde methoden die nu aangeprezen worden in het ondersteunen van de landelijke economie der armste landen van de Derde Wereld?

Het daensisme, dat de onmenselijke werkomstandigheden in de linnennijverheid aanklaagde, groeide op een sociale bodem van miserie. De beweging was te Aalst ontstaan. Zij recruteerde haar leden vooral in bewuste gewesten: aan de Zuid-Vlaamse taalgrensstreek, lopende van Menen, Moeskroen, Kortrijk, Oudenaarde, over Geraardsbergen, Halle, Ninove en omgeving, en bij de bedreigde hopboeren (bij het plukken van de hobbellen kwam heel wat onderbetaalde vrouwenarbeid te pas) in de dorpen van het Pajottenland²⁴.

Wie in die periode zijn werk op het land verloor, ging naar de mijn. Velen verlieten het dorp waar zij het licht gezien hadden. De definitief uitgewekenen en, dankzij het treinabonnement, in een later stadium de pendelaars, kwamen trouwens uit dezelfde streek²⁵ (Fig. 37). Met als gevolg dat de algemene bevolkingscijfers, die tussen 1846 en 1931 voor het land in zijn geheel verdubbeld waren, in veel dorpen van de streek bleven hangen of zelfs verminderden.

Een bescheiden maar betekenisvol teken van de moeilijke socio-economische toestand waarin het gewest was vervallen, en dat een ware ommekeer betekende tegenover zijn ver en bloeiend verleden, is het laattijdig blijven broodbakken thuis, dat nochtans een enorme karwei was voor de huisvrouw. Het verschijnsel moet op de volgende wijze geïnterpreteerd worden. De gezinnen wilden nog steeds de toegevoegde waarde van het voorbereiden en bakken van het brood voor zich behouden, wat in de weg stond van beroepsdifferentiatie. De vele, overblijvende bakovens in dit gewest getuigen van dit historisch streekgebonden verschijnsel²⁶. Ovenbouw, aanvankelijk uitgevoerd door de boer zelf, werd een aangelegenheid voor vaklui. Begin van de jaren

²³ V. GOEDSEELS, *o. c.*.

²⁴ L. WILS, *De Opstand van het Zuid-Vlaamse platteland*, Leuven, Davidsfonds, 1969, 238 blz..

²⁵ Y. QUAIRIAUX, *Présence flamande dans le Centre, in Mémoires d'une région. Le Centre (1830-1914)*, Musée royal de Mariemont, 1984, p. 184.

²⁶ Het verschijnsel werd eveneens in de lang arm gebleven Franse provincie Vendée genoteerd.

zestig van de 19de eeuw werden er geen nieuwe meer gebouwd en men beperkte zich tot onderhoud²⁷. Een enquête toonde aan dat er tijdens het interbellum nog in 86% van de huisgezinnen zelf gebakken werd, en dan nog wel negen maal op de tien in een stenen houtoven;²⁸

De laatste, recentste inspanning van de landbouw om er opnieuw bovenop te geraken, was in ons land het herkavelen om het gebruik van zware machines mogelijk te maken. In de streek was de versnippering van de grond zo groot dat de beweging, die er meer dan elders nodig was, moeizaam van wal stak.

Een sprekend voorbeeld van zulke een evolutie in twee tegenovergestelde periodes, één van hoge bloei en één van achteruitboeren, wordt gegeven door het verleden van het dorp Herfelingen. Wij zetten de gegevens op een rijtje: het vroegtijdig vermelden in 1194 van St.-Nikolaas als zijn patroon, de uitgebreide ontbossingen binnen zijn grenzen rond 1218, als gevolg en teken van de galopperende bevolkingstoename, het groot aantal buitenpoorters van Ath dat het in 1356 telde, eveneens het aantal buitenpoorters van Geraardsbergen in 1396, beide dankzij zijn gunstige ligging op het kruispunt van de oude wegen Edingen-Anderlecht en Halle-Geraardsbergen, het bijzonder laag percentage armen in 1540. Het waren zovele tekens van een bijzonder bloeiend dorp, dat in het verleden als een groot kerndorp mag worden beschouwd.

Het aantal Edingenaars die er grond bezaten in de 16de en 17de eeuw, gevolg van het moeten afstaan ervan door de inwoners, komt over als het teken van een kering in de welvaart van het dorp. In 1801 telde de bevolking 1912 inwoners. Sindsdien is het bevolkingsaantal ononderbroken gedaald. De sociale toestand van het landbouwersmilieu moet er zo ongunstig zijn geëvolueerd, dat er in het begin van de eeuw een socialistische samenwerkende landbouwersvereniging ontstond, onder impuls van Emile Vandervelde. Geen spoorweg loopt er langs en de buurtspoorlijn is er, als eerste op het vak Leerbeek-Edingen, sinds 1959 opgebroken. Thans telt de (deel)gemeente, waar geen spoorweg langs loopt, niet meer dan 1100 inwoners.

Een ander geval van lokale ontvolking in ruraal milieu is het gehucht Lekernay-Rockermont te Mark, dat 30 haarden telde in 1447, en nu zelfs niet meer bestaat. Het wordt hier alleen als voorbeeld van een meer verspreid verschijnsel aangehaald.

De algemene uitleg voor de historische evolutie van deze streek is van structurele aard: de aanwezigheid van een uitsluitend landelijk gebleven economie, met het

²⁷ J. DESSEYN, *Over Pajotse smulpapen in de 20ste eeuw. Van voedingscultuur tot streekgastronomie*, Licentiaatsverhandeling Geschiedenis KUL, 1999, p. 36.

²⁸ K. SCHRIJE, *Voedingsgewoonten tijdens het interbellum in Herne en omgeving*, -HOLVEO, XXIII, 1995, pp. 73-92.

uitblijven van verbindingsinfrastructuur en van investeringen in nijverheid. Zij alleen hadden de werkgelegenheid op peil kunnen houden voor de vrij gekomen werkkrachten.

Indien onze hypothese van deze geografisch-historisch-sociale samenhang correct is, dan moeten gelijkaardige omstandigheden, d.i. de hoge vruchtbaarheid van de grond, ook elders in de leemstreek tot een gelijkaardige geschiedkundige sequentie van verschijnselen geleid hebben. Dat is wat er met Droog-Haspengouw gebeurde. Men kan er eveneens de tekens vinden van oude en hoge bevolkingsdichtheid, met o.a. zijn talrijke vroegmiddeleeuwse motten. Men vindt er een echt zaaisel van kleine steden: Loon, Landen, Tienen, Zoutleeuw, Borgloon, Tongeren, Sint-Truiden, Bilzen, Hannuit, Geldenaken, Eghezée. Zoveel kleine marktsteden waren het, gelegen op korte afstand van mekaar, ingeplant op de oever van kleine waterlopen. De dorpen zijn er eveneens klein in oppervlakte, een gevolg van een vroege ontwikkeling van parochies, met vaak, zoals in Oost-Vlaanderen, een in romaanse stijl bewaard gebleven kerk, getuige van de bloeiende toestand in de Middeleeuwen. De streek is bekend voor het kweken van fruit (na de graancrisis van 1880) en het telen van biet, die veeleisende gewassen zijn. Van oudsher werden hier befaamd geraakte bieren gebrouwen. Ook worden er in de 15de eeuw *Ridders van de Groene Tente* vernoemd, teken van sociale malaise, volgend op een eerste bloeiperiode. Ook uit deze streek zijn er in de vorige eeuw, door gebrek aan werkgelegenheid, een massa mijnwerkers naar Wallonië gaan pendelen (Fig. 37).

Haspengouw en Henegouwen dragen beide een Frankische naam, terwijl het boven beschreven gewest, deel van de Pagus Bracbatensis met Gallische naamafleiding, geen eigenaam droeg. Alle drie strekten zich uit over wat een heel stuk later de taalgrens zal worden.

De voor beide streken in het verleden gelijklopende evolutie loopt voor een deel verder tot in het hedendaagse. De recentste volkstelling van 1991 heeft het mogelijk gemaakt op een bijzonder doordringende wijze het Rijk ruimtelijk op demografisch en socio-cultureel vlak door te lichten²⁹. Wij vonden dat er, op 31 gebruikte criteria van socio-geografische klassering, welgerekend 10 zijn, waarbij de bevolking van Haspengouw op die van zowel West-Henegouwen, van het Zuiden van Oost-Vlaanderen en van Zuid-Pajottenland gelijkvalt.

Drie ervan vertonen waarden die door de auteurs aan het landelijk karakter van beide grote streken toegeschreven worden. Hoofdkenmerken zijn de lichte graad van verstedelijking van de dorpen en hun lage bevolkingsdichtheid, die tussen 1981 en 1991 weinig evolueerde. De negatieve natuurlijke bevolkingsaanwinst en de vrij hoge

²⁹ B. MERENNE e.a., *België ruimtelijk doorgelicht*, Tijdschr. van het Gemeentekrediet, 1997/4, nr. 202.

gemiddelde bevolkingsleeftijd die men er treft zijn onmiskenbare tekens van verslapt dynamisme. Daarbij wijst voor beide streken de typologie van het huishouden, volgens de aanwezigheid van meerdere familiekeren in het huishouden, de frekwentie van het samenwonen van vrouwen tussen 25 en 29 zonder kinderen, de aanwezigheid van kinderen in een huisgezin met een gehuwde vrouw van 60-65 jaar, het hoog percentage eigenaar zijn van zijn woning, op een zelfde traditionalistische levensvisie.

De sociaal-economische toestanden worden echter door recentere factoren beïnvloed, die het oorspronkelijk beeld van streek tot streek enigzins vertroebelen. Ook door het pendelen vervagen de verschillen tussen streken. Op het gebied der personen weegt echter de historische achtergrond, primair berustend op aardrijkskunde gegevens, nog steeds door.

Een evolutie, gelijkend op die van ons gewest, kende Frans Henegouwen, deel van het grote Henegouwen van het A.R., dat nu, zoals Belgisch Henegouwen, door het bekende plan van hulp van de Europese Gemeenschap voor de arrondissementen Valenciennes, Douai en Avesnes gesteund wordt. De twee streken welke in de Middeleeuwen graan exporteerden³⁰, vertonen nu een gemiddeld inkomen per persoon per jaar, dat amper 70% bedraagt van het Europees gemiddelde.

3. Besluit

Het beschreven gewest maakte in de loop van de eeuwen eerst een bijzonder bloeiende periode mee, gevolgd door een tijd van socio-economisch verval. Paradoxaal ontwikkelde de tweede periode zich voor een groot deel als een rechtstreeks gevolg van de eerste. Oorzaak van dit eigenaardig tweeledig verschijnsel blijkt de structuur van de landbouweigendom te zijn geweest, en dit voor een gemeenschap welke in haar historische evolutie zeer vroeg de Malthusiaanse grens van haar ontwikkeling had bereikt. **Rond de voorafgaande bloeiperiode ontwikkelde zich een mythe die de realiteit van de periode van verval overschaduwde.**

“Comme toujours lorsqu’on se sépare de la réalité historique, lorsque l’on invente un âge d’or, on en oublie les envers”³¹.

Voor de buitenstaander van vandaag moet het bestaan van dit gewest, verstoken van administratieve grenzen, even vaag overkomen als dat van het Pajottenland. Het ging nochtans, tot in een recent verleden, om een werkelijkheid. Prof. Chr. Vandenbroeke, de

³⁰ G. SIVRY, *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut à la fin du moyen-âge*, dl I, Universiteit Rijsel, 1977.

³¹ Fr. Wagener, *Madame Récamier. 1777-1849*, Parijs, 1986, p. 253.

welbekende referentie op het gebied van de sociale Vlaamse geschiedenis, bevestigt dat het in voornoemd gewest is dat deze sequentie zich het duidelijkst voordeed.

Het Pajottenland vormt geografisch-historisch een subregio van de bovenbeschreven entiteit³². De bevolking trachtte zich aan de moeilijkheden, waarmee zij geconfronteerd werd, aan te passen; die moeilijkheid was in feite een ver en onverwacht gevolg van een oorspronkelijk “te veel van het goede”. Dit deed ze, eeuwen lang, met hardnekkigheid en moed, tot het uiterste toe, om te kunnen overleven in haar landelijk blijvende economie. De kleine steden die errond lagen, Halle, Edingen, Geraardsbergen, Ninove en Aalst, bleven elk op hun respectief hinterland teren. De onvoldoende verbindingswegen maakten er een ingesloten streek van, waar het investeren in de nijverheid ontmoedigd en verwaarloosd werd. De enige oplossing die zich aanbood was elders werk te gaan zoeken en, voor wie in zijn dorp wou blijven wonen, er naartoe pendelen. Hierover verder meer.

³² J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 169.

VI. De historisch-sociale eigenheid van het Pajottenland

Wij hebben zopas gezien dat het Pajottenland het lot van een heel gewest deelde. Waardoor onderscheidde het er zich van? D.G. was het, die de realiteit van het Pajottenland aan het licht bracht. De vraag rijst dan naar de aard van die realiteit en, aangezien de streek ooit bloeiend is geweest, sinds wanneer de ommekeer is begonnen.

C. Vandenbroeke vindt dat de behoeftigheidsgraad op het platteland in 1801 in Oost-Vlaanderen lager lag (9,2%) dan in de steden (12,9%), maar dat in het crisisjaar 1846 de verhouding omgekeerd was geraakt, met 28,3% tegenover 23,6%. Cl. Billen vond dat het platteland op het einde van de 18de eeuw algemeen gezien dicht bij het breekpunt was geraakt van de sinds zolang evoluerende duivelskring demografie-economie (zie hierboven).

In het Pajottenland was het reeds in de tweede helft van de 18de eeuw dat de behoeftigheid waarden tussen de 25 en 28% had bereikt, terwijl ze in Vlaanderen amper 10% bedroeg. Volgens Fr. Daeleman was toen in de streek een vierde van de aktieve bevolking tijdelijk werkloos en moest dat deel van de bevolking van het opknappen van losse karweien leven¹. De Malthusiaanse drempel werd er dus nog vroeger dan elders bereikt.

Dezelfde auteur toonde aan dat de pachtprizen in Vlaanderen, uitgedrukt in arbeidsdagen en maat van de koopkracht, tijdens het A.R. weinig evolueerden, maar dat zij vanaf 1765 de hoogte ingingen en in 1790, het jaar van de Brabantse Omwenteling, een maximum bereikten². Een grafiek van vergelijkende evolutie der pachtprizen spreekt ons bijzonder aan: niet alleen lagen zij in het omliggende van Brussel veel hoger dan elders in de streek, maar zij gingen er ook vroeger, reeds in 1760, stijgen, en zij bereikten er, als gevolg van de grotere landhonger, veel hogere waarden (Fig. 38).

Een voor het Pajottenland ongunstige indicator is tijdens het A.R. de gemiddelde vruchtbaarheid van de vrouwelijke ouderdomsschijf 29-34 jaar, uitgedrukt op basis van het aantal geboorten op 5 jaar huwelijk (5 kinderen op 5 jaar = index 1). De index voor de streek bevond zich lager dan die van de meeste streken van het land, o.a. 10% lager dan in Vlaanderen. Alleen Zuid-Limburg (opnieuw het gelijkaardige Haspengouw!) stond er slechter voor. Ziehier een vergelijkende tabel voor België en voor het buitenland.

¹ C. VANDENBROEKE, *Sociale Geschiedenis van het Vlaamse Volk*, Beveren, 1981, p. 266.

² C. VANDEBBROEKE, idem, p. 161.

Westhoek	0,449	Artesië-Picardie	0,494
Waasland	0,447	Canada	0,490
Vlaanderen	0,433	Bretagne	0,483
		Zuid-Duitsland	0,473
Antwerpse Kempen	0,428	Ile-de-France	0,469
		Elzas	0,417
Henegouwen	0,426	Noord-Spanje	0,378
Zuid- en Binnen Vl.	0,419	Languedoc	0,366
Luxemburg	0,417	Zuid-West-Frankr.	0,342
Luik	0,410	Engeland	0,335
Pajottenland	0,392	Drenthe	0,326
Zuid-Limburg	0,382		

Kortom, de streek was er niet alleen erg aan toe, maar bovendien nog erger dan het gewest waarvan ze deel uitmaakte. Het mechanisme ervan is bekend. De lagere huwelijksfertiliteit in het Pajottenland had voor een deel met de minder goede voeding te maken. Daar kan men zich van overtuigen door de lagere waarde van de Belgische indices van huwelijksvruchtbaarheid (I_g) tijdens de hongersjaren volgend op 1840. Een ander deel had met de langere zoogtijd (I à 2 jaar) van de kinderen in het Pajottenland te maken. Die is zelf gebonden aan het langer thuisblijven van de vrouwen, werkzaam met spinnen en andere huisnijverheid. Op haar beurt was de huisnijverheid aan de ongunstige bodembezitstructuur ter plekke gebonden. De rol van de lange zoogtijd voor de situatie in het Pajottenland, kan onrechtstreeks bewezen worden. Fr. Daelemans toonde aan dat de mortaliteitscoëfficiënt in de 18de eeuw in de streek lager lag dan in de andere streken. Inderdaad, zij betreft vooral de vroege kindersterfte, waarvan men weet dat zij door het laatijdig stoppen met zogen gunstig beïnvloed wordt.

Was het louter toeval dat in dezelfde periode de grote verbindingswegen van het Pajottenland in verval geraakten? De vraag mag dan worden gesteld: is dat verval van de bestaande wegenis gebeurd omdat de streek het reeds voordien socio-economisch niet goed deed, ofwel, en omgekeerd, is de afzondering door de ontoereikende wegenis oorzaak geweest van het economisch verval? In 1711 had de Hallepoort te Brussel de

Anderlechtsepoort, alleszins voor het binnenkomend goederenverkeer, verdrongen. Men kan aannemen dat het verschijnsel uit een verder verleden stamde.

Een niet gering deel van de streek, namelijk de dorpen van de heerlijkheid Edingen en Halle, behoorde tijdens het A.R. tot het graafschap Henegouwen. Bij het indelen van het land in departementen gingen die dorpen, wegens het Vlaams dat er gesproken werd, tot het departement van de Dijle behoren. Die administratieve herschikking verenigde twee territoria met reeds voordien gelijke sociale eigenschappen en versterkte de eenheid van het nieuw geheel.

Moeten wij er ons over verwonderen dat het bewustzijn, eenzelfde ongunstig lot te delen, in de 19de eeuw bij de gezagdragers, de vroede vaders van de diverse gemeenten, (nog) niet was doorgedrongen? Niet dat men geen oog had voor plaatselijke erbarmelijke sociale toestanden, zoals uitvoerig blijkt uit de gemeentelijke documenten van Vollezele. Wij hebben de provinciale bronnen niet aangeboord. In de uitgebreide briefwisseling tussen vermelde gemeente en provincie hebben wij nochtans niet het minste teken gevonden van een vermoeden van de speciaal ongunstige toestand van de Pajottenlandse streek. De bevoorrechte aandacht die het Pajottenland uiteindelijk van de centrale overheid kreeg verdiende die niet vóór het verstrijken van vele tientallen jaren en voor het meer afzonderlijk optreden van het arrondissement Halle-Vilvoorde, dat het ontstaan van de provincie Vlaams-Brabant voorafging.

Voor de eerste maal bij ons weten werd in het midden van de eeuw, iets breder gekeken, over de gemeentegrenzen heen. Wij lezen in de notulen van de Vollezeelse gemeenteraadzitting van 28-4-1849: *“considérations sur l'utilité qu'il y aurait à créer une ligne de chemin de fer qui traverserait la contrée, qui faciliterait les débouchés (transport de céréales) et aiderait les nombreux pauvres à sortir de la misère (procurant une occupation à la classe nécessaire)”*. Aan drie mogelijkheden werd toen gedacht: een lijn Gent-Charleroi, of een lijn Brussel-Ath over Lessen, of ook nog een lijn langs het Denderdal. Alleen de eerste en de derde, echter lopend aan de rand van de streek, kwamen er, respectievelijk in 1867 en 1866; van de tweede, de interessantste, want lopend door het Pajottenland zelf, werd afgezien. Deze droom, want toen kon het voor een landelijke gemeente alleen maar een droom zijn, werd pas tastbare werkelijkheid, met het aanleggen in 1905 van de buurtspoorweglijn Halle-Ninove. Ondertussen was er ruim een halve eeuw verlopen...

De materiële broosheid van de streek kan op een originele, onrechtstreekse wijze worden aangetoond: de geattesteerde oudheid van het parochiaal kerkgebouw. We hebben elders de nauwe relatie van de oppervlakte van het gebouw met de evolutie van

de bevolking aangetoond³, gemeten naar het aantal “communicanten” d.i. het aantal personen in een parochie die hun eerste communie achter de rug hadden en dus samen in het kerkgebouw aanwezig waren, om de cultus op de kerkelijke zon- en feestdagen bij te wonen. Dat aantal vertegenwoordigde op het platteland ongeveer 65% van de totale bevolking. Wegens de belangrijke groei, met vaak verdubbeling, van de dorpsbevolking in de 18de en in het begin van de 19de eeuw, moest het kerkgebouw op de meeste plaatsen uitgebreid worden. De oplossing bestond ofwel in het bijbouwen van een beuk (zoals te Vlezenbeek) of in het verlengen van het schip met enkele traveeën (zoals te Galmaarden). Daar echter, waar het onderhoud van het oud gebouw in het verleden verwaarloosd was geweest, kon dat niet, en werd men genoodzaakt tot slopen en tot herbouwen over te gaan. Het onderhoud van een kerk viel tijdens het A.R. ten laste van de plaatselijke gemeenschap, of het nu rechtstreeks was of onrechtstreeks, door middel van één derde van de tiendenopbrengst. Daaruit kan men afleiden dat de dorpen, waar de tiendheffende abdij of kapittel genoodzaakt werd tot deze, zij ze nog duurdere, oplossing over te gaan, ook de armste waren, die de minste tienden konden opbrengen.

De parochiekerken van het Pajottenland hebben we in twee reeksen ondergebracht: enerzijds de oude, en meestal steeds verbouwde, anderzijds de herbouwde, in de 18de eeuw of later (Fig. 39). Op kaart gebracht vinden we de gemeenten met een nieuwere kerk gegroepeerd in een kern, omringd door de kerken behorende tot de eerste reeks. De kern ligt in Zuid-Pajottenland, aan beide kanten van de Romeinsesteenweg. In Noord-Pajottenland vindt men duidelijk meer oude kerkgebouwen.

Wij zochten naar de interpretatie van die repartitie. Dat de twee reeksen in enig verband zouden gestaan hebben met de aard van tiendheffer is zeker niet het geval. De meeste nieuwere kerken staan in het territorium van het Oude Land van Edingen. De abdijen bezaten er uitgestrekte landerijen, waarvan de opbrengsten in de periode van de Gouden Landbouw het mogelijk maakte een hele reeks kerken te herbouwen. Een duidelijke aanzet tot het nemen van zulke belangrijke beslissing was in het laatste kwartaal van de 18de eeuw was dat de abdijen over ongebruikte financiële middelen beschikten; de Overheid had hen verboden nog verder in hoeven en land te investeren en dat zij had besloten voortaan hun winsten te belasten. De oude kerken liggen aan de periferie van de streek, d.i. dicht bij de kleine steden, in de dorpen die door een goede wegenis er mee verbonden waren. De nieuwere kerken behoorden tot dorpen die door het verval van de Romeinsesteenweg, nog meer dan de andere, geïsoleerd waren van alle verkeer. De vervallen toestand van het voorgaand gebouw dateerde er minstens van

³ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, 124-127.

de 18de eeuw. De gevonden correlatie tussen de ouderdom van de kerken en hun topografische distributie mondt uit op een hypothese.

Indien het om een oorzakelijk verband gaat, dan moet men eruit besluiten dat Zuid-Pajottenland al lang in een toestand van grotere armoede dan Noord- en Centraal-Pajottenland vertoefde. Ook in 1755 lag het percentage armen in Zuid-Pajottenland hoger dan in het Noorden (Zie Fig. 9). De grotere armoede van dit deel van de streek hadden wij met de landbouwstructuur en de hogere vertegenwoordiging van het grootgrondbezit in de zuidelijke dorpen in verband gebracht.

Uit deze verschillen mag men nochtans niet besluiten tot fundamentele heterogeniteit van de streek.

Ook het niet verwezenlijken van een belangrijk project dat nochtans het Pajottenland moest aanbelangen, kan op een problematische toestand van de streek wijzen. Wij ontdekten dat de Société Centrale d'Electricité du Brabant, opgericht in 1899 met zetel te Oisquercq, waar zij een productie-eenheid had, plannen had om een 13-tal dorpen van Zuid-Pajottenland van elektriciteit te voorzien (Fig. 40). Bij het onderzoek van de kaart van het voorziene distributienet valt op dat men voor de gemeenten Herfelingen, Heikruis, Bogaarden, Kester en Leerbeek zelfs geen verbinding voorzien had: hun aantal inwoners verliep immers in dalende lijn. De gemeente Vollezele die een contract had ondertekend, trok zich in 1903 terug. De geplande intergemeentelijke maatschappij kwam er nooit⁴. Wij vermoeden dat de mislukking van het project aan onvoldoende respons van de gemeenten op het project te wijten was: de stroom zou te duur uitvallen voor een bevolking, die zich de verhoogde uitgave voor deze nieuwe energie niet kon permitteren.

Besluit

Reeds voor het een aparte streek werd, vertoonde het Pajottenland op sociologisch vlak een uiterst miserabel beeld, dat zijn eigenheid bepaalde. De auteur verontschuldigt zich bij de lezer, zeker indien hij van de streek is, voor het sombere en schokkende van de verwoording. Het begrip *Arm Vlaanderen*, dat geografisch op Binnen-Vlaanderen sloeg, verwaarloosde de realiteit van het Pajottenland, dat als streek toen nog onvoldoende bekend was. Geen schrijver was er in de 19de eeuw opgestaan om de hachelijke toestand, nog meer dan elders, aan te klagen, gewoon omdat er geen te vinden was.

De ongunstige socio-economische toestand was er al langer begonnen; hij stamde uit de 17de eeuw, wellicht was hij nog ouder.

⁴ GEMEENTEARCHIEF VOLLEZELE.

De welvaart van de steden tijdens het A.R. en ook nadien, was een feit, ten overstaan van de uitbating die ze op de omliggende dorpen uitoefenden. Hoe kon het in die omstandigheden voor het Pajottenland, ongewoon geval van een streek zonder steden, dat het voor haar anders dan bijzonder ongunstig verliep?

Dat ontbreken van steden brengt de streek nog een heel eind verder dan de eigenheid die ze met het beschreven gewest deelt. Het bezorgt haar a.h.w. haar specificiteit een uitsluitend plattelandsstreek te zijn: het onderscheid is daarom, buiten het kwantitatief aspect, kwalitatief van aard.

Betreffende het ontstaan van het begrip Pajottenland in het brein van D.G., moeten we nog steeds gissen naar het lichtje dat bij hem opging. Historisch zien wij het Pajottenland als het ware in twee fasen ontstaan. In een eerste deelt de streek de eigenschappen van een meer uitgebreid gewest in de leemstreek, waarbij, op een vroege bloeiperiode een periode volgde met moeilijke socio-economische context. In een tweede fase geraakte deze streek zonder stad afgezonderd, met daardoor het nog verergeren van haar ongunstige sociaal-economische situatie. Alleen de achtereenvolgende werking van deze drie factoren, met name het bereiken van de Malthusiaanse drempel, het ontbreken van enige stad en de afzondering, is bij machte de catastrofale achterstand die de hare was en die in de 19de eeuw zijn hoogste punt bereikte, uit te leggen. Is wellicht voor D.G. deze socio-economische eigenheid, waaraan hij dacht een geografische contour te moeten geven, beslissend geweest?

Van die situatie kon noch hij, noch een ander zich toen echt een klaar beeld vormen. Sociologie berust, zoals economische wetenschap, op statistische gegevens, verspreid over tijd en ruimte, en met die studie was men nog niet zolang, trouwens dankzij landgenoot Adolphe Quetelet, pas van wal gestoken⁵. Geschiedkundig onderzoek maakt het ons nu mogelijk, midden de onduidelijke werkelijkheid van weleer, het beeld van de ongunstige sociale toestand van de streek kwantitatief te staven.

⁵ A. QUETELET, *Sciences mathématiques et physiques au commencement du XIX e siècle*, 1867. Het Bureau voor Statistiek werd in 1826 gesticht.

VII. Onderzoek van sociaal-economische implicaties. Testcase Vollezele

Op het gevaar af de lezer te ergeren, moet over de ongunstige socio-economische context van de streek verder worden uitgeweid. Een principiële opwerping dient vooreerst worden weerlegd. Vergeten wij het door de volksmens aanvaarde gezegde, dat “*er altijd en overal armoede is geweest*, wat denkers uit de vorige eeuwen verwoordden met te zeggen dat armoede een normaal, aan de maatschappij inherent verschijnsel is. Men gaat er nu van uit dat armoede een relatief begrip is, afhankelijk van plaats en tijd. Vandaar dat de evaluatie van armoede op een bepaalde plaats rekening houdt met de algemene toestand van de omliggende streek. Afstappend van een absolute definitie, wordt dan ook in een bevolking de 10%-schijf van personen met de laagste inkomsten als arm beschouwd.

Bij het historisch algemeen onderzoek van het onderwerp armoede wordt meestal een waaier van geografisch verspreide gegevens op een rijtje gezet. Het is dan ook niet te verwonderen dat men op het gebied van oorzaken en mechanismen zo moeilijk tot eensluidende conclusies komt¹.

Een zeer algemeen sociologisch beeld schetste voor het Vlaamse land de *Geschiedenis van de kleine man*, een thema dat door diverse auteurs voorbereid werd voor een reeks uitzendingen van de BRT, voor haar programma Open School in 1979. De armzalige conditie van het gewest werd er voor de opvolgende periodes in de verf gezet.

De losse en verspreide sociale gegevens hierboven voorgelegd betreffende het Pajottenland, vinden wij in het bijzonder beproefd Vollezele, op geconcentreerde wijze terug. Overschakelend van het niveau van de streek naar dat van het dorp, kunnen wij, gestaafd door cijfermateriaal, de samenhang van hun voorkomen in die microkosmos beter nagaan. Het onderwerp armoede interesseert de historicus en de socioloog vooral in zijn relationele, en daarom heel speciaal in zijn kwantitatieve aspecten. Voor het onderzoek van dit onderwerp leent een uiterste geval, zoals de gemeente Vollezele er een is, zich het best. Het geïntegreerd verkregen beeld wordt hier opgehangen om te trachten de sceptische lezer bewust te maken van hoe het in heel de streek, zij het in lichtere mate, aan toe ging.

¹ V. JACOBS, W. DECOODT en H. VANDORMAEL, *Armoede en Armenzorg vroeger en nu*, Gaasbeek, 1989; zie ook: L. DE MECHELEER, *Armoede in het verleden*, A.R.A., Dossiers, 2de reeks nr. 6, 1991.

F. Daelemans wees immers op het mogelijk onderscheid op sociaal en economisch gebied tussen verscheidene plaatsen, in verband met lokale geografische en structurele factoren. Het hier onderzochte Vollezele onderscheidt zich bv. van het nochtans even landelijke naburige Galmaarden. De verzorgingscapaciteit van Galmaarden, met in 1796 de 32 er verblijvende dienstmeiden, dit is 1 op 49 inwoners, kwam er stukken gunstiger voor dan die te Vollezele, met niet meer dan 13 dienstmeiden, dit is 1 op 87 inwoners. Daartegenover stond de verschillende grondbezitstructuur; zij legt uit dat er 40 knechten, d.i. 1 op 28 inw. tewerkgesteld waren, terwijl te Galmaarden er maar 31, d.i. 1 op 50 inw., verbleven.

Aspecten welke elders niet speciaal de aandacht trokken, namelijk sociaal-economische implicaties en armoede, vertegenwoordigen in de geschiedenis van dat bewuste dorp als het ware het hoofdthema. De volgende uiteenzetting is geen dorpsmonografie. Er zal hier alleen sprake zijn van wat in het breder kader van de streek als significant overkomt.

Vooraf dient gewezen te worden op de reeds uitgesproken armoedige toestand die het dorp in de 16de eeuw kenmerkte. In 1540 reeds telde men te Vollezele 62% arme families, aangezien 66 haarden op de 105 van belasting ontheven waren, veruit het meest in heel de heerlijkheid Edingen. De bevolkingsdichtheid van het dorp (10,8 haarden/km²) komt ons als ongewoon hoog over voor de tijd, rekening gehouden met zijn dichte bebossing (volgens de Ferrariskaart 150 ha op de 972 ha). Deze relatieve dichtheid, gepaard met de algemeen beperkte vruchtbaarheid van de grond, blijkt aan de basis van deze armoedetoestand te liggen. De Malthusiaanse grens was er dus, vroeger dan elders, bereikt en zelfs voorbijgestreefd.

Als allereerste van de 5 kerken in de 14 dorpen van het Land van Edingen, die tussen 1776 en 1781 herbouwd werden, werd in 1776 op kosten van de abdij van Vorst, tiendheffer, de oude kerk afgebroken en een nieuwe gebouwd. Dat men daartoe genoodzaakt werd had zeker met de galoperende 18de eeuwse demografie te maken: het gebouw moest immers het gestegen aantal "*communicanten*" - blijkbaar 700 aanwezig, maar 800 voorzien - kunnen bevatten. Maar het had evenzeer te maken met het feit dat de kerk vergroten geen zin zou gehad hebben. Al te lang had men de nodige herstellingen uitgesteld, zodat men met een bouwvallige kerk, teken van een armoedige gemeenschap (zie hierboven), opgescheept zat. Het veelvuldig herbouwen van kerken door de abdijen, de zogezegde Dewez-kerken, had in die tijd, zoals boven uitgelegd, te maken met het recent belasten van de winsten, gehaald uit hun hoeven.

Toen in 1795 de Franse overheid de gemeenten belaste, was de aanslag verschuldigd door Vollezele het laagst: 1500 gulden, vergeleken met bv. Heikruis, Oetingen en

Herfelingen, die, met een veel lagere, een lagere en een gelijke bevolking, respectievelijk 2000, 2500 en 3000 g. moesten betalen.

Uit het gemeentearchief Vollezele komt voor de 19de eeuw, onder de schrandere pen van Jean-Nicolas Leuyckx, onderwijzer en gemeentesecretaris van 1840 tot 1874, de volgende situatie naar voor.

1. Kwantitatief sociologisch beeld

Herhaalde malen wordt door de plaatselijke overheid gesteld dat de gemeente “*een der armste van Brabant was*”. Vergelijkende gegevens geven kracht aan deze bewering. In 1841 telde de gemeente 379 gezinnen. Toen werd de persoonlijke belasting niet volgens de evaluatie van het beroepsinkomen berekend, maar geschat volgens de uiterlijke tekens van welstand, in het bijzonder de huurwaarde van de woning. Zij lag, voor drie vierde van de globale opbrengst (ca. 1100 frank) op 20 à 25 gezinshoofden, terwijl een zeventigtal andere een zeer kleine bijdrage verschuldigd waren. De 107 overige gezinshoofden, d.i. 28%, waren zelfs niet belastbaar. Dit gegeven wint nog aan betekenis als men beseft dat het percentage van belasting toen niet progressief was zoals nu en voor het allergrootste deel door het kadastraal inkomen - en dus komend van het grondbezit - vertegenwoordigd was. Dit onderstreept de sociale dualiteit van de lokale maatschappij.

Merkwaardig is de identieke verhouding die wij voor de gemeente Hove voor de taxatie van het jaar 1465 vinden² Deze gemeente behoort niet tot het Pajottenland, maar wel tot het hierboven beschreven gewest. Zij vertoont dus een identieke grondeigendomsstructuur.

In 1836 telde de gemeente 23% behoeftigen. Dat cijfer ligt, rekening gehouden met het aantal inwoners dat toen nagenoeg 1700 bedroeg, duidelijk aan de hoge kant, vergeleken met dat van de omliggende dorpen (Fig. 21). Het lag eveneens hoog, vergeleken met het 25% nationaal gemiddelde dat zich in het crisisjaar 1846 zou voordoen. In 1851 werden 232 gezinnen door het Bureel van Weldadigheid bijgestaan; in 1852 waren er 1200 bijgestaan op een bevolking van 1753 inwoners; in 1871 waren er nog 900. In het crisisjaar 1884 werd opnieuw 67% van de bevolking bijgestaan!

De chronologische evolutie van de armoede in de gemeente kan ook op onrechtstreekse wijze geëvalueerd. Uit de boekhouding van de Kerkfabriek hebben wij de evolutie van de jaarlijkse opbrengst van omhalingen en offerblokken kunnen nagaan.

² M.-A. ARNOULD, *Les cahiers de taille de Hoves-Graty (1465-1517)*, A.C.A.M., dl 57, 1940, pp. 185-238 en tabellen.

Vanaf het jaar 1842 begon het bedrag te slinken; het bleef nadien op of onder één derde van wat het vroeger geweest was. Pas in de jaren 1860 deed zich een verbetering voor. Duidelijk is dat de evolutie niet met de godsvrucht, maar met de erbarmelijke sociale toestand in verband te brengen is.

De graad van armoede was verschillend naargelang van het gehucht, met toen 31 à 37% in de wijk van de Plaats en die van Zavelberg, 85 à 88% in het gehucht Achterdenbos en de wijk van de Steenstraat.

Het onderhoud van de dorpswegen moest in 1836 bekostigd worden door de bijdragen van diegenen die koe, os³ of paard als lastdier gebruikten, een bijdrage die in verhouding stond met de grootte van de belasting die ze betaalden. Aan het vernoemen van koeien als lastdier kunnen wij niet voorbijgaan, zonder te noteren dat zowel J. Parmentier, voor het kanton Edingen in 1790 en 1816, als P. Lindemans, voor ons land, stellig beweren dat koe noch os ooit gebruikt zijn geweest. Dat het wel het geval was te Vollezele is het zoveelste teken van een ongunstige situatie. Deze belasting bestond, gelijkend op de *karweien* uit de Middeleeuwen, in dagprestaties: 18 inwoners moesten 2 dagen of meer presteren; 51 1 dag, 7 een halve dag. De eerste groep kwam overeen met de categorie “*laboueurs*” van de Middeleeuwen; en vrij goed met de in 1851 genoteerde 17 kiesgerechtigden voor de Kamer; eveneens met het aantal grote en middelgrote pachthoven die de gemeente toen telde. Uit deze groep bevoordeligde huisgezinnen kwamen ook in het jaar 1873 de 23 leerlingen die schoolgeld betaalden, terwijl de ouders met inkomen onder een bepaald niveau, 229 “arme kinderen” lieten inschrijven voor onderricht, te bekostigen door het Bureel van Weldadigheid.

De benaming “*arm*”, zoals gedefinieerd en gebruikt door de administratie, moet wel van het woord “*behoefstig*” onderscheiden worden. Daar wordt, in een merkwaardige en veelzeggende 19de-eeuwse opmerking in de gemeentelijke documentatie, uitdrukkelijk op gewezen. Van de doorsnee keuterboer kan men veronderstellen dat hij als “*arm*” beschouwd werd. Nu zou men liever van “kleine man” spreken⁴.

Besluit: te Vollezele bestond een diepe sociologische kloof, met een weinig vertegenwoordigde middenklasse. Niet alleen van arme bevolking mag men spreken, eveneens van een armoedige gemeente in haar geheel, wat nog iets anders is.

³ De boer van de lagere klasse kon zich geen paard aanschaffen en gebruikte een os, zeker een koe, als lastdier, wat toen als marginaal dient beschouwd te worden, en als een relict uit een ver verleden. De superioriteit van het paard, gebruikt in onze contreien voor de landbouw sinds de 13de eeuw, lag o.a. in zijn grotere spierkracht.

⁴ J. ART en R. VAN EENO, *1850-1914 Nieuwste Tijd*, in *Geschiedenis van de kleine man*, 1979, pp. 129-154.

2. Diverse aspecten van de armoedige toestand

a) op demografisch vlak

Zoals klassiek was het bevolkingsaantal te Vollezele eeuwen stabiel gebleven (105 haarden, d.i. ca. 600 inwoners in 1540) tot in het begin van de 18de, waarna het op honderd jaar nagenoeg verdubbeld geraakte (350-400 *communicanten* in 1709, maar reeds *minder dan 500* in 1723). Algemeen wordt aangenomen dat de bevolkingsaangroei van de 18de eeuw aan de dalende mortaliteit te danken is. Dit was nog maar de helft van wat het totale accres in de gemeente zou bedragen. Een demografische statistiek uit het jaar 1841 maakt immers gewag van een bevolking van 1775 inwoners. Tegenover 1796, toen de bevolking 1142 zielen telde, was de bevolkingsgroei indrukwekkend geweest, met een toename van 1% per jaar, nog meer dan de meeste dorpen van het vroegere kanton Herne.

Merkwaardig is in 1841 het duidelijk groter aantal personen van het vrouwelijk (956) dan van het mannelijk (819) geslacht, dus een man-vrouw verhoudingsindex van 0,85⁵. In dit geslachtsverschil van 137 eenheden komt het overschot aan « meisjes » (hun aantal behelst de personen van het vrouwelijk geslacht ouder dan 10 jaar en ongehuwd) tegenover de « jongens » (hun aantal behelst de personen van het mannelijk geslacht, ouder dan 10 jaar en ongehuwd) in aanmerking voor 97 eenheden, zodat het hoofdzakelijk om een verschil in de volwassen werkkrachten ging. Zulk een vrouwelijk overgewicht is typisch voor een stad, en gebeurt door het inwijken van vrouwelijk dienstpersoneel, terwijl men op het platteland een omgekeerde verhouding mag verwachten, omdat alle mannelijke werkkrachten er broodnodig zijn. Uitleg van het verschil moet het differentieel uitwijken van ongehuwden (velen te arm om te kunnen trouwen) om socio-economische reden zijn, wat aan de hand van de lijst van verblijfsveranderingen kan worden bevestigd. In 1835 was het uitwijken uit het dorp reeds volop aan de gang. In 1880 telde de gemeente 894 vrouwen en 871 mannen. De index was teruggelopen tot een waarde van 0,98, wat met het huidig normale demografisch overwicht der vrouwen in een landelijke gemeente overeenkomt.

Terwijl te Herne in de crisisjaren 1846-'50 het aantal geboorten met 20% was gedaald, was het te Vollezele, met een daling van 30%, nog erger verlopen. Dat viel samen met een verdubbeling van het aantal overlijdens tegenover de gewone cijfers.

Een niet gepubliceerde studie slaande op meer dan 400 19de-eeuwse onwettige Vollezeelse geboorten vertoont een frequentie die toen tweemaal hoger lag dan in

⁵ M. COPPENS, *Sociaal-economische aspecten te Vollezele anno 1841*, -HOLVEO, 1979, pp. 18-23.

Vlaanderen, waar ze, van 1 à 2% tijdens het A.R., in de 19de eeuw nochtans tot 5 à 6% steeg⁶. De voorgestelde curve vertoont drie toppen, met, in de perioden 1806-1820, 1846-1856 en 1880-1890, respectieve frequenties van 10, 13 en boven de 14% der geboorten; de toppen komen, klassiek, met de grote perioden van miserie overeen (Fig. 41).

Vergeleken met de curve voor Herne, ziet men a) dat de pieken in dezelfde drie perioden vallen, terwijl zij te Vollezele duidelijk hoger reiken; b) dat de pieken te Vollezele van langere duur zijn; c) dat, afgezien van de crisisperioden, de basislijn ook hoger ligt te Vollezele dan te Herne.

Onwettige geboorten en voorhuwelijks bevruchting waren bijzonder frequent in streken zoals in Zuid-Vlaanderen, waar de klassieke agrarische structuren het vroegst en het ongunstigst geëvolueerd waren, en in de laagste sociale klassen. Waar het grondbezit per familie het meest beperkt was, daar werd, in tegenstelling met de begrijpelijke bescherming van het patrimonium in het milieu van de burgerij, het ouderlijk gezag ook minder streng uitgeoefend⁷.

Hieruit blijkt dat onwettige geboorten, in tegenstelling met wat wordt gedacht en geschreven, betreffende o.a. het onderwerp voorhuwelijks verkeer, toen met sexuele moraal niet zoveel te maken hadden. Bepalend was de sociale context, die, als een zwangerschap zich aankondigde, een huwelijk onmogelijk maakte.

In 1836, zo rapporteert een gemeenteverslag, was te Vollezele *de bijzonderste oorzaak van behoefte het groot aantal kinderen. Een huisgezin met meer dan twee kinderen moest geholpen worden*. De vruchtbaarheidsindex, d.i. de verhouding van het aantal geboorten tegenover het aantal huwelijken is, als hij hoge waarden vertoont, een indicator van ongunstige sociale context. In Frankrijk was de index op de buitengemeenten van de periode 1773-1786 naar de periode 1795-1803, van 4,55 naar 3,13 geëvolueerd. Te Vollezele stond hij in de periode 1815-1826 op 5,26; in 1870 stond hij nog op 3,90: grof chronologisch gezien liep hij dus een eeuw achteraan.

De demografische curve, die tot in 1840 geweldig gestegen was, bleef tot in 1880 stabiel en er deed zich zelfs een terugloop van de bevolking rond het jaar 1880 voor. Dit gebeurde voor een deel door de hoge sterftcijfers in de crisisjaren, voor een ander deel door uitwijken. Toen dit laatste door het pendelen een halt werd toegeroepen, ging het

⁶ C. VANDENBROEKE, *o. c.*, p. 122.

⁷ Ch. VANDENBROEKE, *Het seksueel gedrag der jongeren in Vlaanderen sinds de late 16de eeuw*, in Bijdragen tot de Geschiedenis, 60e jg, 1979, pp. 193-230.

aantal inwoners opnieuw stijgen en bereikte het de hoogste cijfers die het dorp ooit kende⁸.

b) op fysisch-lichamelijk vlak

Wij hebben kunnen uitmaken dat het aantal kinderen die hun Eerste Communie deden, amper de helft bedroeg van het aantal geboorten 10 à 12 jaar voordien⁹. Dit kan alleen door een enorme kindersterfte worden uitgelegd. Zo telde men in 1841 op 48 overlijdens 26 kinderen onder 10 jaar¹⁰.

Er werd reeds gewezen op de preciaire voeding, die in spotnamen van inwoners van bepaalde dorpen tot uiting kwam. Een ander gevolg voor velen was, samen met de invloed van de hygiënische omstandigheden, de onvoldoende gestalte der volwassenen, die gecorreleerd was met de sociale status. De gemiddelde lengte van de voor het leger opgeroepen jongens werd nagegaan. Zij bedroeg 1,605 m in de jaren 1807-1810, 1,624 m in de jaren 1835-1837, 1,622 m in de crisisjaren 1851-1854, 1,647 m in de jaren 1912-1914. Noteren we dat C. Vandenbroeke voor Vlaanderen tot een iets hoger gemiddelde (1,66 m) kwam voor de tijd van het A. R.. In 1840 was de gemiddelde gestalte er tot 1,60 teruggelopen. Ook in 1914 lag het door hem gevonden gemiddelde (1,68 m) hoger dan te Vollezele.

Hij vond dus een grotere toename van de gestalte, namelijk 5 cm, dan die gevonden te Vollezele, welke 4,2 cm bedroeg. Al kan bij deze verschillen geen genetische oorzaak uitgeschakeld worden, toch moet het relatief beperkte “inhalingsproces” te Vollezele op een blijvende plaatselijke achterstand wijzen. E. Leroy-Ladurie vond voor Frankrijk dat de toename van de gemiddelde gestalte, opgetreden tijdens de 19de eeuw, aan het procentueel dalen van de schijf mannen van kleine gestalte te wijten was, een constatering die ook wij voor Vollezele deden. De toename in gestalte mag aldus als een gevoelige indicator van de fysiologische miserie van een bevolkingsgroep, vooral van de laagste sociale klasse, beschouwd worden. De mindere afname van de gestalte tijdens de crisisjaren te Vollezele tegenover in Vlaanderen menen wij aan de reeds vroegere slechtere socio-economische toestand in dit dorp te mogen toeschrijven.

Van de voor de militaire dienst opgeroepen Vollezelenaren, geboren in de jaren 1794 tot 1797 en behorende tot een lijst van 27 vrijgestelden, waren er 6 wegens te kleine gestalte (*sans taille* betekende: minder dan 1,50 m; in 1886 was de grens op 1,54 m gebracht), de anderen wegens diverse sociale redenen.

⁸ J. VERHEYDEN, o. c., p. 11.

⁹ KERKARCHIEF VOLLEZELE.

¹⁰ J. VERHEYDEN, *Vollezele*, Lennik, 1985, p. 46.

De pokinenting, wettelijk verplicht sinds 1850, moest soms onder dwang toegediend worden en met verschillende jaren vertraging. Van de kinderen bij wie dit gebeurde weet men, aan de hand van de lijst van hun namen, dat zij tot de laagste sociale klasse behoorden.

In het crisisjaar 1847 was de voedselvoorziening zo catastrofaal dat het vlees van twee gestorven paarden, waarvan een reeds twee dagen begraven was, gebruikt werd. De anekdote spreekt boeklen, als men weet dat het eten van paardenvlees in die tijd taboe was.

c) op het gebied van de beroepsactiviteit

De gemeentelijke belastingen, die van de tussen 8 en 15 schommelende opcentiemen kwamen, sloegen voor het grootste deel op het grondbezit. De opbrengst van de patenten was meer dan bescheiden, ten hoogste 1/10 ervan, overeenkomend met de beperktheid van handel en nijverheid.

Onder de 368 gezinshoofden (wat een gemiddeld van 4,6 personen per gezin uitmaakt, maar daarom niet per woning: 305 huizen herbergden 380 huisgezinnen, zodat naast de kernfamilie, 25% jonge huisgezinnen met de ouders samenwoonden) werden in 1841 statistisch geteld: 45 wevers, 80 landbouwers, 50 landbouwwerkliden, 20 knechten en meiden, 94 dagloners, 19 ambachtlieden, 50 spinsters, 10 kleinhandelaars; de repartitie wijst duidelijk op een zwakke socio-economische samenstelling. In 1841 had Vollezele nog een brouwerij, zoals de meeste dorpen; zij verdween.

Uit de gegevens van de volkstelling van 1796 telden wij voor het dorp 77 “*huismannen*”, (ook *laboureur*, *cultivateur*, *menagier* genoemd), en 9 “*pagters*” (ook *fermier*, *censier* genoemd). Het verouderd woord huisman was een andere vorm voor het Middelnederlands “*boerman*”, dat zelf verwant was met *buurman*. Dit laatste woord is uit te leggen door het feit dat de boer met zijn metgezellen in een gehucht woonde, in tegenstelling met de pachter, bewoner van een meestal afgelegen grote hoeve. De kwantitatieve verhouding tussen de twee groepen inwoners was dus wel die tussen het aantal kleine en grote boeren.

In het crisisjaar 1845 telde men 232 thuiswevers en 437 vlasspinsters, van wie men, zoals boven gezegd, weet dat zij in marginale beroepen werkzaam waren.

Opvallend is het groot aantal (27) militairen, geteld op een totaal van 293 ongehuwde mannelijke personen boven de 10 jaar. Aan de hand van het gemiddeld aantal geboorten per jaar en de leeftijdspiramide, schatten wij dat die 27 militairen de helft van de ongehuwde Vollezelenaren tussen 17 en 24 jaar vertegenwoordigden! Van Vollezele

schommelde in die jaren het aantal jongens die voor legerdienst in aanmerking kwamen tussen 15 en 18. Het contingent van door loting werkelijk opgeroepen schommelde jaarlijks tussen 3 en 8, terwijl in 1847 de actieve dienst in het leger voor een miliciaan toen 5 jaar bedroeg.

Het ongewoon aantal Vollezeelse militairen kan dus niet, en verre van, alleen milicianen inhouden (*désignés par tirage* = lotelingen), waarvan de meesten sociaal zeker te zwak waren om zich te laten vervangen. Hier moest een aantal vrijwilligers in vervanging bijgeteld worden. Een andere wijze van berekening om dit te staven. Dat bewuste jaar 1841 telde het land 31.692 milicianen, wat op een totale bevolking van 4.072.619 inwoners, 1 op 128 inw. betekende; terwijl dat te Vollezele 1 op 65, d.i. het dubbele, in het leger aanwezig was¹¹. Deze vaststelling, slaande op het begin van de 19de eeuw, ligt in het verlengde van het aantal vrijwilligers die als huursoldaten in het Oostenrijks leger ingelijfd werden (zie boven) en steunt de sociaal-historische uitleg voor de naam pajot.

In 1839 werden er 8 jonge mannen opgeroepen; 2 onder hen hadden zich, tegen grof geld, wel 800 fr., laten vervangen. De prijs van een vervanger schommelde volgens vraag en aanbod; in 1798 betaalde men 300 fr. In 1843 is opvallend hoeveel niet-erkende kinderen zich onder de milicianen bevonden. Het niet gering aantal overlijdens van jonge Vollezelenaren tijdens hun legerdienst is een ander teken van hun droevige gezondheidsconditie, vermoedelijk te wijten aan hun sociale herkomst. Daarmee wordt het bijzonder laag doorsnee sociaal niveau van het ondergeschikt militair personeel onderstreept.

In 1859 telde men voor de 305 huizen aanwezig in het dorp niet meer dan 118 ovens, teken van de bescheiden uitrusting van vele huizen. Anderzijds weet men dat niet meer dan 7% van de verbruikte hoeveelheid bloem in het dorp door de twee bakkers verwerkt werd. Het blijven broodbakken thuis was voor een gemeenschap het teken dat zij wenste zo weinig mogelijk uit te geven.

d) op gebied van onderwijs

Voor het schoolonderricht was in het midden van de 19de eeuw amper de helft van de kinderen tussen 6 en 12 jaar ingeschreven voor kosteloos onderricht. Het aantal ingeschrevenen verminderde in 1857 en de lage cijfers bleven tot in 1867 aanslepen. Het aantal steeg nadien gedurig, tot voor W.O. I praktisch alle kinderen ingeschreven waren. De gunstige evolutie had zowel met de algemene culturele ingesteldheid als met

¹¹ L. DE VOS, *Het effectief van de Belgische krijgsmacht en de militiewetgeving, 1830-1914*, Brussel, 1985, p. 378.

de aanwezigheid van beter gevormde meesters te maken. Daarom waren ze nog lang geen regelmatige schoolgangers. In 1879 waren er nooit meer dan 170 aanwezig op school, terwijl er toch 245 ingeschreven waren. Dit waren er dus 30,6%, tegenover de 27%, berekend voor heel het land¹². “*Veel kinderen moeten hun ouders helpen op het veld of moeten het huis bewaken, en de toestand wordt steeds maar erger*”, luidt het verslag van de gemeenteraad in 1867. In 1904 verzuimden nog 66 kinderen naar school te gaan. Dit was nog 1 op de 5 van de kinderen, tussen 6 en 12 jaar. Voor 15 onder hen was de vader mijnwerker, een vingerwijzing naar de sociale context en naar de gangbare mentaliteit in die families. Onder deze schoolverzuimers telt men 28 jongens en 38 meisjes.

Het was immers zo, ook te Galmaarden, dat er minder meisjes dan jongens ingeschreven waren op school, een verschil dat geleidelijk veranderde, maar niet verdween voor het jaar 1909. Een aantal meisjes, soms heel jong, bezocht trouwens het privé kantschooltje, dat op de schamele broodwinning van het kantklossen voorbereidde. Dat in de perioden 1872-1877 en 1893-1897 de geslachtsverhouding omgekeerd lag, blijkt in verband te liggen met de crisisjaren in de landbouw, waarbij zeer jonge mannelijke krachten tewerkgesteld werden. Invloed dus op het schoolverzuim van zowel conjuncturele als culturele factoren.

Omtrent de graad van analfabetisme beschikken we over een interessant gegeven. Bij de oproep van de leden van de burgerwacht konden in 1874 niet meer dan 45% het aangeboden ontvangsbewijs tekenen; het ging nochtans om mannen met een leeftijd tussen de 21 en de 40. Het gegeven is nog ongunstiger, als men weet dat bij het samenstellen van de deelnemers tot de *garde civique* de mannen uit de laagste sociale klasse uitgesloten waren. Vermoedelijk was de toestand, tegenover het einde van de 18de eeuw, zoals gebeurde met de gestalte, nog verergerd. J. Verheyden schat in het begin van de onafhankelijkheid de bekwaamheid van de gehuwden om hun naam te zetten op ongeveer 10%¹³. Algemeen wordt aanvaard dat één derde onder diegenen die dat wel konden, niettemin onbekwaam waren om vlot te lezen.

e) misdadigheid

Reeds voor de jaren 1783 en 1784 is er sprake van patrouilles die de nachtwacht verzorgden. In het jaar 1836 wordt een nachtwacht met 14 ploegen van 3 man georganiseerd. Wij hebben kunnen aantonen dat het niet om een burgerwacht ging, maar

¹² M. DE VROEDE, *Uitbreiding van het onderwijs 1842-1918*, in *De lagere school in België van de middeleeuwen tot nu*, ASLK, 1986, pp. 72-83. Toen bestond er nog geen schoolplicht.

¹³ J. VERHEYDEN, *o. c.*, p. 41.

dat het later optreden, in 1846, van zulke paramilitaire organisatie voorafging. De nachtwacht werd op vrijwillige basis door de min of meer gegoede lui opgericht om het stelen dat in het dorp toen geweldig tierde, tegen te gaan¹⁴.

Het lijvig Vollezeels politiedossier van misdrijven, gebeurd met of zonder geweld, is indrukwekkend. Diefstallen, o.a. van eetwaar (zelfs van aardappelen) hadden hierbij tot rond 1868 het leeuwenaandeel. Aan de hand van het heffen van een taks op de honden in 1873, weet men dat praktisch elke woning een bewaking genoot; was het niet door een hond, dan was het door een thuisblijvend kind.

Het in 1836 stichten van een broederschap genaamd *Geestelijk verbond om uyt te rooyen de godslasteringen of vloeken en zweren als ook den vuylen en oneerbaeren klap* (laster) moest in een tijd van opgehitste geestesgesteldheid door miserabele toestanden gesitueerd worden. In 1874 had een bende stropers en dieven zichzelf de agressieve naam van “*hardekoppen*” toegeëigend. Nachtwacht werd er ook in 1899 ingericht, ditmaal tegen een welingerichte bende die op strooptochten uitging. Agressiviteit in woord en daad, onderling onder dorpelingen en zelfs niet zelden tegenover de gezagdragers, getuigt van het ondraaglijke van aanhoudende miserie. Toen midden de rumoerige politieke toestand en na de onlusten van 1886 in 1890 in de streek een brigade rijkswachters neergepoot werd, was het geenszins een toeval dat zij in Vollezele, waar een talrijke kern mijnwerkers woonde, gevestigd werd.

Kortom, aan de bewoners van Vollezele kwam de triestige eer toe met twee verschillende spotnamen vermeld te worden, namelijk *Bosverkens* en *Krot*. De eerste wees op hun armoedige toestand sinds onheuglijke tijden.

f) toestand van de huisvesting

De tweede spotnaam toegepast op Vollezelenaren wijst, buiten uitgesproken armoede, op het wellicht meest aanschouwelijke voor de buitenstaander: de doorsnee erbarmelijke huisvesting (Zie Bijlage III). De kwaliteit van de woning, en tevens uitwendig teken van welvaart, werd als criterium gebruikt voor de berekening van de « *persoonlike belasting* ». Elke woning werd volgens haar theoretische huurwaarde in een bepaalde categorie ondergebracht. De procentuele repartitie van de woningen volgens kadastraal inkomencategorie was ten tijde van Popp de volgende:

¹⁴ J. REYGAERTS, Van kroniekschrift naar familiale geschiedenis. Het Vollezeelse geslacht Dehantschutter, te verschijnen in -HOLVEO, XXIX, 2001

	6 fr.	12 fr.	18 fr.	30 fr.	= of > 39 fr.
Vollezele	32,7	40,7	13,2	4,4	9,7
Galmaarden	22,3	31,4	21,4	12,3	12,4

Zoals te zien uit bovenstaande tabel, lag het niveau van de huisvesting verhoudingsgewijs stukken lager te Vollezele dan in de buurgemeente Galmaarden.

De 368 gezinnen woonden in een totaal van 305 huizen¹⁵. Steunend op het plan en de aansluitende legger van Popp ziet men dat dit verschil uit te leggen is door een zeker aantal huizen met bijbehorende tuin, op een vierde van het woonbestand geschat, die in twee, ook in drie, soms ongelijk grote wooneenheden verdeeld waren geweest. De eigenaars ervan bleken vaak met mekaar verwant te zijn. Liever dan een « inwonen » van het jonge echtpaar bij de ouders, zoals op het eerste gezicht gedacht werd, was de toestand het gevolg van een effectieve patrimoniumverdeling. Het verschijnsel ligt in dezelfde lijn als het gezegde dat wou dat *elke zot zijn kot* moest hebben. Het getuigt alleszins van een sinds jaren bestaand gebrek aan huisvesting.. Zulke toestand stamde van vóór de crisisjaren en is reeds op het plan van Vandermaelen van 1836 te zien. Dit zeer duidelijk teken van sociale armoede werd door de opgelopen toename van de bevolking in de hand gewerkt, vergeleken met de vroegere, betere tijd uit de 18de eeuw.

De oppervlakte van de woning was nog een ander sociaal criterium als de fiscale categorie waarin zij ondergebracht was. Te Vollezele bezat één derde van de woningen een oppervlakte die, soms niet groter dan 20 m², alleszins de 60 vierkante meter niet te boven ging. De toestand geleeek er op die in de steden, waar, zoals boven aangetoond, de sociale nood in de 19de eeuw nog erger was dan op het platteland. In 1847 beschikte te Edingen één vierde van de huisgezinnen over niet meer dan één vertrek, een ander vierde over twee¹⁶. Ter vergelijking met de Vollezeelse toestand noemen wij het Van Reepinghens Huizeken in Kester (Gooik). Al komt het de huidige bezoeker als bijzonder bescheiden over, onderstreept door het gebruikte verkleinwoord, meten samen de woonkamer en de drie slaapkamers (voor de ouders, de zon(en) en de dochter(s)) samen 73 m², de schuur en het stalletje niet meegerekend¹⁷. De bekrompen ruimte ter beschikking van de diverse leden van het huisgezin moet zonder twijfel op de levenswijze een veelvuldige weerslag uitgeoefend hebben, zowel materieel als psychologisch.

¹⁵ J. VERHEYDEN, *o. c.*, p. 47.

¹⁶ J. REYGAERTS, II, p. 164.

¹⁷ G. BALLEET, *Beschrijvende inventaris van het Van Reepinghens Huizeke*, -HOLVEO, XV, 1987, p. 156.

De armzalige huisvesting was verantwoordelijk voor een deel der 25 branden die er zich in de periode 1844-1881 voordeden en waarbij 44 woningen min of meer zwaar werden gesteisterd (5).

g) de diverse aangewende hulpmiddelen

In het midden van de 19de eeuw maakte de gemeente gebruik van een speciale toelage om de meest karige woningen, in het bijzonder wat dak en schoorsteen betrof, te herstellen en om de wanden te bekalken; bedoeling was het voorkomen van brand en van tyfus¹⁸.

De 23 welgetelden in 1846 te Vollezele, werden overstelpt met het wekelijks bedelen van 700 à 800 arme mensen; *een aloude gewoonte*, zegt het verslag, *die voor hen nog zwaarder woog dan de personenbelasting die zij verschuldigd waren*. In een crisisperiode nam het bedelen zelfs een dreigende toon aan.

Het past hier ook, in het kader van het bedelen, een nieuwjaarsversje, te Vollezele door jong en oud gezongen, over te noteren en te ontleden (zie Bijlage IV). Zoals bij de personages geschilderd door P. Bruegel, schuilt achter de lichte humor van de vorm, het dooernstige van het leven: de behoefte van een arm volk aan betere voeding, aan klederen, aan verwarming. R.L. Deltand¹⁹, die het versje rapporteert, noteert dat het hoofdzakelijk arme kinderen waren die aan deze bedeltocht deelnamen, maar dat *“er zelfs kinderen van gegoede lui aan meededen”*. Deze notitie beschouwen wij als bijzonder interessant: zij wijst op de sociale uitbreiding van een handelen, in een eerste fase beperkt tot een groep van de maatschappij, en dat tot een folkloristisch gebeuren leidde. Deze evolutie komt als een duidelijke vingerwijzing op de oorspronkelijke functie van deze praktijk over, die secundair een volkspraktijk was en pas een volkskundig verschijnsel werd, toen zij een plezante rondgang van heel de jeugd in het dorp geworden was. De giften, waar in het liedje om gevraagd wordt, zijn het antwoord op de uitroep *“Go(d)sdeel”*, met de betekenis van kerstgave aan de arme. Het woord, opgenomen in het woordenboek van R. K. Kuypers (1901) wordt er als verouderde vorm genoteerd. De giften, waar in het liedje om gevraagd wordt, worden erin vermeld in een betekenisvolle climax, met vlees, als laatste, bijna als een luxe. Ze zijn precies het soort bedelingen in natura en in geld, waar de Heilige-Geesttafel in het A.R., later het Weldadigheidsbureau, voor zorgden. Ze zijn eveneens het multipele soort waren, dat onderwerp van diefstal was.

¹⁸ J. REYGAERTS, *Over brand en huisvesting in de 19de e in Vollezele*, -HOLVEO, XIX, 1991, pp. 47-63.

¹⁹ R.L. DELTAND, *Folkloristische sprokkels uit Bever*, -HOLVEO, 1977, p. 180. De tekst is van het jaar 1937.

Alleen de werkongeschikten, beschouwd als de « echte armen », werden financieel geholpen; velen werden aan het onderhoud van de lokale wegenis tewerkgesteld.

Gedurende 50 jaar gebeurden er brooduitdelingen. Zij kwamen van de testamentaire schenking van Nikolaus Walraevens, die jaarlijks 20 hl rogge bedroeg. Deze hoeveelheid werd verbakt, aangezien de meeste armen aan huis niet over een oven beschikten. Zij was goed voor de wekelijkse uitdeling van één brood van 2 kg aan 25 gezinnen. Dit kon maar een deel van de aangeboden hulp vertegenwoordigen, daar de Heilige Geesttafel op het einde van de 18de eeuw voor het uitdelen van 16 mudde rogge, d.i. 5.520 liter instond, goed voor een wekelijkse uitdeling aan 75 gezinnen (op een geschat aantal van 220).

In de crisisjaren 1846-1848, veroorzaakt door de aardappelziekte, werd aan de armste gezinnen door de gemeente kosteloos plantsoen bezorgd, terwijl, volgens oude gewoonte, de grote boeren aan de armen de gelegenheid schonken op een lapje grond aardappelen te kweken; de aardappelen vertegenwoordigde voor de arme een belangrijke bron van calorieën. In 1854 waren er ook uitdelingen van soep gedaan, a rato van 4 liter per week en per gezin.

Een 60-tal vondelingen en verlaten kinderen werden uit het Brussels Gasthuis in de periode 1832-1880 in Vollezeelse families uitbested. Er waren er geen in de crisisjaren van het midden van de eeuw; Vollezele moest zelf al voor zoveel onwettige, niet erkende kinderen zorgen! Het was in eenvoudige milieus, meestal zelf sociaal belast, dat deze kinderen terecht kwamen, families voor wie hun opname een, zij het nog zeer bescheiden, bijverdienste vertegenwoordigde²⁰.

Tussen 1837 en 1855 verbleven er 154 Vollezelenaren in het Brussels bedelaarstehuis; nagenoeg 9% van de bevolking verbleef er ooit, de meesten in de crisisperiode rond 1847. Dat ook in het bedelaarstehuis van Brugge en in dat van Bergen Vollezelenaren terecht kwamen is het gevolg van de bijzondere ligging van de gemeente op de grens van drie provinciën; een situatie waarvan trouwens door de betrokkenen gretig gebruik werd gemaakt. Tot deze groep hulpelozen behoorden de landlopers. Voor de periode 1853 en 1913 zijn wij op het spoor van een twaalftal van zulke gevallen gekomen. In 1891 kwam de wet die van het rondzwerven zonder domicilie en zonder geld op zak een misdrijf maakte; van dan af werden zij opgepakt²¹.

Besluit

²⁰ J. REYGAERTS en M. MATTHIJS, *Brusselse kinderen in uitbesteding te Vollezele in de 19de eeuw*, HOLVEO, XIX, 1991, pp. 261-274.

²¹ J. REYGAERTS en M. MATTHIJS, *Vollezele en het bedelaarstehuis*, -HOLVEO, IX, 1991, pp. 145-160.

Congruente gegevens betreffende het dorp Vollezele in de 19de eeuw brengen ons tot de vaststelling van een bijzondere ongunstige sociale situatie. Zijn armoedige toestand vertoont multipele aspecten en tast concreet haast alle kanten van het bestaan der individuen aan.

Over de beschrijving ervan heen, interessert ons in het kader van deze studie na te gaan, welke lokale en algemene oorzaken aan de grond van de situatie lagen en via welke mechanismen dat plaatsvond.

3. Oorzaken van de dorpsarmoede

Van de **structurele oorzaken** waren de verantwoordelijken van de gemeente Vollezele zich, zoals blijkt uit de verslagen van de gemeenteraad, merkwaardig wel bewust: een echte mijn aan gegevens vertegenwoordigen ze, waarbij inzicht en opstelling op een hoog peil stonden.

a) De beperkte vruchtbaarheid van de kleiige grond, vergeleken met die der omliggende dorpen, speelde ter plaatse een belangrijke rol. Volgens de kaart van Popp (ca. 1856) behoorde meer dan de helft van het totale labeurland tot de derde categorie, waarvan de opbrengst tussen 55 en 75% van de lokale optimale opbrengst lag. Vooral te noteren valt de 15% van het labeurland van de gemeente, d.i. 103 ha, die tot de minst gunstige categorie, de vierde, behoorde, met een opbrengst tussen 30 en 55%.

Men kan zich voorstellen dat deze laatste gronden in de 13de eeuw het laatst ontgonnen en in gebruik genomen waren en dat ze overeenkomen met die waarop *novale grote tienden* geheven werden. Men weet dat zulke op een totale oppervlakte van 51 bunder 3 dagwand 35 roeden (= ca. 65 ha) lagen²². Door deze uitbreiding zal, zo schatten wij, de landbouwoppervlakte met 10% verhoogd zijn. Omdat het om minderwaardige gronden ging, kan de graanproductie maar met een fractie van deze 10% gestegen zijn. Zulke gegevens komen hier als een kwantitatief bewijs van een stap in de argumentatie van Ricardo's theorie, volgens welke bij de ontginningen door de eeuwen heen steeds minder vruchtbare gronden betrokken waren, wat niet meer dan een zeer matige groei van de bevolking mogelijk maakte. Later is op deze gronden boekweit geteeld (zie boven). Deze berekening wordt hier alleen gedaan om aan te tonen dat in dit dorp de voorraad aan beschikbare grond reeds in de Middeleeuwen uitgeput was en dat de lokale gemeenschap al lang de Malthusiaanse grens had bereikt.

²² ARA, KA 7755.

Vooruitlopend op ons verder betoog over de evolutie in de landbouw, dient gewezen te worden op het feit dat in 1866, bij de herziening van het kadaster, bijna geen land van de 4de categorie meer overbleef; dit was door het draineren en het toepassen van andere landbouwkundige verbeteringstechnieken verkregen. Van de volgens de landbouwstatistiek in 1841 nog 30 ha onbebouwde gronden, bleef er in 1963 niet meer dan 3 are over. Dit neemt nochtans niet weg dat in de jaren 1950-'60 in Vollezele onder de 13 omliggende eenheden, het akkerland het geringste deel van de landbouwoppervlakte (39,8%) besloeg, waar het elders tot maximaal 53% bedroeg²³.

Nogmaals wijzen wij op het verband tussen de mindere kwaliteit van de grond en de reeds aangehaalde uitgestrektheid van de bossen in dit dorp; want bos werd in de Middeleeuwen immers alleen gerooid op plaatsen waar de grond kwalitatief geschikt was voor de landbouw. En dan nog! De minst gunstige keerde, indien men er later van afzag hem te bebouwen, tot heidegrond weer. Van de 15 dorpen van de heerlijkheid Edingen was Vollezele het enige waar, in de Middeleeuwen, de cijns in natura op het land voor een deel bijenwas bedroeg. Dit gegeven is verbonden met de uitgestrektheid van de door de toponymie geattesteerde « heide »-gronden ter plaatse, en aan de boekweitteelt, die alleen op grond van lage kwaliteit voorkwam; daar was het dat bijenteelt bij voorkeur winstgevend was²⁴.

Het gemeenteverslag van 28-4-1849 spreekt, gezien de slechte grond (*terrains ingrats*) in het dorp, van de noodzaak om van meststoffen gebruik te maken, maar die voor de streek alleen met de trein zouden kunnen aangevoerd worden. Daar kwam nog wegens het reliëf het moeilijk bewerken van het land bij, zodat hier meer paarden en nog sterkere dieren dan elders per oppervlakte-eenheid moesten aangewend worden. Het is geen toeval dat het precies in de stoeterijen van dit dor, het fameuze Brabantse trekpaard tot de top van zijn lichamelijke ontwikkeling en van zijn werkvermogen opgevoerd was²⁵. Het geraamte van twee onder de vermaardste internationale Vollezeelse winnaars, *Avenir d'Herse* en *Indigène du Fosteau* (1923), prijkt nog steeds in het museum van de faculteit dierenartsenijking te Curegem (Fig. 36).

b) Wij lezen in de briefwisseling geadresseerd aan de overheid in 1847: “*Een derde van het territorium van de gemeente behoort tot diverse instellingen en eigenaars vreemd aan het dorp*”. J. Verheyden maakt een tabel op met de 288 ha in handen van aan het dorp vreemde niet-landbouwers; op een totaal van 686 ha landbouwgrond en 53

²³ A. LOUIS, *Bodemkaart van België, Enghien 114 E en Denderwindeke 100 E*, o. c..

²⁴ Y. DELANNOY, *La cession...*, o. c., p. 224; J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, XXV, p. 326.

²⁵ M. MATTHIJS en J. REYGAERTS, *Vollezele, bakermat van het Belgisch trekpaard, werkelijkheid en mythe*, -HOLVEO, XXXI, 2003, pp. 73-82, 165-174.

ha bos, vertegenwoordigde dit 39%²⁶; en verder in de brief: “*dat een aanzienlijk deel der opbrengsten, meer dan elders, er uitgaat, om er niet meer terug te komen* (d.i. om er niet opnieuw geïnvesteerd te worden), *wat de landbouw ter plaatse ten goede zou gekomen zijn, is er oorzaak van miserie*”. Dat is de redenering van een rasechte economist! De ongunstige structurele toestand was niet nieuw, maar was van een andere aard: wat vroeger i.v.m. de zeer ongelijke verdeling van het landbouwareaal te maken had, had na het verwerven van Zwartgoed, vooral te maken met het bezit van land door buitenstaanders, vooral uit de stedelijke burgerij.

c) Het verband werd reeds aangetoond tussen grootgrondbezit en ongunstige sociale toestanden. De Vollezeelse grond behoorde tijdens het A.R. voor het grootste deel toe aan de abdijen van Geraardsbergen en van Vorst en aan de heer van Edingen. De grote hoven van deze middelgrote gemeente waren er in de 19de eeuw talrijker dan elders, zegt J. Verbesselt²⁷. Er waren er 9; zij zijn de opvolgsters geweest van de domaniale hoven uit de 12de en 13de eeuw. Deze structurele eigenschap is te Vollezele tot nu blijven bestaan. In 1959 telde men er nog 6 bedrijven van 20 ha en meer, daar waar er, in de 7 omliggende noordelijk gelegen gemeenten samen, niet meer dan 3 waren; dit is, in verhouding tot de respectieve oppervlakte, zes maal minder. De situatie was nagenoeg gelijk in de gemeenten Herne, Mark, Lettelingen, Hove en Sint-Pieters-Kapelle²⁸.

d) De **afzondering** van de gemeente was een andere oorzaak van armoede. Het allereerste aspect ervan is materieel: zij maakte het de kleine boer moeilijk om zich naar de stad te begeven om op de markt zijn eieren, boter en kaas aan de man te brengen en in ruil wat klinkende munt te bemachtigen. De moderne kaart van gewoon stedelijke invloedssferen (Fig. 42), waar wij de markt van Lennik aan toevoegen, geldt ook voor de toestanden uit de 19de eeuw. Zij betreft wat men nu de primaire voorzieningen noemt. Bij deze kaart valt op dat Vollezele en Liedekerke iets gemeenschappelijks hadden. Zij lagen aan de grens van afbakening van diverse invloedssferen: Vollezele aan de grens van de sfeer van Edingen, Geraardsbergen, Ninove en Halle, Liedekerke aan de grens van de sfeer van Aalst, Ninove en Asse. Niet om de verwijdering van deze twee gemeenten ten opzichte van deze steden met niet meer dan 6 km, gaat het hier; nog andere dorpen waren van een of andere stad verwijderd. De interpretatie van Vollezele en Liedekerke op de kaart ligt anders: zij toont dat hun inwoners zich door voornoemde

²⁶ J. VERHEYDEN, *o. c.*, p. 172 en 173.

²⁷ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, XXV, p. 329.

²⁸ A. LOUIS, Bodemkaart van België, Denderwindeke 100 E, 1965, p. 73; idem Enghien 114 E, 1956, p. 64.

steden niet aangetrokken voelden en er doorgaans niet naartoe gingen; en dat zij dus wel in een toestand van afzondering vertoefden.

De gemeente Liedekerke zou, op sociaal vlak, voor het Pajottenland als een andere test-case kunnen gelden. In het Gooiks dialect werd zij veelzeggend als “*de stad berrevoets*” genoemd²⁹. In het begin van de eeuw was zij het belangrijkste centrum van kantnijverheid in Brabant, het soort huisindustrie gebonden aan een armoedige situatie. Ook deze gemeente kende een groot aantal mijnwerkers. Door het chronisch gebrek aan werkgelegenheid is zij dan ook later een slaapgemeente geworden.

We hebben het reeds gehad over de wens om een spoorweglijn in de streek aangelegd te zien worden. Voor de bediening van Vollezele kwam die er in 1866, met het aanleggen van de Denderlijn, en het bouwen van het station te Zandbergen, toch nog 7 km verwijderd van het dorp. In 1877 werd door de gemeente een aanvraag ingediend om de lijn die Deux-Acres bediende en die welke Moerbeke-Viane aandeed te verbinden; de bedoeling was het vergemakkelijken van “*het vervoer van beetwortelen, moes, steenkool, bouwmetaal, melk en boter*” .

Voordien, nog voor 1863, was alle aandacht gericht naar de dorpswegen, in het bijzonder naar de vakken ervan die ze met belangrijke wegen, naar hoofdkern en stad verbonden: over Herfelingen naar de Brunehaut, over Nieuwenhove naar Ninove, over Galmaarden naar Geraardsbergen, over Oetingen en Lennik naar Anderlecht. Deze wegen waren door de overheid als hoofdverbindingen (*chemins de grande vicinalité*) erkend. Op D.G.'s plan (1852) staan ze ook als dusdanig vermeld. Op het grondgebied van Vollezele waren de wegen aan verbetering toe, o.a. door verharding. Het regionaal belang van soortgelijke werken blijkt uit de naam die het Ministerie van Openbare Werken toen nog droeg: Ministerie van Verbindingswegen.

De weg richting Anderlecht, de aloude, belangrijkste richting naar de hoofdstad, is op de kaart van D. G. nog duidelijk te herkennen. De talrijke kronkels onderscheiden hem van de moderne steenwegen. Zulke kronkels getuigen, zoals ook weleer de grote weg Anderlecht-Edingen, van de multi-pele vakken van zuiver plaatselijke wegen, die, aan mekaar geknoopt, oorspronkelijk het traject van de hoofdwegen vormden. Het is ook de weg langs welke de stoomtramlijn over Leerbeek en Sint-Kwintens-Lennik zovele jaren later aangelegd werd.

In een niet gepubliceerde studie hebben we de plaatselijke Vollezeelse wegen in haar evolutie kunnen nagaan. Hiervoor beschikken wij over een beschrijving uit het jaar 1822, met per straat de volgende gegevens: de breedte zoals zij zich op dat ogenblik

²⁹ F. PEETERMANS, *Guuks, o. c.*, p. 48.

voordeed, hoe breed zij vroeger, in uitvoering van de ordonnanties van 1797 en van 1805 geweest was, en zoals zij diende te zijn³⁰. Men mag hieruit besluiten dat de wegen te Vollezele een ongunstige evolutie doorgemaakt hadden, zowel de binnenwegen als de wegen die naar andere gemeenten leidden; het was alsof het dorp zich in het begin van de 19de eeuw in zijn schelp teruggetrokken had. Aan dit gegeven hechten wij een bijzondere betekenis; zij gaat in dezelfde zin als de opmerking van J. Verheyden, nl. dat de toestand en het onderhoud der wegen in de Oostenrijkse Tijd verwaarloosd waren geraakt³¹. Wij zien er een vingerwijzing in voor het Pajottenland van het verergeren van de toestanden in die tijd dat het ontstaan van de streek voorafging, een hoofdargument bij de hypothese dat afzondering de bepalende oorzaak ervan was.

Tussen 1822 en 1843 (datum van de eerste kadasterkaart van de gemeente), gebeurde er een vrij algemene verbreding van de Vollezeelse wegen. Toch bleef de toegankelijkheid van de diverse gehuchten moeilijk, terwijl de belangrijke wegen op hun lengte nog vernauwde vakken bleven behouden.

Het project om tussen Edingen en Ninove een steenweg aan te leggen werd in 1837 voorgesteld. In het begin kwam er verzet vanwege de gemeente Vollezele. Misschien ging de voorkeur naar het alternatief traject over Tollembeek, wat volgens de kaart van Bouges (1786) met het traject van de toenmalige verbinding overeenkwam (Fig. 30). De weg Denderwindeke-Tollembeek over Vollezele, via de Reepinghenstraat, was immers, met zijn 6,50 m breed, veruit de breedste van de gemeente. Hij liep, eigenaardig genoeg, op een afstand van het dorpscentrum. Terwijl de gemeente eindelijk bereid werd gevonden om tot de kosten voor de steenweg Edingen-Ninove bij te dragen, was zij daarentegen in 1841 niet te vinden om op te draaien voor de ver afgelegen steenweg Edingen-Asse.

Er dient hier gewezen te worden op de weigerachtige houding, soms de weerstand, voor de eerste maal in wat voor de streek een lange reeks zou worden, tegen projecten van algemeen nut. Zij waren nochtans bedoeld om de aangeklaagde toestand van isolatie te verbeteren. De opwerpingen kwamen vaak pas op het ogenblik van het planmatig verwezenlijken ervan. In feite was het daarmee een behoudend standpunt dat verdedigd werd, een terugdeinzen voor het nieuwe. Had het met gelatenheid, zelf een typische houding van een armoedige gemeenschap te maken ?

De wegen werden één na één met steenslag verhard, waarbij de behoeftigen van de gemeente aan het werk werden gezet. Het heffen van opcentiemen ten spijt, geraakten

³⁰ J.M. YANTE, *De atlassen van de buurtwegen (ca. 1841-1845). Een miskend cartografisch patrimonium*, Tijdsch. van het Gemeentekrediet, nr. 193, 1995/3, p. 45.

³¹ J. VERHEYDEN, *o. c.*, p. 45.

de gemeentelijke financiën in het rood en voor de eerste maal moest een lening aangegaan worden. In 1873 werd een taks op de honden ingevoerd om de verbeteringswerken te bekostigen. Later werden op de modderige plaatsen de straten geplaveid.

Een onrechtstreeks gevolg van de uitgesproken afzondering van Vollezele was rond 1856 de ca. 10% lagere kadastrale waarde van zijn landbouwland, vergeleken met grond van gelijke kwaliteit te Galmaarden en te Tollembeek. Deze waarde werd op basis van de winst van de productie berekend, die zelf mee afhankelijk was van de makkelijke of moeilijke commercialisering ervan. Verwijzen wij nogmaals naar de vaststelling van L. Verhulst volgens welke de landbouwgrondprijzen op een bepaalde plaats onmiddellijk stegen, nadat een nieuw verbindingsmiddel in de buurt aangelegd was.

De buurtspoorweglijn Halle-Ninove, die Vollezele aandeed is voor de gemeente van uitzonderlijk nut geweest. Het gemeentebestuur zag er de oplossing in voor het vervoer van beetwortels naar de suikerfabriek van Edingen, van groente en boter naar Brussel, van bouw materiaal en kolen, voor het zich begeven naar het Vredegerecht te Lennik (12 km afstand) en naar de O.L.V. kerk van Halle (een beeweg van 15 km). De diverse aspecten van het maatschappelijk leven, economie, infrastructuur, gerecht, cultus, die tot dusver, door de afzondering van het dorp, op een bijzonder laag pitje stonden, zouden er door geactiveerd worden.

In het kader van de streek wordt echter voor deze lijn het volgende genoteerd:

- zij kwam er, als laatste, in 1907;
- meer dan 20 jaar verliep tussen het project en zijn verwezenlijking;
- verscheidene jaren bleef zij tijdens en na W.O. I en II onbenut, daar de lijn door de bezetter opgebroken werd om ijzer voor zijn oorlogindustrie te recupereren;
- elektrificatie kwam er nooit en de lijn bleef bediend met stoomtractie, later met diesel;
- tegenover andere lijnen in het Pajottenland kwam haar afschaffing het vroegst, nl in 1959.

Deze reeks gegevens wijst erop dat deze hoek van de streek een beperkt goederen- en personenverkeer genoot. Moet dit als de oorzaak en/of als een gevolg van zijn afzondering worden geïnterpreteerd? Geleek het opbreken van de lijn in de oorlogsperiode niet op wat er gebeurt in de natuur, waar de zwakste opgeofferd wordt en sneuvelt?

Oefenen oorlogen soms op het wezen van een streek een blijvende invloed uit? Het kwetsbaarst is inmiddels haar infrastructuur, inzonderheid die vertegenwoordigd door de verbindingsmiddelen. Verder in dit werk komen de mogelijke psychologische gevolgen van deze situatie nog aan bod.

Toch even een dubbele uitspraak van de Vollezeelse toneelschrijver Jaak Ballings aanhalen. De eerste luidt: “*Vollezele is de grootste negorij van heel het land*”, d.i. in pejoratieve zin het kleinst en meest afgelegen dorpje van het Pajottenland. De tweede betreft de verplaatsingsmogelijkheden en luidt: “*Hier in het Pajottenland is men wel vijftig jaren achteruit*”³². Deze uitspraken stammen uit de periode 1911-1927, toen de schrijver dagelijks naar Brussel pendelde, en ze onderstrepen de toenmalige blijvende afzondering van het dorp. Vollezele was inderdaad, zelfs met de buurtspoorweg, de plaats in de streek van waar Brussel het moeilijkst te bereiken was. Het zwartgallig beklag en het beeld dat hij schetst van het comfort van de buurtspoorweg in zijn gedicht *De Boerentram*, dienen nochtans gerelativeerd te worden. Zij werden hem geïnspireerd door de ergernis i.v.m. persoonlijke problemen en met de verre tewerkstelling, hem door de omstandigheden opgelegd.

Buiten een sociaal gevolg, was deze afzondering van de gemeente wellicht verantwoordelijk voor wat door R. Deltand verwoord werd: “*Vollezele a un patois spécial et des coutumes particulières*”.

e) Bij de structurele factoren van armoede voegden zich in de 19de eeuw **conjuncturele factoren**, die armoedige toestanden in miserie deden ontaarden. De mechanisatie van het spinnen en van het weven marginaliseerde het handwerk ter plaatse. Het voltijdse weversberoep, dat in 1841 mannelijke krachten tewerkstelde, werd in de wintermaanden voor velen als bijberoep uitgeoefend om er een magere bijverdienste uit te halen, zodat in 1845 het aantal ”wevers” tot 232 steeg. Immers, om uitsluitend van de landbouw te leven, moest een landbouwer meer dan 5 ha grond kunnen bewerken, wat voor een keuterboer uitgesloten was. Onder de behoeftige volwassenen van het jaar 1838 telde men 76 dagloners, 21 wevers en 85 spinsters, een voldoende aanwijzing voor de bijzonder lage status van deze beroepen. Zelfs mannelijke krachten vindt men te Vollezele in het spinnen tewerkgesteld. De schietspoel, een Engelse uitvinding al een eeuw oud, die de productiviteit van het handgedreven getouw verdrievoudigde, geraakte te Vollezele in 1844 voorzichtig getest; maar niet zonder aandringen van de overheid en op voorwaarde dat zij materiaal en aanleren zelf zou bekostigen. De 3 à 4 spinsters voordien nodig om één wever van

³² M. VAN LIEDEKERKE, *Jaak Ballings gehuldigd*, -HOLVEO, XXVIII, 2000, pp. 46-52.

werk te voorzien, konden het ritme niet meer volgen en voortaan moest machinaal gesponnen vlasdraad gebruikt worden.

In het crisisjaar 1846 telde men 437 spinsters; nadien ging hun aantal en dat van de wevers geleidelijk verminderen. Door de vrouwelijke werkkrachten werd dan op kantklossen overgegaan. Ook in dat beroep roofde de mechanisatie hun het brood uit de mond, zeker voor diegenen, en dat waren de meesten, die zich op het eenvoudig “borduren” toelegden (Fig. 20); het uitoefenen van dat beroep moet in de tweede helft van de 19de eeuw als een ander teken van marginalisatie beschouwd worden. En nochtans, waren zij in 1896 in de gemeente nog met 96.

Op zijn beurt had de landbouw een zware conjuncturele klap te verduren. Oorzaak was het ineensstorten van de graanprijzen, ten gevolge van het invoeren van Amerikaanse en Russische tarwe, dat in 1875 begon en massaal werd. De ouderwetse productiemethoden van de keuterboer konden niet meer op tegen het bewerken van het land op grote schaal.

De evolutie van de graanprijzen hebben wij te Vollezele voor de jaren tussen 1847 en 1910 kunnen volgen aan de hand van gegevens betreffende de fundatie Nicolas Walraevens. Zij bestond in de jaarlijkse gift ter waarde van 20 hl rogge voor de behoeftigen van de gemeente. Opvallend is enerzijds dat de prijs ervan vanaf 1885 definitief gingen dalen, met nog een daling opgetreden in 1895, anderzijds dat de vroegere belangrijke prijsschommelingen ten gevolge van misoogst, zich van toen af niet meer voordeden (Fig. 16). Als gevolg van de tarweimport, geraakte de prijs ervan gehalveerd, met weerslag op die van de inlandse rogge, die met liefst 20% daalde. Deze evolutie luidde op termijn het verdwijnen van de rogge in, die nog een tijdje, en slechts in het dorpsmilieu, het voedsel van de mindere bleef.

In de jaren 1880 was het de tweede maal dat de toestand uitzichtloos geraakte. De eerste maal was het in het 1837 begonnen en liep het uit tot in de jaren 60. In het begin zijn talrijke werkkrachten uitgeweken, 20 à 30 per jaar, overwegend jonge mannen, die zich bij voorkeur in Anderlecht en in de omliggende gemeenten Sint-Pieters-Leeuw, Vlezenbeek en Dilbeek gingen vestigen. In die periode was de nijverheid aldaar, na het aanleggen van de vaart naar Charleroi in 1827-1832, zich zo aan het ontwikkelen, dat men de streek in de omtrek van de vaart “*de eerste industriële streek van het land*” noemde³³. Anderen gingen, in het begin naar Waals-Brabant waar zij als boerenknecht tewerkgesteld werden, later steeds verder naar het Zuiden, vooral naar het kolenbekken van het Centrum.

³³ J. PUISSANT en M. DE BEULE, *La première région industrielle belge*, in La Région de Bruxelles, o. c., p. 262.

Gedetailleerde informatie hieromtrent verschaft ons het lijvig dossier *Wijziging van verblijfplaats*. Wij zien ook velen, een grote meerderheid mannen, het werkmansboekje, opgelegd in 1846, op de gemeente aanvragen. Het werkmansboekje werd door de werkgever bewaard en was, in die tijd van industriële expansie en grote nood aan werkmanskrachten, een dwingend middel om de continuïteit van het werk te verzekeren. Van 1846 tot 1853 werd te Vollezele het indrukwekkend aantal van 292 nieuwe boekjes afgegeven, een gemiddelde dus van 36 per jaar. Van 1854 tot en met 1892 werden er verder 567 boekjes uitgereikt. Het jaarlijks aantal nieuwe aanvragen evolueerde, nauw verbonden met de economische conjunctuur, met een hoogtepunt in de jaren '89, '90 en '91 van respectievelijk 26, 47 en 38 aanvragen; het merendeel der betrokkenen kon zijn naam niet schrijven.

Hoe talrijk de uitwijkingen ook waren, omdat het aantal geboorten in de gemeente nog ver dat van de overlijdens overtrof, bleef tot 1845 de curve van de Vollezeelse bevolking een flink stijgende trend behouden. Laten wij terugkomen op de boven geschetste bevolkingsevolutie in het westelijk deel van het Pajottenland. Het belang van het meestal onbekende aantal uitwijkingen van een gemeenten was nog groter dan vermoed en werd door de sterke natuurlijke bevolkingsaan groei gedeeltelijk gecompenseerd, zodat de ontvolking geminimaliseerd werd. De zaken namen echter een andere wending, toen het geboortecijfer ging dalen.

De eerste Vlamingen werkzaam in het mijnbekken van het Centrum kwamen in 1850-1860 uit het Pajottenland. In de periode 1867-1903 zijn er 119 Vollezelenaren naar Wallonië uitgeweken, de meesten pas na 1880, waarvan de helft naar de mijn trok. Deze beweging komt overeen met de deuk vastgesteld in het aantal inwoners van de gemeente. Eenzelfde vermindering trad op te Galmaarden en te Tollembeek. Drie vierde onder hen kwam niet terug. Vanaf 1900 werd het uitwijken voor het grootste deel door het pendelen vervangen. Vele van de Vollezelenaren, knechten en mijnwerkers, die uitweken, kwamen uit een zeer laag sociaal milieu. Meer nog. Voor het jaar 1884 deed zich geen enkel geval voor van een man die naar de mijn vertrok en van wie de familie voordien niet behoeftig zou geweest zijn. Wij vonden, volgens het geraadpleegde politiedossier, dat één op de twee mijnwerkers in zijn loopbaan ooit met het gerecht te maken had gehad. Heeft K. Van Isacker niet aangetoond dat de hoogste frequentie van criminaliteit in de arrondissementen met de grootste mobiliteit voorkwam³⁴?

In de periode 1901-1910 tellen wij 119 Vollezeelse mijnwerkers, een verhouding tot de actieve bevolking van één op vier, gelijk aan die gevonden te Tollembeek. De betekenis van dit gegeven is nog groter voor Vollezele, aangezien zijn werklieden te

³⁴ K. VAN ISACKER, *o. c.*, p. 244.

voet of met de fiets naar het station van Tollembeek of Galmaarden moesten, dat 3 km verder gelegen was; zij waren dus nog langer van huis weg en moesten er nog meer voor over hebben om naar de mijn te trekken³⁵.

Besluit

Wanneer negatieve conjuncturele factoren aanwezig waren in een reeds ongunstige structurele situatie, wat in de 19de eeuw het geval was voor de gemeente Vollezele, dan mondt dit uit op een bijzonder benarde sociale toestand, nog verergerd door herhaalde crisissen.

4. Het gehucht Achterdenbos: een bijkomende getuigenis

Het historisch-sociale beeld van de gemeente Vollezele in de 19de eeuw willen wij interpreteren met op de achtergrond het Pajottenland. Op dezelfde wijze moeten wij het gehucht Achterdenbos in het kader van de gemeente, waar het deel van uitmaakt interpreteren. De drie entiteiten passen in mekaar zoals Russische poppen en delen dezelfde eigenschappen, maar verschillend voor streek, dorp en gehucht, door de toenemende graad van de sociale nood.

Eigenlijk gaat het om wat meer dan een gewoon gehucht: het telde drie buurten, met eigenaam, gescheiden van het overige van het dorp door het ondertussen gerooide Hulsbergbos; vandaar ook zijn naam.

Spouwelingen, *Huysmansketse* en *Grunselborre* telden in 1728 ca. 190 inwoners³⁶, in 1796 al 284³⁷, 408 in 1828, 544 inwoners in 1835. Op 100 jaar tijd was de bevolking dus bijna verdrievoudigd, een aangroei die tweemaal intenser geweest was dan voor het geheel van het dorp. Daarmee kende dit gehucht in de 18de eeuw een jaarlijkse gemiddelde bevolkingsaangroei van 0,58%, wat met de 0,5%, door F. Daelemans gevonden voor het Pajottenland, overeenkomt. Achterdenbos bekleedde ca. 17% van de oppervlakte van de gemeente, terwijl het in 1796 en in 1835 respectievelijk 24,8 en 32% van de totale bevolking telde. Reeds volop in de 18de eeuw had het gehucht dus, nog meer dan het dorp in zijn geheel, door zijn hoge bevolkingsdichtheid de fameuze Malthusiaanse drempel overschreden.

³⁵ J. REYGAERTS en M. MATTHIJS, *Pajottenlandse mijnwerkers voor de Eerste Oorlog*, -HOLVEO, 1992, pp. 219-240; 1993, pp. 258-268; 1994, pp. 218-235.

³⁶ ARA, KA, 7614.

³⁷ ARA, *Toegangen Genealogie en Demografie*, Reeks II, Bevolkingstelling jaar IV (1796) Kanton Herne, Brussel, 1988.

De plaatselijke wegen waren er de smalste van het dorp: 9 en 10 voet, d.i. gelijk aan 2,43 en 2,73 m. In 1822 vond de administratie ze te eng: de breedte diende 12 voet te bedragen. De wegen vormden er een eigenaardige, opzichzelf gesloten vijfhoek, omvattende de plaats waar in de Middeleeuwen een bos had gestaan en dat herkenbaar was aan de kleinschaligheid van de grondpercelen. In 1876 was *“de toegang tot Achterdenbos met een kar onmogelijk gedurende zes maand van het jaar”*, een toestand veroorzaakt door de kleierige grond, die reeds in het jaar 1728 aangeklaagd was.

De uitgesproken afzondering van het gehucht ten opzichte van het centrum van het dorp wegens het ten tijde van Ferraris (1771) nog uitgestrekt Hulsbergbos, legt de bijzonder ongunstige sociologische situatie van zijn inwoners uit. In 1835 was amper 13,6% van hen buiten de gemeente geboren. 52 op de 75 ingewekenen kwamen van een gemeente gelegen op minder dan 9 km. Wie van verder kwam was meestal uit Oost-Vlaanderen, uit de buurt van Ninove, afkomstig. Dit legt de bijzondere tongval en de gebruikte uitdrukkingen uit. Van de streek rond Edingen kwam geen enkele inwijkeling. De verbinding met het zuiden en naar de stad verliep met een bocht over de Tollembeekse “plaats”.

Besluit: Achterdenbos lag, tegenover het overige van het dorp, fysisch en psychologisch teruggeplooid op zichzelf, en gedroeg zich als een isolaat, met uitgesproken endogamie, enigzins “wantrouwig” tegenover al wat vreemd was. Bijgeloof was er schering en inslag. Het gehucht, dat wegens zijn ligging op de top van een heuvel een koud microklimaat kent, komt op de kaart van 1843, met de veelzeggende en symbolische bijnaam *“Moscou”* voor.

De gegevens van de diverse sociologische indicatoren voor het gehucht Achterdenbos zowel als voor de gemeente Vollezele wijzen op ongunstige waarden, voor het gehucht nog meer dan voor Vollezele. Zij betreffen behoeftigheid (tot 85%), schoolverzuim, aantal mijnwerkers, misdadigheid, verblijf in het Brussels bedelaarstehuis. Een hoek van het gehucht droeg de bijnaam *“Congo”*. Aanleiding ertoe was het zwarte aangezicht dat kooltrekkers vertoonden, wanneer zij, terug uit de mijn, er voorbijkwamen; de bijnaam stamt uit een tijd toen de koolputten nog over geen stortbaden beschikten. Herhalen we hier de verbitterde uitlating *“Wij zijn de fossemannen, anders niks”*. Het is de verwoording van een mentaliteitstrek, die K. Van Isacker als verlies aan zelfrespect beschrijft. Dezelfde auteur zegt van de proletariër dat *“men het pas is als men het niet beseft”*.

Wat als besluit bij deze studie van Vollezele en Achterdenbos vooral opvalt, is de hoge graad van de onderlinge correlatie van de diverse sociale indicatoren. Deze congruentie leidt tot de geloofwaardigheid van het geschetst beeld. Blijft er nog enige twijfel bij de lezer dat zulke toestanden uit de vorige eeuw wel bestaan hebben, op

amper 30 km van Brussel? Dan denkt men aan het even sluitend beeld van menonwaardige toestanden, die vandaag in de ontwikkelingslanden nog welig tieren. De nu 50 jaar oude tekst van de Rechten van de Mens doen, voor een groot deel, niet anders dan de multipale aspecten van armoede aanklagen, die, op gebied van gezondheid, onderwijs, huisvesting, werk, enz..., zoveel maal onrecht vertegenwoordigen. Vergeten wij toch niet dat het algemeen erkend *recht op onderwijs* voor het kind, ten onzent ooit door de wettelijke *schoolplicht* pas in 1914 zijn definitieve erkenning... en pas na de Eerste Wereldoorlog zijn uitvoering kreeg.

5. De Vollezeelse gemeenschap stelt proces in

In de jaren 1728 en volgende ontstond er een geschil tussen het dorp Vollezele en de Dames Kanunnikessen van de abdij van Vorst, tiendeheffers. Onderwerp ervan was het door de abdij volledig bezoldigen van de kapelaan, die toen nochtans de functie en verantwoordelijkheid van onderpastoor waarnam³⁸. Als argument van de vragende partij werd het erg afgezonderd liggen van de diverse gehuchten aangehaald, en de drassige wegen in de winter, die het pastoraal werk bemoeilijkten. Anderzijds werd de frustratie van heel de gemeenschap uitgedrukt die, in tegenstelling tot de omliggende parochies, over geen volwaardige onderpastoor kon beschikken. Reeds in de 17de eeuw waren er aanslepende geschillen met de adellijke, rijke abdij, tot door het Hof te Bergen beslecht werden.

Een ander proces werd in 1769, eveneens te Bergen ingesteld, ditmaal tegen de heer van Arenberg, overigens Vollezele "*un village à clocher*" van de heerlijkheid was. Onderwerp was de schade aan de veldvruchten, veroorzaakt door de konijnen van de heerlijke fokkerij gelegen in het bos. Opmerkelijk is wel dat er onder de 24 aanklagers 8 waren die, rechtstreeks of onrechtstreeks via contract, met dezelfde heer waren verbonden; ook dat de aanklagers niet eens schade hadden geleden³⁹. Om kracht te geven aan hun actie vernoemden zij zichzelf "*het gezondste deel van de bevolking*", want de groep telde o.a. burgemeester, schepenen en verschillende pachters.

In 1781 gingen de dorpen die nog onderhevig waren aan het *beste cateel* met de heer akkoord om een abonnementsstelsel aan te gaan, dat de talrijke geschillen met de erfgenamen zou voorkomen. De Vollezeelse gemeenschap was toen de enige van de acht van het Land van Edingen waar dit recht nog van toepassing was, en weigerde een akkoord.

³⁸ ARA., K.A., 7614.

³⁹ CH. ANCKAERT en A. ROEYKENS, *De fameuse konijnenkwestie te Vollezele*, -HOLVEO, 1977, pp. 113 en 255-257.

Besluit. Die drie momenten van openbaar protest en weerbarstigheid van Vollezele tegen de Overheid stammen uit de 18de eeuw. Zij getuigen van de houding van een beproefde gemeenschap die het bijzonder zwaar te verduren had en die, nog een hele tijd voor de crisisjaren van de 19de eeuw, letterlijk ten einde raad was. Het gebeurde in een tijd dat de dorpsbevolking, die al zolang aan de Malthusiaanse grens van de lokale productiviteit aan voedingsmiddelen leefde, een stevige aangroei aan het meemaken was.

6. Verzet tegen de (Franse) administratie

Vollezele had in 1796 op het gebied van mentaliteit de inlijving in Frankrijk en het nieuw verworven statuut van gemeente nog niet verteerd. Bij de volkstelling van dat jaar door de lokale agent, was het de enige van het kanton Herne die zich in het administratief document als « parochie » voorstelde.

Als gevolg van het tekenen van het Concordaat op 15 juli 1801, werden op 20 prairal van het jaar X (10 juni 1802) 13 kinderen, geboren in 1798 en volgende, en nog niet aangegeven, in het geboorteregister van de Burgerlijke Stand van de gemeente ingeschreven; op 25 prairal volgde een reeks van 16 andere. Tot zover waren het, avant la lettre, individuen “zonder papieren”! In 1824 wordt nog de geboorteakte van een man, te Vollezele geboren in het jaar 1800, door het parket van Brussel opgemaakt⁴⁰. Het gezamenlijk aantal van 30 komt nagenoeg met het aantal kinderen overeen die er gedurende een heel jaar (gemiddeld waren er 42) geboren werden en die, rekening gehouden met het afschuwelijk vroeg sterftecijfer, na één jaar of twee nog in leven waren.

Dit teken van passief verzet van een dorpsgemeenschap in haar geheel mag als een voorbode beschouwd worden van haar actief deelnemen in de Boerenkrijg. Voor deze plattelandsgemeente had het zeker niets te maken met sociale toestanden (zie Bijlage VI), en was het een bijkomend teken van het algemeen heersende ongenoegen tegenover de Wet en de voorrechten van de machtsdragers.

Een laatste kanttekening bij de dorpsmentaliteit in het midden van de 19de eeuw is de toon van de briefwisseling van het gemeentebestuur met de overheid en met de andere gemeenten: wij vinden hem ongegeneerd, vaak zelfs agressief. Zulks was vermoedelijk het gevolg van de hopeloze situatie.

⁴⁰ J. VERHEYDEN, *o. c.*, pp. 217-219.

7. Algemeen besluit

Het geval Vollezele werd diepgaand onderzocht, omdat het de realiteit van de toestanden die in het Pajottenland voorkwamen in zich a.h.w. kristalliseert. Men stelt vast dat hoe meer een entiteit - streek, dorp, gehucht - afgezonderd was, hoe duidelijker de diverse kwantitatieve indicatoren voor haar ongunstige sociale situatie spreken. Conjuncturele factoren verscherpen nog voorafgaande verschillen, te wijten aan een onvoldoende ontsluiting.

Daartegenover komen de fameuze stoeterijen van het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw te staan. Het bezoek van kroonprins Albert in 1907 was de glorie voor Vollezele. Het betekende de openbare erkenning van de plaats van de paardenfokkerij, die het belangrijkste exportproduct van het land was geworden en richtte het licht op Vollezele, dat er de bakermat van was en zo mooie commerciële resultaten had geboekt. Tevens bevestigde het het mythisch beeld van voortvarend bloeiend dorp, dat, achteraf gezien, de beproevingen van weleer in de schaduw en in de vergeethoek duwde.

Hiermee wordt het reeds aangehaalde niet noodzakelijk gelijklopen van economische en van sociale aspecten van een maatschappij op de spits gedreven. Met deze kritische beschouwingen keren wij terug naar de streek. In het volgend hoofdstuk zal onderzocht worden hoe in de nieuwere tijden de minder gunstige situatie die bleef aanslepen, beter zou worden ingezien.

Voordien komen wij nogmaals terug op het moeilijk begrijpen van de motivatie van De Gronckel bij het schrijven van zijn werk. Het eerste hoofdstuk draagt de titel: "*Aenduiding van het wezen en de ligging onzer gewesten*". Indien het tweede item herhaaldelijk aan beurt komt, wordt over het eerste niets merkwaardigs gezegd. Op welke wijze de hierboven aangehaalde negatieve kenmerken van de streek tot haar erkenning door de auteur hebben kunnen bijdragen, blijft onbeantwoord. In zijn functie van advocaat, zal D.G., meer dan een ander, gevoelig geweest zijn voor het onrecht dat armoede eigenlijk is. De jaren 1845-'47 van het verschijnen van zijn werk zijn misschien niet toevallig, zo merkt ook E. Eylenbosch op: het is de tijd waarin de Vlaamse ellende een dieptepunt bereikte. Hij zal ook ervaren hebben dat er in een situatie van armoede bij de mens vaak essentiële zaken gebeuren, zoals het peilen naar de zin der dingen, het waarom en het hoe.

Vandaar de volgende hypothese. Vaak ligt aan de bron van een literair werk een tegenstelling, die zorgt voor een tafereel met een spanning. Speelde in deze rol soms niet het contrast tussen enerzijds *zyne schilderachtige heuvels en vruchtbare dalen*, zoals de auteur het uiterlijk voorkomen van de streek romantisch verwoordt, en

anderzijds de aangrijpende miserie die ze teisterde? Kortom, was deze schrijvende tegenstelling voor D.G. soms niet wat hem de pen deed opnemen?

VIII. Problematiek van het Pajottenland. Moderne bewustwording

We zijn nu op de hoogte van nagenoeg alle socio-economische toestanden zoals zij zich in het verleden voorgedaan hadden. In de jaren '60 van de vorige eeuw - en dat was nieuw - ging men zich voor de situatie van de streek in de huidige tijd interesseren. Dit betekende, tegenover het retrospectief geschiedkundig onderzoek, een hele kentering in de aanpak van het onderwerp. Daarbij kwam aan het licht dat de streek opgescheept zat met een problematiek die haar eigen was. De gestelde diagnose was als een eerste stap, die naar een « politiek », d.i. naar een doelbewust beheer, zou moeten leiden.

Het behoren van Edingen en zijn omgeving tot éénzelfde breder gewest is in het begin geleidelijk, nadien in een steeds sneller tempo gaan vervagen. Een uitleg hiervoor was, sinds de tweede helft van de 19de eeuw, het invoeren in België van het weekabonnement voor werklui op de trein: een wereldpremière. De politieke bedoeling van deze beslissende stap in 's lands sociaal leven, was door de werknemers in hun dorp te houden, te vermijden dat zij naar de stad zouden uitwijken en moreel in gevaar zouden komen. Men slaagde erin daarmee de wildgroei der steden ten koste van het platteland enigszins tegen te gaan, beter gezegd te vertragen. Het treinabonnement, dat aan de werklieden de kans bood om aan (nijverheids)werk te geraken, werkte een heel nieuwe situatie in de hand, nl. het ontstaan van een bepaalde, kleinere of grotere, afstand tussen werk- en woonplaats.

De aldus ontstane geografische mobiliteit was in ons land veel groter dan in de buurlanden, en wel wegens historische redenen: a) de dichtheid van de spoorweglijnen is bij ons stukken groter, wat op zijn beurt de nijverheidsconcentratie in de hand werkte; b) een weekabonnement genoot bij ons 85% vermindering tegenover het gewone tarief, daar waar het in Duitsland en Frankrijk niet meer dan 75% bedroeg, in de andere landen nog minder¹.

Dit hoofdstuk beperkt zich tot de jaren na de tweede W.O., waarin, speciaal voor het Pajottenland, de verworven mobiliteit tussen werkplaats en woning een diepgaande evolutie in het maatschappelijk leven veroorzaakte, en niet altijd in de gunstige zin. De naoorlogse kritische benadering, steunend op wetenschappelijk onderzoek, toonde aan dat er wat schortte met het Pajottenland. Men ging inzien dat men bij de pakken niet kon blijven zitten en dat er van overheidswege wat moest aan gedaan te worden

¹ G. GROENINCKX, *Sociaal-economische implicaties van de dagelijkse geografische mobiliteit van arbeiders en bedienden van het Kanton Sint-Kwintens-Lennik*, KUL, Hoger Instituut van de Arbeid, 1965-1966, p. 23.

1. Socio-economische aspecten

Over het Pajottenland zelf blijven de kwantitatieve gegevens schaars, omdat men met het probleem van de afbakening van de streek zit. De onderzochte entiteiten vertegenwoordigen er maar een deel van of gaan zijn grenzen te buiten.

In 1961 werkte 19,5% van de actieve bevolking van het kanton Sint-Kwintens-Lennik in de primaire sector (land- en tuinbouw), 44,7% in de secundaire sector (nijverheid) en 35,8% in de tertiaire sector (diensten)². Voor het jaar 1970 en voor Zuidwest-Pajottenland, grotendeels overeenkomend met voornoemd kanton, rapporteert G. Depelseener in dezelfde sectoren respectievelijk 14,3, 40,2 en 45,5%³. Daarmee wordt de evolutie geobjectiveerd, meegemaakt in de streek op zo korte tijdsperiode.

Het aantal boerderijen was in het kanton tussen 1950 en 1959 met 35% gedaald, tegenover een 19% daling voor het Rijk. Dit is uit te leggen door het snelst verdwijnen van de kleinere marginale bedrijven, die er in het Pajottenland verhoudingsgewijs talrijker waren. In de streek rond Edingen waren in 1956 hoeven verdwenen, waarvan men noteert dat zij in 1951 ongunstig gelegen waren, ver van de grote verbindingswegen.

Men ging beseffen dat deze versnelde evolutie, indien zij het kwantitatief vervlakken van de verschillen met andere plaatsen in het land teweegbracht, in feite op een erg ongunstige uitgangssituatie in de streek berustte: de reeds zo vaak aangehaalde tweedeling. In 1970 beliep het aantal bedrijven dat over 3 ha of minder land beschikten, nog 40%; de gemiddelde oppervlakte bedroeg toen 7,3 ha. De sociale betekenis van zulke toestand begrijpt men beter als men weet dat de uitbater van een landbouwbedrijf van 5 ha minder verdiende, dan een ongeschoolde arbeider in de nijverheid. Op dezelfde wijze als gezien voor de marginale beroepen in de 19de eeuw, kon, voor een huisgezin waar de man uit ging werken, de activiteit van de keuterboer nog alleen als bijverdienste van enige betekenis zijn. Vooral sinds W.O. II bracht deze kentering een reëel afvloeien van de arbeidskrachten uit de landbouw te weeg.

Wegens de lage vertegenwoordiging van de nijverheid in het Pajottenland, was de werkgelegenheidscoëfficiënt, d.i. de verhouding van de actieve bevolking van de streek tot de lokale beschikbare werkplaatsen, er laag. Dit betekent dat zovelen verplicht waren buiten de gemeente werk te gaan zoeken. In 1961 bedroeg deze coëfficiënt, volgens G. Groeninckx en voor het kanton Lennik, 52,1%, in 1970 niet meer dan

² G. GROENINCKX, *o. c.*, p. 35.

³ G. DEPELSENEER, *Zuidwest Pajottenland. Een sociaal-geografische analyse*, KUL, Facult. Wetenschappen, Verhandeling Licentie Aardrijkskunde, 1981.

44,9%, vergeleken met 74% in het arrondissement Halle-Vilvoorde; een uiterste waarde van 28% wordt voor Tollembeek genoteerd⁴.

In 1961 was in de gemeente St.-Pieters-Kapelle 40,8% van de actieve bevolking nog in het dorp werkzaam. In 1970, d.i. op het eind van de Golden Sixties, was de verhouding nog afgezwakt en geraakte ze op amper 28,5%⁵. Goud was er voor de economie in het land, maar niet voor de welvaart op het platteland.

2. Het pendelverschijnsel

De voornoemde arbeidsmobiliteit, d.i. het ontstaan van een bepaalde afstand tussen de woon- en de werkplaats, ging voor een deel het uitwijken dichter bij het werk vervangen, zoals in de 19de eeuw gebeurde, zodra het personenvervoer dit mogelijk maakte. Tussen deze twee perioden in lag de tijd van de seizoenarbeid, waarbij de verplaatsing nog te voet werd afgelegd.

Men onderscheidt de geografische mobiliteit, waarbij de nood aan arbeidskrachten op de plaats waar men woont kwantitatief verzadigd is, van de professionele mobiliteit, waarbij de beroepskwalificatie van bepaalde personen hen verplicht elders te gaan werken, een onrechtstreeks gevolg van de opgedane beroepsvorming. Er bestaat een verband tussen de professionele mobiliteit en een hoger loon.

De bevolkingstelling van 1961 toonde aan dat 54% van de actieve bevolking van het kanton Lennik buiten de streek beroepsactief was. Dat jaar werd als vervoermiddel naar het werk in 26,4% der gevallen de bus of de tram gebruikt, in 21,3% de fiets, in 21% de trein en in 14,1% de wagen. In 1970 was, volgens G. Depelseeneer, het percentage forensen in Zuidwest-Pajottenland tot 61,1% gestegen. Het allergrootste deel (70%) ging naar Brussel.

De pendel vanuit het Pajottenland naar Henegouwen, die in 1947 in de zuidelijke gemeenten van de streek nog enige betekenis had, was in 1961 bijna volledig verdwenen. Deze evolutie had met het verval van de Waalse economie te maken. Zij was, lokaal gezien, als de eerste stap naar het afzonderen tegenover mekaar van beide taalgemeenschappen.

Niet zozeer de pendelafstand als de duur (inclus de wachttijd) van de verplaatsing werd nagegaan, met in het achterhoofd de nadelige gevolgen. In eerste instantie wordt vermoedenis vermeld, o.a. wegens gebrek aan comfort. De afwezigheid van huis werd

⁴ G. DEPELSENEER, *o. c.*, p. 51.

⁵ U. DEBLANDER, *De bevolkingsachteruitgang in een landelijk dorp. Het geval Sint-Pieters-Kapelle*, HOLVEO, III, 1976, pp. 145-149.

als sociaal onduelbaar beschouwd, als zij 12 uur of meer bedroeg, wat met 1 uur verplaatsingsduur en 1 uur terug overeenkwam. Het algemeen verzet tegen deze realiteit werd in Frankrijk in mei 1968 met de bekende formule *métro-boulot-dodo* verwoord. Tot het verlengen van de verplaatsingsduur droeg de reeds aangehaalde traagheid van de buurtspoorweg bij. Doorgaans is de duur van het pendelen tussen 1961 en 1971 nochtans merklijk verminderd; een oorzaak hiervan was het veelvuldiger gaan gebruiken van de wagen, wat, volgens G. Depelseneer, door een derde tot een vierde van de voormalige busgebruikers ook gebeurde.

Toch bleef in het jaar 1971 nog 5% der forensen door onaanvaardbaar lange verplaatsingsduur geplaagd. Het grootst bleef het tijdverlies voor de bevolking van Galmaarden, waar het percentage werknemers dat het ondergaan moest van 75 naar 39,4 daalde, en voor die van Tollembeek en Vollezele, waar er nog meer dan 30% pendelaars het verder meemaakten. Zij maakten nu juist deel uit van de meest westelijk gelegen gemeenten van de streek, waar bleek dat zij herhaaldelijk het aanleggen van nieuwe verbindingsmiddelen, hoofdzakelijk met de grootstad, afgewezen hadden!

Een enquête, in 1965 door G. Groeninckx uitgevoerd bij diegenen die zich meer dan een uur verplaatsing getroostten, gaf verwonderlijk geen bijzondere reden van ontevredenheid aan. Hun onduidelijke houding ten overstaan van het probleem interpreteren wij als het niet bewust zijn van de ongunstige, o.a. familiale gevolgen van het lang van huis weg zijn. Het getuigt van een typisch berusten in de situatie, een mentaliteitstrek eigen aan de streek.

3. Verbindingsmiddelen

Het Pajottenland heeft geen spoorweglijn die de streek doorkruist. De kaart met de buslijnen welke er na het opdoeken van de buurtspoorweg kwamen, gaf, ook nog in 1981, een vertekend idee van de verplaatsingsmogelijkheden, door het feit dat een hele reeks lijnen zwak bediend waren. Daarbij komt nog dat isochroonkaarten (de diverse plaatsten welke men, tijdens éénzelfde verplaatsingsduur, vanuit een bepaalde plaats, kan bereiken) alleen betrekking hebben op openbaar vervoer; zij zijn van betrekkelijke waarde geworden, door het toenemend gebruik van de persoonlijke wagen bij het pendelen.

Het onderhoud van het wegennet was in het Pajottenland een moeilijke opgave, omdat de voor water ondoordringbare kleilaag aan de oppervlakte ligt. Vandaar dat de kasseien er langer in gebruik bleven dan elders, waar er tot cement- of macadambekleding overgegaan werd; dit materiaal is tevens gunstiger voor het autoverkeer.

In 1960 was de drukte van het verkeer er een van 5.500 motorvoertuigen per dag tussen Dilbeek en Schepdaal, 4.300 te Eizeringen; op de steenweg Edingen-Asse ten noorden van Leerbeek bedroeg zij 2.580, ten zuiden van Leerbeek van 450 wagens; op de steenweg Halle-Ninove 2.048 voor de strook ten oosten van Leerbeek, 1.560 ten westen ervan; op de steenweg Edingen-Ninove bedroeg de drukte te Herne 1.114. Deze gegevens drukken voor het Pajottenland de relatieve aantrekkingskracht uit, uitgeoefend door de aanpalende steden: maximaal door de grootstad, in dalende lijn door de steden Halle, Ninove; het minst door Edingen. Kwantitatief komt de verkeersdrukke omgekeerd overeen met de reeds aangehaalde opvolging in de tijd waarin verscheidene stroken van de buurtspoorwegverbinding verdwenen.

Het grote project waarbij het Pajottenland voor het zwaargooederenverkeer had kunnen ontsloten worden was dat van de autosnelweg A 8 Brussel-Kortrijk. Het werd in 1962, ten minste principieel, goedgekeurd. De weg moest Brussel met Rijsel verbinden, over Anderlecht, Lennik, Vollezele, Galmaarden en Lessen. Een aansluiting voor de streek was tussen Gooik en Leerbeek en tussen Vollezele en Denderwindeke voorzien. Te Lessen moest de A 9, komende vanuit de Westhoek, over Ronse en de Vlaamse Ardennen, die aldus eveneens ontsloten zou geraken, op de A 8 aansluiten. Men hoopte dat hiermee de vraag naar industriegrond buiten de grootstad langsheen deze ader, in het bijzonder in de streek, een antwoord zou krijgen⁶. Wat immers voor een streek van belang is, is niet dat de autosnelweg er langs komt, maar wel dat zij door een afrit bediend wordt. De eerste plannen kwamen er in 1966.

4. Demografische aspecten

In 1963 was het opgefallen dat de bevolkingsdichtheid in het kanton Lennik, met zijn 208 inw./km² (in 1976 bedroeg die van Zuid-Pajottenland 192 inw./km²), aan de lage kant lag, tegenover het geheel van het Pajottenland (met zijn 33 gemeenten) met 282 inw./km² in 1960 en tegenover het arrondissement Halle-Vilvoorde, met 534 inw./km². Er werd opgemerkt dat de dichtheid in het noorden van de streek (ca. 300 inw./km²) met een betere infrastructuur, hoger lag dan in het zuiden. Er bestond wel een eilandje met iets grotere bevolkingsdichtheid te Galmaarden (239), Tollembeek (193) en Herne (166), gemeenten gelegen langs de spoorweglijn.

De dichtheid van het oostelijk deel lag stukken hoger dan het westelijk deel (zie boven)⁷. Vijf gemeenten (Bogaarden, Elingen, Gaasbeek, Heikruis en Bever) hadden

⁶ G. GROENINCKX, *o. c.*, p. 41.

⁷ G. GROENINCKX, *o. c.*, pp. 53 en 151.

minder dan 100 inw./km². De situatie was niet nieuw: ook al in 1896 lagen de cijfers er aan de lage kant en sindsdien was het aantal inwoners vrij algemeen hetzelfde gebleven of zelfs verminderd. Terwijl tussen 1910 en 1963 de bevolking van het Rijk met 25,8% gestegen was, was die van het kanton Lennik het maar met 7,2% vooruitgegaan.

In het stadje Edingen was de bevolking voor het jaar 1930, wat met het begin van de naoorlogse crisisjaren overeenkomt, gaan dalen (Fig. 43). De negatieve trend was niet aan het onvoldoende aantal geboorten te wijten, wel aan het uitwijken veroorzaakt door onvoldoende aangeboden werkgelegenheid in een weinig geïndustrialiseerde streek. Onder de arbeiders, 54% van de actieve bevolking, waren er, volgens een enquête uitgevoerd in 1951, amper 24% tewerkgesteld in de stad, de overige 76% erbuiten. Alleen 12 op de 117 bevroegden hadden de beroepsvorming van een vakschool genoten. Edingen telde toen 111 mijnwerkers⁸. In 1950 waren 46% van de werklozen handlangers. Deze gegevens tonen aan dat de ontvolking niet eigen was aan het platteland, wel dat zij gewestgebonden was. Geraardsbergen deelde het lot van Edingen. Halle en Ninove deden het beter⁹.

C. Nijs noteerde dat zowel het noordelijk als het zuidelijk deel van het Pajottenland in de 19de eeuw met een probleem van ontvolking zat. In de 20ste eeuw dijde in het zuiden de dalende trend uit, terwijl na de eeuwwisseling in het noordelijk deel het bevolkingsaantal duidelijk toenam. Dit gebeurde onder invloed van de stad Brussel en van de groeipool Denderleeuw-Liedekerke, zelf in de hand gewerkt door de spoorwegverbinding met de hoofdstad¹⁰.

G. Depelseneer heeft de bevolkingsevolutie van de Zuid-Pajottenlandse gemeenten voor de periode 1947-1976 in curve gebracht (Fig. 44 a en 44 b). Galmaarden, Herne en Tollembeek onderscheidden zich van de andere gemeenten door het beperkt verlies of de stabiliteit van de bevolkingsevolutie tussen 1947 en 1970. Zij waren door de spoorweg bediend. Bij die plaatsen waar de curve dalende was, is duidelijk te merken dat nagenoeg alle de trend op het einde van de periode omsloeg: terwijl de snelheid van de daling tussen 1961 en 1970 reeds aan het verminderen was, ging de curve tussen 1970 en 1976 opnieuw stijgen. De kentering menen wij te mogen toeschrijven aan het steeds frequenter gebruik maken van de personenwagen bij het pendelen. De tijd van de ommekeer klopt trouwens chronologisch met de vlucht genomen door het autobezit. De demografische evolutie werd door de ommekeer van het migratiesaldo teweeggebracht; voortaan overcompenseerde het inwijken het uitwijken.

⁸ S. MATHIEU, *Tewerkstelling van de Edingse arbeiders*, Katholieke Sociale School, Brussel, 1951.

⁹ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 138.

¹⁰ C. NIJS, *Pajottenland: landbouwgebied aan de rand van de hoofdstad*, Licentiaatsverhandeling Aardrijkskundige Wetenschappen, KUL, 1965.

In de periode 1957-1960 was op de 22 gemeenten van het Pajottenland de natuurlijke bevolkingsgroei negatief bij 2, in de jaren zeventig bij 16. Men noteerde een bijna algemene verhoging van de mortaliteit. Dit is door de geleidelijke veroudering van de bevolking uit te leggen. In het ontvolkingsproces werkte dus niet alleen het negatief migratiesaldo.

De seniliteitscoëfficiënt, d.i. de verhouding tussen het aantal 65-plussers en de groep van 0 tot 5 jaar, was tussen 1947 en 1970 toegenomen in 16 van de 22 gemeenten, het meest nog in de zuidwesthoek van het gebied. Daar was het ook dat de natuurlijke bevolkingsaangroei van positief negatief werd.

De groep der jonge volwassenen (15 à 40 jaar) was tussen 1947 en 1970 van 36 tot 32%, door emigratie teruggelopen. Van de ene naar de andere gemeente deden zich grote verschillen voor. Terwijl in de periode 1957-1960 slechts 3 gemeenten een migratieoverschot vertoonden, waren zij in de jaren 1973-1976 met 18: een ommekeer dus, een teken dat voor de plattelandsgemeenten een nieuwe tijd was aangebroken. De beweging betrof doorgaans jonge gezinnen en dit legt ook uit hoe 6 oostelijk gelegen gemeenten van het Pajottenland, in de periode 1973-1976, opnieuw een positieve natuurlijke aangroei kenden.

Achter het in- en uitwijken gaan grote bevolkingsbewegingen schuil. Zoals gezegd had het emigreren met onvoldoende werkgelegenheid en slechte verbindingen te maken. Begunstigend speelde het voorhanden zijn van bouwgronden tegen een prijs die voordeliger was dan in of dichtbij de stad, alsook de aantrekkingskracht van het landelijke, ongeschonden milieu. Conform de vigerende stedenbouwkundige visie pleitende voor unifunctionele gehelen, creëerden immobiliënmaatschappijen nieuwe wijken op de uitkanten van de grootstad, op gronden die zij er opgekocht hadden. De naam van de tuinwijk *De Goede Lucht*, langs de Itterbeeksebaan, spreekt boekdelen. De inwijking vond vaak plaats ter gelegenheid van het huwelijk. Velen ook die immigrerden waren in feite personen die naar hun geboortedorp of -streek terugkeerden.

Het blijven wonen in een gemeente, of het er gaan wonen, gebeurde bij vookeur in de grootste gemeenten, daar waar de dienstvoorzieningen (school, winkel, vrijetijdsstructuren) voorhanden waren, d.i. in grotere bevolkingskernen en in de buurt van de hoofdwegen. Vandaar dat de grootste gemeenten ook relatief de grootste aangroei kenden. Voorbeeld voor een betere uitrusting was Sint-Kwintens-Lennik, dat de functie van hoofddorp waarnam. Op gebied van winkelvoorzieningen waren voor het Pajottenland Halle, Edingen, Ninove en Geraardsbergen onder de steden dalend attractief, met als teken hiervan de uitgebreidheid van de invloedssfeer (Fig. 42). Terwijl andersom de kleinste gemeenten, waaraan ook financieel de mogelijkheid

ontzegd werd om zich op socio-cultureel vlak uit te rusten, ook nog het meest ontvolkt geraakten.

De gemiddelde oppervlakte der gemeenten van het Pajottenland bedroeg 965 ha. Kleine (deel)gemeenten met minder dan 500 ha waren: Bogaarden (493 ha), Leerbeek (427 ha), Bellingen (411 ha), Gaasbeek (367 ha), O.L.V. Lombeek (330 ha), Strijtem (303 ha), Elingen (299 ha), Beert (298 ha), Oudenaken (246 ha) en St.-Laureinsberchem (116 ha). Zij lagen aan de vroegere grens van het graafschap Henegouwen met Brabant, de hoek waar ook de grenslijn van dorpen zo ingewikkeld voorkwam; men mag ze met Nieuwenhove, Waarbeek en Neigem aan de grens van Brabant met Vlaanderen vergelijken. Hun dubbele eigenheid, kleinschaligheid en begrenzing, moet uit de 12de-13de eeuw stammen, de tijd van het onafhankelijk worden van de parochies. Deze kleine gemeenten, eveneens Heikruis (758 ha), zijn ook die waar, in de periode 1947-1976 de curve van de bevolkingsevolutie het ongunstigst verliep (Fig. 44 a en 44 b).

5. Besluit

Het probleem meegemaakt door het Pajottenland na W.O. II dient in het algemeen kader van het West-Europees platteland gezien te worden en werd speciaal door A. Thornburn bestudeerd¹¹. *“De afname van het aantal werknemers nodig in de landbouw, de duidelijke achterstand van het inkomen der landbouwers t.o.v. van de andere bevolkingsklassen en de concentratie van de diensten in de steden omwille van het schaaleffect, hebben tot gevolg gehad dat de traditionele dorpsfuncties er bijkomstig waren geworden. Het evenwicht dat in dat leefmilieu nagenoeg duizend jaar had bestaan, werd door het uitwijken van velen ten gunste van de steden verbroken”*. De toestand waarin het Pajottenland aldus terechtgekomen was, kenden ook andere streken in ons land en in Europa.

Grote welvaatverschillen heersen er o.a. in de diverse regio's van Vlaas-Brabant, verschillen die aan de oorsprong liggen van de titel van het werk *Geuren en Kleuren*, waarvan de nog jonge provincie de opdrachtgever was. Nog lang was het concept gangbaar dat de regionale verschillen spontaan zouden verdwijnen door de wet van vraag en aanbod op het gebied van tewerkstelling en dat de overheid niet hoefde op te treden in de natuurlijke evolutie naar evenwicht. Het is pas in de jaren 50 dat men inzag dat deze visie verkeerd was en dat de overheid moest optreden in de regio's die ten achter stonden op het vlak van ontwikkeling. Het Pajottenland werd in 1954 nog steeds

¹¹ A. THORBURN, *Planning Villages*, Londen, 1971.

niet erkend als ontwikkelingszone. Pas door de wet van 1966 werden in de streek 7 gemeenten palend aan Zuidoost-Vlaanderen samen met Liedekerke in het plan opgenomen¹². Maar een aansluiting van de industrieterreinen van de streek met de E 40 bleef uit...

Op het einde van de jaren vijftig was men, aan de hand van statistische gegevens gepuurd uit de volkstellingen, gaan beseffen dat er een probleem was met het Pajottenland. Bij zover dat de Stichting Lodewijk de Raet, op 22 sept. 1957 een studiedag organiseerde, overgedaan in 1962, met als onderwerp: Streekprobleem Pajottenland. G. Groeninckx zegt dat tot dusver "*de gemeentebesturen van het Pajottenland niet bewust waren van de situatie*". Sterke woorden zijn het, maar ze moeten in hun tijd teruggeplaatst worden.

Het Pajottenland vormt in oppervlakte maar een heel klein deel, een achtste misschien, van Vlaams-Brabant. Bij de eerste oogopslag op de kaart (Fig. 45), valt het op hoe Leuven, de oorspronkelijke zetel van het hertogdom¹³, nagenoeg centraal lag ten opzichte van zijn gebied, voor het tot een hertogdom uitgroeide. Hierdoor geeft men er zich heel goed rekenschap van dat Brussel zich pas later is gaan ontwikkelen.

Sinds de 19de eeuw is de grootstad zich als een olievlek verder gaan uitbreiden; bij zover zelfs dat de oorspronkelijk tot het Pajottenland behorende gemeente Anderlecht bijna volledig opgeslorpt geraakte in "Groot Brussel". De stad beslaat thans een oppervlakte gelijk aan die van het Pajottenland. Haar expansie gebeurde vooral in zuidwestelijke richting, ten koste van het steeds smaller wordend Pajottenland, dat geprangd ligt tussen Zenne- en Dendervallei. Geografisch-historisch sprak het Pajottenland, dat een soort van achtertuin van de grootstad geworden was, dus weinig als aparte streek tot de aandacht.

Tot dusver werd de problematiek niet echt ingezien. De redenen hiervoor zijn veelvuldig. De eerste was dat de gegevens in het globaal cijfermateriaal van het arrondissement Halle-Vilvoorde verloren en onbenut lagen. De bijkomende reden was het heterogeen wordend karakter van de streek: het noordelijk deel was meer verstedelijkt, genoot een betere verkeersontsluiting en evolueerde gunstiger.

De laattijdige erkenning van de situatie in het Pajottenland kan aan een verder bijkomende oorzaak toegeschreven worden. De tijdschriften van de lokale heemkringen

¹² J. DE MAEYER en P. HEYRMAN, *Geuren en Kleuren, Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw*, Leuven, 2001, p. 260.

¹³ Het graafschap Leuven strekte zich tot op het oostelijk deel van het Pajottenland uit, en omvatte de dorpen waarvan de parochie voor 1559 tot het dekenaat Brussel behoorde. Dat waren Anderlecht, Asse, Affligem, St.-Martens-Bodegem, St.-Laureins-Berchem; Dilbeek, Itterbeek, Zellik, Merchtem, Opwijk, Groot-Bijgaarden.

staken nog in hun kinderschoenen en hielden zich nog aan het “kwantitatieve” verhaal. Demografische en socio-economische onderwerpen kwamen weinig aan bod. Werden zij misschien, onbewust, vermeden? Alleen het zoeken, bijeenbrengen en beoordelen van kwantitatieve gegevens, slaande op gebieden boven het niveau van de streek maakten het mogelijk om, dankzij een breder inzicht, een tipje van de sluier op te lichten.

Het onderzoek uitgevoerd door academici genoot één voordeel dat ondertussen verloren gegaan is: het steunde op gegevens van de jaren ‘60-’70, d.i. van voor de gemeentefusies, toen men nog een gedifferentieerd kwantitatief beeld van de deelgemeenten kon opmaken. Dit zorgde voor een fijnere ontleding en interpretatie van de gegevens, waarvan later de verschillen vervaagden.

Het verrichte onderzoek bracht de achterstand van de streek aan het licht. Een even onverwachte conclusie betrof het uitsluiten van de zo vaak aangehaalde oorzaak: dat de nabijheid van de grootstad geen afdoende verklaring kon geven voor het gebrek of de beperktheid van de regionale werkgelegenheid. Om de onderontwikkeling van het Pajottenland, zoals zij aangetoond is, te begrijpen, werd de streek met andere landelijke streken van Vlaams-Brabant vergeleken. Daaruit bleek dat ze evenmin kon teruggebracht worden tot het louter feit van tot het platteland te behoren, wat als de eerste voor de hand liggende hypothese had kunnen doorgaan.

In 1981 werd de achterstand door G. Depelseneer duidelijk aan de gebrekkige verkeersinfrastructuur toegeschreven, die het verwezenlijken van economische projecten had verhinderd. De ongunstige situatie kan onmogelijk alleen aan **conjuncturele factoren** toe te schrijven zijn. **Structurele** factoren speelden een doorslaggevende rol. De opgedane bevindingen worden geïnterpreteerd als de gevolgen uit een verder verleden, ja zelfs als het **blijven doorwegen van toestanden die de geschiedenis van het Pajottenland voorafgingen**. Hiermee, en dat is ons besluit uit dit onderzoek, wordt definitief de opwerping ontzenuwd, dat er overal veel sociale nood was in het land en dat de situatie in het Pajottenland er gewoon niet van verschilde.

Voor het eerst werd het probleem door wetenschappelijk onderzoek onderkend en werd naar **oplossingen** uitgekeken en wel in een gedifferentieerde regionale uitbouw van Brabant. De krachtlijnen ervan voor het Pajottenland waren de volgende:

- De hopeloze spreiding van de woongelegenheid, eigen aan de streek moest tegengegaan worden, de vorming van grotere uitrustingskernen bevorderd. Deze geografische eigenschap wordt aan laattijdige 10de-13de eeuwse ontginningen toegeschreven, met de vorming van grote gehuchten, typisch voor het ontstaan van dorpen volgens het Hofstelsel. Het Pajottenland

verschilt van de Haspengouwse streek, die vroeg en volledig ontgonnen was, en daardoor een beperkte woonspreiding kende.

- In het begin van de jaren '60 werd de A 8 autosnelweg gepland, die de nieuwe slagader van het Pajottenland had moeten worden. Al had men er in het begin veel hoop op gesteld, in 1965 noteerde G. Groeninckx dat men verder zou moeten zien wat er met het project zou gebeuren.
- Intercommunale samenwerking moest de nadelige gevolgen van de gemeentelijke versnippering ongedaan maken, wat langs een bewustwording van de gemeentelijke besturen zou moeten gebeuren. Deze visie op een nieuw beleid en op het begrip van ruimtelijke ordening, kon alleen in een uitgestippeld wettelijk en administratief kader werkelijkheid worden. Men was zinnens van de wet van 29 maart 1962 houdende op de stedenbouw gebruik te maken. Dit instrument zou in de zin van een actualisering van de oude gemeentewet aangewend worden. Een bredere visie verkondigde echter het K.B. van 28 dec. 1972 over de inrichting en toepassing van gewestplannen.
- De beroepsvorming moest stukken verbeterd worden.

Met voornoemd onderzoek van het Pajottenland, het duidelijk stellen van zijn problemen en de wil om ze aan te pakken, was, eindelijk, was a.h.w. het hek van de dam.

IX. Hedendaags Pajottenland

1. Inleiding

a) Het geografisch Pajottenland

Naast het historisch begrip Pajottenland, zoals hierboven besproken, werd in de jaren '60, door de geografen, gebruik makende van dezelfde benaming, een ander begrip met een nieuwe inhoud gehuldigd¹ (Fig. 46). Zij verdelen België in streken, dit zijn gebieden met een relatief homogeen « landschap ». Elk van die streken haalt zijn specifiek karakter uit zowel natuurlijke eigenschappen (reliëf, bodem, ondergrond) als uit menselijke activiteiten (landbouw, industrie, handel, verkeer, bewoning).

Eén ervan is het Pajottenland. Het behoort tot de leemstreek en wordt aan de oostkant door de agglomeratie Brussel begrensd, aan de zuidkant door de Henegouwse en de Brabantse leemstreek, aan de westkant door Zandlemig Vlaanderen en aan de noordkant door Zandig Vlaanderen. Gezien de gehanteerde criteria bij het bepalen van diverse streken, is het niet verwonderlijk dat de afbakening van het Pajottenland de grenzen van de provincie Brabant met Vlaanderen en Henegouwen hier en daar overschrijdt. Het op zulke wijze gedefinieerd Pajottenland onderscheidt zich van het historisch-literair en van het mythisch Pajottenland en heeft enigzins andere grenzen.

De Romeinsesteenweg vormt de link tussen en het geografisch en het historisch-literair begrip Pajottenland. Zijn door de aardrijkskunde bepaalde ligging in een homogeen voorkomende streek spreekt de taal van het eerste begrip. Het buiten gebruik geraken van deze as, als gevolg van de historische ontwikkeling der grote verbindingswegen spreekt voor het tweede.

Het geografisch Pajottenland strekt zich aan het noorden verder uit dan de vaak als grens aangehaalde Bellebeek. De reden is het verder naar het noorden uitbreiden van de lemige samenstelling van de grond. Een vertakking van de Romeinsesteenweg die als de ruggengraat van het Pajottenland vormt, liep vroeger door op de scheiding van bijrivieren van de Dender en van de Rupel (Fig. 47), over Merchtem naar Rumst en Baasrode, waar trouwens een Romeins kamp opgegraven werd. Toen deze vertakking eveneens buiten gebruik geraakte, zijn de gevolgen dezelfde geweest als meer ten zuiden. De moderne uitgesproken verstedelijking van een brede strook langs de lijn Brussel-Asse richting Aalst, verwijderde dit noordelijk onderdeel met gelijke kentekens

¹ B. MERENNE e.a., 1997, nr. 202, *o. c.*, p. 16.

van het overige deel, waartoe het klassiek aanvaarde Pajottenland nu wordt beperkt (Fig. 48).

Deze evolutie verplicht de ontwerper van de gids voor toerisme van Vlaams-Brabant een kunstmatige toeristische streek af te bakenen, uitgestrekt tot Vilvoorde, die hij *Noordwest-Brabant* noemt, en waarvan hij erkent er geen andere naam aan te kunnen geven². Men kan wel aannemen dat de toeristische zone-indeling niet per se met de geografisch verantwoorde streekindeling hoeft overeen te komen, daar zij in het kader van een (deel)provincie moet passen. Wat geen eigenaam bezit, wordt niettemin verdacht ook niet echt te bestaan.

De recente geografische regionale opdeling van het land in landschappen heeft natuurlijk weinig met de afbakening van administratief gefusioneerde gemeenten en zelfs van deelgemeenten te maken (Fig. 45). Het gebruikte criterium van heuvelachtig landschap laat ons de voorgehouden afgelijnde afbakening (Fig. 46) verfijnen tot het niveau van het gehucht.

Van het “geografisch Pajottenland” maken de volgende fusiegemeenten deel uit in hun geheel: Galmaarden (180), Herne (alfabetisch gemeentekennummer 230), Lennik (311), Gooik (197), Pepingen (422), Bever (58), Ternat (502). De volgende fusiegemeenten behoren er slechts voor een deel aan toe: Edingen (147: het gehucht Kokejane van Lettelingen³), Geraardsbergen (191, met Liefferinge en Neigem), Ninove (396, met Nieuwenhove en Waarbeek), Roosdaal (451), Liedekerke (321), Affligem (5), Aalst (1), Asse (24), Opwijk (407), Merchtem (362), Meise (357), Dilbeek (132), St.-Pieters-Leeuw (483), Halle (207), Tubize (519) en Rebecq (441).

De deelgemeente Ruisbroek, die D.G. bij het Pajottenland telde, is er bv. niet (meer) bij. De dubbele reden is dat ze door haar huidige graad van verstedelijking tot het Brussels landschap behoort en dat zij aan de alluviale oevers van de Zenne ligt. Liedekerke (321) evenmin, wegens zijn vlak reliëf aan de oevers van de Dender. Bierk ook niet meer.

De verhouding stad-platteland is aan diepe kentering toe. De zones met gelijklopende kenmerken, zoals door geografen gehanteerd, komen niet meer overeen met taalgemeenschap, provincie of zelfs arrondissement. Een belangrijke rol bij het afbakenen van de verschillende zones is nu ook de werkgelegenheid gaan spelen. De

² PROVINCIE VLAAMS-BRABANT, *Toeristische gids*, p. 36.

³ Wij referen nogmaals aan D.G.'s kaart. Merkwaardig is dat Lettelingen er wel op vernoemd staat, vermoedelijk voor het deel ten noorden van de Edingen-Halle steenweg. De gemeente Mark, die buiten de streek ligt, komt er evenmin op voor.

primaire sector bezet voortaan een ondergeschikte plaats, terwijl de secundaire sector en vooral de tertiaire sector de hoofdplaats ingenomen hebben.

De volkstellingen leveren nu meer en meer gedetailleerde, meestal betrouwbare gegevens, die men in het verleden heeft moeten missen. Zij slaan echter op een bevolking waarvan, afgezien van de woning, de mobiliteit zo groot is dat de betekenis van de kwantitatieve gegevens niet meer vanzelfsprekend is en, meer dan ooit, dient geïnterpreteerd te worden.

b) Actualisering van het begrip stad

De huidige titel van “stad” houdt geen rekening meer met het historisch karakter van een agglomeratie, zoals bepaald in het Ver. Kon. der Nederlanden. Het tegenwoordig gehanteerd criterium is haar invloedssfeer ten opzichte van aankopen en diensten. Hiërarchisch werd Edingen door decreet van 30-12-1975 in de categorie van “kleine steden” geplaatst. Zo waren er 117 in het land. Tot dezelfde categorie behoorden alle in de brede omtrek gelegen steden. Uitzondering was hierbij Aalst, dat een regionale stad is. Asse en Tubize-Clabecq zijn er toen bij gekomen⁴.

De situatie van de entiteiten blijft evolueren. In 1980 was, qua uitbreiding, de invloedssfeer van Asse bijna even groot geworden als die van Edingen (Fig. 42). Op basis van de hoeveelheid en kwaliteit van hun uitrusting (8 functies) en van hun invloedssfeer werd de klassificatie onlangs geactualiseerd. Hierbij werd het onderbrengen van Asse in de categorie van steden bevestigd, en werd Edingen tot de categorie van de “niet-stedelijke gemeenten” beperkt⁵. De paradoxale evolutie betreffende Asse en Edingen, met enerzijds de verstedelijking van een vroeger hoofddorp en anderzijds het functioneel verlies van een voordien erkend stadje, tekent de historische ommekeer meegemaakt door deze twee entiteiten.

2. Juridische en administratieve aspecten

De grote kentering in de huidige tijd gebeurde door de fusie van gemeenten, van kracht geworden volgens de wet van 1-1-1977; zo doorslaggevend was ze, dat men van mutatie spreekt. Deze bewering is nog het meest toepasselijk op het Pajottenland. De bevolkingsdichtheid in deze streek met lemige vruchtbare samenstelling van de grond,

⁴ M.F. DEGEMBE, *Het erkend stedennet in België in de 19de eeuw: overblijfselen van het Ancien Régime in de dynamiek van de hedendaagse ontwikkeling*, Tijdschr. van Gemeentekrediet, 1992/2 nr. 180, pp. 27-42.

⁵ E. VAN HECKE, *Actualisering van de stedelijke hiërarchie in België*, Tijds. Gemeentekrediet, nr. 205, 1998/3, pp. 45-76.

heeft er zeer vroeg tot de vorming van talrijke parochies niet groter dan 5 km² geleid. De fusie van gemeenten luidde er een nieuwe periode in: die van het inhalen van zijn achterstand en van het profileren van zijn ontwikkeling.

De dorpen die zo lang tot het Land van Edingen hadden behoord, kan men, wat dat fusiegebeuren betreft, in drie groepen onderbrengen, en dit in verband met hun in 1962 erkend taalstelsel. Hove ging, met zijn Franstalig statuut, bij Silly. Lettelingen en Mark gingen bij Edingen wegens hun Franstalig statuut met faciliteiten voor de Nederlandssprekenden. De nieuwe entiteit Edingen kreeg daardoor haar uiterst uitgeknipte vorm: vlindervormig, makkelijk te erkennen bij het onderzoek van de landkaart van gemeenten. Bever bleef apart, wegens zijn in de streek uniek statuut van Vlaamse gemeente met faciliteiten voor Franssprekenden. De overige gemeenten zijn Nederlandssprekend, en werden onder de fusie-entiteiten van Herne, Galmaarden, Pepingen en Gooik gebracht. De fusies vertegenwoordigen het eindstadium en de bevestiging, op basis van de taal, van wat anderhalve eeuw voordien verwezenlijkt werd met het onderbrengen van de gemeenten in departementen en kantons.

De redenen die bij de fusie bepaalde gemeenten bijeenbrachten en andere uitsloot waren algemeen gesproken niet zozeer van economische, als wel van politieke aard. In dit landsgedeelte met relatief hoge bevolkingsdichtheid gebeurden de fusies meestal tussen een beperkt aantal gemeenten, 3 à 4; daar waar in het land de bevolking meer uitgezaaid voorkwam, bracht de fusie een groter aantal eenheden bijeen.

De gefuseerde entiteiten waren zelf nog te klein om bepaalde diensten ten gerieve van hun eigen bevolking te kunnen organiseren. Zo ontstonden intergemeentelijke maatschappijen voor water-, gas- en elektriciteitsvoorziening, voor kabel-TV, voor afvalbehandeling, voor brandweer en gezondheidsdiensten, voor de behandeling van het afvalwater.

Plannen van ruimtelijke ordening zijn er op een bredere schaal gekomen. De mobiliteit van personen en de vlucht genomen door de moderne technieken hebben het mogelijk gemaakt om op het even welke plaats te bouwen, zodat, voor het welzijn van de maatschappij, milieubeleid een noodzaak werd. De regeling kwam er, in het verlengde en in de plaats van de spontane ordening van weleer, toen zelf bepaald door de natuur.

Boven het niveau van de fusiegemeenten evolueerde de problematiek van de natuurbescherming. Het water van de Markrivier was bijzonder vervuild geraakt. Tot aan W.O. II waren er otters, het waterroofdier, waarvan de aanwezigheid getuigt dat er

rijkkelijk vis aanwezig was, aan de Markoevers⁶. Deze zoogdieren worden hier, zijnde het eindpunt van de biologische ketting en voorafgaand aan het huidig microscopisch onderzoek van de waterfauna, als ruwe indicator van de gezondheid van een rivier beschouwd. De vervuiling was zowel aan de nijverheid, aan de bevolking (met dus de grote verantwoordelijkheid gedragen door de stad), als aan de landbouw, een gevolg van de massale toevoer van stikstof- en fosfaathoudende kunstmatige meststoffen te wijten. Recente berichten maken melding van een gelukkige kentering, met opnieuw vis - men spreekt van 15 soorten - in de Mark. Het oppervlaktewater van bronnen en ondiepe waterputten (minder dan 3 m) bevat in het Pajottenland een concentratie nitraten die 20 à 30% boven de norm van 50 mg NO₃ per liter ligt, zodat het niet meer als drinkwater beschouwd wordt. Dit deelde de streek met geheel Brabant (Fig. 49). Nu de landbouw de industriële toer is opgegaan, met als nadelig gevolg het verstoren van de stikstof- en mineralenbalans, is het Vlaamse Mestactieplan (1991) een noodzaak geworden. Er wordt aan getwijfeld of de landbouwer nog wel de grote beschermer van de natuur is. Men denke bv. aan het geleidelijk verdwijnen van de hagen. Gewis, de klassieke tegenstelling tussen stad en dorp is de laatste tijd onverwachte banen aan het bewandelen.

Door het feit dat de nieuwe structuren vaak gemeenteoverkoepelend zijn, is er een moeilijkheid ontstaan met de andere structuren, zoals het gerechtelijk kanton, dat op het niveau van de deelgemeenten geschoeid bleef. Zo ontstond op 1 sept. 2000 het creëren van het gerechtelijk kanton Herne-Sint-Pieters-Leeuw (waarvan Bever en de fusiegemeenten Galmaarden, Gooik, Herne, Pepingen en Sint-Pieters-Leeuw deel uitmaken), terwijl het gerechtelijk kanton Lennik voor Dilbeek, Lennik, Liedekerke en Roosdaal instaat.

3. Demografische aspecten

De meeste gegevens waarover men beschikt slaan op de fusiegemeenten (B. Merenne), ook soms op de deelgemeenten (H. Meert). Duidelijk is dat, zeker waar dorpen met een stad fuseerden, de kwantitatieve resultaten van om het even welke telling, daardoor tegenover de vorige periode moeilijk te interpreteren zijn. De recentste evolutie is, bv. tussen 1981 en 1991, daarentegen op een betrouwbare wijze na te gaan.

Heel wat statistisch materiaal van de laatste twee decennia met betrekking tot het Pajottenland, en vergeleken met de stad Brussel, met het arrondissement Halle-Vilvoorde en met het Vlaams Gewest, werd door E. De Jonge en anderen

⁶ M. MATTHIJS, *Toen er nog otters leefden langs de Markoevers*, -HOLVEO, XIV, 1986, pp. 242-244.

bijeengebracht en aan kritisch onderzoek onderworpen⁷. Wat hier volgt is voor een groot deel aan hun wetenschappelijke inzet te danken.

De provincie Vlaams-Brabant telde in 1995 995.266 inw., terwijl het Pajottenland er in 1991 108.000 telde. De bevolking van het Pajottenland staat voor het negende deel in de totale bevolking van Vlaams-Brabant en voor het drieënvijftigste deel in die van het Vlaams Gewest

In 1991 bedroeg de gemiddelde bevolkingsdichtheid in het land 327 inwoners per vierkante kilometer. Een nationaal gemiddelde heeft bij streekonderzoek echter weinig nut. Indien men het deel ten zuiden van Samber en Maas uitsluit, dan blijven er in het land twee regio's met verminderde bevolkingsdichtheid; dat zijn enerzijds Henegouwen-West-Brabant-Zuidoost-Vlaanderen, anderzijds Haspengouw. Het zijn de twee streken waarvan wij boven het gelijkaardig algemeen geografisch-historisch verleden beschreven hebben.

Het Pajottenland (begrensd door de spoorweglijn Brussel-Ternat-Denderleeuw) telde, op zijn oppervlakte van ongeveer 288 km², een gemiddelde bevolkingsdichtheid van 375 inw./km². Met 81.200 inw. in 1960 en 87.418 in 1966, was de dichtheid toen respectievelijk 281 en 303 inw./km²; daarmee krijgt men, al is het nog globaal, een idee van het voortschrijden van de bevolkingsdichtheid. Of men het criterium van landelijkheid of het aanvaarde criterium van een bevolkingsdichtheid onder de 400 of onder de 500 inw./km² hanteert, het Pajottenland is en blijft in elk geval een typisch buitengebied⁸.

Op lokaal vlak kunnen achter de statistische gegevens voor een fusiegemeente sterke verschillen schuilen, aanwezig in de aparte deelgemeenten. Zo bv. vertoonde de fusiegemeente Galmaarden in 1991 een dichtheid van 214 inw./km², terwijl de deelgemeenten Galmaarden, Tollembeek en Vollezele respectievelijk een dichtheid van 254, 198 en 154 hadden.

De fusiegemeenten Galmaarden, Gooik, Herne, Pepingen en Bever tellen op een gezamenlijke oppervlakte van 13.000 ha zowat 24.000 inwoners, wat met een gemiddelde bevolkingsdichtheid van 177 inw./ km² overeenkomt⁹. De noordelijk gelegen fusiegemeenten Asse, Sint-Pieters-Leeuw, Dilbeek, Ternat en Liedekerke

⁷ E. DE JONGE e.a., *Tussen Stadsrand en Platteland. 20 jaar Opbouwwerk in het Pajottenland*, Lennik, 1994, 111 blz..

⁸ J. VAN DER PLOEG, o. c., p. 73.

⁹ V.V.V. MARKVALLEI, *Vademecum Markvallei*, z.d., p. 2.

daarentegen vertoonden in 1991 een dichtheid boven de 470, tegenover het zuiden dus meer dan het dubbele¹⁰.

Vergeleken met de jaren 1963-1976, was de bevolkingsdichtheid in het zuiden dezelfde gebleven, wellicht verminderd, terwijl ze in het noorden flink gestegen was, en wel van 300 naar 470 inw./km². In de verschillende evolutie van noord tegenover zuid erkennen wij de voortzetting van een verschijnsel, dat rond het begin van de 19de eeuw reeds zijn aanvang kende. Dit uiteenlopend verloop is het, dat herhaaldelijk de noordelijke grens van de streek in vraag deed stellen.

Een nieuw begrip is in de geografisch milieus ontstaan; het begrip stad is nu vervangen door de “**woonkern**”. Het berust, over de gemeentelijke grenzen heen, op de realiteit van een gebied met duidelijke concentratie van woningen¹¹. Tot zulke entiteit behoort de woonkern Edingen, met een bevolking boven de 5.000 inwoners. Met dit gegeven behoort de bewering dat Edingen de “*kleinste stad van het land*” was tot het verleden. Zij sloeg op de oppervlakte van het territorium van de stad voor de fusie, met zijn 79 ha, en was, zo begrepen, inderdaad correct.

Van de woonkern Edingen is de bevolking tussen 1981 en 1991 verhoudingsgewijs verminderd, in de schijf tussen 0 en min 2%¹². Deze trend deelt hij met kernen uit West-Henegouwen en Zuidoost-Vlaanderen. De woonkern Asse telt 10 à 20.000 inwoners.

Rechtvaardiging van het begrip woonkern is de evolutie in de repartitie van de bevolking tussen stad en platteland. Zo zijn Gooik, Ternat en Liedekerke woonkernen, met een bevolking tussen 5 en 10.000 inwoners. In de steden werd meestal een daling van het aantal inwoners vastgesteld. Voor de gemeenten in de nabijheid van een stad, waarvan de bevolking door de stadsvlucht gestegen is, wordt van **verstedelijking** gesproken. Tussen 1975 en 1993 bv. heeft Edingenstad 813 inwoners verloren (d.i. min 20%), terwijl te Lettelingen de bevolking met 920 eenheden (+ 23%) is gestegen en die in Mark met 493 (+ 36%)¹³.

De morfologische verstedelijking wordt geëvalueerd aan de hand van bevolkingsdichtheid en omvang van bebouwde percelen. Men ziet ze zich uit de kernen van diverse dorpen ontwikkelen, in de vorm van lintbebouwing langs de verbindingswegen (Fig. 51).

¹⁰ B. MERENNE, *o. c.*, p. 16.

¹¹ B. MERENNE., *o. c.*, p. 18.

¹² B. MERENNE., *o. c.*, p. 18.

¹³ P. BUXANT, *Données récentes sur la climatologie, la démographie et quelques aspects socio-culturels d'Enghien et environ*, A.C.A.E., XXIX, 1993-1994, p. 256.

De functionele verstedelijking wordt geëvalueerd volgens handels-, onderwijs- en tewerkstellingsfunctie. Men spreekt van *forensenwoonzone* wanneer meer dan 10% van de actieve bevolking in de dominante kern werkzaam is.

H. Meert werkte voor het Pajottenland, op deze basis en door het bijeenbrengen van diverse gegevens, een typologie van de graad van verstedelijking uit en onderscheidt 5 typen. Noord- en Oost-Pajottenland zijn duidelijk het meest verstedelijkt (Fig. 50)¹⁴. Herne en Pepingen vertonen in 1991 een zwakke, zowel morfologische- als functionele, verstedelijking; Galmaarden, Gooik en Lennik vertonen een matige morfologische, en een zwakke functionele verstedelijking.

De grote en middelgrote steden vertonen morfologisch een centrum van min of meer aaneengesloten bebouwing dat de naam *agglomeratie* draagt. Het bevat de in de 19de eeuw gebouwde *kernstad* en de in de 20ste eeuw gebouwde *stadstrand* samen. Buiten dit centrum ligt een eerste functionele zone: de *banlieue*. Zij ontstond door het uitwijken vanuit de agglomeratie, vervult stedelijke functies en is rijk aan werkgelegenheid. De Brusselse banlieue bevat Edingen en enkele gemeenten van het Pajottenland: Asse, Ternat, Gooik en Lennik. De agglomeratie en de banlieue vormen samen het **stadsgewest**. De tweede, nog meer extern gelegen functionele zone, is de forensenwoonzone, van waar meer dan 10% van de arbeidskrachten naar Brussel pendelen. Samen met het gebied van het stadsgewest, vormt de forensenwoonzone het *stedelijk leefcomplex*¹⁵ (Fig. 52).

Als men van West-Europa zegt, en ook voor ons land, dat het voor 80% verstedelijkt is, dan vermoeden wij dat de banlieue der steden daarbij gerekend is. Nu hanteert men het begrip *rurbanisatie* en *megapolis*, omvattende de Benelux-landen, Noordwest-Duitsland en Noord-Frankrijk.

De streek zat in 1989-1993 in de laagste categorie van brutogeboortecijfer van het land, namelijk in de schijf 7,57-10,79 pro mille. Te Galmaarden bv. lag dat cijfer in 1997 op 9,5 pro mille, in 1998 op 8,8 pro mille¹⁶. Wij hebben hier wel met een gebrekkige indicator van het vruchtbaarheidspeil te doen, gezien de invloed van de gemiddelde leeftijd op dat cijfer.

Immers, het aantal overlijdens lag in 1989-1993 te Herne en te Galmaarden, in de schijf van 10,53-11,43 pro mille, boven 's lands gemiddelde van 10,52¹⁷. In het jaar

¹⁴ E. DE JONGE, *Tussen Stad en Platteland*, o. c., p. 34.

¹⁵ B. MERENNE, o. c., p. 14.

¹⁶ SAMEN, Tijdschrift van de fusiegemeente Galmaarden, nr. 2 1998, p. 12.

¹⁷ B. MERENNE, o. c., p. 26.

1997 bedroeg het sterftcijfer te Galmaarden 11 pro mille. Te Edingen lag het nog hoger.

Te Galmaarden woonden in 1997 3777 mannen en niet minder dan 3854 vrouwen, wat met een mannen-vrouwen index van 98% overeenkomt (landsgemiddelde in 1991: 0,9556). Dit vrouwenoverschot, vergeleken met dat in het Pajottenland (index 0,987% in 1970), mag als een verouderingsverschijnsel geïnterpreteerd worden; en dit des te meer daar het om een landelijke gemeente gaat, waar normaal een mannenoverschot mag verwacht worden. De gemiddelde levensverwachting van vrouwen ligt immers hoger dan die van mannen, wat blijkt door het typisch vrouwenoverschot boven de 50 jaar. Verstedelijking werkt op de index klassiek in het voordeel van vrouwen door geslachtsselectieve immigratie. De bijna-stad Asse had in 1998 een mannen-vrouwen index van 94%. Gooik en Pepingen waren in 1991 de twee gemeenten van het Pajottenland met de hoogste index, liggend in de schijf 100,01-100,90, een demografisch teken van hun bewaarde landelijkheid. Terloops noteren we dat in 1846 de nationale index 0,995 bedroeg en dat de dalende evolutie ervan zelf door het stijgen van de levensverwachting uit te leggen is, die in het voordeel van het zogezegde “zwakke” geslacht werkt.

De natuurlijke groei van een bevolking, d.i. het verschil tussen het aantal geboorten en overlijdens, wijst op haar leeftijdsstructuur. Zij lag in 1989-1993 te Galmaarden en te Bever in de schijf van min 0,80-0,00 pro mille, terwijl de gemiddelde leeftijd er vrij hoog lag: 38,98-39,67 jaar, tegenover het landsgemiddelde van 38,40. In 1997 bedroeg de Galmaardse index min 1,44 pro mille. Op een zestal jaar is hij dus verslechterd, wat op een nog steeds voortschrijdend verouderingsproces wijst, zoals waargenomen in heel het westelijk deel van Henegouwen.

In dezelfde richting van veroudering spreekt voor een bevolking de evolutie van het aantal mensen jonger dan 20 jaar, een verschijnsel dat door de term “ontgroening” wordt verwoord. Terwijl het nationaal gemiddelde van voornoemde bevolkingsgroep voor het jaar 1991 procentueel op 87,60% van dat van het jaar 1981 (= index 100) stond, lag het getal voor het Pajotteland nog onder deze index¹⁸.

De verhouding tussen het aantal 65-plussers en het aantal kinderen tussen 0 en 14 jaar, die in 1981 voor het Pajottenland 65,4% bedroeg, was in 1991 tot een index van 81,7 gestegen. Voor het arrondissement Halle-Vilvoorde evolueerde ze met lagere, dus gunstiger waarden: van 65,8 naar 79,9.

¹⁸ B. MERENNE., *o. c.*, p. 37.

Wat nu het aantal 60-plussers in de totale bevolking betreft, scoorden in het Pajottenland de gemeenten Bever en Galmaarden het hoogst, met respectievelijk 18,63 en 16,28%¹⁹. Affligem en Liedekerke kennen daarentegen een jonge bevolkingsstructuur. Het zuiden van de streek, met Bever, Galmaarden, Herne, Pepingen en Sint-Pieters-Leeuw vertonen een verouderde bevolkingsstructuur (65-plussers)²⁰.

De congruentie der diverse gebruikte criteria wijst dus in het Pajottenland op de meer dan elders doorwegende werkelijkheid van het verschijnsel veroudering.

Wat de geslachtsverhouding betreft, kan terloops worden gezegd dat in het Pajottenland alleen Pepingen en Gooik (iets) meer mannen dan vrouwen telden, in verband te brengen met hun uitgesproken ruraal karakter²¹.

Bepalend op demografisch vlak is het **migratiesaldo**, d.i. het verschil tussen het aantal geïmmigreerden en geëmigreerden. De algemene relatie van de steden met het platteland en hun omgeving is de laatste eeuw aan een doorslaggevende kentering toe. Zij bestaat in het ontvolken van de centrale stadsbuurten door de welgestelden die zich “op de buiten” gaan vestigen, een beweging die duidelijk sociologisch getint is.

De gebieden met hogere emigratie zijn vaak dezelfde waar zich ook hogere immigratie voordoet. Dat komt o.a. voor het Pajottenland door het feit dat de immigratie niet alleen door het verschijnsel suburbanisatie (door het vluchten uit de stad) verwezenlijkt wordt, maar ook door inwijken uit verder afgelegen gebieden van mensen die zich in de forenzenwoonzone van de stad komen vestigen. Voor de diverse gemeenten van de streek bedroeg in de periode 1989-'93 de immigratie per jaar 53 à 63 per duizend inwoners, de emigratie tussen 36 en 45 per duizend. Het migratiesaldo, ook mobiliteitsgraad genoemd, lag in de schijf 3,46-7,86 per duizend, hoger dan het nationaal gemiddelde dat 1,77 bedroeg²².

Voor de stad Edingen bedroeg het aantal personen betrokken bij het verschijnsel migratie de laatste jaren vijfmaal groter dan het aantal inwoners door geboorte of overlijden betrokken bij de natuurlijke aangroei²³.

Een andere index is die van de **bevolkingsevolutie**, som van de bewegingen migratiesaldo en natuurlijke aangroei. Ook in de landelijke gemeenten speelt de eerste

¹⁹ H. MEERT en I. WAUTERS, *Dienstverlening aan bejaarden in het Pajottenland. Een stand van zaken*, Geuzegom, jg. 10 nr. 2, 1993, p. 2.

²⁰ H. MEERT, Geuzegom, 4de jg, nr. 1, 1987, p. 12.

²¹ B. MERENNE, o. c., p. 29.

²² B. MERENNE, o. c., p. 30.

²³ P. BUXANT, *Données récentes sur la climatologie, la démographie et quelques aspects socio-culturels d'Enghien et environ*, A.C.A.E., XXIX, 1993-1994, pp. 259 en 261.

factor een niet onbelangrijke rol. B. Matthijs vond voor het jaar 1976 en voor de deelgemeente Galmaarden een negatieve natuurlijke aangroei van min 12 en een positief migratiesaldo van 39, met dus een lichte stijging (+ 27) van het aantal inwoners²⁴.

De woonmobiliteit is even groot op het platteland. In 1998 telde de fusiegemeente Galmaarden 368 in- en 344 uitwijkingen, wat voor beide bewegingen 4,5% van de totale bevolking inhield.

In de periode 1981-1991 onderscheidde de gemeente Herne zich van het Pajottenland door haar bevolkingsverlies; in 1991-1996 daarentegen volgde ze de algemene trend van bevolkingsaangroei. De steeds vorderende bevolkingsaangroei in de gemeenten gegroepeerd in de V.V.V. Markvallei (zie boven) wordt in tegenstelling geplaatst tot hun relatief lage bevolkingsdichtheid; een aanduiding dus voor het evoluerende van de toestanden²⁵.

De relatief lage bouwgrondprijzen en het stimuleren van het individueel woningbezit door de wet-De Taye op de sociale huisvesting, hebben in Zuid-Pajottenland, via duchtig inwijken, de bevolkingsevolutie gunstig beïnvloed²⁶. De groeiende vraag naar bouwgronden en woningen laat vermoeden dat de evolutie verder loopt. De dalende gradiënt van de bouwgrondprijzen naar gelang men zich van de hoofdstad verwijderd, legt uit waarom het migratiesaldo het grootst is op zekere afstand van de stad, met echter een grens, bepaald door de langere pendelduur.

Besluit

De stad Edingen ontvolkt volgens een trend eigen aan de steden, terwijl de woonkern Edingen stagneert.

Tijdens dit laatste kwarteeuw is de demografie van het Pajottenland in forse beweging en zij verloopt in het noorden in de zin van een vorderende verstedelijking, terwijl het landelijk zuiden veel rustiger blijft. De veroudering van de bevolking wordt er niet tegengehouden door de nochtans merkbare immigratie. Moet dit bedenkelijk dynamisme enige bezorgdheid wekken voor de toekomst van dit deel van de streek?

²⁴ B. MATTHIJS, *o. c.*, -HOLVEO, 1989, p. 321.

²⁵ B. MERENNE, *o. c.*, pp. 35 en 36.

²⁶ B. MERENNE, *o. c.*, p. 32.

4. Sociaal-economische aspecten

a) Economie

Op zuiver economisch vlak noteert men de algemene verdere achteruitgang van de werkgelegenheid in de landbouw, door toenemende mechanisatie en schaalvergroting. In de landelijke gemeenten van het Pajottenland stelt deze sector ongeveer 10% van de actieve bevolking te werk. De industrialisatie van de landbouw is eigenlijk het antwoord geweest op de prijzenpolitiek, sinds 1962 gevoerd door een bovenationale overheid, in toepassing van het Mansholt-plan. De bedoeling was de landbouwproductie in de Europese gemeenschap op te voeren, zodat van de noodzakelijke import van het 20% tekort aan eigen voedselproducten kon afgezien worden, terwijl men de landbouw en de economie van de minder ontwikkelde Europese landen wou beschermen.

De productiviteit van de bodem was tussen 1950 en 1985 geweldig gestegen, door wat men de “*groene revolutie*” noemt, d.i. de plantenveredeling verkregen door het selecteren van hybriden. Zo was men al gauw aan een Europese overproductie van 20% geraakt. Om de overvloed aan graan, vlees en boter te kunnen exporteren, moet nu aan de producent een toelage uitbetaald worden, ter waarde van nagenoeg de helft van zijn eigen productieprijs, en wordt men genoodzaakt quota op te leggen om de prijzen in stand te houden. Vandaar ook dat men met het verplicht braakliggen van bepaalde partijen is begonnen. In een overvloedeconomie gebeurt er, in de lijn van wat in de Middeleeuwen reeds aan de gang was, een verschuiving van de toegevoegde waarde van de producent van basiswaren naar de verwerker en verhandelaar ervan. Het massaal importeren van krachtvoer, bevorderd door de vrijhandel van de Gatt-akkoorden (General Agreement on Tariffs and Trade, 1947), heeft het fokken van vee voortaan onafhankelijk gemaakt van het vroeger zo noodzakelijk, zeldzame en dure wei- en hooiland. Het intensief kapitalistisch uitbaten van het milieu is voor de landbouwer een kwestie van overleven geworden.

Betreffende de economie in het algemeen en die van de streek in het bijzonder, schrijven wij hier de verhelderende waarneming van P. Diriken over²⁷. “*Het ontstaan van de bontgekleurde mozaïek van geografische streken in Vlaanderen mag gerust geïnterpreteerd worden als een landschappelijk nevenverschijnsel van de 19de-eeuwse industriële omwenteling. De verhoogde mobiliteit induceerde en bevorderde immers een regionale specialisatie en agrarische teelten met o.m. de uitkristallisatie van de hopstreek rond Poperinge, de vlasstreek in het Kortrijkse, de bloemenstreek ten oosten*

²⁷ Dr. P. DIRIKEN, *Geo-gids Centraal-Pajottenland*, 1993, p. 7.

van Gent, de Mechelse groente- en tuinbouwstreek, de druivenstreek met polarisatie rond Overijse-Hoeilaart en de Zuid-Limburgse fruitstreek als landschappelijk resultaat. In het Pajottenland was er van enige agrarische specialisatie (die ook financieel interessanter is) hoegenaamd geen sprake. De traditionele landbouw boerde verder”.

L. De Nil betitelt veelzeggend een artikel: *En de Pajot... hij ploegde voort*²⁸. J. Desmedt wist ons te zeggen dat de afgevaardigden van de Boerenbond het destijds, bij hun bezoeken in de streek, hadden over het “oude stramien van de landbouw in het Pajottenland”. Als enig voorbeeld vernoemen we het blijven bestaan van hoogstamboomgaarden in de streek, terwijl in andere fruitstreken zij gerooid werden en vervangen door op economisch gebied meer verantwoorde laagstamkweek.

Een uitzondering op deze toestand is de aardbeienteelt. In 1964 gaf een 10 are groot perceel dezelfde opbrengst als 1 ha tarwe²⁹. Heel wat Pajotse aardbeienkwekers schakelden de moderne teelttechnieken in, die ze als leerling in de tuinbouwschool te Anderlecht en in het tuinbouwstation hadden geleerd³⁰.

Men moet dus gaan inzien dat de toegepaste landbouweconomie van de streek zich onderscheidt van die welke sinds lang elders toegepast wordt. D. Cooman van het Ministerie van Landbouw maakte anno 1986 een studie van de landbouweconomie van Zuid-Pajottenland (Bever, Galmaarden, Gooik, Herne, Pepingen, Sint-Pieters-Leeuw), die als probleemstreek ervaren werd. “De vele, mooie grote typische Brabantse hoeven bezaten er veelal onvoldoende bedrijfsoppervlakte om de status van weleer te blijven volgen. De grondversnippering van de bedrijven was er relatief groot, met een gemiddeld van 4,3 stukken per bedrijf, tegen 3,8 in België. Weinig ruilverkavelingen hadden er plaats gevonden. De modernisering der gebouwen was er ten achter. 46% van de veestallen waren nog van voor 1919, tegenover 28% in Vlaanderen. Slechts 9,6% der bedrijven hadden een boekhouding, tegenover 12,7% voor het land”.

De reden hiervoor is zuiver historisch: de lang gebleven ingeslotenheid van de streek, die in het verleden het verhandelen van gespecialiseerde producten op een bredere markt bemoeilijkte. De proef op de som was de aardbeienteelt die zich in het begin van de eeuw, dankzij de stoomtramlijn, in een goed ontsloten buurt ontwikkeld had.

Een bijkomende reden was het al lang ontbreken van investeringspolitiek in de landbouwwereld. Een mentaliteitsverschijnsel eigen aan het traditioneel karakter van de Pajot was dat “men eerst wilde verdienen, nadien pas uitgeven, o.a. door het aangaan

²⁸ L. DE NIL, BRABANT, Brussel, nr. 3, 1981, p. 16-19.

²⁹ BRABANT, augustus 1964, nrs. 7 en 8, p. 36.

³⁰ J. DESSEYN, o. c., p. 112.

van een lening". Deze typisch conservatieve kijk, zo luidde verder het ministerieel verslag, stak schril af t.o.v. Noordwest-Brabant.

Verder volgde de landbouw in het Pajottenland de algemene evolutie zoals zij gebeurde in heel het land, met onder meer concentratie der bedrijven. De oppervlakte gebruikt per eenheid, groeide b.v. van 10,54 ha in Mark en Lettelingen in het jaar 1960, naar 22,88 ha in 1986³¹. Het aantal beroepsbedrijven in het Pajottenland, en in 1977 waren er dat 2.026, verminderde tot 1.605 in 1983, tot 1152 in 1991, een evolutie die sneller verliep (index 57) dan in Vlaanderen (index 68). Dit ligt in het verlengde van de snellere evolutie reeds genoteerd voor de periode 1950-1959. Meer boerderijen verdwenen er in het Pajottenland omdat er ondertussen meer bedrijven marginaal geworden waren.

Het aantal zelfstandige landbouwers is in het Pajottenland tot 2,4% van de actieve bevolking gedaald, terwijl in Vlaanderen het percentage niet meer dan 1,4% vertegenwoordigt. De gelegenheidsbedrijven (die aan een gezin maar een deel van zijn globale inkomsten bezorgen) vertegenwoordigden 48% der bedrijven in het Pajottenland, 31% echter in Vlaanderen. In de traditionele landbouwstreek die het Pajottenland is, zijn de alternatieve producten later van de grond gekomen dan in Vlaanderen. De concentratie landbouwpaarden is er hoger dan in het Vlaams gewest. In het mestbeleidjargon daartegenover is het Pajottenland een « witte » streek met beperkte mestoverlast, wegens de beperkte industriële en nog zeer grondgebonden veeteelt (Fig. 49).

Gezamenlijk spreken deze losse gegevens één voor één in de zin van een oorspronkelijk ongunstige situatie van de landbouw in de streek, zowel als in de zin van een nog steeds achtergestelde landbouwevolutie: het Pajottenland blijft achteraan hinken, terwijl de evolutie nog niet aan haar einde gekomen is. Van de tewerkstelling in de landbouw, die in 1991 op 2000 eenheden mag geschat worden, werd verwacht dat ze in het jaar 2000 tot 1500 zou gedaald zijn en wordt voorzien dat ze in het jaar 2010 tot 1200 zal beperkt zijn. H. Meert noteert dat 65% der bedrijfsleiders in het Pajottenland ouder zijn dan 50 jaar, waarvan velen met weinig kans tot opvolging. De toekomst van de landbouw ziet er dus in de streek verre van rooskleurig uit³².

Ook wat het agrarische bodemgebruik betreft, is een belangrijke kentering gebeurd, met duidelijke toename van de veeteelt, in de hand gewerkt door massief import van veevoerders. Zo besteedde de oude abdijhoeve van Cantimpré te Bellingen, 80 ha groot,

³¹ P. BUXANT, *Aspects géographiques d'Enghien*, A.C.A.E., XXV, 1989, p. 290

³² E. DE JONGE, *o. c.*.

in 1986 31% van haar land aan graanteelt, 25% aan suikerbieten, 19% aan grasland plus maïsteelt voor de 100 stuks rijke veestapel³³.

Een treffend beeld van de beperkte werkgelegenheid aangeboden door de landbouw, in het bijzonder in de streek, verschaft een Ring-TV reportage over de fusiegemeenten van het Pajottenland, opgenomen vanuit de helikopter (1998): nergens ziet men er, in dit hartje van het platteland, mens of machine aan het werk.

Een uitweg in deze ongunstige landelijke economische context is het recent ontstaan van *boerenmarkten*, waarbij de producent zelf zijn waar aan de gebruiker verhandelt. Voordeel is voor de eerste de verplichting te streven naar kwaliteit, voor de tweede de 20% voordeligere prijzen dan in de grote warenhuizen voor dezelfde kwaliteit. Zo kwam er een markt te Gaasbeek in 1981, te Dilbeek in 1982, te Schepdaal in 1992, te Pamel in 1996, te Gooik in 2000. Dankzij hun goede bereikbaarheid trekken ze heel wat stadsmensen aan³⁴.

Te Herne bestond welgerekend 68% van de beroepsbevolking uit pendelaars. De gemeente behoort, met 50%, tot 's lands laagste niveau inzake werkgelegenheidscoëfficiënt, d.i. de verhouding van het aantal lokaal aanwezige betrekkingen tegenover het aantal personen van de actieve bevolking³⁵. Herne is ook in het Pajottenland de enige gemeente waar het aandeel tewerkgestelden in de tertiaire sector in 1991 niet meer dan 30-40% bedroeg, terwijl de meeste andere gemeenten tussen 70 en 97% scoorden. In 1992 lag de werkgelegenheidscoëfficiënt onder de 50% voor heel het westelijk en zuidwestelijk deel van het Pajottenland, ook voor Merchtem, Meise en Opwijk³⁶.

In 1970 werd voor de zoveelste maal een voorstel voor de A8 afgewezen. De regionale commissie bracht een ongunstig advies uit. De aangehaalde reden luidt eigenaardig: dat *de geplande weg maar een eerder lokaal belang zou gehad hebben*. Wij interpreteren de voorgeschoven motivatie als volgt: dat de weg van geen, of althans van weinig nut zou geweest zijn voor de economie van de streek. Daaruit moet men besluiten ofwel dat het argument van de overheid van de kans voor ontwikkeling van een industriezone, zoals te Saintes gebeurde, niet aan de lokale overheden duidelijk werd gemaakt (wat op een gebrek aan communicatie zou wijzen), ofwel dat deze opportuniteit bewust en krachtdadig door de verantwoordelijken van de streek verworpen werd.

³³ P. DIRIKEN, *Geo-gids Zuid-Pajottenland*, p. 95.

³⁴ J. DESSEYN, *o. c.*, pp. 33 en 34.

³⁵ P. DIRIKEN, *Geo-gids Zuid-Pajottenland*, Sint-Truiden, 1990, p. 47.

³⁶ PROVINCIE VLAAMS-BRABANT, Startnota, 1995, Kaart nr. 22.

Als alternatief werden de verbindingswegen tussen de wegen Edingen-Geraardsbergen en Halle-Ninove verbreed en verbeterd en door de Staat overgenomen³⁷. De secundaire verbinding Halle-Ninove gebeurde door alleen modernisering van de oudere weg. Eveneens verworpen werd de verbinding van Halle met Brussel via Sint-Pieters-Leeuw en Anderlecht, door het verbreden van de E10.

Hierdoor werd het pendelen met de wagen naar Brussel zeker vergemakkelijkt; terwijl het ontbreken van een verbinding met de ring rond Brussel en aldus het ontbreken van een rechtstreekse verbinding van het Pajottenland met de hoofdstad - herinneren wij eraan: hét gegeven waarop zijn ontstaan berust - bestendig werd. Met het uitblijven van zulke verbinding is de problematiek van de werkgelegenheid nochtans onaangeroerd gebleven. Bewust werd er gekozen voor het blijven gaan werken buiten de streek.

Aan het behoeden van de streek tegen het doorsnijden van zijn territorium door een snelweg kon echter niet anders dan een prijskaartje hangen: de kost, het verlet en de vermoeienis; voor de gaafheid van het Pajottenland werden deze nadelen grif aanvaard.

Van het verwezenlijken van het tracé door het Pajottenland werd om financiële reden en niet het minst wegens het hardnekkige lokale verzet afgezien. De autosnelweg A8 kwam er eindelijk wel, maar over Halle. De geplande vierstroken snelverkeersweg Halle-Doornik zou door een autosnelweg vervangen worden, aan te sluiten op de autosnelweg Brussel-Bergen, reeds aangelegd in 1967 tot Halle. De autosnelweg zou het Pajottenland vermijden en, over Edingen en Ath, op Noord-Henegouws en Waals gebied lopen.

Men mag even gissen wat de gevolgen zouden geweest zijn, was hij er wel gekomen. Dan had zich ergens in het midden van de vierhoek Gooik-Leerbeek-Vollezele-Denderwindeke een handels- en industriepark ontwikkeld, zoals plaatsvond te Ternat, langs de A40 en sinds kort te Saintes langs het huidig traject van de A8. De plaatselijke visie, lokaal en klassiek gericht op onmiddellijk voordeel, haalde het op de nationale visie op 's lands infrastructuur³⁸.

De totale oppervlakte van bedrijfsterreinen bedroeg op 1-1-1994 te Galmaarden 2 ha, te Pepingen 3 ha, te Lennik 8 ha, te Herne 24 ha. Deze gegevens vergelijken wij met deze te Opwijk met 24 ha, te Merchtem met 51 ha, te Ternat met 93 ha en te Sint-Pieters-Leeuw met 177 ha³⁹.

³⁷ B. MATTHIJS, *Geografische aspecten van de eigen streek: Galmaarden in het Pajottenland*, - HOLVEO, 1989, p. 317.

³⁸ J. VAN DER PLOEG e.a., *o. c.*, pp. 129 en 130.

³⁹ PROVINCIE VLAAMS-BRABANT, *Startnota Structuurplan*, 1995, pp. 18 en 19.

Het Pajottenland blijft door een beperkte werkgelegenheid gehandicapt, te wijten aan het ontbreken van nijverheid; vandaar de blijvende noodzaak voor de meesten om elders werk te gaan zoeken. Deze onveranderde situatie blijft het stadje Edingen met de streek delen. Zulke situatie deelt de streek met de Denderstreek en het zuidoosten van de provincie Oost-Vlaanderen, waarmee het Pajottenland ooit één regio vormde; zij behoren eveneens tot het woonforensengebied, vooral richting Brussel.

b) Pendelen

Deze omgekeerde verhouding tegenover het normale voor een stad, tussen het aantal Edingenaars die naar elders pendelden en het aantal personen die er dagelijks naartoe kwamen, spreekt voldoende voor de plaatselijke ontoereikende werkgelegenheid. In 1961 waren de pendelaars er 985 in aantal, op een bevolking (voor de fusie) van 4.150 inwoners, terwijl 550 er naartoe kwamen. In 1984, na de fusie, waren er 2.395 pendelaars op 10.100 inwoners, terwijl 936 er van buiten kwamen werken⁴⁰. Met het evolueren van de onderlinge verhouding tussen deze twee groepen, van 1,79 naar 2,55, mag men zeggen dat de situatie er nog op verergerd was. De gemeenten van herkomst der pendelaars naar Edingen lagen in 1984 aan beide kanten van de taalgrens, met nochtans een duidelijk overwicht (70 à 80%) aan de Waalse kant⁴¹. Hierin erkent men, meer nog dan de economische differentiatie van de twee gemeenschappen, hun verwijdering van mekaar op basis van de taal.

Eigen aan deze periode was de doorslaggevende evolutie der verbindingsmogelijkheden. Het veralgemeend gebruik van de personenwagen kende een merkbare versnelling. In 1991, het laatste jaar waarvoor wij over statistische gegevens beschikken, was de gemiddelde afgelegde afstand naar het werk voor het land, de verplaatsingen binnen de gemeenten meegerekend, 17,6 km. De verplaatsingsafstand voor de forensen alleen bedroeg 23,5 km, met een gemiddelde verplaatsingsduur van 37 minuten. Tegenover het jaar 1981 was de afstand met 3 km toegenomen, de duur met 8 min. In de verlenging van de duur, nam de afname van de verkeerssnelheid één derde voor haar rekening.

De hoge frequentie van het pendelen gaat met de verhoogde frequentie van verhuizen gepaard. Samen hebben ze de ruimtelijke toestanden in het land op een diepgaande manier gewijzigd, en dit op alle vlakken, zowel demografisch als socio-economisch. De auto heeft de woonbouw in het dorp niet alleen langs de straten uitgerekt, ook nog in de meest afgelegen hoeken verspreid, wat op zijn beurt in een huisgezin vaak tot het

⁴⁰ J. GHAZIKIAN, *Contribution à l'étude de la géographie urbaine d'Enghien*, UCL, 1967.

⁴¹ P. BUXANT, *Aspects géographiques...*, A.C.A.E., 1989, p. 265.

gebruik van een tweede wagen aanleiding gaf. Hierdoor verloor het dorp een deel van zijn samenbrengende functie. De evolutie was tot vrij recent nog steeds aan de gang⁴².

De gemiddelde verplaatsingsduur van de Pajottenlandse forensen kan voor het jaar 1991, op basis van de bekende gemiddelde snelheid van 38 km per uur (23,5 km afgelegd in 37 minuten), aan de hand van de afgelegde afstand berekend worden. Voor diegenen die in de oostelijke gemeenten van de streek woonden bedroeg de gemiddelde verplaatsingsduur dat jaar 24 min, voor die van Centraal- en Zuid-Pajottenland was dat 63 minuten⁴³. Een verplaatsingsduur van één uur of meer was in 1991 nog het lot van 24 tot 49% der forensen van West-Pajottenland⁴⁴.

In 1991 was de pendelduur tegenover het jaar 1981 er nog met 20% toegenomen⁴⁵. De planologen van de mobiliteit vestigen er onze aandacht op dat in de evaluatie van de kostprijs van de verplaatsingen, de sociale prijs van het tijdverlies aan de materiële kost moet toegevoegd worden en dat de eerste doorweegt in de balans. Gezien het steeds dalen van het aantal uren werk per week, heeft het tijdverlies door te lange pendeltijd niet meer dezelfde negatieve impact op de uithuizigheid als weleer. Toch blijft de vermoeienis, niettegenstaande het groter comfort en het gevaar, verbonden aan de verplaatsing.

Voor Edingen, Galmaarden en Herne lag het aandeel pendelaars naar Brussel die de trein gebruikten in 1991 in de schijf 15-31%. Het is algemeen bekend dat de spoorweg de laatste jaren een deel van zijn cliënteel verloren heeft. Het aandeel pendelaars met de trein lag lager voor Gooik en voor buurten, meer afgelegen van het station, of voor plaatsen dichterbij de hoofdstad. Het aantal pendelaars met de wagen was het omgekeerde van dat met de trein⁴⁶.

Een recent (1998-'99) nationaal onderzoek van de mobiliteit, met o.a. de medewerking van *Langzaam Verkeer*, bracht onverwachte feiten aan het licht en toonde aan dat de situatie nog ingewikkelder is geworden. Buiten het pendelen naar werk en school (31%), gebeurt het gros van de verplaatsingen buiten de spitsuren, voor winkelen, vrijetijd en andere persoonlijke aangelegenheden. Gemiddeld worden per dag 57 km. afgelegd, verspreid onder een drietal verplaatsingen. Het openbaar vervoer komt voor dit soort verkeer in aanmerking voor slechts 9%.

⁴² B. MERENNE, *o. c.*, p. 126.

⁴³ B. MERENNE, *o. c.*, p. 126.

⁴⁴ B. MERENNE, nr. 15.10.

⁴⁵ B. MERENNE, nr. 15.8.

⁴⁶ B. MERENNE, *o. c.*, pp. 122 en 123.

Afgezien van het individueel aspect van het pendelen, schept het dagelijks massaal verplaatsen van forensen een probleem voor het verkeer, dat ondertussen in het slop is geraakt. Het aantal miljarden voertuig-kilometers afgelegd in ons land op het regionaal en provinciaal wegennet is tussen 1985 en 1998 van 33,1 naar 50,1 gestegen, d.i. met 1,3% ieder jaar⁴⁷. Gedreven door de mentaliteit, verwoord in de leus *mijn wagen mijn vrijheid*, verplaatsen 65% zich in hun auto alleen, zonder passagier. Tot nu toe zijn het de verkeerswegen geweest die aan de stijgende vraag aangepast werden; met als gevolg het ontwikkelen van een soort duivelskring van vraag en aanbod, gevoed door het traditioneel aanvaarden van het pendelen. Om trachten de blijvende trend om te buigen, worden nu plannen bedacht, o.a. financieel en fiscaal, om het gezamenlijk vervoer opnieuw aan te moedigen. Geleidelijk is het begrip van een intermodaal transportsysteem voor personen en goederen ontstaan, waarbij het gedifferentieerd gebruik van de diverse verplaatsingsmiddelen (trein, auto, bus, fiets, te voet, lucht- en watervaart) verdedigd wordt, naargelang van afstand, plaats, bereikbaarheid...

Het plan om het pendelen met de trein vanuit een plaats gelegen binnen de 30 km naar Brussel te vergemakkelijken, door het invoeren van een frequentie van vier per uur, is al lang klaar. Het kan echter alleen een klein deel van de Pajotse bevolking ten goede komen. Zoals de naam het zelf zegt, zal *CityRail* steden onder elkaar verbinden en de gemeenten die er tussen liggen, d.i. voor de streek zij die gelegen zijn tussen Geraardsbergen en Halle (Fig.). Met de aandacht gericht op de mobiliteit, geraakt voor het Pajottenland het probleem van de ontbrekende werkgelegenheid onaangeroerd.

c) Actieve bevolking. Werkloosheid

Bij ons vergelijkend onderzoek kwam eens te meer Edingen aan bod, wegens zijn geografische nabijheid met het Pajottenland en zijn gelijkaardige infrastructuur. Wat zulk een onderzoek rechtvaardigt is het feit dat Edingen een grensgeval vertegenwoordigt van een bijzonder kleine stad met haar deels landelijke deelgemeenten Lettelingen en Mark, liggend op de taalgrens en vandaar ook met Vlaamse trekken. Wij hebben ons een dubbele vraag gesteld. Zijn de sociologische toestanden op een gelijkaardige aan het evolueren? Of lagen de onderzochte kwantitatieve indicatoren voor de stad Edingen meer in de lijn van haar zuidelijk gelegen buurgemeenten? Wij laten hier Wallonië en zelfs Henegouwen opzij, die te heterogene entiteiten vertegenwoordigen om in aanmerking te komen voor een waardevolle vergelijking.

⁴⁷ NIS, *Kerncijfers 2000. Statistisch Overzicht van België*, p. 18.

De vergelijking gebeurde eveneens tussen het Pajottenland en het arrondissement Halle-Vilvoorde.

Op gebied van de beroepsbevolking vindt men het volgende:

a) De niet-actieve mannelijke bevolking van 20 à 29 jaar, voor het grootste deel samengesteld uit werklozen, en alleen maar enkele studenten, lag in 1991 hoog te Edingen, in de schijf van 25,74-29,77%. De toestand geleeke op die van Henegouwen en stak schril af tegenover Zuid-Pajottenland⁴⁸. Speciaal de werkloosheid in de periode 1981-1986, d.i. tijdens de economische crisis van de eerste helft van de jaren tachtig, werd nagegaan. De toestand van het Pajottenland tegenover het arrondissement Halle en Vilvoorde was niet gunstig, met lagere tewerkstelling en hogere werkloosheid. Tussen 1981 en 1994 bleef de “kloof” van meer dan 5% die bestond tussen de Pajottenlandse en de arrondissementcijfers in stand⁴⁹. De werkloosheid van jongeren onder de 25 jaar was het hoogst in het westelijk deel van het Pajottenland.

b) In het Pajottenland houdt het officiële werkloosheidscijfer slechts 60% van het totaal aantal werklozen in, wat een kritisch onderzoek van het nochtans zo gevoelig onderwerp bemoeilijkt. Voor werkzoekenden van welke leeftijd ook is de toestand van de stad, vergeleken met die van Zuid-Pajottenland, eveneens ongunstig, te Edingen lag het percentage in 1991 in de schijf van 9,29-11,76%. Tegenover de andere plattelandsgebieden van het Rijk scoorde het Pajottenland in 1991 met betrekking tot het percentage werklozen, dat 5,4% bedroeg, vrij goed. De vermoedelijke reden is de nabijheid van de grootstad. Bever en Geraardsbergen lagen in de schijf 6,69-9,28%. In een zelfde hogere schijf bevonden zich Silly en Ninove, met 9,29-11,76%⁵⁰.

In 1993 telde het Pajottenland 1,2% van de totale bevolking die langdurig werkzoekend was, d.i. gedurende meer dan één jaar. In de streek vertoonde Liedekerke veruit de hoogste waarde: 1,6%⁵¹. De onderlinge gemeentelijke verschillen zijn voor het grootste deel uit te leggen door de verschillende verhouding van arbeiders werkzaam in de secundaire sector;

c) De evolutie van het aandeel werkzoekenden in de actieve bevolking was tussen 1981 en 1991 bijzonder eng gemeenschapsgebonden⁵².

⁴⁸ B. MERENNE, *o. c.*, p. 103.

⁴⁹ H. MEERT, in *Tussen Stad en Platteland*, *o. c.*, p. 94.

⁵⁰ B. MERENNE, *o. c.*, p. 104.

⁵¹ I. WAUTERS en H. MEERT, *Omtrent de onderkant van het Pajottenland*, Geuzegom, jg. 10 nr. 4, p. 4.

⁵² B. MERENNE, *o. c.*, p. 104.

Met de nodige omzichtigheid kan men uit deze reeks gegevens besluiten dat het Pajottenland het op gebied van werkloosheid stukken beter deed dan Noordoost-Henegouwen en Edingen, dat het gunstig beïnvloed was door de nabijheid van de grootstad, maar toch minder dan gelijkaardig gelegen plaatsen van het arrondissement.

d) Inkomen

Het gemiddeld inkomen per jaar en per persoon lag in 1990 verschillend van gemeente tot gemeente. De marge was van ruim 25% tussen de rijkste, gelegen in het noordelijk en oostelijk deel van de streek, betrokken bij de suburbanisatiegolf, en de armste, gelegen in het westelijk en zuidelijk deel. Procentueel schommelden de belastingaangiften die onder de armoedegrens lagen, naargelang van de gemeente, tussen 10,6 en 14,5%, zonder dat er een correlatie kon gevonden worden tussen deze frequentie en de rangschikking der gemeenten volgens gemiddeld inkomen.

Bij 8 van de 14 Pajottenlanse fusiegemeenten was de omvang van de groep hoge inkomens t.o.v. de groep overige inkomens van het jaar 1990, groter dan elders in het arrondissement. De kloof tussen arm en rijk evolueerde in de periode 1987-'89 meestal in toenemende mate, in het landelijke zuiden van de streek, gekenmerkt in het verleden door de grote sociale verschillen, echter in afnemende zin⁵³.

De tweedeling van de maatschappij van weleer, die toen op grondbezit stoelde, is vandaag in de streek herrezen, maar is van plaats en van aard veranderd, verschoven van de primaire landbouw naar de tertiaire sector van de dienstactiviteiten.

De grootte van het gemiddelde inkomen ligt voor de streek in absolute waarde in de schijf van 376.000 en 408.000 fr. per inwoner en per jaar. Het Pajottenland maakt deel uit van een gunstige zone, die zelf de uitgestrekte zone Brussel met hoog gemiddeld inkomen (408.400-517.800 fr.) omringt. De evolutie tussen 1981 en 1991 is relatief gunstig voor Zuid-Pajottenland (1,80-1,96), aangezien in die periode de prijzenindex met een lager percentage, namelijk met 65%, steeg. Tegenover 's lands gemiddelde, is de evolutie voor Edingen (1,55-1,60) echter relatief ongunstig. Ook op dat vlak deelt Edingen onbetwist het lot van Wallonië, terwijl het Pajottenland de evolutie volgt welke de Vlaamse gemeenschap meemaakt⁵⁴.

Veelbelovende vooruitzichten zijn het, die H. Meert, aangemoedigd door wat zich in het noorden en het oosten van de streek aan het afspelen is, zelfs de vraag doen stellen: *“groeit het Pajottenland dan toch nog uit tot een luxueuze residentiële regio?”*.

⁵³ H. MEERT, *Over arme en rijke Pajotten*, Geuzegom, 9de jg, nr. 2, 1992, pp. 7-10.

⁵⁴ B. MERENNE, *o. c.*, pp. 133 en 134.

e) Welvaart

De typering der huishoudens op het gebied van welvaart (levensstandaard) en haar evolutie van 1981 naar 1991 gebeurde door ze in verscheidene groepen onder te brengen. Deze groepen worden door procentuele waarden van vier criteria bepaald, welke in verschillende clusters samengebundeld worden: het gemiddeld inkomen, het basiscomfort, telefoon- en wagenbezit. In 1981 behoorden West- en Centraal-Pajottenland nog tot een cluster met inkomensachterstand en mindere comfortsituatie, uit te leggen door de talrijke oude woningen die ze toen telden. Zoals hun naburige Waalse plattelandsentiteiten, kenden Zuid-en Centraal-Pajottenland een opwaardering van de comfortsituatie, met o.a. hoog wagenbezit (noodzakelijk omwille van de verspreide bewoning en het onvoldoende openbaar vervoer)⁵⁵. Optimaal was de toestand echter (nog) niet. Edingen daarentegen bleek er relatief (comfort, telefoon-en wagenbezit) op achteruit gegaan te zijn.

f) Huisvesting

Op gebied van het wonen vindt men het volgende:

a) Edingen en de noordelijk gelegen gemeenten delen met Vlaanderen een hoger dan nationaal gemiddelde percentage aan nieuwgebouwde woningen, opgetrokken tussen 1971 en 1991⁵⁶;

b) wat de scheiding betreft tussen zones met woningen uitgerust met en zonder klein comfort (1° stromend water, toilet met waterspoeling en uitgerust met bad- of douchekamer, 2° centrale verwarming, 3° telefoon, wagen en keuken van minimaal 4 m²), ligt de lijn heel anders en wel in noord-zuidelijke richting. Het Pajottenland bevindt zich, met Vlaanderen en Henegouwen, in de ongunstige westerhelft: aan 17 à 39% der woningen ontbreekt voornoemd comfort⁵⁷.

Op het eerste gezicht paradoxaal is het gelijktijdig voorkomen van oud en nieuw in het Pajottenland. Het is het teken dat de vernieuwing van de huisvesting nog onderweg is in wat ooit « Arm Vlaanderen » is geweest. Het komt als een relict uit het verleden over, op dezelfde wijze als de lemen huisjes (paillottes) die rond de eeuwwisseling nog als een voor de streek typisch verschijnsel golden.

H. Meert en I. Wauters hebben aangetoond dat in 1961 langs de as Dilbeek-Bever, waarvan de uiterste entiteiten door amper 30 km gescheiden zijn, het aantal met

⁵⁵ B. MERENNE, *o. c.*, p. 135.

⁵⁶ B. MERENNE, *o. c.*, p. 79.

⁵⁷ B. MERENNE, *o. c.*, p. 81.

basiscomfort uitgeruste woningen geleidelijk daalde van 27% in het oosten naar 2% in het westen. Uitleg is het bouwen van nieuwe woningen, aangemoedigd door de wet-De Taeye, in werking sinds 1948. Een even grote rol speelde onrechtstreeks hierbij, voor eigenaars werkzaam in de Brusselse regio, de offerte aan verbindingsmogelijkheden. De ontsluiting van de streek gebeurde eerst door de buurtspoorweg Brussel-Edingen (30 trams reden er richting Brussel per dag), later door hun vervanging door bussen, nog later door het gebruik van eigen wagen.

Het bouwen gebeurde echter zeer verspreid, een trend die op termijn voor nieuwe problemen zou zorgen (zie verder). In 1991 was het verschil in toestand tussen oost en west nog steeds aanwezig. Inderdaad, toen waren er te Dilbeek 6% woningen zonder basiscomfort, maar nog 24% te Bever; te Vollezele, een topper (zie boven), nog 28%. De verstedelijking, met haar gekende gradiënt, ontwikkelde zich onverpoosd verder, zodat het aandeel van het landschap dat in 1995 bebouwd was, een hoogtepunt van 23,3% bereikte te Dilbeek, dalend naar 5% te Bever⁵⁸.

g) Onderwijs

Bij het onderzoek van het genoten onderwijs, volgens de gegevens van de volkstelling van het jaar 1991, was voor de gemeenten de situatie de volgende⁵⁹:

a) bevolking van 25 tot 64 jaar met slechts een getuigschrift van lager onderwijs: laag te Edingen en Herne in de schijf 3,89-9,63%; duidelijk hoger te Galmaarden en Gooik in de schijf 11,24-12,62%;

b) bevolking met minstens een getuigschrift van lager secundair onderwijs: de gegevens voor het Pajottenland blijken niet speciaal relevant;

c) bevolking met minstens een diploma van hoger secundair onderwijs, heden ten dage noodzakelijk om aan werk te geraken: Edingen ligt onder 's lands gemiddelde, Zuid-Pajottenland erboven;

d) universitair onderwijs: zowel Zuid-Pajottenland als Edingen liggen onder 's lands gemiddelde.

Te noteren valt dat in het land 28,6% van de ondervraagden bij de volkstelling het antwoord schuldig bleven: het betreft personen die hun studiecycclus niet beëindigd hebben. Vandaar dat voornoemde gegevens niet zo makkelijk te vergelijken zijn. Is het misschien daardoor dat wij in de gemeenten geen correlatie vonden tussen de

⁵⁸ H. MEERT en I. WAUTERS, *Een terugblik op de na-oorlogse woongeschiedenis van Lennik*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van Lennik*, 5de reeks, 1997, Lennik, pp. 170-192.

⁵⁹ B. MERENNE, *o. c.*, pp. 66-72.

onderlinge grootte van de vier vernoemde criteria van basis-, secundair lager, secundair hoger en hoger onderwijs?

Wij telden het percentage samen van personen die alleen een getuigschrift bezitten (wat nog geen diploma is) van basis- of van lager secundair onderwijs; dit vertegenwoordigt grosso modo de proportie van hen die vandaag op de arbeidsmarkt weinig kans maken. Onder hen schuilen diegenen waarbij “illettrisme” wordt vastgesteld, d.i. de onbekwaamheid om een eenvoudige tekst te begrijpen. Naargelang van de gemeente komt men op 60 - 70%: een ongunstige situatie, die nog lange jaren zal doorwegen⁶⁰. Men weet immers uit recente gegevens dat er op de 33.000 werklozen van West-Brabant 18.000 laaggeschoolden zijn, en dat 16.000, daarom niet dezelfde maar vermoedelijk wel, langdurig werkloos zijn.

e) achterstand, in het basisonderwijs, gemeten door het aandeel leerlingen van 12 jaar of ouder in het totaal aantal leerlingen van kleuter en lageronderwijs. De toestand verschilt volgens de plaats: gunstig te Herne, iets minder te Gooik, nog iets minder te Galmaarden, slecht te Edingen met 4,32-5,06%.

Een gelijkaardige situatie als te Edingen vindt men te Tubize, Lessen, Ronse en Pecq; en ook te Hélécine (Haspengouw). Wij veronderstellen dat de frequentie van de achterstand te maken heeft met de aanwezigheid van een Vlaamse minoriteit in deze gemeenten, die zich nog steeds in een “romanisatieproces” bevindt. Aan deze situatie zijn trouwens pedagogische moeilijkheden verbonden, voor de laagste sociale laag een typisch gevolg van de tweetaligheid.

Het vaststellen van het samenvallen in andere gemeenten van de frequente achterstand in het basisonderwijs met het groot aantal vreemdelingen ondersteunt deze zienswijze. Wij vernoemen hier Tubize alleen als voorbeeld; kinderen van immigranten komen voor dezelfde moeilijkheden te staan als zij die hun onderricht in een andere dan de moedertaal krijgen.

f) achterstand in het secundair onderwijs, gemeten door het aandeel leerlingen van 17 jaar en ouder in het totaal aantal leerlingen van het secundair onderwijs. De gegevens slaan op een tijd, toen het bissen op school nog volop voorkwam. De achterstand is het frequentst te Edingen (31,06-33,18%), minder te Herne, nog minder in de andere gemeenten. De vrij slechte toestand van Edingen op dat vlak sluit duidelijk aan bij die in Wallonië. Een verband tussen de groepen van achterstand in het lager en in het hoger

⁶⁰ H. MEERT, *Hoe zijn Pajotten geschoold?*; Geuzegom, 4de jg, 1987, p. 13. De auteur schrijft dat 35% van de werklozen van het Pajottenland in 1987 “tot en met lager onderwijs” geschoold is, en geen enkele beroepsvorming gekregen heeft.

secundair onderwijs blijkt niet duidelijk. Te Vloesberg, Bever en Kluisbergen, gelegen op of dichtbij de taalgrens, blijkt dit verband wel aanwezig te zijn.

Een samenvattend besluit betreffende de onderwijssituatie ligt niet voor de hand. Men doet wel de indruk op dat de moeilijkheden op het gebied van onderwijs en vorming in verband staan met sociale factoren. Immers, H. Meert noteert verder in zijn artikel het duidelijk verschil in de studierichting van de jongeren in de streek: in het westelijk deel volgt een hoger aandeel beroeps- en technisch onderwijs, in de dichter bij Brussel aanleunende gemeenten volgt een groter aandeel hoger onderwijs. De huidige gegevens liggen in het verlengde van de vaststellingen van vroeger en nu, betreffende het analfabetisme. Hoe is het gesteld met de graad van *illettrisme*, d.i. de onbekwaamheid om een eenvoudige tekst, slaande op het dagelijkse leven, te begrijpen, en met het verleerd geraken van het schrijven, door gebrek aan oefening na de schooljaren? Het onderzoek, met het oog op de toekomst, van een nieuwe vorm van analfabetisme, dat betreffende de bevoegdheid in het hanteren van het informatisch middel werd niet aangesneden. Wat men wel weet is dat in de periode 1997/1998 in de Vlaamse Gemeenschap 36,9% van de gezinnen over een personal computer beschikten⁶¹. In de toekomst zal de informatica een steeds belangrijkere rol spelen.

Belangrijk punt als beslutt. Zowel op economisch als op sociaal vlak is het Pajottenland de laatste twintig jaar, niet zonder offer, zijn achterstand tegenover andere streken aan het inhalen

h) Evaluatie van sociale achterstand in het Pajottenland

Algemeen mag gesteld dat de sociale ongelijkheden in het land sinds de jaren '60 toenemen, met verergeren van de armoede. De sociologische evaluatie volgens de gemeentelijke afbakening zoals hierboven werd toegepast, is ontoereikend omdat zelfs de deelgemeenten heterogeen kunnen zijn. Daarom werd, door middel van 23 achterstellingsindicatoren (ook al hierboven gebruikt), een studie van "statistische buurten" opgezet. Daarmee werd gepoogd in de opgedeelde gemeentelijke gebieden op het spoor te komen van kernen die het in 1991 minder goed deden dan het gemiddelde van Vlaanderen en Brussel⁶². De waarde van deze benadering ligt hierin, dat zij op gegevens stoelt die vrij traag veranderen en die dus betrouwbaar de ruimtelijke situatie weergeven. Wij halen eruit wat voor het Pajottenland het meest relevant is:

⁶¹ NIS, *Kerncijfers 2000. Statistisch Onderzoek van België*, p. 19.

⁶² C. KESTELOOT e.a., *Atlas van de achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*, Instituut voor Sociale en Economische Geografie, KUL, Brussel, 1996.

- houders van diploma van enkel lager en lager middelbaar onderwijs. Gemiddeld 42% voor het Gewest; voor Bever en N.-W. Galmaarden: 40-45%; voor Vollezele en Herfelingen: meer dan 50%;
- houders van hogeschooldiploma: Oost-Pajottenland: 7-10% (gunstig); voor een deel van Galmaarden: 2,5-5%;
- beroeps- en technisch onderwijs: Zuid-Pajottenland haalt, voor een vorming die vandaag minder kansen biedt, het hoogst percentage van de streek;
- deelneming aan hoger onderwijs bij 15-24-jarigen: Zuid-Pajottenland doet het minder goed dan het 15% gewestgemiddelde. De gegevens volgens de vier voornoemde criteria komen, ruimtelijk, onderling vrij goed overeen;
- werkzoekenden: het laagst percentage bevindt zich in de invloedssferen van de grootsteden. Tegenover 3-5% voor de streek (vrij goed dus), vertoont Zuid-Pajottenland minder goede cijfers: 7-10%;
- gehuwde gezinshoofden: Bever onderscheidt zich door het lage percentage (55-65%);
- eenspersoonshuishoudens: Bever onderscheidt zich door het hoge percentage: 20-30%;
- grote gezinnen met 5 of meer personen zijn een teken van blijvende gehechtheid aan traditionele waarden. Het gewestgemiddelde haalt 9%; Zuid- en Centraal-Pajottenland liggen hoog, het meer verstedelijkt noordelijk deel scoort laag;
- woningen zonder basiscomfort (positief als één van de criteria, namelijk stromend water, privé-toilet, bad of douche, onvoldoende is): voor het Pajottenland is de toestand het slechts te Galmaarden, Vollezele, het westen van Bever, het zuiden van Halle;
- woningen gebouwd vóór 1945: het gewestgemiddelde bedraagt 30%. Zuid-Pajottenland, vooral Vollezele en Oetingen, vertonen het hoogste percentage;
- huurappartementen: voor het Pajottenland, hoe verder men zich van Brussel verwijdert, hoe minder er aanwezig zijn (0-2,5%);
- huishoudens zonder auto; het gewestgemiddelde bedraagt 22%; het Pajottenland 7-20%. Alternatief verplaatsingsmiddel is de trein; niettemin is het een indicator van beperkte mobiliteit, met de sociale gevolgen van dien.

Besluit

Een woord vooraf. Het geheel van de tot dusver aangehaalde kwantitatieve gegevens dienen, met het oog op de situatie van het Pajottenland, gerelativeerd te worden. De toestanden in Binnen-Vlaanderen en Oost-Limburg zien er vergelijkenderwijs vaak ongunstiger uit. Dit neemt niet weg dat het Pajottenland, beschouwd in het kader van Vlaams-Brabant, op verschillende vlakken zorgwekkend blijkt.

Voor het bepalen van achtergestelde buurten zijn door de auteurs alleen die gegevens meegerekend die meer dan met 15% ongunstig afwijken van het gewestgemiddelde. In het Pajottenland komen zo alleen buurten naar voren die een gebrek aan basiscomfort vertonen. Herhalen wij dat ook gegeven voor een buurt een indicator van sociologische achterstelling is, daar een ontoereikend woonmilieu in se als oorzaak van achterstelling dient beschouwd te worden.

Een achtergestelde kern vindt men in het zuidelijk deel van de streek, en wel in een band uitgestrekt van west tot oost, Beert en Hondzocht inclusief (Fig. 53). In dat gebied doen zich, buiten het vernoemd criterium van het basiscomfort, ook nog een hele reeks andere ongunstige achterstellingsindicatoren voor, zij het in mindere mate.

i) Armoede in het Pajottenland

Armoede is een verschijnsel waarop tot vrij recent uitsluitend voor stedelijke gebieden de aandacht werd gevestigd. Het groter percentage armen in de steden ligt tegenwoordig in het verlengde van de toestand in de 19de eeuw, maar is aan nog andere oorzaken dan destijds gebonden. Die zijn nu: het uitwijken van bemiddelden, die zich op het platteland gaan vestigen, en het immigreren van marginalen en vooral van niet-Europese vreemdelingen. Er kan dan ook geen sprake meer zijn het voorkomen van armoede op een bepaalde plaats procentueel uit te drukken; zelfs indien men, conform een courant criterium, afwijkt van de frequentie van de absolute armoede en als arm zou beschouwen wiens inkomen onder de helft van de mediane waarde ligt, wat reeds een benadering van het begrip relatieve armoede is.

Het verschijnsel armoede was voor het Pajottenland in het verleden zeker niet onbekend; integendeel, het maakte, zoals gezien, de overheersende kleur uit in het historisch beeld van de streek.

Sociaal-geografen hebben recent een onderzoek op het vlak van de armoede op het platteland ingesteld. Voordien moest het begrip platteland en landelijkheid, tegenover dat van stad, gedefinieerd worden. Volgens de typologieën uitgewerkt door het integreren van verschillende criteria, onderscheidt men vier graden van verstedelijking. Dat zijn de Uitbreiding van de agglomeraties tussen 1847 en 1970, het Randgebied, de Intermediaire zones en de Landelijk zones. Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw behoren tot

de Uitbreidingszone van de agglomeratie Brussel. Asse en Liedekerke behoren tot het Randgebied. Galmaarden, Gooik, Lennik, Roosdaal, Ternat, behoren tot de Intermediaire zone. Bever, Herne en Pepingen behoren tot de Landelijke zones met een bevolkingsdichtheid onder 200 inw./km².

Gebieden die meer dan andere de kenmerken van landelijkheid bezitten zijn in het Vlaams gewest: de Westhoek, Roeselare-Tielt, het Meetjesland, het Pajottenland, het Hageland, de Kempen, Noord-Limburg en Zuid-Limburg (Haspengouw). In tegenstelling tot de andere landelijke gebieden van het Vlaams Gewest, die op zijn territorium perifeer liggen, ligt het Pajottenland dicht bij een grootstad en wordt er op sociaal vlak door beïnvloed⁶³.

Een absoluut gegeven bij het nagaan van armoede is het bestaansminimum, een begrip sedert 1971, gehuldigd op basis van een recht. Het wettelijk bestaansminimum, evoluerend met de prijzenindex, lag op 1-11-1997 op 27.888 fr. voor samenwonende echtgenoten alsook voor een alleenstande met kind ten laste, op 20.916 fr. voor een alleenstaande. Melding wordt in wat volgt gemaakt van het aantal personen waarvan de inkomsten onder het bestaansminimum liggen, en bij wie het OCMW ten belope van dat minimum tegemoet komt. Te Galmaarden waren er dat de laatste jaren drie maal minder (1,5-2,7 pro mille) dan te Edingen (6,5-7,6 pro mille), dat 's lands gemiddelde evenaarde⁶⁴. Te Asse waren er dat 1,5 per duizend in 1993-1995, een cijfer dat, zoals overal in het land, aan het stijgen was, en in 1996 reeds 2,3 per duizend bedroeg.

Armoede is multi-aspectueel en bestrijkt terreinen als inkomen, huisvesting, arbeid, onderwijs, gezondheid, recht, cultuur, collectieve voorzieningen, terreinen die, zoals hierboven gezien, kwantitatief kunnen nagegaan worden. De meeste zijn basis verbruikerscriteria, verwijderd van de "standing" consumptie, die, in het huidige land van kokanje zoals het Pajottenland soms genoemd wordt, tot het "menselijk geluk" zouden moeten leiden, met wel de mogelijke verwarring van welvaart met welzijn.

Het kwantificeren van de armoede in een gemeente berust beter op de relatieve methode, die erin bestaat afwijkingen ten opzichte van gemiddelden na te gaan. De analyse gebeurde op basis van 10 criteria van sociale uitsluiting, gehanteerd door het Sociaal Impulsfonds (SIF) en slaande op de jaren 1991-'95. Alleen scores boven het Vlaamse gemiddelde zijn opgenomen, overeenkomend met index 100 (Fig. 54). Noteren wij dat onder de uitsluitingscriteria werkloosheid, in welke graad dan ook, niet meetelt. Voor het Pajottenland valt het groter aantal kinderen op, geboren in kansarme

⁶³ J. VANDENBUSSCHE, *Sociale uitsluiting in plattelandsgebieden*, Koning Boudewijnstichting, 1998, p. 15.

⁶⁴ Mededeling van het GEMEENTEBESTUUR GALMAARDEN, waarvoor dank aan de OCMW-dienst.

gezinnen: te Bever (index 209), te Roosdaal (123), vooral te Galmaarden (253). men noteert ook het verhoogd aantal kinderen van alleenstaande moeders in de kerndorpen Herne (129) en Lennik (106).

Er is gebleken, en dat was onverwacht, dat in de dorpen van de Intermediaire zone het aantal bestaansonzekere gezinnen (inkomen en werk) ongeveer even hoog ligt (17,6%) als in de agglomeraties zelf (19,1%). Voornoemd risico is aanzienlijk groter onder de bejaarden in de meer landelijke gemeenten, waar het nog verergerd is door het beperkt voorhanden zijn van dienstvoorzieningen, ook soms nog door de moeilijke bereikbaarheid. De relatie is ook groot, vooral voor hoogbejaarden, met een woonsituatie, zeker in een streek zoals het Pajottenland, waar op dat gebied het laag comfortniveau op de voorgrond treedt. De armen zijn er op de restsegmenten van de woonmarkt aangewezen.

Gewezen wordt op de 15% landbouwbevolking, die in 1996 met inkomensproblemen zat, o.a. door overcreditering; ook op de kleine en daardoor minder zichtbare groep alleenstaande vrouwen, en op de verdoken armoede: zeker verantwoordelijk voor kwantitatieve onderwaardering van armoede; wantrouwen, schaamtegevoel, grotere geslotenheid, het uitgesloten worden (taboesfeer) en sociale druk spelen hier een rol.

Vervoerafhankelijkheid is op het platteland zeker het grootst leefbaarheidsprobleem. Vandaar het belang van kernversterking, aangewezen in de toekomstplannen van ruimtelijke ordening.

Algemeen besluit van de voornoemde studie van de Boudewijnstichting was, en dat geldt nog meer voor het Pajottenland, dat de sociale problematiek van het platteland er even aanwezig zijn als in de stad. Dat het een droomland zou zijn, waar het leven gemakkelijk was, en heden ten dage ook is, mag men vergeten.

Een andere manier van meten van armoede is het nagaan van de subjectieve armoede. In 1997-'98 werd een onderzoek op nationaal vlak uitgevoerd, door persoonlijke evaluatie van welvaart en armoede door de betrokkenen. Het aantal bevraagden was niet groot genoeg om conclusies op streekniveau te trekken; de classering der antwoorden in drie categorieën (stedelijk-, overgangs- en plattelandsmilieu met een bevolkingsdichtheid onder de 100 inw./km²) kan echter een idee verschaffen van hoe het in het Pajottenland vermoedelijk gesteld was.

In de zeer weinig bevolkte streken of buurten werd, tegenover de twee andere woonmilieus, het volgende genoteerd: percentueel meer inwoners die ofwel zeer makkelijk of zeer moeilijk rondkomen, die zich « vrijwel arm » of « arm » inschatten (6,4% tegenover 3,9% voor de stad en 1,6% voor het Overgangsmilieu), die meer moeilijkheden hebben met het betalen van voedsel en verwarming, die minder hebben

kunnen sparen, waarvan de toekomstperspectieven voor de kinderen minder gunstig zijn (36,1% op het platteland, 21,7% in de overgangszone, 20,8% in het stadsmilieu)⁶⁵.

Ons eigen besluit: de mindere bevolkingsdichtheid van het Pajottenland doet vermoeden dat ook in deze streek de subjectieve inschatting van armoede bij de landelijke huishoudens frequenter is. Zij zou wel aan de effectief grotere aanwezigheid ervan kunnen overeenkomen.

Het Pajottenland, dat het zonder steden moest klaarspelen, geniet daar echter ook de voordelen van. Het werd gespaard van het verkrotten van de stedelijke buurten, met concentratie van marginalen en vreemdelingen die er hun intrek nemen. Wat de immigratie van vreemdelingen betreft, deed zij zich het meest voor te Asse, vooral in de deelgemeente Zellik, te Dilbeek en te Sint-Pieters-Leeuw; die van niet-Europeanen en van gastarbeiders was het grootst in Asse en Sint-Pieters-Leeuw⁶⁶. Uitleg voor de vrij beperkte spreiding van deze laatsten in de streek is het bijzonder laag aantal beschikbare huurwoningen, waarin vreemde immigranten, bij hun aankomst in het land, doorgaans een eerste onderdak vinden. Bij de gemeenteverkiezingen is het dan ook alleen in deze twee gemeenten dat het Vlaams Blok, die zich tegen dit soort immigratie het duidelijkst verzet, in 1994 opkwam.

j) Sociologisch overzicht en besluit

De onoverkomelijke moeilijkheid bij het socio-geografisch onderzoek van het Pajottenland is zijn secundair verworven heterogeniteit. Zij is aan zijn gedeeltelijke verstedelijking te wijten, een proces dat, zoals wij gezien hebben, in de ruimte alles behalve duidelijk afgebakend is. De afstand is nog gegroeid voor een beperkte streek zoals het Pajottenland tussen economische en sociologische toestanden. De uitgesproken mobiliteit door het pendelen heeft de geografische werkgelegenheid en de daaraan gebonden welvaart der gezinnen van hun woonplaats losgekoppeld. Vandaar dat het niet makkelijk is de streek in haar geheel te beoordelen.

Punctuele gegevens, zoals bezorgd door volkstellingen, zijn niet altijd bij machte bestaande verschillen waar te nemen; toch kunnen die wel door vergelijkende gegevens in tijd en ruimte in het licht gesteld worden. Een voorbeeld levert de vergelijking van cijfers in twee gemeenten die aan Edingen palen, namelijk Herne en Silly. Terwijl het inkomen der inwoners van beide entiteiten in dezelfde schijf ligt als die voor de stad, verloopt de evolutie beter te Herne, minder goed te Silly, waar ook het aantal

⁶⁵ NATIONAAL INSTITUUT VOOR DE STATISTIEK, *De subjectieve armoede bij Belgische huishoudens, Huishoudbudgetonderzoek 1997/98*, 30 blz..

⁶⁶ G. DE PAUW, *Vreemdelingen in het Pajottenland, waar wonen ze?*, Geuzegom, nr. 2 1993, pp. 9-12.

werkzoekenden en vooral de evolutie van dit cijfer even ongunstig waren als te Edingen. Hieruit menen we, voor wat de sociologische situatie betreft, te mogen besluiten tot de sterke opgetreden aflijning zonder enige overgangszone van de twee taalgemeenschappen.

Statistiek is vereenvoudiging. Gemiddelden, o.a. wat inkomen betreft, kunnen, al zijn ze nog zo gunstig, de grote verschillen verdoezelen, die aanwezig zijn in een tweeledige maatschappij. Achter de bovenvermelde, soms tegenstrijdige gegevens, schuilen toestanden die wij, bij wijze van hypothese, in volgend enigzins strak schema onderbrengen. Wij onderscheiden in de actieve bevolking een groep mensen die zich de moeite getroosten om te pendelen; gewapend door een degelijke vorming, komen zij vrij goed aan hun brood; zij hebben een nieuw huis gebouwd en bewonen het zelf. De andere groep, de achterlopers in de moderne maatschappij, is bij de pakken blijven zitten, is onvoldoend voorbereid op het leven en is niet ver van zijn geboorteplaats aan een ondergeschikt werk bezig, is in een oud huis blijven wonen of heeft het, vaak zelf, verbouwd. Misschien is het ook zo, in afgelegen buurten, dat zij die niet over een wagen beschikken, als gevolg van hun sociale situatie, uit noodzaak op een meer eenvoudige job aangewezen zijn. Omdat zulke lui, in tegenstelling met de stedelijke toestanden, doorgaans gespreid wonen, valt hun geval minder op. Zij zijn moeilijk door de sociale diensten te bereiken. Zelfhulpgroepen voor deze categorie mensen, zoals voorgesteld door Opbouwwerk Pajottenland, geraken niet opgericht.

De dualisering van de samenleving, overheersd door de cultus van het economisch presteren, wat logischerwijze tot de uitsluiting van mensen leidt, is in het Pajottenland zeker niet minder uitgesproken dan elders, maar wellicht minder opvallend. Het doel van de sociale economie is niet de winst; haar opdracht is arbeid aan kansarmen te bezorgen. Reeds voor het A.R. werd op zulke toestanden gewezen en voor de 19de eeuw op de hoge vlucht genomen door marginale beroepen. In de Europese landen vertegenwoordigen zulke tewerkgestelde krachten tegenwoordig 3 à 4% van de werknemers en ca. 10% in de dienstensector.

Paradoxaal tegenover deze sociologische distanciëring is het vervlakken van de psychologische afstand tussen individuen door de grotere anonimiteit. Het is opvallend dat officiële akten het beroep, dat vroeger de plaats van een persoon in de maatschappij definieerde, niet meer vermelden. Dat egalitarisme, waarachter grote verschillen nog steeds schuil gaan, is in feite niet meer dan een schijn.

Sinds 1976, jaar van de gemeentefusies, is de toestand in het Pajottenland, vergeleken met de vroegere periode, er algemeen vrij snel op verbeterd. Meest opvallend is daarbij de evolutie van het gemiddeld inkomen. Dit geldt niet voor de

landbouw, waarvan de diepgaande evolutie in de streek nog achterloopt op die in Vlaanderen.

Negatieve punten zijn er nog, overblijfsels overgeërfd uit vorige periodes. Zij vertegenwoordigen het “gewicht” van de geschiedenis. Zij bestaan in een relatief verouderde bevolking, in een verouderde woningtoestand, in het noodzakelijk pendelen van de meesten om aan werk te geraken en het te behouden, in een hoger aantal werkzoekenden bij de jongeren, in een doorsnee onvoldoende voorbereiding op de arbeidsmarkt.

5. Het Pajottenland en de taal

De verfransing is te Edingen nog verder aan het voortschrijden. Het Edingse dialect is gedoemd te verdwijnen, wat met het vervolledigen van het reeds eeuwenlang evoluerende romanisatieproces zal gepaard gaan. Het regime der faciliteiten voor de Nederlandstaligen dat er sinds 1963 van kracht is, zal, zo menen wij, niet bij machte zijn om deze noodlottige evolutie tegen te houden, laat staan zelfs te beïnvloeden. Dat bij de sociale bevolkingsgroep die Vlaams spreekt het bijkomend bewustzijn ontbreekt tot de Vlaamse cultuurgemeenschap te behoren, werkt er bovendien genadeloos.

Het Nederlands wordt er als tweede taal onderwezen, wel met een versterkt programma, conform de verplichtingen opgelegd door het faciliteitenstatuut. Of men het betreurt of niet, van het faciliteitenregime mag aangenomen worden dat het ooit als overbodig beschouwd zal moeten worden⁶⁷.

Een recent verschijnsel is dat de Franssprekende en plus minus tweetalige burgerij haar kinderen naar een school in de Vlaamse, omliggende gemeenten stuurt. Deze nieuwe trend heeft niets met een ommekeer in de relatie stad-platteland te maken. Zodoende willen de ouders aan de jeugd meer kansen op de arbeidsmarkt bezorgen. Uit het vorig hoofdstuk is voldoende de grotere socio-economische dynamiek van het Vlaamse landsdeel aangetoond. Gelijkwaardig wordt in het Lennikse de jeugd der franstalige families naar de plaatselijke scholen gestuurd. Merkwaardig is het succes van de Beverse basisschool, die, afgezien van de jeugd van deze tweetalige gemeente, door zoveel kinderen uit de aanpalende zowel Waalse als Vlaamse gemeenten wordt bezocht, die er ca. 25 à 30% van de schoolbevolking uitmaken. Terwijl natuurlijk begaafde kinderen van jongs af er vroeg perfect tweetalig worden, een bekwaamheid speciaal bestudeerd door neurolinguïsten zoals dr. Veyt te Gent, is dit nochtans voor een minder begaafd deel een onmogelijk te verwezenlijken opgave. In het Vlaams Gewest is

⁶⁷ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 412 en 413.

tweetalig onderricht verboden; in het basisonderricht mag de tweede taal niet voor het 5de jaar onderwezen worden.

Wij noteren dat tussen 1977 en 1987 het aantal abonnementen van Edingenaren op het tijdschrift van Holveo van 57 op 23 terugviel, een vermindering die zich duidelijk van die in de dorpen van het omliggende onderscheidt. We vrezen dat in dit geval niet zozeer (of alleen) de instrumentele functie van de taal aan de basis van het verschijnsel ligt, maar wel het anders gaan aanvoelen van de Vlaamse waarden. Wij zien er de geleidelijke wederzijdse vervreemding op cultureel vlak tussen Edingen en het Pajottenland, in de lijn van het algemeen uiteenvallen van de twee taalgemeenschappen van het land.

De strakheid van 's lands structuren, waarvan de territoriale bevoegdheid op strak afgebakende administratieve grenzen eindigt, bracht op begrijpelijke, maar onverbidelijke wijze, de splitsing en de scheiding der diverse entiteiten. Als enig voorbeeld wordt hier de aan elkaar grenzende, maar duidelijk gescheiden gebieden van de organisaties Hainaut-Tourisme en V.V.V. Halle aangehaald. Een gevolg is dat de afdeling Galmaarden in haar programma wel het bezoek van het Edingse Kapucijnenklooster en de tapijten van het Jonathashuis opneemt, maar niet de stad, die haar eigen Vlaamse gidsen heeft, als dusdanig.

Het is dicht bij de taalgrens dat men het uiteengroeien van de twee taal- en cultuurgemeenschappen het duidelijkst kan evalueren. Een merkwaardige uitzondering hierop vormt de gemeente Bever, waarvan de tweetaligheid en het faciliteitenstatuut op een historisch-geografische basis gevestigd zijn; de aanwezigheid van talrijke gehuchten op zijn territorium gaat er plaatselijk het scherp aflijnen van de taalgrens tegen (Zie Bijlage VII).

Men is er tegen het idee van de afschaffing der faciliteiten gekant. Het onderwerp van het verdiepen van de culturele kloof wordt door historici slechts schoorvoetend aangesneden, omdat het eng met politiek is verstrengeld. Het zich buigen over de geschiedenis heeft met de wereld van het verleden te maken, politiek voeren tot die van de toekomst. M. Van Liedekerke denkt dat agressiviteit m.b.t. deze problematiek een verkeerde houding is, omdat zij de confrontatie alleen maar scherper maakt⁶⁸. De kwestie Pajottenland versus Edingen, voor zover zij nog hangende is, zal niet opgelost geraken door te trachten de tijd terug te schroeven, maar door een wijziging in de mentaliteiten trachten te weeg te brengen.

⁶⁸ M. VAN LIEDEKERKE, *Acties van Voorpost in Edingen misplaatst*, artikel in De Standaard van 31 mei 1997.

Een andere vraag is of dichtbij de taalgrens, buiten wishful thinking, de empathie er is en of de gemoederen nog vatbaar zijn voor het onderhouden van culturele relaties tussen de inwoners van de twee taalgemeenschappen. Plannen om op plaatselijk vlak de afstand tussen de Frans- en Nederlandssprekenden te overbruggen bestaan er. Zij werden ontmoedigd doordat zij niet konden rekenen op subsidies van de Koning Boudewijnstichting, nochtans gericht op initiatieven die beter samenleven bevorderen.

Toch dient het “charter” *Samen leven - Vivre ensemble* vermeld, getekend door de burgemeesters van 14 gemeenten gelegen aan wederzijdse kant van de taalgrens: enerzijds Galmaarden, Herne, Sint-Pieters-Leeuw, Bever, Pepingen, Halle, Beersel; anderzijds Edingen, Braine-le-Comte, Ittre, Ecaussines, Tubize, Rebecq, Braine-le-Château. Plannen van de vereniging worden voorbereid op de vlakken van mobiliteit en cultuur. Het initiatief blijkt ondertussen op de helling te zijn geraakt.

Na de verhouding van de Pajottenlandse gemeenten tegenover de stad Edingen, keren wij ons naar die tegenover Brussel. Zij ziet er helemaal anders uit.

In het overzichtelijk werk *Tussen Stadsrand en Pajottenland*, dat de problematiek van de streek, o.a. tegenover de grootstad, in zijn diverse socio-economische aspecten ontleedt, wordt het onderwerp van de taal niet aangesneden. De taalproblematiek blijft voor de streek nochtans een doorn in het oog ; en, wat haar volksvertegenwoordiging in verband hiermee betreft, een struikelblok voor haar verdere ontwikkeling.

Het kiesdistrict Brussel-Halle-Vilvoorde is tot nu toe onverdeeld gebleven. Dit schept de mogelijkheid om aan de hand van de kiesresultaten, de francofone penetratie in de streek na te gaan. De stemmen uitgebracht voor francofone kandidaten voor de Kamer getuigen van het wonen van personen, die op gebied van de taal niet, nog niet of nooit geassimileerd zullen zijn.

Kanton	Aantal kiezers	1995	1999	Vershil	Relatieve aanwinst
Lennik	32.000	6,3%	6,9%	0,6%	10%
Asse	92.000	8,3%	10,2%	1,9%	22,8%

Recente gegevens spreken voor Asse, Ternat en Lennik van een procentueel aantal francofonen liggend in de schijf 10 à 19%, voor Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw in de schijf 20 à 29%.

Hoe meer het kanton dus verstedelijkt, hoe sterker de penetratie der francofonen, niet alleen in het absolute, eveneens in de graad van de stijgende trend.

Wij ontleden de uitslagen van de gemeentelijke verkiezingen anno 1994; in het bijzonder de score gehaald door de Volksunie (opgericht in 1954) die, gezien haar specificiteit, het behouden van het Vlaams karakter van de streek bijzonder hoog in haar vaandel draagt. Zij lag duidelijk hoger, boven de 10%, in het meer verstedelijkt noordelijk deel van de streek, vooral in het rijke Dilbeek, waar Franstalige inwijkelingen enig succes boekten en waar in september 1979 de slogan “*gemeente waar Vlamingen thuis zijn*” gehuldigd werd⁶⁹; terwijl in de gemeenten het meest verwijderd van de grootstad er zelfs geen aparte lijst met deze sigel opkwam. De betekenis van die slogan mag niet tot het gebruik van de taal beperkt worden; nog meer wellicht slaat hij op de geborgenheid, het thuishavengevoel, dat zo dicht bij het identiteitsgevoel liggen.

De zwakke culturele interesse van het Pajottenland in het verleden, zoals genoteerd door J. Vrancken, heeft, nog meer dan elders, een verdedigingshouding tegenover de verfransing uitgelokt, omdat het gevaar van overrompeling er groter was. In het kanton Lennik behaalde de Volksunie, bij de verkiezing van 1995 voor de Vlaamse Raad, een score van 11,5%, het Vlaams Blok van 10,2%. Herhalen wij dat het kanton Lennik, gezien de verschillen van westelijk en oostelijk deel, op maatschappelijk vlak heterogeen is en dat deze score onrechtstreeks voor hoge resultaten in het oostelijk deel spreekt.

Een recente gebeurtenis is de reactie op het zoveelste voorstel om, met het oog op het verkrijgen van taalpariteit in de regio Brussel, zijn grenzen door het inpalmen van een deel van de Vlaamse Ring te verleggen. Het is op lokaal vlak, in het Pajottenland, o.a. te Dilbeek, dat zij het radicaalst was. Voor de stad Brussel dient de verwarring te worden opgehelderd tussen de gebruikte termen van stadsgewest, van banlieue en van Brussels Hoofdstedelijk Gewest. De twee eerste zijn zuiver geografische begrippen (zie hun definitie hierboven). Uit het dooreen mengen ervan met de derde tracht men politieke munt te slaan.

De Vlaamse woningcode van 1 nov. 1998 heeft het voorverkooprecht tot 26 gemeenten van de Vlaamse rand uitgebreid. De bedoeling is dubbel: buiten het realiseren van een betaalbaar woonbeleid voor jonge gezinnen, het versterken van het Nederlandstalig karakter van de betrokken gemeenten.

Als men het over de taal heeft in het Vlaamse land, wordt aan de diversiteit van haar dialectale vormen gedacht. Vooral sinds de Tweede Wereldoorlog zijn de lokale dialecten geleidelijk maar zeker aan het verarmen. Een belangrijke factor in het

⁶⁹ Medegedeeld door schepenen J. DE CRAEN, Dilbeek.

teloorgaan van de dialecten is dat in het huwelijk tegenover vroeger de partners vaak van verder afgelegen plaatsen dan vroeger vandaan komen; zodat het overbrengen van het dialect van ofwel de vader of van de moeder bij de kinderen niet vanzelfstrekend meer verloopt. Men spreekt van *regiolectisering*, d.i. een soort vermenging, met doorwegen van het toonaangevend dialect.

Dezelfde sociale factor die vroeger het Nederlands in minderwaardige positie hield tegenover het Frans, is nu tegenover de volkstaal nadelig aan het werk, door het oprukken van de standaardtaal ten nadele van de volkstaal. Daarin speelde het volksonderwijs, met zijn ideaal van sociale promotie, onwillekeurig een belangrijke rol. Een louter oraal gebruikte taal kan niet op tegen een geschreven taal. Terwijl vroeger het dialect door alle sociale lagen van de bevolking gesproken werd, is men aan het evolueren naar een situatie waar het aantal personen die de twee machtig zijn geleidelijk maar zeker aan het inkrimpen is.

Een taal die men niet gebruikt, zij het nog de moedertaal, dient al gauw alleen nog voor het eenvoudige alledaagse, en verleert men. Sterk vereenvoudigend kan men in de evolutie drie stadia ontwaren: het eerste stadium waarbij de ouderen alleen dialect spreken, het tweede waarbij de vijftigers het kennen maar het weinig spreken en het derde waarbij de kinderen, voor zover ze door hun grootouders niet zijn grootgebracht, het zelfs niet meer kennen. Alleen nog ouden van dagen zijn bekwaam als informanten voor dialectologen op te treden. De verhoogde mobiliteit, inz. het groot aantal inwijkelingen, speelt bij deze teloorgang eveneens een rol.

Een recente enquête betreffende het dialectspreken door de bevolking van de bewaarschool wijst uit dat dit het geval was voor 70% der kinderen te Asse, 87% te Ternat, 92% te Lennik, 95% te Gooik, 70 en 20% te Herne, naargelang van het schoolmilieu, 50% te Wambeek, 10% te Eizeringen, 0% te Vollezele en te Galmaarden. De kennis van het dialect is dus van dorp tot dorp verscheiden. Zelf al meestal beperkt in de woordenschat, brokkelt zij snel af met de leeftijd en het vorderend schoolonderricht. De uitslagen zijn niet makkelijk te interpreteren wegens de aanwezigheid van multiple determinanten: de functionele verstedelijking, beter gezegd het aantal inwijkelingen in de gemeente, is er maar één van; zij heeft een duidelijke invloed op het teruglopen van het plaatselijk dialect⁷⁰.

⁷⁰ Met vriendelijk dank aan L. PLETINCKX (Asse), G. NECHELPUT (Herne en St.-Pieters-Kapelle), M. MATTHIJS (Galmaarden en Vollezele), F. PEETERMANS (Eizeringen en Wambeek) voor het uitgevoerde onderzoek.

6. Religieuze aspecten

In de jaren '80 heeft men in het Kruis van de Kesterheide, het hoogste punt in de streek, het symbool van het traditiegetrouw diep christelijke Pajottenland willen zien. Het ligt aan de kruising van de fameuze Vlaamse lijn getuigenheuvels, 90 à 100 m boven de zeespiegel, en van de hoge scheidingslijn van Dender en Zennebekkens. Tot in 1964 werd er, ter gelegenheid van de Heidekermis, mis opgedragen. Het mythisch-religieus beladen hoogtepunt doet aan een middeleeuws *montjoie*-monument denken.

De symboliek van het oord werd nog verruimd toen na W.O. I Staf De Clercq er zijn jaarlijkse Vlaams-Nationalistische meeting hield; volgens de woorden van M. Van Liedekerke mag men de heuvel als een andere *Colline inspirée*, in navolging van Maurice Barrès (1913) en van Karel Van de Woestijne (1913) beschouwen, die de Pamelberg op deze wijze vermelde.

De godsdienstbelevens heeft, ook op het platteland, sinds W.O. II, een diepgaande evolutie meegemaakt. Van een gemeenschappelijke cultus, geleid door een pastor en van een “geweten”, gekneed door de kerkelijke instelling, is men naar een persoonlijker en meer privé beleven van de godsdienst verschoven, een evolutie die op dezelfde lijn als het algemeen verzwakken van het gemeenschapsgevoel ligt. De machtige instelling is in een pluralistische wereld terechtgekomen, waarin voortaan haar plaats minoritair is geworden, bij zover dat er nu, zelf in religieuze kringen, van *diaspora* wordt gesproken.

Ik zal het hier dan ook niet hebben over de inhoud van het geloof⁷¹, geloof dat voor een aanzienlijk aantal personen tot wat men cultuurchristendom noemt beperkt wordt, maar over de (zichtbare) praktijk. Deze leunt weliswaar meer aan bij een behoudende mentaliteit dan bij godsdienst in se, onderwerp van religieuze sociologie⁷². Wat rond de praktijk ligt, leent zich tot het tellen. Kwantitatieve gegevens zijn er beschikbaar betreffende het aantal geestelijken en het kerkbezoek van de christenen aan hun parochiekerk.

Vooraf en op het eerste gezicht ietwat marginaal verschijnsel, namelijk de vrij recente interesse bij de bevolking voor de kapellen van onze dorpen. De vernieuwde aandacht ervoor blijkt door de inventarisatie, het historisch opzoekingswerk, het restauratie- en opsmukwerk waaraan zovele onderworpen worden. De nuchtere vraag in dit verband is echter of de bekommernis en zorg voor het patrimonium het hierbij soms niet boven de lokale vroomheid halen.

⁷¹ Zie enquête van sociologe L. VOYE, *Verloren Zekerheid*, in *Geloven in de Kerk*, Averbode, 2000.

⁷² Het aantal huwelijken “voor de kerk” bedroeg in 1967 in ons land 86,1% van het aantal huwelijken, verstreken “voor de wet”; in 1993 was de verhouding gedaald tot 57%.

De omgeving waarin deze monumentjes staan, aan de kruising van wegen, hier midden een gehucht waaraan het soms zijn naam heeft gegeven, daar nog alleenstaand in het veld, de ouderdom van vele, de stijl van de bouw, hun niet zeldzaam statuut van privébezit maken er immers in het landschap een zinnebeeld van lokale eigenheid van. Een enge bevolkingsgroep, waartoe evengoed niet-praktiserende lui behoren, communiceert er in een soort meer huiselijke cultus dan wat de institutionele parochiekerk kan bieden. Voor zulke anthropologisch-religieuze interpretatie vonden wij een reeds vermelde aanwijzing in het Vollezeels register van kerkelijke aankondigingen jaar 1883. Hier is, in plaats van het woord godsvrucht, met zijn specifieke betekenis, het meer algemeen begrip van *homo religiosus* op zijn plaats.

De tegenstelling wat het aantal overblijvende kapellen betreft, is groot tussen platteland en stad. De basis ervan ligt niet in enig verschil in de religieuze mentaliteit, aangezien de levensbeschouwelijke visie van de bevolking, waarvan de politieke aanhankelijkheid een getuige is, in beide milieus gelijk loopt (zie verder). Doorslaggevend speelden hier stedenbouwkundige factoren. Indien het zuidwestelijk deel van het Pajottenland nog bijzonder rijk is aan kapellen en kruisen, is dit te danken aan het feit dat het van verstedelijking gespaard bleef. De gemeente Bever treedt hier als overtuigend voorbeeld op (zie Bijlage VII). Zoals boven aangetoond, is het Bever, waar de bevolking het meest terugliep, waar de gemiddelde leeftijd het hoogst ligt en waar de proportie nieuwgebouwde woningen het laagst ligt. Een even opvallend aantal kapellen en een gelijkaardige socio-demografische context vindt men trouwens in de Pays des Collines.

Onderzoeken wij nu de religieuze praktijk zelf. Niet weinigen begeven zich afwisselend nu eens naar deze kerk, dan eens naar gene, volgens omstandigheden letterlijk à la carte; de wagen brengt hun trouwens waar het hen best uitkomt. Mobiliteit ten overstaan van de kerkdienst ligt zowat in het verlengde van die ten overstaan van het werk en is een ander aspect van de afname van vaste functionele verbondenheid.

Een stad, en zeker als zij zetel is van een dekenij, zoals Edingen, heeft doorgaans tot vandaag haar religieuze identiteit bewaard, terwijl de verarming aan priesters het meest opvallend op het platteland werkt. Deze omstandigheden gelijken op die, aanwezig eeuwen terug, toen de kerstening dezer gewesten met de steden begon, en zich pas nadien tot het platteland uitbreidde. De parochiekerken van de gespreide dorpen zullen, in navolging van opgedane ervaring elders, vormen van samenwerking moeten uitdokteren, om aan de leemten aan geestelijken het hoofd te kunnen bieden, terwijl het begrip zelf van parochie, dat ooit aan de oorsprong van het dorp lag, nu op de helling staat, en eveneens aan aanpassing toe is. Ondertussen is de federatie van parochies in het verschiet, de Vlaams-Brabantse parochies van vroeger 42 naar 15 nu, ondergebracht

in een gereduceerd aantal dekenaten. Het Pajottenland telt er voortaan slechts twee, met zetel te Halle en te Asse.

Edingen is in 1994 zetel geworden van een protestantse parochie, onderdeel van de Waalse Unie; zij groepeerde een 150-tal families uit Edingen en Silly, ongeveer 1,5 à 2% van de bevolking, waarvan ca. 35% Nederlandstaligen. Van de Getuigen van Jehovah zijn er twee gemeenschappen, een Franstalige te Hove en een Vlaamse aan de Oudaanbuurt te Edingen.

Ook de plaats van begraving, vroeger afhankelijk van parochiekerk of woning, is in deze tijd alles behalve evident. Het uitstrooien van de as is wel het uiterste teken van de geldende onverschilligheid tegenover plaats en oord. Daartegenover staat de houding van menig uitgewekene naar de stad, die verkiest in het dorp waar hij vandaan kwam te willen rusten. Over de dood heen, getuigt deze wens van de stedeling van het opnieuw willen aanknopen met zijn wortels, een aspect van de mythe, gebonden aan het platteland. Zulke radicaal tegengestelde houdingen wijzen voldoende op de mentaliteitsveranderingen in verband met het identiteitsgevoel.

Wat de verhouding stad-platteland betreft, heeft Edingen al lang, reeds een eeuw geleden, de weg getoond van de “vervreemding der levenden tegenover de doden”; zijn kerkhof ligt in tegenstelling met vroeger niet alleen ver van de kerk, maar, wegens gebrek aan ruimte, nog wel op het gebied van de naburige gemeente Herne.

Het sinds eeuwen bloeiend karakter van zijn religieuze leven mag voor Edingen als een specifiek kenteken beschouwd worden⁷³. Het wekelijks kerkbezoek werd in 1988 door 29,5% van de bevolking, minstens 7 jaar oud afgelegd; in 1993 was het op 22,6% gedaald. Voor deze alhoewel overwegend Waalse entiteit liggen deze cijfers, rekening gehouden met de algemeen dalende trend, zelfs hoger dan in het Vlaamse landsdeel. In 1994 bedroeg de zondagspraktijk 16% in het Vlaamse landsdeel en 12% in het Waalse gewest, het jaar nadien, in 1995, respectievelijk 15,2% en 11,2%, in 1998 12,7 en 9,3%.

De kwantitatieve gegevens omtrent dit onderwerp zijn vatbaar voor kritiek. De reden is vierdubbel: a) de zondagspraktijk gebeurt niet noodzakelijk in de parochiekerk (zie hierboven); b) de telling gebeurt door instanties die tot het kerkpersoneel behoren; c) de cijfers worden naar boven afgerond, zoals men het in het A.R. ook deed voor het aantal inwoners en communicanten; d) de kinderen die hun eerste en hun plechtige communie voorbereiden worden meegeteld, terwijl men weet dat slechts 4% van de jongeren zich nadien als praktiserend beschouwen.

⁷³ J. REYGAERTS, II, pp. 493 en 494.

In 1998 bedroeg de zondagspraktijk in de dekenij Halle iets minder dan 15%; in de parochie Galmaarden in het jaar 2000 ruim 18%⁷⁴. Rekening gehouden met bovenstaande aanmerkingen, zou de zondagspraktijk in 1998 in Zuidwest-Pajottenland tussen 13 en 15% gelegen hebben, terwijl op de hoogdagen 25% van de bevolking ter kerke zou gaan. De religieuze stempel die traditioneel op het Pajottenland lag, één van de trekken die het imago van het platteland eertijds bepaalden, blijft dus een realiteit, maar wordt lelijk aangevreten. Bepaalde onderzoekers menen dat de iets betere toestand op het platteland slechts als een vertragingseffect dient geïnterpreteerd te worden. Teken aan de wand op prognostisch vlak: het minimaal kerkbezoek van jongeren na het Vormsel.

Deze gegevens zouden echter wel kunnen samengaan met een grotere stadspraktijk te Edingen dan op het omliggend platteland. Dit voorlopig, nog te bevestigen besluit ligt in de lijn van wat de Franse schrijver Jean Delumeau aantoonde voor de grotere achteruitgang op het platteland dan in het stedelijk milieu in Frankrijk. Dit schrijft hij toe aan de lichtere opgedane theologische kennis, in de context van de afzwakkende cultus tot de therapeutische heiligen en vruchtbaarheidsriten. Tot nu toe zijn voor eigen land geen studies noch gegevens betreffende dit vergelijkend onderwerp voorhanden. Stemmen gaan echter op die een revival van het religieus gevoel in de steden verwachten, wat een ommekeer van de bekende situatie tegenover het platteland zou betekenen.

7. Politieke opinie

Reeds aangesneden werd de invloed die de taal en de aanwezigheid van vreemdelingen spelen bij de inwoners van het Pajottenland in het bepalen van hun politieke opinie. Zij sluiten aan bij de doorgaans conservatieve houding van de bevolking. De uitslagen van de verkiezingen, waarvan de stabiliteit in de tijd door de politologen algemeen erkend wordt, afgezien van kleine schommelingen volgens het moment, spreken in dezelfde traditionele richting. Het beeld van de politieke opinie dat zij verschaffen werd (wordt) voor een groot deel door de algemene levensbeschouwing bepaald. Voor wat de interpretatie van de gemeentelijke verkiezingen betreft, vergeet men niet dat de voorkeur ook door de persoonlijkheid van de kandidaten bepaald wordt. De gemeentelijke verkiezingen hebben daarentegen het voordeel van een meer

⁷⁴ Het aantal kerkbezoekers, zoals medegedeeld door E.H. DE DOBBELEER, pastoor van Galmaarden, schommelt tussen 450 en 550, naargelang van het niet of wel meerekenen van de kinderen die zich tot de Eerste Communie voorbereiden.

gedifferentieerd beeld dan de verkiezingen voor de Kamer het doen, omdat de uitslagen op een kleinere eenheidsschaal slaan, namelijk de fusiegemeente versus het kanton.

Bij de gemeentelijke verkiezing van 1994 haalde de CVP-PSC in de streek, met het wegkapen van meer dan 50% der stemmen, een hoge score (Fig. 55). De betrokken gemeenten komen vrij goed overeen met het minder verstedelijkte Zuid-Pajottenland. Dezelfde uitkomst, een resultaat afstekend tegenover de verder omliggende gemeenten, deelde het stadje Edingen met een reeks noordoostelijke gemeenten van de provincie Henegouwen, waarvan de burgemeesters tot de zoëven aangehaalde groep van 14 behoren. Vergeleken met de gemeenteverkiezing van 1988, was er nochtans een algemene daling van de CVP-PSC scores gebeurd, uitgezonderd voor Galmaarden, Gooik en Lennik, die het in 1994 zelfs nog beter deden.

De Waalse gemeenten in voornoemde groep sluiten goed aan bij de Zuid-Pajottenlandse gemeenten en vormen, met de volgende driedubbele eigenschap, een soort kern: een groter aantal gezinnen met 5 of meer personen, een verhoogd percentage inwoners met alleen een getuigschrift van lager onderwijs en een verhoogd aantal gebouwen opgetrokken voor 1919. In deze kern ligt het stemgedrag in de lijn van de traditionele houding, eigen aan een vrij landelijk gebleven streek. Op een weliswaar kleine schaal wordt hiermee een hoekje van de sluier opgelicht van wat met geopolitiek wordt verstaan.

De uitslagen van de gemeenteverkiezingen van 2000 wijzen op een algemeen achteruitgaan van de CVP. Tegenover het jaar 1994 is de kern met hoge scores voor deze partij enger geworden: de gemeenten Lennik, Ternat en Liedekerke horen er niet meer bij. Zij liggen in het oostelijk en noordelijk deel, dit is het meest verstedelijkt deel van het Pajottenland.

Betreffende de verkiezing voor de Kamer van het jaar 1995 scoorden CVP- en PSC samen in het kanton Lennik, dat het grootste deel van het Pajottenland omvat, veruit het hoogst van heel Vlaams-Brabant. Dit verschil bleef bestaan voor de verkiezing van 1999: met 30,6% der stemmen bleven de resultaten er ruim 10% hoger dan elders in de provincie. Deze cijfers liggen tussen de in 1999 genoteerde 21% praktiserende gelovigen in Vlaanderen en de 54%, verkregen als men er de niet-praktiserende gelovigen bijtelt⁷⁵. De hogere score van het kanton Lennik ligt, evenzeer als die van de gemeentelijke verkiezingen, in verband met zijn landelijk karakter.

Ziehier, procentueel uitgedrukt, de uitslagen van de verkiezing voor de Kamer van de jaren 1995 en 1999 en de onderlinge vergelijking ervan:

⁷⁵ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 494.

Jaar	Kanton	Socialist. P.	Parti social.	CVP	PSC
1995	Asse	10,5	2,1	25,9	9,6
	Lennik	9,4	1,6	37,4	0,7
1999	Asse	8,1	1,2	18,8	1,0
	Lennik	6,8	0,7	30,1	0,5

Asse	3,3%	6,7%
Lennik	3,5%	7,5%

De uitslagen voor de twee voornoemde politieke strekkingen evolueerden voor heel het Vlaams Gewest op volgende wijze:

- voor de Socialistische partij van 13,5 naar 10,4%, d.i. een verlies van 3,1%;
- voor de Christelijke partij van 18,8 naar 16,3%, d.i. een verlies van 2,5%.

Men ziet dat het procentueel verlies opgelopen door de SP + PS in de twee kantons niet veel verschilt van dat in het Gewest. Het verlies opgelopen door de CVP + PSC was van een ander kaliber: in het kanton Asse twee maal, in het kanton Lennik zelfs drie maal hoger.

Deze bevindingen plaatsen wij naast het stemgedrag van de 18-35-jarigen, vergeleken met de verliezen van deze partijen in het Gewest: de jongeren stemden, in 1999 tegenover 1995, 3,76% minder vaak voor de SP, 4,56% minder vaak voor de CVP⁷⁶. Daaruit kan men besluiten dat in het Gewest het groter verlies van de CVP grotendeels aan het stemgedrag der jongeren te wijten is, dat verschilt van het traditionele gedrag van het voorgaand geslacht. Dit besluit brengen wij in verband met de evoluerende secularisatie van de Vlaamse jeugd (later opgetreden maar sneller vorderend dan de Waalse jeugd)⁷⁷. Het verlies is nog groter in het Pajottenland, waar het zeker niet alleen jongeren betreft. Daarmee is een specifiek kenteken van de streek nog niet aan het verdwijnen toe. Het inboeten is het zoveelste teken van het gelijkstrijken van verschillen tussen platteland en stad.

De geschetste achteruitgang van beide partijen blijkt niet de betekenis in te houden van een banaal protest; hij zou wel het teken kunnen zijn van een onherroepelijke

⁷⁶ M. SWYNGEDOUW, *Interuniversitair Steunpunt Politiek Opinie-onderzoek*, Leuven, 1999.

⁷⁷ J. KERKHOFS, *De Europeanen en hun waarden. Wat wij denken en voelen*, Davidfonds/Leuven, 1997, p. 113.

evolutie. SP en CVP hebben gemeen dat hun profiel onveranderd is gebleven, terwijl in de maatschappij de mentaliteitsaccenten geleidelijk maar zeker naar andere, nieuwere waarden verlegd geraken, specifiek verdedigd door andere strekkingen. Onthullend voor de recente bewustwording van de binnengesloten hiaat is het afzien van het doorgewinterd letterwoord AVV-VVK.

De uitslagen van de verkiezingen voor de Kamer bezorgen ons aanvullende gegevens op het gebied van mentaliteit, dat verder bestudeerd wordt. De deelname aan de verkiezing van het jaar 1995 in het kanton Lennik was één van de hoogste, namelijk 93% der opgeroepen, een trek dat zij met de andere minder verstedelijkte kantons van Vlaams-Brabant gemeen had. De blanco- en de ongeldige stemmen lagen er procentueel nagenoeg het hoogst, namelijk 9,1%, eens te meer gelijkend op het cijfer van weinig verstedelijkte kantons. De verschillen bleven bij de verkiezing van 1999 bestaan; zij wijzen op de realiteit van het verschijnsel.

Wij trachten deze paradox te interpreteren. De hogere deelname beschouwen we als een teken van grotere volgzaamheid tegenover het overheidsgezag. Het niet uitbrengen van een keuze komt ons over, niet als een teken van protest, maar van traditionele gelatenheid; liever dan van politieke onrijpheid, van het bewust afzijdig willen blijven van het politieke spel op nationaal niveau. Ligt deze houding zo ver weg van die van afzondering, bekend bij de stevenisten?

Anders ligt het stemgedrag bij de gemeenteverkiezingen van 1994 en 2000.

- De hoge graad van deelname van de stemgerechtigden aan de verkiezing gaat samen met de lage graad aan blanco- en ongeldige stemmen.
- De gemeenten van het Pajottenland doen het op dat vlak duidelijk « beter » dan de Henegouwse gemeenten en de overige Vlaamse Brabantse gemeenten.
- In het Pajottenland scoren de gemeenten het hoogst waar de CVP de beste resultaten haalt.

Heeft in de streek het frequenter uitbrengen van zijn stem voor de gemeentelijke verkiezing dan voor de Kamer te maken met de lagere betrokkenheid bij de nationale dan bij de lokale politiek, wellicht een ander teken van mentale isolatie voor een bepaalde marge van de bevolking?

Om af te ronden wordt hier aangestipt dat het kanton Lennik in 1846 en 1963 respectievelijk 38.549 en 44.263 inwoners telde, terwijl het deel ervan dat vroeger tot het oud afgeschaft kanton Herne behoorde zijn bevolking van 20.789 op 16.623 zag dalen. Het gewicht van de vertegenwoordiging van het westelijk deel van het kanton in

het geheel daalde dus van 53,9 naar 37,5%. Stelt dit, samen met de zeer bescheiden bevolkingsaanwas van de streek in haar geheel, voor het meest landelijk deel van het Pajottenland geen probleem op politiek-democratisch vlak?

8. Mentaliteitsaspecten

a) Invloed van de inwijkelingen

Voor een gemeente drukt een positief migratiesaldo in feite in cijfers de maat van verstedelijking uit die zij aan het ondergaan is. Het verschijnsel migratie is van alle tijden. Vroeger gebeurde het in eerste instantie door het huwelijk met een partner uit een ander dorp, dat niet meer dan 10 km verwijderd was, thans inderdaad voor een groot deel met een vertrekpunt uit een of andere stad. Benaderend vertegenwoordigt het saldo in deze tijd het verschil tussen de jonge autochtone echtparen die zich dicht bij het werk gaan vestigen en een doorsnee groter aantal stadsmensen, vooral uit het Brusselse, die er eerst een weekeindhuis op nahielden, later er zich definitief kwamen vestigen.

Men spreekt voor het verlaten van de stad van push-factoren, o.a. door de (te) dure bouwgronden in de stad en haar onmiddellijke omgeving, en van pull-factoren, waarbij de mythe van het platteland veruit de belangrijkste is⁷⁸. De ommekeer is radikaal: nu “*maakt stadslucht niet meer vrij*”, en is men integendeel, wegens het dysfunctioneren van de stad, van de idylle van *rust, ruimte en groen* gaan dromen, verwezenlijkt door de eengezinswoning met tuin in lage dichtheid.

Voor het Pajottenland gaat onze aandacht, nu tegenover vroeger, vooral naar de inwijkelingen. Een tekenend voorbeeld van het belang van het verschijnsel is het volgende. In het jaar 1976 waren zij in de deelgemeente Galmaarden, dus voor de fusie, liefst 137 in aantal⁷⁹. Voor zover dat aantal ieder jaar gelijk is gebleven en de immigranten er zijn blijven wonen, zou, voor deze gemeente met een bevolking van om de 2700 inwoners en in een tijdspanne van 10 jaar, het inwijken een ononderbroken - blijvende of tijdelijke - inbreng vertegenwoordigen, die globaal de helft van haar huidig bevolkingsbestand betreft. Een gelijkaardige theoretische berekening voor de entiteit Asse komt op een cijfer van 68%. Zonder de diepgaande assimilatie der ingewekenen, vooral van de jeugd, hoofdzakelijk verwezenlijkt door de school, ware de eigenheid van ieder dorp gauw verloren! Het aanplakken van affiches, gericht “*tot alle Pajotten*”,

⁷⁸ J. VAN DER PLOEG e.a., *o. c.*, p. 62.

⁷⁹ B. MATTHIJS, *o. c.*, -HOLVEO, 1989, p. 321.

zoals bv. genoteerd te Gooik, is voor de streek het onmiskenbaar bewijs van het verder doorleven van een bepaald identiteitsgevoel.

Zulke aanhoudende bevolkingsverschuiving kan niettemin niet gebeuren zonder een merkbare invloed uit te oefenen op de lokale mentaliteit, en dit zeker wanneer de sociale status der inwijkelingen hoger ligt dan die van het dorpsgemiddelde. Voor de bouwgronden die zij zich aanschaffen zijn zij bereid meer te betalen dan de autochtonen zich kunnen permitteren. Moet men met dit fors inwijken, zo niet van vervreemding, dan toch van vernieuwing spreken? De gezamenlijke aanwezigheid van autochtonen en allochtonen leidde naar nieuwe gevoelens van solidariteit, verwijderd van de traditionele dorpsgemeenschapsgeest, waarbij stedelijke waarden en opvattingen hun intrede deden. Zeker is dat een verschuiving, beter gezegd, een ommekeer zich in alle dorpen aan het ontwikkelen is, van een landelijke naar een meer en meer stedelijke cultuur, en dat de inwijkelingen er voor niet weinig tussen zitten. Is in de hedendaagse tijd de afstand op gebied van mentaliteit tussen Edingen of andere steden en de plattelandsmens niet gevoelig aan het vervagen? Hierover nog meer.

b) Vruchtbaarheidsonderzoek:

De leeftijdssamenstelling van een bevolking beïnvloedt het geboortenpeil. Om die storende factor uit te schakelen maakt men gebruik van wat men de gestandaardiseerde vruchtbaarheidsindex noemt, wil men de storende invloed van de verschillen in de leeftijdssamenstelling op het geboortenpeil uitschakelen. Deze index benadert de echte verschillen in vruchtbaarheid; vandaar dat hij nauwkeurig een bepaald aspect van de algemene visie op het leven belicht. Volgens deze index scoort het Pajottenland, vooral het westelijk gedeelte, het laagst. De streek is in een grotere regio begrepen die heel Oost-Vlaanderen omvat, samen met Haspengouw en de Antwerpse Kempen⁸⁰. Moet men hierin een voorzichtige, weinig optimistische houding zien, eigen aan plaatsen, die pas uit een moeilijk verleden opgedoken waren?

Vandaag onderscheidt men de gestandaardiseerde vruchtbaarheidsindex bij ongehuwde en bij gehuwde vrouwen. Zuid-Pajottenland ligt, zowel voor de ene als voor de andere groep, aan de lage kant. Edingen ligt aan de vrij hoge kant voor wat de groep ongehuwden betreft en deelt dit kenmerk met heel Wallonië. Uit het ruimtelijk onderzoek van het land volgens de menigvuldige criteria toegepast op de demografische en sociale gegevens van het jaar 1991, toonde geen enkel een zo duidelijk verschil tussen de twee taal- en cultuurgemeenschappen aan, als de gestandaardiseerde index van

⁸⁰ B. MERENNE., *o. c.*, p. 23.

buitenechtelijke vruchtbaarheid (1989-1992); men vindt het o.a. onafhankelijk van stedelijke of plattelandsstructuren ⁸¹.

c) Nieuwe leefvormen

Onderzoeken wij het aandeel ongehuwd samenwonende vrouwen van 25 tot 29 jaar zonder kinderen. Het is een goede indicator voor de verspreiding van de **nieuwe leefvormen**, in principe echter onderschat in de volkstellingen. Edingen met Herne behoort tot de driehoek gelegen tussen de taalgrens en de Ardennen, waar het verschijnsel uitgesproken is, en ligt in de schijf van 4,18-10,69% der vrouwen behorende tot voornoemde leeftijdsschijf; de andere gemeenten van Zuid-Pajottenland scorden lager dan 's lands gemiddelde, dat zelf op 3,67% ligt⁸².

Een ander onderzoek betrof het percentage ongehuwde moeders in de groep vrouwen tussen 20 en 24 jaar. Te Edingen ligt het in de schijf 1,70-2,34%. Herne bevindt zich ditmaal in de lage schijf 0,31-0,74%⁸³. Bij de gegevens gewonnen volgens deze twee criteria hoort een driedubbel commentaar:

- in de beperkte streek Edingen-Pajottenland waren de cijfers van de diverse gemeenten vrij uiteenlopend; zij schommelden tussen het enkelvoudige en op zijn minst het dubbele;
- te Herne vindt men een relatief hoge waarde van samenwonende vrouwen zonder kinderen, maar andersom een relatief lage waarde voor ongehuwde moeders. Deze gegevens hebben dus blijkbaar weinig met mekaar te maken, al getuigen ze beide voor een vrijere seksualiteit. Alleen de eerste index is de uitdrukking van een nieuwe levensvorm, de tweede is veeleer het gevolg van een mislukte, afgebroken relatie. Wij besluiten daaruit dat Herne bij de buurstad Edingen aanleunt voor wat de nieuwere levenswijze betreft.
- De demografische statistiek van de fusiegemeente Galmaarden voor het jaar 1997 maakt gewag van 25 echtscheidingen, terwijl er 38 huwelijken geweest waren⁸⁴. De vergelijking met de fusiegemeente Asse kan leerrijk zijn. Daar gebeurden er 145 huwelijken in 1995 en 56 echtscheidingen. De verhouding huwelijken-echtscheidingen was er dus 2,58, tegenover Galmaarden waar zij 1,52 was. De verhouding voor het Rijk betreffende het jaar 1997 was 1,78. In 1998 was zij, met 1,67 merklijk lager, voor het grootste deel door fors dalen

⁸¹ B. MERENNE, *o. c.*, p. 25.

⁸² B. MERENNE, *o. c.*, p. 48.

⁸³ B. MERENNE, *o. c.*, p. 46.

⁸⁴ SAMEN, Tijdschrift van de fusiegemeente Galmaarden, nr.2 1998, p. 12.

van het aantal huwelijken. Galmaarden kende 21 huwelijken en 17 echtscheidingen in 1998. De dalende trend van het huwen was te Galmaarden (van 1 op 200 naar 1 op 364 inwoners), tegenover Asse (van 1 op 189 naar 1 op 260 inw.) dus veel duidelijker.

Ter vergelijking vermelden wij de huwelijksfrequentie in het Vlaams Gewest in 1997: 1 op 203 inwoners, d.i. 4,91 per duizend (4,6 in het Waals Gewest). In Frankrijk is de huwelijksfrequentie gedurende 150 jaar tot in 1972 stabiel gebleven, liggende tussen 6,7 en 7,9 per duizend; sindsdien is ze geregeld gaan dalen, en bereikte 4,4 in 1993⁸⁵. Het zal geen toeval zijn dat in eigen land de daling van het aantal geboorten gelijktijdig, d.i. sinds het jaar 1973, zeer duidelijk is geworden. Zowel het ene verschijnsel als het andere hebben met de seksuele omwenteling en het voorhanden zijn en gebruik van voorbehoedmiddelen te maken, gevolg van het feit dat de publiciteit ervoor in datzelfde jaar uit het strafwetboek werd gehaald.

Onze interpretatie van deze gegevens is dat men te Galmaarden gauwer trouwde en vandaar dat men het zich ook vaker beklaagde. Ongehuwd samenwonen zonder kinderen komt te Asse vaker voor, terwijl het aantal ongehuwde moeders vrij gelijk ligt⁸⁶.

De curve van het aantal huwelijken in de fusiegemeente Galmaarden (Fig. 56) in de periode 1977-'99 kende een daling tot 1986 en opnieuw in de periode '92 tot '99, met ertussen een korte, matige stijging. In 1998 is het aantal huwelijken nog sterk gedaald, dat van de echtscheidingen is zo goed als gelijk gebleven. Een zelfde en in de tijd gelijke evolutie vertonen de Belgische en de Franse nationale curven. De curve van echtscheidingen ziet men in Galmaarden stijgen, met een korte daling in een periode van het tijdelijk recupereren van het aantal huwelijken. De ene curve komt nagenoeg als het spiegelbeeld van de andere over, met beide verschijnsels als uitdrukking van éénzelfde geestesgesteldheid. Een uitleg voor de tegendraadse evolutie tegenover de algemene trend, die de tijd van een lustrum in beslag nam, hebben wij niet gevonden. De spectaculaire stijging van het aantal echtscheidingen van het jaar 1995 en volgende is aan het vergemakkelken van de procedure te wijten, van kracht sinds de wet van 30 juni 1994.

In Galmaarden werden 7 kinderen erkend in 1998, waarvan 6 nog voor de geboorte. De verhouding van hun aantal tegenover het aantal geboorten was 1 op nagenoeg 10. In Asse werden er datzelfde jaar 41 kinderen erkend, waarvan 20 nog voor de geboorte, met een verhouding van nagenoeg 1 op 7.

⁸⁵ J.-CL. BOLOGNE, *Histoire du mariage en Occident*, Parijs, 1993, p. 396.

⁸⁶ B. MERENNE, *o. c.*, nr. 202, pp. 48 en 46.

Met een echtscheiding, ingeschreven in een bepaalde gemeente, dient begrepen te worden dat het bewuste ontbonden huwelijk er ook, zoveel jaren voordien, voltrokken was. Wij noteren voor de gemeente Galmaarden dat drievierde der genoteerde echtscheidingen meer dan tien jaar na het sluiten van het huwelijk plaatsvonden. Onder de personen die zo uiteengingen, was, op het ogenblik van de scheidingsakte, meer dan de helft op een plattelandsgemeente woonachtig, wat van het overwaaien van de « stadsmentaliteit » op het platteland getuigt.

Een laatst gegeven, dat in dezelfde richting gaat: op de 30 huwelijken afgesloten in Galmaarden in het jaar 2000 waren er 19, waarbij de partners reeds voordien in de gemeente samenwoonden. Het samenwonen gaat meer en meer het huwelijk vooraf en komt in de plaats van de verlovingstijd.

Het huwelijk, niet zozeer als akte maar als statuut, dat vroeger de situatie van de vrouw sociaal en economisch verzekerde en het kind erfgenaam van zijn vader maakte, verloor aan rechtvaardiging. Daar is voor velen aan toe te voegen, het vervallen van zijn religieuze betekenis en het afzien van een langdurige verbintenis, gebaseerd op wederzijdse liefde, dit laatste ook trouwens bij samenwonenden. Zij hebben in de huidige wereld de instelling op de helling geplaatst. De wet heeft de evolutie van deze maatschappelijke realiteit nog versterkt door het vergemakkelijken van de procedure voor adoptie en echtscheiding. Dit neemt de blijvende, zelfs hoge waarde van het gezin niet weg in de schaal van de waardedomeinen. Er is echter een discrepantie tussen de opvatting en de wens voor een duurzame relatie, waar het « huwelijk » het symbool van is, en de gedragingen, die voor de broosheid ervan getuigen⁸⁷.

Uit deze gegevens ziet men de toestand dus niet alleen sterk evolueren. Men ziet ook de landelijke gemeenten de trend van de meest verstedelijkte gemeenten van het Pajottenland op de voet volgen. Men geraakt er door overtuigd dat dit mentaliteitsverschijnsel maar in beperkte mate geografisch gebonden is. Doorgaans blijken variabelen van psychologische aard - en daarbij komt het huidig vigerend narcisme op de eerste plaats - minder af te wijken van het algemeen gemiddelde dan die van materiële aard, zoals bv. basiscomfort van de woning of het aantal werkzoekenden. De enorme invloed van de media en van andere opiniebepalende factoren kent werkelijk geen grenzen.

⁸⁷ J. KERKHOFS, Een gezin, ja. Een huwelijk, neen ? in *De Europeanen en hun waarden. Wat zij denken en voelen*, Leuven, 1997, p. 29-48.

d) Bevolkingsveroudering

De **bevolkingsveroudering** is een statistisch gegeven, veroorzaakt door zowel het stijgen van de leeftijdsverwachting als de vermindering van de nataliteit. De meningen onder demografen betreffende het doorwegen van de positieve of van de negatieve effecten ervan voor een land zijn verdeeld. Zonder de gevolgen ervan te kunnen voorspellen op lokaal vlak, is het te verwachten dat in een gemeente met bewezen bevolkingsveroudering de mentaliteit erdoor beïnvloed wordt, met o.a. een verminderd dynamisme. G. Cardoen, burgervader van Galmaarden, verwoordde het correct, toen hij in het reeds aangehaalde tijdschrift schreef: *“voor onze al iets oudere bevolking is het niet altijd gemakkelijk om de moderne levensstrend te volgen”*. Daartegenover staat dat in een “jongere” gemeente het niet klein aandeel jonge werkzoekenden, vaak gekrenkt en afgeremd in zijn levensvreugde, een ietwat gelijkaardige negatieve invloed moet uitoefenen.

Vraag: speelde het verschijnsel in- en/of uitwijken een rol in de bevolkingsveroudering? Die is zelf voor een deel te wijten aan het verlaten van de streek door jonge huisgezinnen, die voor een definitieve woonplaats een keuze dichterbij het werk hebben gemaakt. Anderzijds zijn het vooral jonge gezinnen die zich in het Pajottenland komen vestigen. Uit de statistische gegevens blijkt nochtans dat de impact van het inwijken op de gemiddelde leeftijd ter plaatse groter was dan die van het uitwijken⁸⁸. Antwoord op de gestelde vraag is dus dat de vastgestelde veroudering specifiek de autochtone bevolking betreft.

e) Platteland versus stad

Hoe zit het met de **verhouding tussen platteland en stad** op het gebied van mentaliteit? Enerzijds is er het verschijnsel morfologische verstedelijking, met de aangroei van het aantal woningen; anderzijds de functionele verstedelijking met een groot aantal forensen, mensen die overdag in een stad meestal werkzaam zijn, vaak de grootstad, en er in contact komen met de stadsgeest en erdoor beïnvloed worden. Forens en immigrant zijn de machtigste instrumenten geweest van het overwaaien van de stadsmentaliteit op het platteland. Het veralgemeend onderwijssysteem en de gebruikte methoden hebben dezelfde waarden van rationaliteit van de stad naar de buitengemeenten gebracht en zijn de vroegere verschillen gaan gelijkstrijken. Ook aan de kinderen van het platteland wordt nu op de lagere school het hanteren van een personal computer en het zich via Internet verbinden met het werelddorp aangeleerd.

⁸⁸ B. MERENNE, *o. c.*, p. 34.

Voelt de plattelandsmens zich vandaag nog de bewoner van een dorp en beschouwt hij zichzelf nog als dusdanig tegenover de stadsmens? Nogmaals keren wij ons naar het geval Edingen. Een reeks statistische gegevens brengt het beeld van een stad, deel uitmakend van de Waalse gemeenschap, die in eerste instantie van de zijne door de taal verschilt. De meeste verschillen op menselijk vlak, zij die de mentaliteit betreffen, komen alleen door cijfermateriaal aan het licht en worden door de Zuid-Pajot wellicht niet zo duidelijk waargenomen.

Met het verschuiven van de bevolkingsinplanting van de stad naar de fusiegemeenten, het verkavelen van het Strihouxbos en het verwerven van het Groot Park, heeft Edingen, na zovele eeuwen, definitief een stap naar de buitenwereld gezet, zodat het zuiver stedelijk woonpatroon erdoor vervaagd is geraakt.

Zeker heeft de blijvende kleinschaligheid van Edingen de psychologische afstand tegenover de omliggende plattelandsgemeenten steeds in toom gehouden. Nu voor een entiteit de hoegrootheid van haar bevolking van veel meer tel is dan die van haar oppervlakte, kunnen de fusiegemeenten Galmaarden, rijk aan 7.631 inwoners in het jaar 1997, en Herne, met zijn 7.167 inwoners in 1997, vandaag zonder blozen opkijken naar Edingen, dat niet meer dan 10.500 inwoners telt.

Van deze kleinschaligheid van de stad getuigen nog kwantitatief de herkomst der bezoekers op de woensdagmarkt: terwijl de cliënteel in 1988 uit 77% Edingenaars bestond, vormden zij die er naartoe kwamen uit de Vlaamse fusiegemeenten Herne, Sint-Pieters-Kapelle, Bever en Geraardsbergen samen niet meer dan 7,2%⁸⁹. Toen immers kwamen er uit de omliggende Waalse gemeenten ook niet meer dan 12,4%. Tegenover vroeger is de Edingse markt tot een zuiver lokale aangelegenheid beperkt.

In 1992 herbergden de Edingse rusthuizen 124 personen, waaronder 59% uit Edingen, 6% uit Herne en 3% uit Halle⁹⁰. Met de veroudering van de bevolking bezitten meer en meer landelijke gemeenten hun eigen rusthuis. Vele van deze gemeenten gingen, in navolging van de steden, ook een culturele raad, een jeugdraad, een bibliotheek, een muziekschool en zelfs een cultureelcentrum oprichten. Het Pajottenland, dat zolang van culturele voorzieningen gespeend bleef, werd, op initiatief van en door de daadwerkelijke medewerking van de hogere instanties, geruggesteund om tref- en culturele centra in het licht te roepen.

De Edingse kliniek, te klein, en gesloten in 1987, herbergde 52,8% Edingenaars en nagenoeg 20% patiënten uit het Pajottenland.

⁸⁹ P. BUXANT, *Aspects....., o. c.*, A.C.A.E., XXV, 1989, pp. 274 en 275.

⁹⁰ P. BUXANT, *idem*, p. 268.

In 1988 kwamen voor het huis Jonathas 7,4% van zijn bezoekers uit Herne, 2,6% uit Halle en 2,6% uit Galmaarden⁹¹. In 1992 en 1993 trok het domein van het Park ca. 10% van zijn bezoekers uit Vlaams-Brabant, 3,8% uit Oost-Vlaanderen⁹². Anders dan met het individueel toerisme, ligt het echter met het groepstoerisme: van de aanvragen voor een gids voor het bezoek van de stad, komen de Nederlandssprekende groepen in aanmerking voor 1/4 tot 1/3de van het geheel⁹³.

Al bij al mag dus gezegd dat de diverse instellingen voor handel, verzorging en toerisme van de stad Edingen hoofdzakelijk op de eigen mensen gericht zijn en dat Zuid-Pajottenland er een gering beroep op doet.

Zeer treffend voor de geestestoestand, noteert men dat Edingenaars zich voor hun wandelingen en fietsuitstapjes in het omliggende dat tot hetzelfde hinterland als het Pajottenland behoort, tot routes in het Waals gebied beperken en zich maar zelden “over de grens” wagen.

Het uitgestippeld terrein van de geschiedkundige kring HOLVEO bevatte, buiten Edingen, nog enkele Henegouwse dorpen van de oude heerlijkheid; toch noteert men dat deze plaatsen, in een tijdspanne van 25 jaar, in de nochtans grote massa gepubliceerde artikels, toch weinig aan beurt kwamen, voornamelijk tijdens de laatste tien jaar.

Wij besluiten. In een studie van Aktiekomitee Pajottenland anno 1974 wordt gesteld dat “*door het geleidelijk aansluiten van Edingen bij Wallonië er voor de gemeenten van het oude Land van Edingen een vacuüm onstond in Centraal-Pajottenland, maar dat in vervanging de ontwikkeling van Herne als kerndorp denkbeeldig bleek te zijn*”. Het zou verkeerd zijn de beperktheid van de relaties tussen Edingen en het Pajottenland uitsluitend aan de taal toe te schrijven. De kaart van de stedelijke invloedssferen uit de jaren ‘80 objectivert de weinig uitgestrekte uitstraling van de stad Edingen; zij reikt niet boven de 7 km, zowel in zuidelijke Waalse, als in noordelijke Vlaamse richting (Fig. 42)⁹⁴. Er wordt op gewezen dat zij toen minder uitgestrekt was dan zij het was volgens de bevindingen, o.a. de banlieue, gedaan voor de 16de eeuw (zie Fig. 4); hierin vindt men de objectivering van het economisch verval.

Het onderzoek van de huidige relaties van Edingen met de omliggende plattelandsgemeenten wordt nu uitgebreid tot die bestaande tussen het Pajottenland en

⁹¹ P. BUXANT, idem, p. 273.

⁹² P. BUXANT, *Données récentes...*, A.C.A.E., XXIX, p. 263.

⁹³ Medegedeeld door R. DUWIJN, Edingen.

⁹⁴ G. DEPELSENEER, *o. c.*, p. 114.

de andere naaste steden groot en klein. Zij belichten tevens een belangrijk mentaal aspect van haar bevolking.

Voortgaande op de acht functionele criteria van erkenning van stad tegenover niet-stad (detailhandel, loketfunctie, cultuur, medische en sociale zorg, overheid, onderwijs, sport-recreatie en horeca, vervoer), mag Edingen in 1998 niet (meer) als stad beschouwd worden, en behoort het tot de “goed uitgeruste niet-stedelijke gemeenten”; hoofdeden is dat het geen 10.000 inwoners aantrekt. Met zijn reeds aangehaalde beperkte invloedssfeer, komt deze deklassering als stad, achteraf gezien als niet verwonderlijk. Deze evolutie gaat in tegenovergestelde richting van die, meegemaakt door Asse, die in de categorie van “zwak uitgeruste kleine steden” terechtkomt, zonder evenwel decreet van herkenning. Halle komt bij deze beoordeling in de categorie van “goed uitgeruste kleine steden”, Geraardsbergen en Ninove in de iets lagere categorie van “behoorlijk uitgeruste kleine steden”.

E. Van Hecke heeft ook de niet-stedelijke gemeenten hiërarchisch geklasseerd. In dalende volgorde bevinden zich in de categorie van “goed uitgeruste gemeenten A” Dilbeek, Ternat, Meise, Liedekerke en Lennik. In de middengroep B van “matig uitgeruste gemeenten” bevinden zich Merchtem, Opwijk, Galmaarden, Herne, Gooik en Affligem. In de laatste categorie, C, de “zwak uitgeruste gemeenten”, bevinden zich Pepingen en Bever⁹⁵.

Het belang van deze hiërarchisatie ligt hierin, dat zij voor de streek een rol zal spelen in het toekomstig uitstippelen van het structuurplan van gemeenten, voor een deel gebaseerd op hun onderlinge relaties.

Wat de mentaliteit betreft i.v.m. de verhouding stad-platteland, komen we terug op het speciaal geval Asse, aangezien het de enige “stad” van het Pajottenland aan het worden is. De inwoners ervan verzetten zich op eigenaardige wijze tegen zulke benaming. Vermoedelijk is in de streek de reden hiervoor de traditionele afkeer tegenover de stad, zelfs van het begrip stad, die haar diepe eigenheid dreigt geweld aan te doen. Daarbij komt nog dat de stad vandaag het voordelig vooroordeel van weleer heeft verloren. Van de stad, als belichaming van het menselijk ideaal, is de visie ontaard tot het beeld van onmenselijke opeenstapeling van individuen van alle oorsprong, van armoede, van verkrotting van het bouwbestand, van vervuiling, verdacht winstbejag en amoraliteit.

Wij geven er ons niet goed rekenschap van, maar voor vreemdelingen treft in ons dicht bevolkt land, wat zij als “de nabijheid van platteland en stad” ervaren. De

⁹⁵ E. VAN HECKE, *Actualisering van de stedelijke hiërarchie in België*, Gemeentekrediet, nr. 205, pp. 58, 72-75.

grootstad Brussel laat haar invloedssfeer in de diverse Pajottenlandse gemeenten voelen a rato van 15 à 60%, uitgenomen te Galmaarden, waar zij in de schijf 0-15% ligt. Wat de diensten op regionaalstedelijk niveau betreft, geldt de invloed van Brussel voor de streek in de schijf 33-66%, buiten Galmaarden, Herne en Bever, waar hij in de schijf 0-33% ligt. De overlappende invloedssfeer van Aalst strekt zich over Ninove, Liedekerke en Roosdaal uit⁹⁶.

Het Pajottenland heeft op materieel vlak op het einde van de 20ste eeuw een gelukkige evolutie meegemaakt. Spotnamen van de bewoners van landelijke gemeenten behoren tot het verleden en worden, voor het pikante, nog alleen in streekgidsen vermeld. Zelfs voor de folklorist hebben zij hun diepere betekenis verloren. Het imago dat aan de streek kleeft, van land van “*achtergestelde boertjes*” en van de « *villages* » waar zij wonen, een beeld uit het verleden, vergeet men niet zo gauw. “*Tot in de jaren vijftig is aan de mensen uit de streek een geur van mest en koeien blijven hangen. Dat gaf hen een bijna adellijk air als ze, vermomd in hun stadskleren, achteloos Brussel binnenkwamen langs de Vlaamsesteenweg, om alaam en neusdoeken te kopen...*” wordt nog aangehaald in een tijdschrift met aanzienlijke oplage⁹⁷ en dat bij een J. Verbesselt verontwaardigd commentaar uitlokte⁹⁸.

Wij citeren de mooi geobserveerde beschrijving van de Pajottenlandlievende J. Struye, niet voor de inhoud, maar voor het aanhalen van het dwaze superioriteitsgevoel, eigen aan de stadsmentaliteit. Deze uitlating ligt in dezelfde lijn als de door Brusselaars verwaande en erg subjectief geladen etymologie van de streeknaam: *le pays des paillottes*, d.i. van de armzalige lemen huisjes met strooien dak.

Dat beeld was voor de Brusselaar nog dat wat hij zich van de inwoners van de ondertussen verstedelijkte gemeenten Asse en Ternat vormde. Het gevoel van superioriteit van de enen zal wel voor een deel gevoed zijn geweest door de bescheidenheid, zelfs het minderwaardigheidsgevoel van de anderen. Men hoeft er zich niet over te ergeren, noch, gezien de historische realiteit, er zich niet over te verwonderen.

In een breder kader mag dit gevoel op zijn beurt geplaatst worden naast het minderwaardigheidscomplex van de Vlaming, vergeleken met de natuurlijke zelfzekerheid van de Nederlander: op de laagste tred dus van een driedubbele gradatie. Heeft dit soms met zijn doorsnee beperkte taalvaardigheid, laat staan taalbeheersing te maken? Geraakte in het Pajottenland dit gevoel van afhankelijkheid door het « dienen »

⁹⁶ E. VAN HECKE, *Actualisering van de stedelijke hiërarchie in België*, nr. 205, p. 58.

⁹⁷ J. STRUYE, *Brabant*, nr. 3-4, 1982, p. 237.

⁹⁸ J. VERBESSELT, *E.S.B.*, jg. 1982, op p. 219.

van opeenvolgende generaties bij de zeer bewuste stedelijke burgerij soms nog verstard? Nu heeft men met een bevolking te maken die mondiger geworden is en waarin het cliché van de “kleine man” van weleer haast niet meer te herkennen valt.

Aansluitend is de houding van de Pajot tegenover de hoofdstad. In het verlengde van de liefde-haatre relatie tegenover het Frans, mag men van een gelijkaardig gevoel tegenover de grootstad spreken. Het is enerzijds gevoed door de werkgelegenheid die zij aan zovelen verschaft en de daardoor onrechtstreeks hogere inkomsten voor de inwoners van de streek, anderzijds door de aanslepende taalwantoestanden. Nergens in het land is wellicht het contrast stad-platteland zo groot als hier.

f) Over een zogezegd Noord-Pajottenland

De afbakening van het Pajottenland in oostelijke, westelijke en zuidelijke richting lijkt geen twijfel. Het zijn respectievelijk de hoofdstad, de Dendervallei en de taalgrens. De onenigheid in de mening betreft alleen de noordelijke grens. Hoever reikt het Pajottenland wel in die richting? Men spreekt van Zuid- en Centraal-Pajottenland, maar heel weinig hoort men een Noord-Pajottenland vermelden, alsof men met zulke benaming niet zeker is van zijn stuk. Voor C. Nijs bv. strekt het Pajottenland zich niet verder uit dan Ternat en de benaming Noord-Pajottenland geeft zij aan het deel dat boven de weg Halle-Ninove ligt⁹⁹.

J. Fr. Heymans stelde in 1924 Klein-Brabant gelijk met het Pajottenland¹⁰⁰. Als wij weten dat Pol De Mont Asse en omliggende in Klein-Brabant plaatste, dan moeten we daaruit afleiden dat voornoemde streek toen meer naar het zuiden reikte dan nu wordt aanvaard; tevens dat een Gentse rector de streek van Asse als deel van het Pajottenland beschouwde. J. Verbesselt geeft als uitleg van het probleem betreffende de benaming Kein-Brabant dat de streek een natuurlijke landschapseenheid van bos, heide, donken en broeklanden vertoont, die ooit tot de Pagus Bracbatensis behoorde. Sinds 1659 en tot M. Sacré en J. Lindemans in 1932, hebben de diverse auteurs er de gemeenten Asse, Merchtem, Malderen, Steenhuffel en Buggenhout steeds bij betrokken. Heden echter is de streek tot 10 gemeenten beperkt¹⁰¹. Een gelijke historische “onzekerheid” betreffende de noordelijke begrenzing van het Pajottenland vindt men dus met de zuidelijke begrenzing van het aanpalend Klein-Brabant terug.

⁹⁹ C. NIJS, *Pajottenland. Landbouwgebied aan de rand van de hoofdstad*, Licentiaatsverhandeling Aardrijkskundige Wetenschappen, KUL 1965.

¹⁰⁰ M. VAN LIEDEKERKE, *Een merkwaardige toespraak over het Pajottenland*, -HOLVEO, XXIV, 1996, p. 146.

¹⁰¹ J. VERBESSELT, *Het Parochiewezen...*, VIII, p. 116.

De Franssprekende J. Delmelle telde Merchtem in 1966 nog steeds bij het Pajottenland; verschillende auteurs, zo rapporteert hij, betrekken er zelfs Wolvertem, Londerzeel en Grimbergen bij¹⁰². In 1980 schrijft J. Vrancken dat de mensen van Hekelgem, Liedekerke en Asse zich Pajotten noemen. Fl. De Smedt meent anno 1999 dat het begrip, te Asse en omliggende, bij het volk niets oproept; en dat alleen bij voor cultuur openstaande lui het woord soms flitst. Blijkbaar zou men hier dus kunnen spreken van wegwijnen van een identiteitsgevoel, dat ooit wel degelijk aanwezig zou geweest zijn.

Onze stelling betreffende deze kwestie, is

- dat voornoemd deel vroeger wel tot de streek hoorde. De basis hiervoor is geografisch: het heuvelachtig landschap en de lemige grond, tegenover het vlakke aspect en de zandlemige bodemgesteldheid ten noorden van de grens. De grote vruchtbaarheid zal wel, via de demografische ontwikkeling, oorzaak van de vrij kleine oppervlakte van de parochies (en dus ook van de dorpen) geweest zijn, zoals het geval is voor Teralfene, Bekkerzeel, Relegem, Kobbegem, Mazenzele en de parochie Brussegem. Een uitzondering hierop vormen in het Pajottenland de meer uitgestrekte gemeenten ontstaan uit oorspronkelijke moederparochies, zoals Sint-Kwintens-Lennik, Herne, Sint-Pieters-Leeuw, Asse en de parochie Ossel. Nu, de kleine entiteiten in de streek bevinden zich ten zuiden van de vermelde landschapsgrens, in schril contrast met de ligging van de entiteiten met grotere oppervlakte, ten noorden van deze grens. Dit is het geval voor Opwijk, Merchtem, Wolvertem, Moorsel, Buggenhout en Lebbeke. Een gelijkaardig contrast, berustend op een gelijkaardige gesteldheid, vindt men in de provincie Oost-Vlaanderen (Fig. 35).
- Over wat wij Noord-Pajottenland zullen noemen wordt door de planologen het volgende geschreven: *“Zijn oorspronkelijke basisstructuur van verkeerswegen onderscheidde zich niet fundamenteel van die van het Pajottenland”*¹⁰³ (zie verder).
- Heemkundigen en dialectologen, gericht op het verleden, weten dat de vroeger meer uitgebreide hopstreek oorspronkelijk de aard van Centraal- en Zuid-Pajottenland deelde. In het midden van de 19de eeuw wist de Gronckel dat ook wel;

¹⁰² J. DELMELLE, *Géographie littéraire du Brabant. En marge et au coeur du Pajottenland*, in Le Folklore Brabançon, maart 1966, nr. 169.

¹⁰³ PROVINCIE BRABANT, *Structuurplan Vlaams-Brabant*, startnota van januari 1995, p. 30.

- dat ze door uitgesproken verstedelijking, in de hand gewerkt door twee spoorweglijnen (Brussel-Denderleeuw en Brussel-Dendermonde) en twee hoofdwegen (de provincieweg Brussel-Aalst en de autosnelweg E 40, met afrit te Asse en, onlangs aangelegd, die te Affligem), ondertussen haar rurale eigenheid heeft verloren.
- dat deze sterk verstedelijkte strook het “oude” Pajottenland in twee ongelijke delen heeft gesplitst, waarvan het noordelijk deel, al is het nochtans tot op heden vrij landelijk gebleven, zijn bewustzijn in het verleden tot het oorspronkelijk geheel te hebben behoord, heeft verloren.

Een taalkundig argument voor het vroeger bestaan van een Noord-Pajottenland, historisch deel uitmakend van de streek vermeld als het Pajottenland, is het behoren van het Asses en het dialect gesproken in de gemeenten gelegen in het noordelijk deel van het bekken van de Bellebeek tot de Pajottenlandse dialectengroep (zie Bijlage X).

De streek die de dienst Toerisme van Vlaams Brabant *Noordwest-Brabant* noemt, *door gebrek aan een betere benaming*, is het gevolg van een praktische herschikking van territoria, waarbij het vroegere Noord-Pajottenland met het vroeger zuiderlijk deel van Klein-Brabant kunstmatig werden bijeengebracht. De streek omvat Asse, Merchtem, Opwijk, Meise en verder Grimbergen en Vilvoorde. Op landschappelijk vlak ontbreekt haar echter de minst verwachte eenheid.

De mythe is het beeld dat een groep mensen zich van een realiteit vormt. Dat onder de bewoners van het zuidelijk en het noordelijk deel verdeeldheid bestaat nopens hun behoren tot eenzelfde streek kan men thans vergelijken met het beeld dat een deel Vlamingen en Walen zich thans van België vormen.

Naar een vernauwde betekenis van het woord Pajottenland?

Het gevoel van tot het Pajottenland te behoren is zich geleidelijk aan het beperken tot wat ten zuiden van de grote weg Brussel-Ninove en ten westen van de grote weg Brussel-Bergen ligt. Zo wordt Anderlecht er niet meer bijgerekend, omdat het uiterst verstedelijkt is; Mark en Lettelingen evenmin omdat het overwegend Franssprekende deelgemeenten van Edingen zijn geworden. Het toepassen van de geografische criteria verantwoordt en onderstreept het begrip van isolaat-reservaat, dat aan de basis van de eigenheid van de streek ligt.

Met deze ingekrompen afbakening wordt, van de steeds evoluerende betekenissen van het woord Pajottenland, nog een andere, ditmaal geactualiseerde, variante genoemd.

Andersom, wanneer M. Van Liedekerke, bij het “gidsen” in de gemeenten Beert, Bellingen, Bogaarden, Elingen, Heikruis en Pepingen, uitroept: “*Hier is het*

Pajottenland op zijn mooist!”, dan zal het niet toevallig zijn, omdat de bevolking er bijzonder dungezaaid is (100 inw./km²) en dat het landschap er daardoor uitzonderlijk gaaf gebleven is.

De geografen drukken dit gegeven anders uit, door vast te stellen dat in 1991 het aandeel van de verspreide bevolking, dat voor het Rijk 12,2% bedroeg, voor de gemeenten Bever, Galmaarden, Gooik, Lennik en Pepingen, de hoogste graad, d.i. in de schijf van 29,26-71, 96%, lag¹⁰⁴.

Steeds verder wordt de oorspronkelijke streek van twee eeuwen geleden door de “moderne beschaving” aangevreten, in het verlengde van wat in het lange verloop van het A.R. met het rooien van bossen was gebeurd. Het is dan ook geenszins te verwonderen dat de huidige, echte Pajot zijn streek in de afbakening van D.G. niet herkennen kan, noch erkennen wil, en van *fantasie* spreekt, waar het nochtans, zoals wij aangetoond hebben, om origineel scheppingswerk ging.

De onzekerheid opgelopen nopens een verantwoorde afbakening van het Pajottenland, komt nog het best tot uiting door het feit dat men nergens een kaart van de streek als dusdanig vindt! Een merkwaardige vaststelling is het en een pedagogische leemte, die het identiteitsgevoel zeker niet ten goede komt.

Uitleg voor de problematiek i.v.m. de afbakening, zelfs voor de realiteit van de streek, is het ontbreken van een stad, die haar eenheid normalerwijze zou moeten kristalliseren. Het Pajottenland ligt daarentegen omringd door zes steden en een zevende bijna-stad die elk het plattelandsgebied op zoveel grotere of kleinere stukken haar invloed laat gelden (Fig. 42). De ruimtelijke uitbreiding van deze stedelijke invloedssferen heeft met de verbindingsmiddelen te maken.

Een merkwaardige en onverwachte illustratie van deze realiteit is, tot nog recent, de lokalisering van de herkomst van de partner bij het huwelijk. Wij gingen voor de periode 1985-1992 na waar, voor de jongens woonachtig in de gemeente Galmaarden, het huwelijk voltrokken werd. Voor een aanzienlijk deel gebeurde het in de eigen of in een naburige gemeente, zoals klassiek tijdens het Ancien Régime. De andere meisjes kwamen hoofdzakelijk uit diverse stedelijke invloedssferen waartoe de fusiegemeente Galmaarden behoorde, en wel in evenredigheid met de uitgestrektheid van hun invloed. Galmaarden ligt daarentegen buiten de Brusselse, Assese en Halse invloedssferen en vandaar dan ook dat er daaruit weinig of geen meisjes kwamen.

In een totaal tegenovergestelde richting als die van een inkrimping ziet de vzw Economische Kamer van West-Brabant de streek, die zij, uitgebreid tot 43

¹⁰⁴ B. MERENNE, *o. c.*, p. 19.

deelgemeenten, *Groot-Pajottenland* noemt. Zij betreft er Halle, Lot, Buizingen, Hamme, Wemmel, Wolvertem, Brussegem en Mazenzele bij, maar niet Merchtem¹⁰⁵. Spreken van een Groot-Pajottenland is natuurlijk aannemen dat er ook, maar gebruik makende van andere criteria, een meer beperkte visie van de afbakening van de streek mogelijk is en bestaat.

Besluit

De naam Pajottenland bezorgt ons een schoolvoorbeeld van wat als betekenisleer (semiotiek) wordt verstaan. In een tijd van amper anderhalve eeuw is het woord een hele reeks begrippen gaan dekken, behorende, naargelang van de context, tot uiteenlopende categorieën, zodat onvermijdelijk verwarring ontstond en misverstanden. Onduidelijkheid in de betekenis van de gebruikte naam van de streek scheidt onzekerheid, die het identiteitsgevoel niet ten goede komt.

g) Identiteitsgevoel

Wij onderzoeken achtereenvolgens het identiteitsgevoel op lokaal vlak en op het vlak van de streek.

Kenschetsend voor de onlangs bevestigde, lokale mentaliteit van vooral de dorpen, is het openbaar symbolisch verkondigen van hun identiteit door het oprichten van beelden. Zij stellen een volkstype, een legende, een literair personage voor, dat a.h.w. als zinnebeeld voor de entiteit geldt¹⁰⁶. Voor Vlaams-Brabant alleen heeft R. Van der Linden er 35 opgeteld en besproken (Fig. 57).

Voor het Pajottenland vernoemt hij, door ons gerangschikt volgens oprichtingsdatum: te Asse De Hopduvel (1986), te Hekelgem De Kinderbron (1988), te Halle De Vaantjesboer (1989), te Galmaarden De Mijnwerker (1991), te Lennik Het Brabants Trekpaard (1992), te Gooik De Hespenderger (1994).

Samen getuigen zij onmiskenbaar voor een vrij recente beweging van grotere bewustwording van lokale eigenheid. Stippen wij hier aan dat alle van de tijd van na de gemeentefusie zijn, dat hun betekenis eveneens voor de betrokken deelgemeenten geldt en dat zij, voor de meeste althans, door de gezamenlijke financiële bijdrage der entiteiten aangeworven zijn. Edingen kreeg in het jaar 2000 het zijne dat de *Titje van Enge* voorstelt. Noemenswaardig is voor dit laatste de opgelopen vertraging, toe te

¹⁰⁵ JONGE ECONOMISCHE KAMER VAN WEST-BRABANT vzw, *Gemeenten van Groot-Pajottenland*, Mollem, 1975, pp. 3-5.

¹⁰⁶ R. VAN DER LINDEN, *Eigentijdse straatbeelden*, Gent, 1994.

schrijven aan het zwakke identiteitsgevoel van de Edingenaar ten opzichte van zijn stad, waarop wij elders hebben gewezen¹⁰⁷.

Signifikanter voor het opleven van het begrip Pajottenland is voor de identificatie van een gemeente de jong opgetreden trend ze van een slogan te voorzien, waarin de naam van de streek zelf voorkomt. Voorbeelden hiervan zijn voor Gooik en Affligem(!): *een parel in het Pajottenland*, voor Pepingen *het Pajottenland op zijn mooist*. Ternat, Dilbeek en Sint-Pieters-Leeuw maken daarentegen gebruik van een formule die alleen het Vlaamse karakter van de gemeente benadrukt. Die plaatsen worden ook meer door de verfransing overwaaiend vanuit de grootstad bedreigd¹⁰⁸. Het ontwerpen van die slogans is in eerste instanties bedoeld die gemeenten, naar de buitenwereld toe, een imago te bezorgen; tegelijkertijd dragen ze bij tot de betere bewustwording van de eigen bevolking.

De tegenstelling tussen stad en platteland ligt voor velen samen met de tegenstelling tussen moderniteit en verleden, tussen vooruitgang en stagnatie. Een psychologische stoot in de richting van bewuster worden van de plattelandsbevolking gaf, tijdens zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog, de ootmoedige zoektocht van stadsmensen naar de buitengemeenten, om zich voedingswaren aan te schaffen. Anderzijds onderhielden de door enkelen abnormaal grote opgestreken winsten wrok bij de stedelingen tegenover de boerenwereld. Herinneren wij ons het sarcastische verhaal van de plots rijkgeworden maar nog achtergebleven boer, die zich twee piano's aanschafte, één voor elke dochter, en van de twaalf zilveren suikertangen passend bij het koffieservies. Al werd deze buitenkans door de plattelandsbewoners niet opgeschroefd, toch werd het door hen stilzwijgend als een revanche ervaren, tegenover het vaak arrogante superioriteitsgevoel van de stadsbewoner: opnieuw werd hun edele functie in de maatschappij, met name het produceren van voedingsmiddelen, al was het in een droevige context, gewaardeerd.

Waar mensen samenwonen kan het gevoel van identiteit vereenzelvigd worden met dat van gemeenschap. Men vond het zowel in stad als in dorp aanwezig; het werd boven voor het A.R. aan de hand van het begrip "vreemdeling" ontleed. Geleidelijk echter is dit moeilijk te omschrijven solidariteitsgevoel gaan verslappen. Meer en meer moest het de plaats ruimen voor eigen belangen, in een gediversifieerde industriële en stedelijke maatschappij, gebouwd op het naleven van contracten tussen personen. Zo ontstond de dichotomie die de Duitse sociologen, in navolging van Ferdinand Tonnies (1855-1936), met de formule *Gemeinschaft und Gesellschaft* aanduiden.

¹⁰⁷ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 475 en 480.

¹⁰⁸ M. VAN LIEDEKERKE, *De ene parel is de andere niet*, in HOLVEO, XXXI, 2003, pp. 159-164.

Het gevoel van gemeenschap is in de steden een abstract iets geworden, losgekomen van een relatie onder individuen. Een teken aan de wand hiervan is de ontmoetingsgroet op straat. Op de plattelandsgemeenten wordt de gewoonte, onder mensen die mekaar kennen, al is het maar van zien, nog vrij veel in ere gehouden; zij komt nochtans, nu dat het een soort ritus is geworden, als een relict over van een interpersoonlijke relatie uit een oudere dorpstraditie. In de steden kent men ze al lang niet meer; wij hebben het nochtans zelf nog ervaren in de *“goed uitgeruste, maar niet-stedelijke gemeente”* Edingen. Onder de jongere generaties komt zij als uiterst “vreemd” over. In de stad, het milieu waar men zich weleer het veiligste voelde, is het dat men zich nu, tegenover het platteland, het onveiligst voelt.

Een ander teken van verstedelijkte maatschappij versus gemeenschap is het geheim, liever het taboe, dat rond het persoonlijk inkomen hangt, een houding welke met de sociale klassedifferentiatie niets te maken heeft. In de traditionele plattelandsgemeenschap, levend van de landbouw, was de hoegrootheid ervan voor iedereen zichtbaar: zij stond in nauw verband met de omvang van de stapelruimte in de schuur. Voor de beoefenaars van een activiteit in de secundaire, vooral in de tertiaire sector, het meest vertegenwoordigd in de stad, was en is dit gegeven al lang, en meer dan ooit, ondoorzichtig geworden.

Onderzoeken wij nu de andere factoren die het gemeenschapsgevoel op het platteland bedreigen. De fusie van dorpsentiteiten heeft zeker tot de beschreven kentering van de mentaliteit van de buitengemeente tegenover de stad bijgedragen. Na meer dan 20 jaar blijkt de fusie echter door de betrokken dorpen psychologisch nog steeds niet helemaal verteerd. Een teken van de onvolmaaktheid van het proces is, bij de gemeenteverkiezingen, nog steeds het stemmen van de bevolking voor kandidaten van de eigen deelgemeente. Een ander teken is het apart beleven van symbolen in de deelgemeenten. Een voorbeeld. In de fusiegemeente Galmaarden, waar reeds, op privaat initiatief, in 1991 een Mijnwerkersmonument in de hoofdgemeente opgericht werd, volgde er in 1997, door dezelfde vereniging, het beeld van de Mijnlamp in Tollembeek en van de Mijnwerkersbuste in Vollezele in 1999.

Betreffende deze reeks beelden dient ten opzichte van de leden van éénzelfde lokale gemeenschap gewezen te worden op de beperktheid van de vertegenwoordiging. De Mijnwerkersbuste op de « Kleine Plaats » te Vollezele, met angstvallige blik gericht naar het dak van de koolschacht, dient, in zijn zinnebeeldige betekenis, gezien te worden tegenover het fiere beeld van de fameuze hengst Brillant, dat op de « Grote Plaats » van dezelfde gemeente prijkt, stoer gericht naar het oud gemeentehuis. Met hun tweeën herinneren ze aan de tegenstelling tussen rijk en arm in het verleden (zie boven),

die zeker in dit dorp, maar ook elders in het Pajottenland, heerste. Zij wijzen dus meer op voorbijgestreefde sociale toestanden dan op reëel plaatselijk identiteitsgevoel.

De vraag mag gesteld worden of de vroegere solidariteit en het algemeen gedeeld identiteitsgevoel van het platteland niet aan het afzwakken zijn. En is er in het plattelandsdorp een begin van onverschilligheid, van onbegrip en van tegenstand tussen landbouwers en niet-landbouwers gaan ontstaan? De landbouwersklasse vertegenwoordigt er maar een klein deel der inwoners, in een maatschappelijk bestel dat volgens de onverbidde democratische rekenkunde van het algemeen stemrecht fungeert. Het deel van de werkgelegenheid in de landbouw lag in 1991 reeds rond 2% in het noorden van de streek, rond 4% in het centrum en, tot 9,3%, reikte zijn maximum te Pepingen. Op lokaal niveau hebben de grote grondbezitters de macht grotendeels verloren die zij zolang op het platteland uitoefenden¹⁰⁹. Door het dalen van het aantal grote hoeven is de oppervlakte uitgebate landgrond in eigendom verminderd, in verhouding tot die in pacht. Zeker zijn de grote boeren de lokale ondernemers geworden, nu echter zijn het bazen geworden zonder personeel, waarvan de inkomsten meer dan ooit, van de conjunctuur (het agribusiness-systeem), vooral van Europese beslissingen afhangen. Het rationele beleid van hun bedrijf brengt ze soms in botsing met drukingsgroepen uit de ecologische wereld, die, in het algemeen beleid, medezeggenschap hebben verworven op bovengemeentelijk niveau. Het verschijnsel komt over als de uitdrukking van een historisch ontstane paradox.

Wat er tijdens W.O. II op gebied van de mentaliteit gebeurde helpt ons, a contrario, een andere factor begrijpen van de moderne onverschilligheid, die zich ook op het platteland ontwikkelt. Toen had men af te rekenen met de beperktheid van de voorraden en het bemoeilijken van de verplaatsingen, het verminderen van de afstand tussen individuen van uiteenlopende sociale klassen. Zij werkten in die zwarte jaren het onderling delen en een solidariteit in de hand, die aan het gemeentelijk wereldje zowel als aan de kleine stad opnieuw haar kracht van de oude tijden teruggaf, toen de gemeenschap samenspande bij tegenspoed. Kortom, men mag stellen dat welvaart en snelle verbindingen, op het eerste gezicht positieve verschijnselen, op het gebied van de menselijke samenhang ontbindend werken.

Laatste oorzaak is het gebrek aan integratie van de inwijkelingen in de gemeenschap. Afgezien van een handvol enkelingen voor wie het, zoals wij zullen zien, een noodzaak en een uitdaging betekent, en voor de jeugd, die via de lokale school er letterlijk in opgeslorpt wordt, beperkt het dorp waar zij aangeland zijn, zich voor velen tot het

¹⁰⁹ J. VAN DER PLOEG, *o. c.*, pp. 64-72.

wonen, liever dan zij in het nieuwe milieu hun draai vinden. Het kwijnen en verdwijnen van veel dorpsschooltjes maakt de kwaal nog erger.

Als tekens, én als oorzaken van een verminderd gemeenschapsgevoel noteren wij tevens het slinkend bezoek van de lokale wekelijkse markt en het uitsterven van processies, ommegangen en stoeten, die vroeger door heel de bevolking van een dorp werden voorbereid, en waar zij aan deelnam.

De samenhang in de plattelandsgemeenten is er gevoelig op achteruitgegaan. Daarvan getuigt onrechtstreeks de boodschap die, ten gerieve van de bevolking van de fusiegemeente Galmaarden, burgemeester G. Cardoen kwijt wou ter gelegenheid van het mythische jaar 2000. Tegen de steeds grotere individualisering van de burger, stelt hij een *gedragscode-millennium* voor, waarvan de pijlers zijn: verdraagzaamheid, dankbaarheid en vriendschap¹¹⁰. Met het voorhouden van een “spiritualisering” van het maatschappelijk leven op het niveau van de dorpsgemeenschap, komt het moreel gezag van een burgervader in het verlengde te staan (of in vervanging?) van de opdracht, traditioneel waargenomen door de geleidelijk aan minder gevolgde Kerk.

Wij snijden nu het onderwerp identiteitsgevoel op het vlak van de streek aan.

Op de achterkaft van de recent gepubliceerde gids voor de cultuurtoerist van de streek staat te lezen dat “*de grootste aantrekkingskracht van het Pajottenland, buiten de landelijke schoonheid, de identiteit van de pajot is*”. De bewering, blijkbaar komend uit de mond van de uitgever, die toevallig vreemd is aan de streek, doet een vraag oprijzen: wordt hiermee het subjectief identiteitsgevoel van de bewoners van de streek bedoeld, of liever, gaat het om wat haar van andere onderscheidt?

De opmerking van P. Borremans, zeggende dat “*het behoren tot het Pajottenland meer te maken heeft met gevoelselementen, dichtertelijkheid... dan dat het gebaseerd is op tastbare, zakelijke factoren*” onderschrijven wij volledig, want het identiteitsgevoel is een gevoel en exacte afbakening van het territorium is bijkomstig. Het gezamenlijk en op dezelfde wijze ervaren van wat er aan de leden van een gemeenschap overkomt, uitzonderlijk of dagdagelijks, is nog niet helemaal hetzelfde als het tegenover mekaar subjectief bindend element van het aanvoelen.

Eén van deze subjectieve elementen zou wel het soort lokaal dialect kunnen zijn. De gekende traditionele onderlinge tegenstand van de bevolking van Merchtem en van Asse berust wellicht op het feit dat het Merchtens dialect niet tot de groep van de Pajottenlandse dialecten, maar tot die van het Klein-Brabants behoort. Op gelijkaardige

¹¹⁰ G. CARDOEN, in Samen, nr.3 1999, pp. 2-5. Ook de titel van dit gemeentelijk driemaandelijks informatietijdschrift getuigt van de poging om de mentaliteit om te buigen.

wijze voelen de inwoners van Essenbeek, waarvan het dialect tot de Centraal-Zuidbrabantse groep behoort, zich geen Pajotten.

Bij een waardenonderzoek in het Vlaamse land is gebleken dat het gevoel van betrokkenheid van de inwoner voor de streekgenoten, een gevoel dat niet zover van dat van eigenheid mag worden geplaatst, aan de lage kant ligt. Wel is het sterker bij de 60-plussers, een bevinding die laat vermoeden dat het met de tijd helemaal dreigt te verwateren.

Wij mogen stellen dat het identiteitsgevoel van het Pajottenland nooit van de sterkste is geweest, en dat het er de laatste jaren niet erg op verbeterd is. Zoals boven aangetoond speelden de invloedssferen van de diverse steden hierbij een doorslaggevende rol, die zich in de toekomst nog verder zal ontwikkelen. Zeggen we ook dat het verzwakken van het identiteitsgevoel op lokaal vlak een algemeen verschijnsel is op het platteland; het gaat hier zeker samen met zijn verzwakking op het vlak van de streek.

Het haast mythische van de bezongen “*vruchtbare landerijen*” van het Pajottenland heeft niet voor allen die er wonen dezelfde betekenis. Voor een steeds slinkend aantal gezinnen vertegenwoordigen zij a.h.w. de grondstof welke zij bewerken en *waarvan* zij leven. Voor de anderen, het grootste aantal, is de streek wel het schilderachtige kader *waarin* zij leven.

Amper 50 jaar oud is het Pajottenland als aparte streek oud. Het is nochtans de periode geweest van een alomvattende omwenteling, die in ons brein het besef kweekte van een vrij lange tijdspanne. Deze tijd komt nochtans overeen met niet meer dan acht geslachten, binnen de perken van intrafamiliale overlevering. De nog vage contouren die de streek van haar eigen beeld ervaart, en bijgevolg van het imago van zichzelf dat zij naar buiten verspreidt, is aan haar jonge leeftijd toe te schrijven: zij mist nog aan traditie..

Het onderwijsstelsel bevordert het rationeel denken ten koste van de gevoelens, die door het individu moeten beleefd worden om in de psyche voldoende ingeprent te geraken. Blijft er nog een plaats over, in het nakend Europa van morgen en het werelddorp van overmorgen, voor een doelmatig integreren van de jeugd in de streekgemeenschap, nadat men ze tot het herkennen van de identiteit van het gemeentelijk milieu, de nationale en de taalgemeenschap opgevoed heeft? Wij beperken ons tot geografisch bepaalde entiteiten, terwijl er nog zoveel andere – religieuze, sociale, professionele, familiale, culturele – de aandacht opeisen en door hun uiteenlopende richting het unieke van de persoon boetseren en zijn individualisme op de spits drijven.

Wij hebben het boven gehad over het aarzelend - mag men het woord moeizaam wagen? - ontwikkelen van het begrip Pajottenland. In deze tijd waar alles zo razendsnel aan het evolueren is, waar het doorgeven van traditionele waarden op de helling komt te staan en waar de memorie van het verleden ongeacht op zij wordt geschoven, geraakt bij de jonge generatie, die men opleidt om te leven in het werelddorp, het idee zelf van tot het Pajottenland als streek te behoren, weinig of niet aangeleerd.

De tijd van het verzet, zoals gebeurde tegen het project van de A 8, is al lang - één generatie - voorbij, een verzet dat de gemoederen ooit samenbundelde. Materiële welstand leidde tot genoegzaamheid, bij zover dat het begrip Pajottenland, haast afgezaagd voor intern gebruik, er vooral overblijft, gericht naar de toerist in spe uit de buitenwereld.

Toen in 1999 de kandidaten voor de titel van Miss Pajottenland, de toekomstige ambassadrice en vertegenwoordigster van de streek, ondervraagd werden over hun concrete kennis van de regio, bleek deze minder dan onvoldoende, nul te zijn! Het ging hier nochtans niet alleen om mooie, maar ook om in principe goedgevulde hoofdjes...

Het identiteitsgevoel in het Pajottenland heeft zeker met de mentaliteitsgeschiedenis van de streek te maken. Een volk bouwt zijn identiteit op door het bewust zijn van de afstand met de andere. Nemen wij het reeds voor het A.R. aangehaalde begrip *vreemdeling* weer op even natuurlijk inherent aan het individu als aan de groep, maar ook zo dubbelzinnig in zijn uiting. Onderzocht voor de nieuwere tijden en voor een streek die historisch uit een isolaat ontstaan is, menen wij daarin juist haar diepe eigenheid te herkennen. De “vreemdelingen” zijn de haar omsingelende middelgrote steden, de megapolis Brussel, het Franssprekende zuiden en de verfranste hoofdstad met haar immigranten. Zijn eigen identiteit ondervindt men en bouwt men geleidelijk op ten overstaan van dat alles wat anders en bedreigend vreemd is, wat men slecht begrijpt en waartegenover men weigerachtig staat. Zo, door een weerstand en een niet-identiek zijn tegenover de andere, bouwt men een “onder ons” op. Het zich opsluiten heeft echter het afweren van allerhande invloeden en het ontzeggen van zelfkritiek tot gevolg. Voor het Pajottenland heeft zulke niet rechtstreekse wijze van ontstaan van het identiteitsgevoel er zeker voor gezorgd dat het zich zwak ontwikkeld heeft.

De heterogeniteit van het Pajottenland – denken wij bv. aan de afstand tussen het sterk verstedelijkte Dilbeek ten overstaan van het gaaf landelijk gebleven Bever – speelt hier een even belangrijke rol. De achterstand van het Pajottenland, dit historisch gegroeid kwantitatief gegeven, dat tegenover de omliggende streken zijn eigenheid uitmaakte, is nu, gelukkig maar, praktisch verdwenen; met onvermijdelijk het verslappen van het identiteitsgevoel dat erop gebouwd was.

Wat de optimistische hedendaagse socio-economische realiteit betreft, weten wij nu dat het met het verleden van de laatste eeuwen helemaal niets te maken heeft. Ter plaatse leeft nog de mythe van het *land van kokanje* voort, een land waar, volgens de oude legende, *de eieren en de ham u tegemoet lopen om opgegeten te worden en waar de ganzen u gebakken in de mond vallen*. Bruegels schilderij (1567) van een land van overvloed waar men zich achteloos kan laten leven stelt eigenlijk de droomwereld voor van een arm volkje dat in zijn alledaagsleven zoveel geneugten moest missen. Merkwaardige gelijkenis : het land van de *cocaigne* was de driehoek in Zuid-Frankrijk tussen Toulouse, Albi en Carcassonne, die bijzonder bloeiend was geweest door de teelt van de wedeplant (pastel). De *cocagnes*, een Provençaal woord uit de 12de eeuw, waren de samengeperste bladerenballen, waaruit de blauwe verfstof werd getrokken, die o.a. naar Londen, Hamburg en Antwerpen uitgevoerd werd. Maar na 1560 stortte de economie van de streek, door de import van indigo uit India, helemaal ineen. Het begrip kokanje, dat de oeroude mythe van *Luilekkerland* overneemt, en dat in het Oud-Frans reeds profijt, voordeel betekende, komt aldus zelf met de definitie van een mythe overeen, in de mate waarin het woord op een historische realiteit wijst, en des te meer omdat zij ondertussen verdwenen is.

Het opmerkelijke van deze mythe voor het Pajottenland is dat, buiten zijn wezenlijke betekenis, het idee blijkbaar via de persoon van Pieter Bruegel de streek bereikte, en dat hij ze in zijn doeken op mythische wijze voorstelde. Het geografisch vereenzelvigen met de personages van dit en ander werk van de nog niet zo lang gewaarde meester (zie Bijlage IX) schonk de Pajot de kans om er, tegenover de eeuwenlang geleden tegenspoed, een soort retrospectieve compensatie in te vinden. Samen met het gesuggereerde identiteitsgevoel vervulde deze voorstelling de heilzame psychologische functie, welke die van een mythe is.

Wij vinden de mythe terug in de soms gebruikte uitdrukking van *Bourgondiche Pajot*. De verslaggever van het Ministerie van Landbouw, zich uitdrukkelijk over de toekomstperspectieven van de bedreigde Pajottenlandse landbouw anno 1986 (zie boven), vermeldt als bedenkelijke factor het feit dat de Pajot een *levensgenieter* is. Deze bewering blijkt, bij ondervraging in het historisch-volkskundig lokaal milieu, ongegrond te zijn.

De mythe van land van kokanje, toegepast op het Pajottenland kan op een andere, psychologische wijze geïnterpreteerd worden, die met de psychologie van een volk te maken heeft en niets met een gevoel van streekidentiteit. Eigen aan de Pajot is, dat hij leefde in harmonie met de natuur en dat hij zich niet luidruchtig gelukkig, maar wel tevreden voelde. (Te) lang heeft hij in de beschermende bel van zij eigen, afgesloten wereldje geleefd. Mede daarom dat hij in zijn lot berustte. Wie, getroffen door zijn

achtergestelde conditie, ging hem beklagen of hem negatief beoordelen? Niet de vreemde aan de streek, ook niet de meer bewuste uitgewekene.

Lijnrecht tegenovergesteld aan het consumptiepatroon van de moderne mentaliteit, zou in het diepste van zijn ziel de schijnbaar religieuze neiging blijven bestaan zijn “in armoede”, beter gezegd in blijde eenvoud, te leven. In een streek waar de christelijke levensbeschouwing zo diep was (is) ingeplant, moet onthechting ook een mentaliteitskenteken vertegenwoordigen.

Pastoor Felix Moens zei vanop de kansel te Herfelingen in 1904: *“Een christen mensch moet altijd blijmoedig zijn”*. Wat ons nu als het voorstellen van een ideaal overkomt, was toen wellicht niets anders dan wat tot de diepste aard van de mensen van de streek behoorde¹¹¹.

Wij knopen deze interpretatie van de Pajottenlandse mentaliteit vast aan wat door Andries Dhoeve gezegd werd in de literaire kritiek van het gezamenlijk werk van Paul Mersch¹¹². *“In zijn talrijke werken geschreven in de jaren 1930 tot 1970, stelt de Vollezeelse auteur uitsluitend figuren voor uit het Pajottenland. Alle vertonen een geest van vrolijk, zuiver optimistische ingesteldheid van de mens. De lach van zijn medemens is zijn lach. Het zou om een realiteit gaan, die ondertussen blijkt te zijn afgezwakt”*. Zou de uitdrukking van De Gronckel over *alle deze contrij vrij en vrolijk beleven* toch soms op het karakter van de doorsnee Pajot slaan?

Wie het met deze interpretatie moeilijk zou hebben denke aan de afstand tussen welvaart en welzijn. Is het ondenkbaar dat de doorsnee Pajot, midden de moeilijkheden van het leven die zijn dagelijks lot waren, een vorm van geluk kende, waarvan wij alleen de schijn nog waarnemen ?

Over de diverse karaktertrekken van de Pajot hebben wij het reeds gehad. De omstandigheden waren het die zijn psychologisch profiel bepaalden. Het is zijn evolutie naar de stadsmentaliteit en de moderniteit, die, zoals bij een oude foto, oorspronkelijke trekken wazig maakte. Naar de Pajottenlandse schrijvers van de eerste generatie moet men terugrijpen, om dat beeld behorende tot het verleden terug te vinden.

Deze mentale eigenschap van de Pajot zou wel moeilijk te definiëren maar tevens de essentie kunnen zijn, van wat de buitenstaander van de streek boeit en aantrekt en dat trouwens door de publiciteit voor toerisme op de spits wordt gedreven.

Verwarring bestaat er wellicht tussen de objectieve vaststelling van een eigenheid en het subjectief betrekken ervan in de ontwikkeling van een gevoel van identiteit.

¹¹¹ J.P. TYTGAT, *Zondag aanstaande...*, o. c., p. 164.

¹¹² A. DHOEVE, *Paul Mersch of de Vreugd van het Boerenbloed*, -HOLVEO, 1977, pp. 81-90.

h) Aan traditie gehecht

In zijn cultuurhistorische gids van het Pajottenland heeft M. Van Liedekerke het uitvoerig over de kaatssport die te Tollembeek nog steeds beoefend wordt, en die ter attentie van de Vlaamse toerist als een curiosum uit lokaal vervlogen tijd wordt voorgesteld¹¹³. De betekenis van de kaatssport in het Pajottenland plaatsen wij in Bijlage VIII, over de streek heen, in een uitgebreider geografisch-historisch perspectief.

Aan het traditioneel gebeuren voegen wij de Heilig Kruisomweggang en de opvoeringen van het Heilig Kruisspel (zie Bijlage XI) te Galmaarden, de zes eeuwen oud alom bekende St.-Paulusviering eveneens aldaar, de St.-Paulusprocessie te Opwijk en de heksenfolklore te Bever en, al is het geografisch een randgeval, Tonnekenbrand te Geraardsbergen; alle zijn buitengewoon rijk aan religieuze en folkloristische elementen.

Zij zijn de broze relictten van volksgebruiken, waarvan de meeste voor goed verdwenen zijn, terwijl men het geluk had er toch juist op tijd een hele reeks te noteren. Folklore zijn deze gebruiken, ritussen, waarvan de volksmens niet meer hun diepe betekenis begrijpt, of waarvan hij zich vaak een verkeerd beeld maakt.

Culturele antropologie of volkskunde – interessant om te weten is dat het woord in het Nederlands in 1882 door de Pajot Pol de Mont ingevoerd werd - bestaat er juist in de zin ervan wetenschappelijk trachten te benaderen. Wetenschappers zijn de mening toegedaan dat het belang van de folklore op het platteland door een zoeken naar identiteit ten opzichte van de dominerende cultuur uit te leggen is en dat dit in het marginaal religieus, cultureel en socio-economisch kader van de preïndustriële maatschappijen van Europa juist haar functie is. Folkloristische gebruiken zouden psychoanalytisch met het dromen te vergelijken zijn, met als subject een volk in de plaats van een individu, en een inhoud van voorstellingen uit het verleden, verdrongen in het onderbewustzijn¹¹⁴.

Het zal wellicht te laat zijn om na te gaan of in het isolaat dat het Pajottenland weleer vertegenwoordigde, de volksgebruiken specifiek en langer levendig gebleven zijn dan elders, en of zij wellicht daardoor talrijker waren.

In de lang afgezonderd gebleven gemeente Vollezele, vooral in het gehucht Achterdenbos, waren volksgebruiken en bijgeloof nog bijzonder levendig op het einde

¹¹³ M. VAN LIEDEKERKE, *Pajottenland*, o. c., pp. 56-58; zie ook J. DESMECHT en A. ROEYKENS, *De kaatssport te Tollembeek*, -HOVEO II, pp. 289-292; III, pp. 120-124; V, pp. 145-155.

¹¹⁴ N. BELMONT, *Folklore*, in *Encyclopaedia Universalis*

van de 19de en in het begin van de 20ste eeuw¹¹⁵. Er blijft echter niet veel meer van over.

Voor haar licentiaatsverhandeling anno 1999 over sagen te Lennik en te Gooik, geïnspireerd door prof. St. Top KUL, had een zekere jf. Liebaut het erg moeilijk om informanten te vinden, dit in tegenstelling met levendige materie, zoals in Oost-Vlaanderen en in Limburg bv. wel nog het geval is. Daarbij kwam nog de terughoudendheid van de zegspersonen betreffende wat zij als bijgeloof beschouwden en dat hen als marginalen bedreigde te bestempelen. Deze houding en het daardoor verloren gaan van wat als een aspect van het geestelijk waardenpatrimonium van het volk inhoudt, schrijft de folklorist aan de nabijheid van de grootstad en de mentale verstedelijking van de streek toe.

Het zou ook best kunnen dat het bitter weinig overblijven van folklore in het Pajottenland met het aangehaald weinig ontwikkeld identiteitsgevoel te maken heeft en dat het er zelfs een gevolg van is. Zonder een functie te kunnen vervullen, de allerlaatste zijnde het nostalgisch ophalen van een voor goed verdwenen verleden, is als folkloristische praktijk tot verdwijnen gedoemd. Wij verwijzen naar het aangehaald Godsdeel-verschijnsel. Door het verschuiven van het gebeuren van Kerstmis- op Nieuwjaarsavond was het reeds zijn religieuze referentie kwijt geraakt. In 1937 was, zoals gezegd, zijn sociale betekenis van gift aan de armen ook al stukken verzwakt.

De oudere eetgewoonten zijn nu geworden wat men streekgastronomie noemt. De auteur van een recente licentiaatsverhandeling over het onderwerp komt tot het besluit dat, afgezien van geuze en lambiek, van de oude voorbereidingen niet zoveel in eer is gebleven. Wij plaatsen zijn besluit naast een aangehaalde referentie : *Het Spaarzame keukenboek*, van P. Cauderlier, Gent, dat tussen 1860 en 1900 negen uitgaven kende en in de streek gedurende generaties de kleine burgerij inspireerde. Het economisch begrip verwerkt in de titel van het werk, komt voor het Pajottenland als op maat gesneden. « Sinds 1761, overeenkomend met de tijd van de Gouden landbouw, was het geleden dat er, met *La Cuisine bourgeoise*, nog een keukenboek verschenen was voor de welstellende volksstanden. Het keukenboek is het boek dat het best past voor jonge dochters die van den buiten komen »¹¹⁶.

¹¹⁵ J. VERHEYDEN, *Vollezele*, 1985, pp. 236-240.

¹¹⁶ J. DESSEYN, *Over Pajotse smulpapen en de 20ste eeuw. Van Voedingscultuur tot Streekgastronomie*. Licentiaatsverhandeling geschiedenis KUL 1999.

9. Statistische gegevens en hun interpretatie

Globale cijfers dienen onderling met de noodzakelijke voorzichtigheid vergeleken te worden. Zij slaan op de verschillende definities toegekend aan een streek, die steeds dezelfde naam Pajottenland draagt, maar elk met haar eigen afbakening. Veel van de gerapporteerde cijfers hebben betrekking op het jaar van de laatste volkstelling, namelijk 1991. De snelle evolutie die wij vandaag op alle vlakken meemaken, verplicht ons af te vragen of zij ondertussen niet achterhaald zijn.

De massa gegevens, gerapporteerd door socio-geografen op basis van de laatste volkstelling, werden door hen op aanschouwelijke wijze voorgesteld. Zij werden, voor de gebruikte criteria, volgens hun waarde in drie categorieën boven en drie onder het landsgemiddelde ondergebracht. De resultaten werden in talrijke landkaarten in diverse kleuren voorgesteld. De geografische basiseenheid is de fusiegemeente. Op het eerste gezicht verschaffen ze de lezer de indruk van een moeilijk te ontcijferen puzzel. Per onderzocht criterium ziet het verkregen algemeen beeld van land of streek er vaak helemaal anders uit, gelijkend op een hemel met steeds veranderende bewolking. De indruk die men bij nader onderzoek opdoet is dat er zich, over deze wirwar heen, niettemin heel wat geografische groeperingen voordoen.

De voorstelling van dit dubbelzijdig aspect van grote verscheidenheid met tevens vorming van groepen, laat ons op didactische wijze de multipelen invloeden zien, die zowel het demografisch als het socio-cultureel beeld van onze fusiegemeenten bepalen. De diverse factoren werken hier door toevoeging, daar door aftrekken van hun individueel effect, met als eindresultaat alle schakeringen in de grootheden van de waarden, bepaald voor de diverse indicatoren. Eénzelfde factor kan ook twee tegenovergestelde uitwerkingen uitoefenen; zo kan op het platteland het aanleggen van een nieuwe verbinding door de vestiging van nijverheid zowel nieuwe werkgelegenheid ter plaatse scheppen, als voor de autochtonen het verder pendelen naar elders bevorderen.

De vastgestelde lokale heterogeniteit belet echter niet dat, zoals gezegd, groepen tevoorschijn komen. Dit is het teken dat bepaalde factoren op een meer uitgestrekt, bovengemeentelijk vlak, aan het werk zijn. Zij liggen nu eens in het contrast stad-platteland, dan weer berusten ze op een historische regionale of op een economische basis. Soms is men methodologisch verplicht multipelen criteria in agregaten samen te bundelen om, over de heterogeniteit heen, een algemene interpretatie te kunnen voorstellen (zie Fig. 50). De bijeen te brengen variabelen en indicatoren worden dan met het oog op een bepaalde doelstelling uitgekozen. Een voorbeeld is de « sociaal-economische » typologie van de gemeenten, bedoeld om de begrotingsstructuur van de

gemeenten uit te stippelen en te vergelijken. In dit geval worden ze in een aggregaat betrokken: de belastingen, de lasten inzake maatschappelijke bijstand, de demografische evolutie, het aantal bestaansminimumtrekkers¹¹⁷.

Wat de multipele indicatoren betreft, werd het Pajottenland vergeleken met die van het arrondissement Halle-Vilvoorde, waarvan het deel uitmaakt. Zijn evolutie ging en gaat in de richting van een gelijkschakelen met het groter geheel. Gelijktijdig vervagen de grote verschillen tussen stad en platteland, hoofdzakelijk ten gevolge van de mobiliteit. Een verschijnsel dat doet denken aan de bekende wet van de entropie in de natuurkunde, waarbij de evolutie onherroepelijk in de richting verloopt van een homogeniseerde stand van de energie. Eén enkel verschil zal het Pajottenland echter steeds blijven behouden; en voor een strikt pertinente vergelijking kan de streek nooit in aanmerking komen, aangezien zij het zonder “stad” moet doen.

De diepgaande evolutie die het Pajottenland meemaakte, dient te worden beschouwd zowel in het inhalen van de achterstand van de streek als in het kader van de algemene evolutie in het land. Op alle gebieden stelt men vast dat de evolutie in een steeds sneller tempo verloopt en dat zij, wegens de banden tussen de diverse factoren, alle facetten van de samenleving meesleurt. Ogenschijnlijk kleine verschuivingen van de statistisch gebruikte criteria van amper 1% per jaar monden op de tijd van één enkele generatie uit op merkbare veranderingen in de levenswijze. K. Van Isacker zegt voor het Vlaamse land dat de socio-economische toestanden van het A.R. pas na W.O. I veranderden en spreekt van de tijd van de “*kering*”. Deze overgang blijkt voor het Pajottenland pas vrij recent te zijn gebeurd. Vandaar de vraag over het gewicht van bepaalde factoren in dit verloop. Is het verbeteren van de socio-economische toestand van het Pajottenland te wijten aan zijn behoren tot de Vlaamse Gemeenschap, of, grotendeels dankzij het pendelen, aan het delen in de vruchten van de bloeiend, maar gelijktijdig geduchte Brusselse hoofdstad? G. Groeninckx zei, wij herhalen het, dat het pendelen, over de negatieve connotatie heen die eraan verbonden is, zelf geen kwaad is, omdat het, vooral aan geschoolden, de werkgelegenheid verschaft, die in eigen streek niet voorhanden is, noch kan zijn.

De multipele statistische gegevens die aan de basis liggen van deze beschouwingen betreffen een plattelandsbevolking die, terwijl een aanzienlijk deel der autochtonen uitweek of pendelde, door massieve inwijking gemengd is geraakt,. Het verzwakte Pajottenland kreeg zo een flinke dosis vers bloed; helemaal genezen was het daarmee nog niet. Vandaar de uitdagende vraag: is de geschuwde verstedelijking van het

¹¹⁷ A. DESSOY, « *Sociaal-economische* » typologie van de gemeenten, Tijds. Gemeentekrediet, nr. 205, 1998/3, p. 17-43.

Pajottenland, andersom soms niet zijn geluk geweest, zonder daarbij de prijs te willen verwaarlozen die er moest worden voor betaald? Treffend komt over, tegenover de diepgaande evolutie van de mensen woonachtig in de streek, het bewaard voorkomen van zijn landschap. Zijn dit contrast en deze spanning soms niet wat de streek recht houdt, d.i. wat haar vandaag eigen is?

De aangehaalde recentere gegevens van geografen en de ontleding die hier ondernomen werd, monden uit op de vraag van de toekomst van de plattelandstreken, in het bijzonder van het Pajottenland.

X. Ontwikkeling van het begrip Pajottenland

Nog steeds gaan er op dit ogenblik stemmen op om zelfs het bestaan van het Pajottenland als streek te negeren. In 1992 schrijft A. Douchamps in zijn sterk gedocumenteerd genealogisch werk over de familie Nerinc(k)x van Brages (Beert) op blz. 23: *le Pajottenland ne correspond à rien de précis à aucun point de vue!*"

Meermaals hebben wij het te horen gekregen: heeft het Pajottenland wel een - eigen - geschiedenis? Oordelen dat het Pajottenland geen geschiedenis heeft, is zeggen dat het als streek niet echt bestaat. Het antwoord op de gestelde vraag luidt uit wat hierboven uitvoerig uitgelegd werd: als streek heeft het Pajottenland weliswaar niet meer dan twee eeuwen geschiedenis; niettemin is er een zeer specifiek voorafgaand verleden aan verbonden.

Tot nu toe is, over het werk van D.G., over het ontstaan van de streek en van zijn naam, het interpretatief verhaal van J. Lindemans, nadien van E. Eylenbosch en P. Borremans steeds verder overgeschreven en naar het brede publiek verspreid. Dit bedenkelijk proces is op zichzelf een banaal, alomvoorkomend verschijnsel. Spijtig is dat de gebruikte nuancerings in de bewoording geleidelijk wegvalt en dat uiteindelijk de waarheid geweld wordt aangedaan.

Door het miskennen van de aard van D.G.'s werk en het ontkennen van de historische basis waarop het ontstaan van de streek berust, heeft men de bodem verkwanseld waarop het identiteitsgevoel van een gemeenschap normaal gedijen kan. De omliggende steden oefenden elk hun aantrekkingskracht uit, in een blijvende centrifugische werking tegenover wat zo moeizaam tot een eenheidsgevoel had moeten leiden, dat door de ontoereikende interne verbindingswegen gehandicapt was. Deze situatie van het Pajottenland, die haar eigen was, maakte er een zeldzaam geval van. Het kweekte, tegenover andere streken, een gevoel van onzekerheid en van minderwaardigheid. Het verhaal dat volgt is nu dat van de stapsgewijze bewustwording van de realiteit van de streek, bevorderd door het werk van intellectuelen en van een schaar mensen gedreven door « het Nut van 't Algemeen ».

1. De erkenning van de naam

Wij nemen bepaalde gegevens weer op uit de inleiding geschreven door P. Borremans in de heruitgave van D.G.'s werk onder het opschrift "de naam Pajottenland". Interpretatief commentaar hierbij is speciaal gericht op het verloop van een ontwikkelingsproces.

Een onderscheid dient te worden gemaakt tussen de oorsprong van de naam, die boven behandeld werd, en zijn **gebruik**. Wat was de rol gespeeld door de woorden Pajot en Pajottenland, voorkomend in de woordenschat van de Leuvense studenten? Men kan akkoord gaan met J. Lindemans, dat de studententaal tijdens de 19de eeuw de draagster is geweest in de overlevering van het idee, zoals Alphonse Wauters het in 1885 schreef¹. Heel anders echter, en daar zit de verwarring, is de veronderstelling volgens welke D.G.'s werk als *studentikoze grap* moet beschouwd worden. De man was er reeds 29 in 1845 toen hij het schreef; in 1843 was hij als advocaat ingeschreven en volop in het actieve beroepsleven gedompeld. De “plezante” tijd was voor hem definitief achter de rug.

Een halve eeuw bleef de idee van een Pajottenland onder het volk ter plaatse sluimeren. Het waren harde tijden van conjunctureel economisch verval, waar men alleen aan overleven dacht en aan het zorgen voor het dagelijks brood. Geen enkele bedreiging kwam er van buiten de streek, die gezamenlijke weerstand zou uitgelokt hebben en die het gemeenschappelijk gevoel van eigenheid en samenhang had kunnen opwekken.

Het gebruik van de naam Pajottenland in diverse publicaties bleef lang aarzelend. In een chronologische volgorde vernoemen wij zowel die waarin hij inderdaad voorkwam, als die waarin de streek wel aangeduid werd maar, tot onze retrospectieve verwondering, zonder er de naam van te dragen.

Bij ons weten maar nooit vernoemd, gebeurde er wellicht een - vierde - uitgave van D.G.'s werk in 1890. Een brief van 12 december 1889, geschreven door Vital De Gronckel (de opsteller van de brief schrijft zijn eigen naam met hoofdletter D), broer van auteur, en gericht tot J. Van Cromphout, rentmeester van de familie Arconati-Visconti betreft het bekostigen ervan (Fig. 58)². Zelfs indien de geplande heruitgave nooit het licht zag, getuigt het document van potentiële interesse ten opzichte van het werk en, zo vermoeden wij, voor het goed inzien van de betekenis van het werk.

Het woord wordt reeds gebruikt door Th. Poot in 1896, door A. De Cock en I. Teirlinck en A. Cosijns in 1911, en datzelfde jaar door de studenten komende van het arrondissement Halle-Vilvoorde als benaming van de Leuvense universitaire club³.

¹ A. WAUTERS, *Histoire des environs de Bruxelles*, dl 1, p. 125. De auteur noemt het “*un sobriquet d'origine universitaire*”. Indien de naam te Leuven wel gangbaar was, betwijfelen wij het ten zeerste dat dit ten tijde van D.G. ook het geval zou geweest zijn voor de zeldzame studenten van de streek, ingeschreven aan de Brusselse universiteit, waar deze laatste had gestudeerd.

² ARCHIEF VAN KASTEEL GAASBEEK, niet genummerd.

³ H. RAES, *Het verhaal van Moeder Payottenland. Een “smakelijk” studentenepos*, Essene, 2002).

In 1899 verscheen een weekblad met titel *Pajottenland*. In het eerste nummer van *Eigen Schoon*, anno 1911, met de beschrijving van het gebied, namelijk West-Brabant, dat het nieuw tijdschrift zou behandelen, komt de naam Pajottenland niet voor, alhoewel de streek er stellig bijhoorde. Evenmin in de *Geschiedkundige schetsen der Kerk en Gemeente Ternath* van J.J.E. Lascabanne en J.L. Debast, Brugge, 1902; noch door J. Lindemans in 1925 in het deel over West-Brabant van het werk *Steden en Landschappen*; noch in de monografie over Tollembeek van M. Peremans van 1927, noch in het repertorium van Vlaamse gouwen en gemeenten, in 1940 uitgegeven door L. De Wachter.

In 1926 schrijft L. Verhulst dat “*beaucoup d’habitants de la région ignorent jusqu’au nom de Pajottenland*”. Deze vaststelling lijkt ons nochtans niet tegenstrijdig met de door ons gestelde volkse oorsprong van de naam (zie boven), wellicht ontstaan in het zuiden van de streek. In 1929 spreekt J.F. Vinckx nog van *het zogezegde Pajottenland*. J. Lindemans schrijft echter in zijn artikel van 1926: “*Sedert enkele jaren geraakt deze naam, ook in ruimere kringen, meer en meer bekend*”.

In het standaardwerk van Paul Lindemans over *De geschiedenis van de landbouw in België*, dat in de jaren 1941-1945 geschreven werd (maar niet uitgegeven voor 1952), wordt het Pajottenland niet anders dan “*West-Brabantse Heuveland*” of “*West-Brabant*” genoemd. Is dit niet vreemd, gezien de persoonlijkheid van de auteur, die het woord zeker kende? Het antwoord is niet ver te zoeken: hij wenste het blijkbaar niet te gebruiken, omdat het nog steeds een dialectisch tintje bezat. Hij oordeelde dat zijn gebruik in een wetenschappelijk opgevat werk niet paste.

In 1960 schrijft de sociogeograaf H. Van der Haegen dat de benaming “*zeer goed ingeburgerd is in de streek*”. Het is alsof hij een punt wilde zetten als einde van een heel evolutieproces.

Besluit. De tegenstrijdige gegevens betreffende de tijd waarin met het gebruik van de naam Pajottenland werd aangevangen zijn goed uit te leggen. Het is een klassiek verschijnsel dat een dialectwoord eerst veralgemeend in de omgangstaal dient gebruikt te worden vooraleer in de officiële taal opgenomen te worden. Nog lang bleef de naam zijn minderwaardige connotatie behouden.

Het geleidelijk opnemen van het woord Pajottenland in de beschaafde taal betekent a.h.w. de officiële erkenning van de streek en situeert ze in de tijd. De tijd van deze overgang is de periode van het interbellum geweest. Hoe en waarom?

Wij menen dat, bij het volk, aan de streek nog een geografische contour ontbrak die ze duidelijker zou definiëren. De Eerste Wereldoorlog heeft haar door de erkenning van haar westelijke begrenzing, die tot dusver vervaagd lag door het verder doorlopen naar

het wijde Vlaamse land, dit bezorgd. De Duitse bezetter maakte van het deel van het land gelegen achter de frontlijn een militair *Etappengebied*, principieel een etappe breed voor de verplaatsing van een leger, waar allerlei militaire voorraden bewaard werden, waar zich verplegingsintellingen bevonden alsook de achterwaarste verbindingswegen.

Omdat op tactisch vlak de spoorweglijnen een uitmuntende rol speelden, strekte bedoeld gebied zich tot en met de Denderspoorweglijn uit. Vandaar dat de plaatsen Aalst, Denderleeuw, Ninove, Denderwindeke, Geraardsbergen en Ath ertoe behoorden, toevallig overeenkomend met de grens van het Pajottenland.

Het gebied, dat rechtstreeks onder militair bevel stond, had een apart burgerlijk statuut. Daar werd vanaf 15 december 1916 uitsluitend van Duitse postzegels (en dus niet, zoals elders, van die overdrukt met het woord *Belgien*) gebruik gemaakt. Een apart paspoort werd er opgelegd. Vanaf 1917 werd er de avondklok ingesteld. Buiten de mis was er verbod van samenscholen.

De strenge beperking van communicatie met het overige gebied, met als gevolg de ontwikkeling van sluikhandel voor voedingswaren en het ontstaan van smokkelaarsbenden, zoals de *Wittebende* te Galmaarden, beklemtoonde nog de realiteit van de scherpe grensafbakening. Ontstaan door historische omstandigheden, scheidde zij het Pajottenland van het vreemdgeraakte deel, waarmee het vroeger éénzelfde gewest had gevormd (zie boven). Voor de inwoners van de streek bleef de verafschuwde voorstelling ervan lange jaren in de gemoederen geprent⁴.

Voor het Pajottenland, reeds psychologisch afgelijnd door de taalgrens sinds de Omwenteling, door de sterk groeiende hoofdstad sinds de 19de eeuw aan het oosten, versterkte aldus tijdens W.O. I de psychologische grenslijn met Vlaanderen. Aan de noorderkant zorgde de streek na W.O. II het fors verstedelijkt deel moeten prijsgeven. Elk voor zich en achtereenvolgens zorgden zij voor een duidelijker, erkenbare afbakening van de streek.

Het opdagen van een volksetymologie voor de naam van de streek is onbetwistbaar een mijlpaal en een getuige geweest in dit erkenningsproces.

Na het erkennen van de naam vertegenwoordigt het verbreider gebruiken ervan een verdere stap in de evolutie. Zo noteren we langs de autosnelweg A 40 ter hoogte van Affligem (!) een “officiële” plaat met de melding dat de reiziger zich van hier af in het Pajottenland bevindt. De naam van de streek wordt meer en meer door tal van

⁴ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grote Oorlog Atlas. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 1997.

gemeenten, vooral behorende tot het zuiderlijk deel ervan, vleidend als toeristisch slogan gebruikt⁵.

2. Lokale historiografie in het Pajottenland

Van de geschiedkundige literatuur wordt hier geen uitvoerig overzicht gegeven. Een bibliografie van het Pajottenland is in voorbereiding door dr. H. Vandormael. De diverse werken worden aangehaald in de mate waarin zij tot de nadere verbreiding van het idee Pajottenland bij het publiek bijdroegen. Diep en betreuenswaardig is de hiaat die steeds is blijven bestaan tussen het wetenschappelijk werk, vaak en dan ook nagenoeg verloren, en de kennis die men er in de streek van had. Alleen zeer traag en onrechtstreeks zijpelde ze naar het publiek toe door.

Een allereerste voorbeeld betreft de sociale enquête uitgevoerd in 1832 door Arrivabene in het dorp Gaasbeek. D.G. , had er blijkbaar geen kennis van. Zij paste ook niet in de boodschap vooropgesteld in zijn werk. In de historiografie van het Pajottenland verdient D.G.'s werk daarentegen een heel aparte plaats, als basisgegeven voor het begrip zelve van de streek.

De nadruk wordt hier gelegd op het gebruik maken van ontelbare historische elementen om aan de boodschap een gedaante te geven. De nieuwe aandacht van de geschiedschrijvers voor het verleden van dorp en platteland was het gevolg van hun studies betreffende dat van de steden.

Zo ziet men in 1885 van de hand van A. Wauters een *Histoire des environs de Bruxelles* verschijnen, zovele jaren nadat dezelfde auteur in 1845 met medewerking van A. Henne een *Histoire de la Ville de Bruxelles* had gepubliceerd. Na die van de hoofdstad kwam tussen 1870 en 1889 de geschiedenis van middelgrote en kleinere steden aan beurt. Wij vernoemen in chronologische volgorde: Geraardsbergen, Lessen, Edingen (1876), Halle, Leuze, Le Roeulx, Braine-le-Comte.

De interesse van deze schrijvers voor de buitengemeenten liggende in de buurt van deze steden ontstond uit de feodale leenbanden die er tussen de ene en de andere in de Middeleeuwen hadden bestaan. Zo kwamen in de geschriften van J. Bosmans van de jaren 1880-1883 voor het eerst de dorpen van het oude Land van Edingen ter sprake.

De volgende stap in de historische verkenning van het platteland was het uitgeven door E. Matthieu van de dorpskeuren van Hove (1883), Galmaarden (1883), Bever (1898), Herne (1901) en door E. Van Cauwenberghs van die van Herne in 1907.

⁵ M. VAN LIEDEKERKE, De ene parel is de andere niet, -HOLVEO, XXXI, 2003, p. 159-164.

Wellicht is het overbodig te wijzen op het feit dat in de geschriften van E. Matthieu het woord Pajottenland zelf, indien niet onbekend, nooit voorkomt, noch in 1876, noch in deze eeuw. Voor de Edingenaar van toen werden wel de aparte Vlaamse dorpen in de omgeving van de stad vermeld, zoveel brokken van het Land van Edingen, maar zeker niet de streek in haar geheel.

In 1896 publiceerde dr. Th. Poot zijn *Geschiedenis van Ternath*, in de streek een première voor een dorpsgeschiedenis. In 1897 publiceren D. Delvin en dr. Guignies in het Frans hun *Geschiedenis van Bever*, toen nog Henegouwse gemeente. In 1900 schrijft D. De Graeve een *Geschiedenis van Asse*. In 1904 komt van M. Sacré een *Geschiedenis van Merchtem*. De geografische ligging van de behandelde entiteiten tekent a.h.w. de vroegere bewustwording van Noord- tegenover Zuid-Pajottenland. Andere dorpsgeschiedenissen zullen er pas veel later komen.

In 1916 verscheen door Arthur Cosyns de *Guide historique et descriptif des Environs de Bruxelles*. De toenmalige beperking om zich ergens naartoe te begeven, opgelegd door oorlog en bezetter, legt het geweldig succes van het werk uit, dat herhaalde malen werd herdrukt. Zo geraakte het plattelandstoerisme met gebruik van de buurtspoorweg en te voet ook in het Pajottenland - de streek, wellicht nog niet de naam - in de kijker van de Brusselaar.

In 1922 verschijnt in *Le Folklore Brabançon-De Brabantsche Folklore* een reeks artikels over het Pajottenland, zijn oude volksgebruiken bij geboorte, huwelijk en sterfgeval. Het was de tijd van de eerste bloei van de volkskunde; documenten betreffende deze materie waren voornamelijk te vinden op het platteland, bevoordeelde bewaarder van oude cultuurvormen. Voor de streek mag de studie, over het onmiddellijk zichtbare van kerken en kastelen heen, als een soort anthropologische verkenning beschouwd worden. Men was in de steden gaan inzien dat de boerenwereld, toen nog niet bedreigd in zijn verder bestaan, een interessante, nog weinig aangeboorde bron voor de geschiedenis van onze beschaving vertegenwoordigde.

Schoorvoetend worden enkele stappen gezet met de suggestie om de nog steeds "onbekende" streek - een soort witte vlek op de kaart - fysisch te gaan ontdekken. In 1923 verschijnt immers een artikel van M. Peremans in *De Vlaamse Toerist* over het Pajottenland en in 1924 een van de hand van Arthur Cosijns⁶, die het al vroeger, in een toeristisch boek met als titel *Le Brabant inconnu* over de streek had gehad. De Vlaamse Toeristenbond was in 1925 mede-uitgever van het deel IV over West-Brabant van het

⁶ A. COSIJNS, Bull. Touring Club de Belgique, XXX, nr. 8, 1924.

werk met als titel *Steden en Landschappen*, verzorgd door J. Lindemans op geschiedkundig vlak.

Men ging zich nu rekenschap geven dat het Pajottenland als streek echt bestond en op korte tijd staan intellectuelen op, die één voor één het land beschrijven waar zij geboren zijn, waarvan zij echter door het leven verwijderd werden. Het was alsof het ontstaan van een afstand hen het bekoorlijke van de streek beter had doen inzien en waarderen. Het waren achtereenvolgens een dichter (Pol De Mont, geb. te Wambeek, *Aan mijn Pajottenland*, 1924), een universiteitsrector (J.F. Heymans, geb. te Gooik, *Rede over 't Pajottenland*, 1924), een linguïst (Jan Lindemans, geb. te Opwijk, *De Naam Payottenland*, 1926, verschenen in, nota bene, het eerste nummer van de Nieuwe reeks van het tijdschrift *Eigen Schoon en De Brabander*. Het tijdschrift *Eigen Schoon* van de Oudheidkundige Kring van West-Brabant en gesticht in 1911, een titel die wellicht meer de nadruk op kunstgeschiedenis dan op geschiedenis legde, werd voortaan met het tijdschrift *De Brabander*, gesticht in 1919 door M. Sacré, samengesmolten. Zij en anderen droegen als het ware het begrip Pajottenland naar buiten. De stoot die zij eraan gaven had nochtans, zo zegt E. Eylenbosch, “meer met gevoelens te maken, een soort bijdrage tot de verdere ontwikkeling van een mythe, dan met nuchtere zakelijkheid”.

Artikels omtrent geschiedkundige aspecten van de dorpen zouden nu geregeld in *Eigen Schoon en de Brabander* verschijnen. Het tijdschrift bevorderde de bewustwording voor alles wat Vlaams-Brabant op historisch-cultureel vlak aan interessante zaken te bieden had, waarbij een niet onaardige plaats voor volkskunde bestemd was. Toch blijkt uit de inhoud dat de interesse voor het Pajottenland duidelijk door die voor het overige van de provincie overschaduwde werd. Het tijdschrift situeren wij in een meer algemeen regionalistisch kader, en zijn ontstaan mag geïnterpreteerd worden als het verbreden van de interesse van de Vlaamse lezer van de grootstad tot de « buiten ». In dit tijdschrift verscheen onder de pen van J. Lindemans en anderen, een uitgebreide studie over Asse⁷.

Gelijkaardige stappen legde de historiografie af ten aanzien de dorpen in de omgeving van Halle, Ninove en Geraardsbergen, teken dus van een definitieve kentering.

In 1924 kwam er de *Geschiedenis van Tollembeek* van de hand van M. Peremans. Al was het een dorpsmonografie, toch wordt het werk hier vernoemd, omdat zijn bekroning

⁷ J. LINDEMANS, *Bijdragen tot de geschiedenis van Asse* (XI, 1922, p. 33-96).

de aandacht op de streek vestigde, *aangezien nog nooit iets in dien aard geschreven werd voor dit deel van Vlaamsch-Brabant*.

Het werk van Louis Verhulst (1926) betreft de 19de-eeuwse geschiedenis tot rond 1914 van de meer uitgebreide streek, gelegen *Entre Senne et Dendre*, waarvan het Pajottenland een aanzienlijk deel uitmaakte. Niet toevallig ligt het in de lijn van de opkomende *regionale aardrijkskunde*, waarmee begrepen wordt de studie van verschijnselen bekeken in hun ruimtelijke verhouding. Het mag voor de streek terecht als de allereerste benadering op regionaal niveau beschouwd worden. Het werd op aanvraag van de Koninklijke Academie der Letteren geschreven, in het kader van een naoorlogse evaluatie van de diverse streken van het land. Deze interessante verhandeling, die het Pajottenland voor het eerst aan een wetenschappelijk onderzoek onderwierp, kende echter weinig echo in de streek en droeg weinig of niets bij tot de ontwikkeling van het begrip Pajottenland.

In 1927 kwamen er artikels over Gooik van Luc en Jan De Weerd. Datzelfde jaar publiceerde M.-J. Van den Weghe zijn essay over het Stevenisme, een onderwerp dat een bepaald aspect uit het verleden van een groot deel van de streek belichtte. Methodologisch op een zelfde leest geschoeid, verscheen in 1929 van J.F. Vinckx een werk over *De Molens van 't Payottenland*⁸. P. Lindemans liet in E.S.B. 11de jg *Bijdragen tot de Geschiedenis van de landbouw in West-Brabant* verschijnen. Naar aanleiding van de ontleding van het kerkelijk bezit, kwam er in 1934 en 1936 van P. Lindemans de beschrijving van verscheidene grote abdijhoeven, gelegen in het Pajottenland. In 1937 kwam er zijn *Geschiedenis van Opwijk*.

De toponymie van de dorpen van het Pajottenland wordt hier niet vermeld voor de bijdrage die zij tot de lokale geschiedenis betekent, maar voor de vergelijkingen waartoe haar studie verplichtte, wat tot het regionaal bewustzijn bijdroeg. De toponymie, een hulpwetenschap uitgebouwd door linguïsten, is inderdaad bij machte een interessante bijdrage tot de dorpsgeschiedenis te leveren. Chronologisch kwamen de volgende deelgemeenten aan beurt: Opwijk (1930), Beert, Sint-Kwintens-Lennik (1936), De Westbrabantse Hydronymie (1948), Bellingen (1951), Bogaarden (1952), Herne (1952), Asse (1952), Edingen (omdat zijn toponymie overwegend Vlaams is 1971-1978), gevolgd door een verkenning betreffende Lettelingen en Mark (1987), Bassily (1975); als laatste, een bekroond werk: Sint-Pieters-Kapelle (1995). Met het behandelen van de 11 deelgemeenten op de 34 die het Pajottenland uitmaken, is men dus nog verre van rond.

⁸ J.F. VINCKX, E.S.B., *De molens van 't Payottenland*, XIII, 1929.

In 1974-1976 komt er, voor de eerste maal over een groep gemeenten, namelijk het Hernegewoud, de studie van dr. J. Verbesselt over de verdeling van de gronden volgens hun rechtstoestand.

Samenvattend kan men zeggen dat de kennismaking met de geschiedenis van het Pajottenland als streek zeer traag gebeurde, gewis een teken en gevolg van zijn even trage erkenning. Zij gebeurde parcellair, door het opstapelen van gespreide gegevens betreffende diverse dorpen. In een eerste fase kwamen zij van opzoekingen waarbij men zich alleen onrechtstreeks voor de dorpen interesseerde. Nadien zagen diverse dorpsmonografieën het licht. Stilaan ging de interesse dorpsoverkoepelend groeien, door het aansnijden van bepaalde aspecten, die meer algemeen behandeld werden. De diverse fasen van dit proces volgden mekaar niet achtereenvolgens op, maar ontwikkelden zich chronologisch dooreen.

Enkele jaren na W.O. I, toen men moreel begon te bekomen van de grote schok, was uit diverse hoeken het Pajottenland plots in het licht komen de staan. M. Van Liedekerke noteert het samenvallen in 1924 van de opening van het kasteel van Gaasbeek, het reeds vermelde gedicht *Pajottenland* van Pol De Mont en de redevoering van J.F. Heymans te Gent, kort daarop, in 1926, gevolgd door het artikel van J. Lindemans over de naam Pajottenland. Was dit toeval? Gebeurde hier niet, zovele jaren na D.G. en het blijven sluimeren van een idee, wat er met het jong plantje of kindje gebeurt, wanneer men het uit de broeikas haalt? Dan pas begint het, als zelfstandig schepsel, fors te groeien en te gedijen.

Aan het kasteel van Gaasbeek kwam inderdaad, en komt nu nog, in de erkenning van het Pajottenland bij het publiek, een zeer speciale plaats toe. Daarmee heeft zijn historisch militaire betekenis als voorburcht van het hertogdom Brabant tegenover de graafschappen Henegouwen en Vlaanderen te maken. Vooral indrukwekkend is de romantische restauratie die het kasteel in 1887-1898 onderging, een soort herschepping in neorenaissance stijl, conform de geest des tijds, à la Viollet-le-Duc. De gigantische klauwende leeuw op de voorgevel doet voor de toerist van vandaag wellicht Vlaams aan, maar is niets anders dan de Brabantse heraldische Leeuw. Het bestaan van een link tussen het kasteel en het begrip Pajottenland wordt voor ons nog duidelijker als wij weten dat er in 1890 tijdens de restauratiewerken aan een heruitgave van D.G.'s boek werd gedacht, te bekostigen door Marie Peyrat markiezin Arconati.

Aan de historische betekenis van het middeleeuws monument wordt op zulke wijze, bewust of onbewust, in de lijn van de 19de-eeuwse zienswijze, thans nog een mythische betekenis toegevoegd. Trekpleister in de streek voor de cultuurvriend, komt het kasteel over als het symbool van het Pajottenland.

In de jaren '60 werd de basis gelegd van structuren gericht op promotie welke heel de streek gaan overkoepelen: in 1962 de Cultureel-Sociale Vereniging Pajottenland; op 24 april 1965 kwam er, op initiatief van dr. G. Renson en met de medewerking van de Lodewijk de Raetstichting, de studiedag te Gaasbeek met als onderwerp de toeristische ontsluiting van het Pajottenland⁹.

Een belangrijke mijlpaal in de evolutie van de algemene erkenning van de streek in haar geheel was het werk van Jef Vrancken, met als titel "*Pajottenland: er is meer in U*", en wij voegen er zelf aan toe, om de afstand tegenover de toen geldende visie over de streek te verduidelijken, "dan alleen mooie landschappen". De titel was vermoedelijk van de leus van de VTB overgenomen, die luidt: "Ken uw land en heb het lief". Het was als een soort kristallisering van al het vroeger geschrevene, en tevens een nieuw uitgangspunt. Vergeet niet, voor de historiografie van de streek, de wijze van publiceren van het werk, identiek aan dat van De Gronckel, namelijk in de vorm van een feuilleton in een krant; het verscheen van 1968 tot 1973. Bescheiden werd aan de titel toegevoegd "*een geschiedkundige verkenning*". Het werd dus als een ontdekkingsreis van landschap en verleden samen voorgesteld, gericht tot het brede publiek. In 1969 verscheen van D. Van Eeckhout een *Petit Guide du Payottenland*. In 1971 komt van de Andreas Masiuskring het boek *Pajottenland Landschappen en Monumenten*, uit.

Er gingen vervolgens prenten- en fotoalbums van de verschillende gemeenten verschijnen. De publicatie kwam er op het ogenblik dat het makkelijk afdrukken van foto's technisch mogelijk geworden was, terwijl, algemeen gezien, het beeld zijn overweldigende plaats in de moderne cultuur aan het verwerven was. Wij maken het verschil tussen de uitgave van reeksen prentkaarten, een stuk vóór W.O. I begonnen, die als substraat voor communicatie met de post dienst moesten doen, en het later bijeenbrengen ervan in publicaties. Wat in het eerste geval gewoon punctuele getuigen waren, werd nu een verzameling, die het bewustzijn van de dorpseigenheid moest versterken en die tevens onrechtstreeks het idee van het Pajottenland ten goede kwam. Apart en als vroege voorloper ervan vermelden wij de reeks prentkaarten van het kasteel Gaasbeek, uitgegeven in 1924, het jaar van zijn openstelling voor het publiek; voor dit uitzonderlijk monument vertegenwoordigde het, zoals M. van Liedekerke noteerde, een doeltreffend promotiemiddel.

In chronologische volgorde kwamen aan de beurt de fotoalbums van: Halle (1972), Lennik, Dilbeek, Gaasbeek en Vollezele (1973), Oetingen en Herne (1976), Galmaarden (1983), een heruitgave voor Lennik en Gaasbeek (1983), Lembeek (1983, met een

⁹ H. EVERAERT, *De sociale toestand van de landbouw in het Pajottenland*, in Streekontwikkeling Zuidwest-Brabant, Stichting L de Raet, nrs. 30-43.

tweede reeks in 1994), opnieuw Galmaarden (1985), Edingen (1987), met een tweede deel in 1995. De voorstelling van oude prentkaarten en foto's gebeurde meestal met historisch beknopte uitleg, voor de lezer een voorsmaakje en tevens een handige inleiding tot de geschiedenis van zijn gemeente. De pedagogische waarde van het gebruikte procédé van het kijkboek lag hierin, dat de weergegeven beelden als historische documenten ervaren werden. In plaats van een tekst te illustreren om hem aantrekkelijk te maken, zoals tot dusver klassiek was gebeurd, ging men nu van het beeld uit om wat tekst te doen lezen. Het stripverhaal ging, en gaat, met zijn mentaal reizen van plaatje tot plaatje, niet anders te werk.

Vermelden wij hier apart *Groetjes van Bompa*, uitgegeven in 1985, waarbij vergelijkende foto's, oud en nieuw, van dezelfde sites te Gooik voorgesteld werden. Het was een uitstekende manier om te wijzen op de soms belangrijke veranderingen van bepaalde plaatsen in de laatste driekwart eeuw. Was er een betere manier om de evolutie van het milieu aan te tonen en om de facto "tijd" in de geest van de jonge lezer in te prenten? Overal kenden deze publicaties een enorm succes. Zij beantwoordden aan een verwachting van de ouderen: het verkennen van het vertrouwd milieu met een retro-gevoel.

Het eerste artikel van de allereerste aflevering van het tijdschrift HOLVEO verscheen in 1973 en sloot aan bij een publicatie van J. Ost en A. Roeykens. Het werd aan de Boerenkrijg gewijd, namelijk aan de slag geleverd op 27 oktober 1798 te Herne. De gebeurtenis komt voor de streek over als een inluidend trompetgeschal. Een gedenkplaat werd te Herne ingehuldigd, met als opschrift de laatste woorden van een gefusilleerde opstandeling: "Wij hebben volgens ons geweten gehandeld ». Met het herdenken van de Boerenkrijg, een gebeurtenis die D.G. niet had aangehaald, trachtte men wellicht aan het begrip Pajottenland een mythische waarde te bezorgen. Als bijlage VI hebben wij niettemin de betekenis van de Boerenkrijg voor het Pajottenland kritisch willen belichten.

In 1979 kwam er de doctorale thesis van Frank Daelemans, een historicus gericht naar de socio-economie, met als titel: *Het Pajottenland in de 18de eeuw*. Spijtig genoeg geraakte het werk buiten het universitaire milieu niet bekend.

In 1987 verscheen op initiatief van de Andreas Masiuskring, de herdruk van het basiswerk van J.F. De Gronckel met zijn originele iconografie en met inleidend commentaar van P. Borremans. Het was een teruggrijpen naar de bron, in de geest van een inspirerende humanist. In het licht van de diepgaande analyse waaraan het werk onderworpen werd, mag deze publicatie als het hoogtepunt voor de lokale historiografie gezien worden.

Een andere richting in het streekonderzoek was de studie van lokale dialecten. In 1924 verscheen een kort artikel van R. De Coster betreffende het Vollezeels; in 1955 werd het Herns door R. Billiet op gebied van de uitspraak aangesneden. L. Pletinckx publiceerde een uitgebreide studie over het Asses. In 1995 verschijnt van Frans Evens het dialectwoordenboek *De wenjd va Lennik*. Het Gooiks werd in 1995 door Fr. Peetermans onderzocht, het Merchtem in 1995 en 1998 door R. Van Ransbeek. Even interessant als de morfologische en de fonologische lexicologie zijn hier, wegens hun cultureel geladen inhoud, de gebruikte uitdrukkingen.

De stapsgewijze vorderende interesse voor een bepaald cultuur-historisch onderwerp bezorgt ons een reeks publicaties met steeds verdere uitdieping van éénzelfde thema. Een voorbeeld is het folkloristisch hoog aangeschreven verschijnsel Pauwelviering te Galmaarden. De etappes waren:

- in 1914, van R. De Roeck, *Brokken Folklore, De Pauwelbende van Galmaarden*, E.S.B., IV, pp. 1-16.
- in 1976, van M. Matthijs en A. Demecheleer, *De Pauwelbende van Galmaarden*.
- in 1988, het bekroonde werk van M. Matthijs, *Pluik. Historiek van de Pauwelviering te Galmaarden*.

Op een gelijke wijze werd het onderwerp van de geschiedenis van Asse van D. De Graeve van 1900, in 1966 door J. Verbesselt overgenomen en uitgediept.

Geleidelijk werden diverse aspecten van de lokale geschiedenis belicht, waarbij gelijkaardige wegen, o.a. door op de hulpwetenschappen een beroep te doen, werden behandeld. Stilaan, toch steeds aarzelend, komt ook de streek aan bod.

3. Pajottenlandse geschiedenis- en heemkundige verenigen

De hierboven genoemde publicaties, die zovele individuele bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van de streek betekenden, waren de aanzet tot het stichten van verenigingen van liefhebbers, ondersteund door enkele historici, die hun enthousiasme en opzoekingen samenbundelden. Hun pennevruchten lieten zij weldra in tijdschriften verschijnen, gericht naar een breder publiek dat geleidelijk bewuster werd van de betekenis van het lokaal verleden. Begrijpelijkerwijze was de beweging in de steden begonnen. De *Annales du Cercle Archéologique d'Enghien* verscheen vanaf 1880, met een onderbreking tussen 1922 en 1952. De Oudheidkundige Kring van West-Brabant was er in 1911 gekomen, waarvan "het uitgestippeld gebied de streek tussen Zenne en Dender was". In 1938 overkoepelde *Eigen Schoon en de Brabander* de kringen van

West- en Oost-Brabant, welke vereniging in 1948 de naam van Genootschap van Vlaams-Brabant ging dragen. *Hallensia* werd in 1924 gesticht. Het tijdschrift van Aalst was in 1978 al aan zijn dertigste nummer. De kring Ascania werd in 1953 gesticht, zijn tijdschrift verscheen vanaf 1959.

Het is niet te verwonderen dat Lennik, de “hoofdplaats” van het Pajottenland, erop volgde, met in 1962 de stichting van de Andreas Masiuskring; deze streefde meer algemeen naar het bevorderen van het culturele leven, en liet sindsdien een reeks *Bijdragen tot de Geschiedenis van Lennik* verschijnen.

In 1974 werd het Centrum voor Brabantse Geschiedenis in de St.-Aloysiusfaculteit (nu KUB) te Koekelberg gesticht. Lokaal in het Pajottenland werd echter geoordeeld dat een piramidale academische structuur van het opzoekingswerk niet ideaal was. Wetenschappelijk was het gewis volledig verantwoord. Gevreesd werd nochtans dat dit centrum wellicht de plaatselijke impulsen, uitgaande van zoveel mensen van goede wil, zou ontmoedigen; ook dat het enigszins de opvoedende uitstraling naar het volk toe, die als een bijkomende maar belangrijke morele plicht werd ervaren, zou verzwakken. Zover is zeker, dat weet men aan de hand van de werken van L. Verhulst, van F. Daelemans en van andere auteurs, aangehaald in deze studie, dat de overgang van informatie van hoog naar laag niet ideaal verliep, noch verloopt. Vandaar dat zij maar zeer onrechtstreeks tot de ontwikkeling van het begrip Pajottenland bijdroegen.

In 1973 werd het Oude Land van Edingen en Omliggende gesticht. “*Het kwam in de streek tegemoet aan een behoefte en vulde een leemte aan*”¹⁰. Vervolgens ontstonden in 1980 Gasebeca, in 1984 de kring van Sint-Pieters-Kapelle, die van Gooik eveneens in 1984, in 1990 de heemkring Bellingahaim. In 1996 maakte Geraardsbergen zich onafhankelijk van de Aalsterse kring, waar het tot dan van afhing, en stichtte zijn eigen kring. In 1997 werd Hernia gesticht. In 1999 ontstond de CHEB, wat staat voor Cercle d’histoire Enghien-Brabant.

Een niet te onderschatten bezorgdheid in de publicaties van voornoemde kringen was en is het bekendmaken van lokale bronnen. Men moet er een stille wenk in zien, gericht naar het brede publiek, voor de eerbied van wat zovelen aan documenten thuis nog bewaren. Braakliggend terrein is de bron van de lokale pers, die ons over de ontwikkeling van het begrip Pajottenland wellicht iets te vertellen heeft.

Met deze historiografie van het Pajottenland hadden wij het nochtans niet zozeer over de bronnen van de geschiedenis, liever over het rapporteren en verwerken van de gegevens erin vervat.

¹⁰ A. ROEYKENS, -HOLVEO, I, 1973, p. 3.

4. Promoverende initiatieven in het Pajottenland

In 1974 werd Opbouwwerk Pajottenland gesticht. Zijn doel was niet zozeer de studie van het verleden, als wel het actief aanpakken van de problematiek van de streek. Gerund door vrijwilligers ging zijn aandacht naar groepsvorming in de bevolking om, in overleg met de instellingen en de bevoegde overheid, oplossingen te zoeken, impulsen te geven en helpen ze te verwezenlijken. Aangezien het over aspecten van onderontwikkeling ging, bestond zijn werkmethode in het doen ontstaan van inspraak en, door het formuleren van beleidsvoorstellen, in het beïnvloeden van het politieke klimaat. Een randvaststelling: de entiteit Asse, waarvan de bewoners verdeeld zijn over hun behoren tot de streek, is mede opgenomen in deze Pajottenlandse vzw. De laatste jaren wordt dit werk door RISO Vlaams-Brabant overkoepeld, dat staat voor Regionaal Instituut voor Samenlevingsopbouw van Vlaams-Brabant.

Door het grondig instuderen van de huidige toestanden met het oog op het inhalen van de achterstand, schreven de medewerkers van deze vereniging zelf als het ware geschiedenis¹¹.

De laatste jaren is de vzw *Regionaal Landschap Zenne Zuun en Zoniën* ontstaan, ondersteund door de diverse overheidsinstanties, waarvan het werkterrein eveneens het Pajottenland behelst, met trouwens zetel in Gaasbeek. De vereniging promoot natuurbehoud, landschapszorg et het behoud van het streekeigen plattelandskarakter. Steunende op ecologische overwegingen, zorgt zij o.a. voor het herbepplanten van verwaarloosde hoogstamboomgaarden, een relict uit het verleden beschouwd als een eigenschap van de streek. Aan de hand van een aparte studie hebben we historisch kunnen uitmaken dat de fruittelt in het verleden niet eigen was aan het Pajottenland, namelijk aan het oostelijk deel ervan, maar zich eveneens uitstreckte ten noorden van de streek; de voorkeurlokalisatie van de boomgaarden was op een strook gelegen langs de linker oever van de Zenne, gekenmerkt door de meest vruchtbare leemgronden. Sinds 2002 wordt en *Dag van het Pajottenland* gehouden. In 2003 werd door de dienst cultuur van de provincie Vlaams-Brabant met het driejarig project *Breedbeeld* gestart. Het betreft de acht gemeenten van Zuid- en Centraal-Pajottenland en Halle en werd opgericht om onder de plaatselijke instanties de samenwerking rond cultureel erfgoed en landschap te bevorderen. Zo werd te Gooik een bijeenkomst gehouden over de voetwegen, beschouwd als historisch erfgoed; ze zijn, voor het genoegen van bewoners en wandelaars, aan herwaardering toe, terwijl ze, voor de landbouwer, een oorzaak van ergernis vertegenwoordigen: op zoek dus naar consensus.

¹¹ E. DE JONGE e.a., *Tussen Stadsrand en Platteland. 20 jaar opbouwwerk in het Pajottenland*, Lennik, 1994, 111 blz..

5. Bescherming van het patrimonium

Het patrimonium is letterlijk wat men - materieel en moreel - van zijn vader erft, voor een gemeenschap wat zij van de voorgaande geslachten meekreeg. Het belang ervan in het bijdragen tot en het ontwikkelen van het begrip van de streek ligt hierin dat het de stuwende kracht is in het bewustworden van een band, in het opbouwen van een identiteit en in het communiceren in het gezamenlijk gevoel er toe te behoren.

Uit de kringen die er zich voor interesseerden, beter gezegd door hun onrechtstreekse invloed, werden structuren uitgebouwd, die concreet zowel opzoekingswerk door de vorsers, als het algemeen leren waarderen van het patrimonium van de streek gingen behartigen. Zo werd in 1969 de V.V.V. voor Zuid-West-Brabant te Halle gesticht. *In 1969*, zegt R. Vannerom, *was het cultureel en geschiedkundig leven van Zuid-Pajottenland nauwelijks van de grond gekomen.*

In 1931 kwam er de wet over de bescherming van het patrimonium. Allereerst beschermd geraakt monument in het Pajottenland was in 1936 het landschap rond het kasteel van Gaasbeek. Het beschermen van monumenten en landschappen strekt zich uit over een langere periode en loopt steeds verder. Wij berekenden het gemiddelde jaartal van inschrijving van de 105 in 1992 beschermd geraakte items van het Pajottenland¹². De bedoeling hiermee was, over de tijdspanne van ruim een halve eeuw, chronologisch de evolutie van de aandacht voor de diverse soorten te beschermen monumenten na te gaan. Voor de 27 kerken en hun omgeving, opgenomen in de reeks, vonden wij het jaar 1953, voor de 7 kapellen het jaar 1957, voor de 7 kastelen juni 1967, voor de site gevormd door 6 kerkhoven en hun muurafsluiting april 1968, voor de 13 landschappen 1969, voor 19 andere merkwaardige gebouwen en hun omgeving 1974, voor de 15 hoeven augustus 1976 en voor de 5 bossen het jaar 1979. Men begrijpt dat de zorg, besteed aan een gebouw, die voor een site en voor de natuur voorafging: het risico en de nood voor bescherming voor aftakeling waren er groter.

P. Borremans erkent in de algemene weerstand uitgelokt door het project van de A 8 autosnelweg Brussel-Rijsel de factor die, in de jaren 1970-1972 via de media, de gemoederen heeft samengebundeld en bij het volk het begrip Pajottenland definitief heeft doen doordringen. *“Het vuur kwam aan de lont in 1972, bij het vernemen van het voorhanden zijn van een plan van snelspoorweg Brussel-Rijsel, waarvan de lijn door de streek zou komen”*. Toen bleek ineens dat het nog onbewuste Pajottenland met bovengewestelijke belangen af te rekenen had.

¹² M. GOOSENS en S. VLAEMINCK, *Monumenten- en Landschapszorg*, 1992.

De opzet van het aktiekomit  "Redt het Pajottenland" dient gezien te worden in het kader van een breed verzet, waarbij nog andere verkeersaders dan de autoweg A8 werden betrokken. Hij ligt in de lijn van mei 1968: protest tegen het overrompelen van de essentiële waarden door de explosie van materiële verworvenheden. De autoweg Bergen-Perkpolder (gelegen aan de Westerschelde, niet ver van Hulst) was zulk een plan bedisseld door de overheid; hij werd als moderne oplossing voorgesteld om door het Pajottenland, zoals de Romeinsesteenweg het eeuwen voordien had gedaan, Henegouwen met de zee te verbinden. Een ander plan was dat van de snelspoorweglijn Brussel-Parijs.

Gelijkaardig was het verzet tegen het geplande recreatieoord voor Europese ambtenaren en hun familie, dat de naam *Europeanum* moest dragen. Het was een initiatief van de Vlaamse provincieraadsleden om aan de "*benadeelde streek een culturele infrastructuur en sportvoorzieningen te bezorgen*", dat in den beginne de sympathie van de lokale overheden wegkaapte. Gedacht werd aan passieve recreatie (in de oorspronkelijke zin) in een open domein, dat lokaal beheerd en bemand zou worden, en waarbij de Europese idee aan bod zou komen. Pas achteraf kwam het verzet, waarbij de massa van het volk betrokken werd. Het was de tijd waarin de ideeën van bescherming van het leefmilieu¹³, die, nota bene, het ontstaan van de ecologische idee en van de Groenbeweging voorafgingen, ingang vonden.

Achteraf gezien en wetend hoe het allemaal voorbij is, blijkt het geval van het Pajottenlands verzet eenvoudig. Toenmalige waarnemers echter vonden dat het een initiatief was "*van sommigen die er trachtten politieke munt uit te slaan kwam*"¹⁴. Met die opmerking verschenen in de pers, wordt gewezen op de inspraak van de burgers in de maatschappij in de besluitvorming van de overheid inzake milieu; tevens op de mogelijke rol hierin gespeeld door de politiciers zelf, in principe optredend als openbare spreekbuis; kortom op de vaak en steeds meer dubbelzinnige relatie tussen opiniepeiling en -vorming.

Er is immers een tijd geweest, weet M. Van Liedekerke te vertellen, waarin heel wat burgemeesters dachten dat het goed zou zijn een industriepark in hun gemeente te hebben. Zij kwamen er niet. Men mag zich nochtans afvragen of zij, mits aan een redelijke beperking (KMO's) en ordening onderworpen, zo hinderlijk zouden geweest zijn voor het dorpsmilieu.

¹³ Het woord ontstond in 1972. De eerste Belgische wet over het behoud van de natuur werd in 1973 aangenomen.

¹⁴ GAZET VAN ANTWERPEN, 12 januari 1973.

De invloed die Opbouwwerk Pajottenland van zijn kant op de plaatselijke verantwoordelijken heeft gehad, gebeurde, zoals net gezegd, door het bewustmaken en verspreiden van het idee van de achterstand van de streek en het aankweken van een bepaald slachtoffergevoel.

Als eenheid was het Pajottenland door de hogere instanties nog steeds niet erkend. In het jaar 1975 werd een lijst opgemaakt der beschermde monumenten en landschappen van het Koninkrijk. Als vergeten broertje, kwam, opmerkelijk, het Pajottenland als streek er niet in voor, een duidelijk teken aan de wand voor het gebrek aan belangstelling en van achterstand tegenover andere streken. In die tijd had men het geregeld over het arrondissement Halle-Asse-Vilvoorde, 900.000 inwoners rijk. Het begrip van een nieuwe eenheid, erkend als Vlaams-Brabant, moest er nog komen. Toen krachtlijnen gepubliceerd werden voor leefmilieubescherming in Vlaams-Brabant, werd het eveneens door de officiële instanties niet vermeld; de streek werd in het Komitee West-Brabant vertegenwoordigd.

De aanbevelingen hadden het over de noodzaak voor de landelijke gemeenten erop te letten dat er zich geen zware industrie zou vestigen, dat hun territorium niet door autosnelwegen uiteengereten zou worden en dat immigratie uit de hoofdstad, *“een gevolg van wanbeheer”*, zou tegengehouden of op zijn minst in goede banen geleid worden. Pas in 1995 werd Vlaams-Brabant een aparte provincie van het Vlaams Gewest.

De visie over de bescherming van het leefmilieu werd in 1978 op de spits gedreven, met het Jaar van het Dorp. Het ging om een uitsluitend Vlaamse aangelegenheid. De grotere bevolkingsdichtheid in het Vlaamse deel van het land (voor de meeste Vlaamse plattelandsgemeenten schommelend tussen 205 en 326 inw./km², voor de Waalse tussen 20 en 112) maakte er, aansluitend met het probleem van de migratie uit de steden, een bedreiging uit voor het leefmilieu. Het was in 1976 dat in ons land op politiek vlak een beweging opkwam voor de bescherming van het milieu; haar bezorgdheid ging in eerste instantie naar het platteland. Doel ervan was, *“door, vanuit de betrokkenheid van de plaatselijke bevolking, de zelfwerkzaamheid te stimuleren in de leefkernen, verwachtingen uitspreken, waarden bespreekbaar maken, rond het plaatselijk gemeenschapsleven”*.

Het middel met het oog op de ontwikkeling in de toekomst was het uitdokteren van administratieve maatregelen op het niveau van de toen pas ontstane fusiegemeenten. Zij zouden op de bescherming van de landbouw slaan, zouden een culturele opdracht vervullen, zouden zorgen voor toeristische uitbouw, zouden een algemene politiek van de verbindingswegen voeren en een plan van aanleg behelzen.

In 1973 waren V.V.V. Halle en R. Vannerom reeds op een aspect van deze nieuwe visie vooruitgelopen, met het uitstippelen van een Bruegel- en een Pajottenlandroute, een initiatief dat zich in essentie tot het publiek van de streek richtte, en dat hoofdzakelijk voor het gebruik door de autochtonen bedoeld was. Het was een première voor Zuid-West-Pajottenland, een *“streek welke als toeristisch gebied quasi onbekend was”*. Dit is de bevestiging van wat J. Delmelle in 1966 schreef, namelijk dat *het deel ervan tussen de wegen Halle-Ninove en Halle-Edingen nog minder bekend was dan het overige van de streek*; van de zeventig bladzijden die hij aan het geheel wijdt, komt Zuid-Pajottenland er alleen als een soort aanhangsel bij¹⁵. J. Vrancken komt in 1980 terug op het onderwerp en stelt de vraag: *“Waarom wordt het Pajottenland zo weinig door de toeristen doorkruist?”* Zijn antwoord luidt: *“omdat het geen enkele stadskern bezit, omdat de wegen lange tijd minder goed onderhouden waren en er geen spijshuizen voorradig zijn »*.

Dezelfde auteur, in navolging van de historicus van de landbouw P. Lindemans, wees op de vernieuwde visie die men er moet op nahouden voor het landschap van de streek, dat ontegensprekelijk een parel is. Het Pajottenland moet niet zozeer als “de mythische gave Gods” in zijn oorspronkelijke toestand gezien worden, maar als het resultaat van eeuwenlange cultivering door de boer. Vandaar dat het landschap alhier als een cultuurhistorisch patrimonium moet beschouwd worden, op dezelfde wijze als tuin en park het zijn.

Het misleidend beeld dat men zich van het begrip natuur maakt, dat machtig en onveranderlijk de tijd zou trotseren, verdient, met in het achterhoofd het idee van achtergelaten patrimonium waaraan de voorouders een toegevoegde waarde hebben bezorgd, beter begrepen te worden door de moderne mens. Heel wat dorpen, waaronder Tollembeek, Vollezele, Gooik, Opwijk, enz..., hadden in het begin van de 19de eeuw, zonder van de grotere uitgestrektheid van de bossen te spreken, nog 30 ha en meer *“braakland”* liggen. Daarmee werd toen niet het rustend land in het kader van het vroegere drieslagstelsel bedoeld, maar wel vogelweide, dus ongebruikte grond. Het systematisch draineren van vochtige partijen en het massaal aanwenden van kunstmatige meststoffen hebben de plaatselijke verschillen in kwaliteit van de grond vervlakt. Wie kan zich het versnipperd bebouwen van het land van weleer nog voorstellen, waarop een massa volk werkzaam was, zij het met paard of met de spade?

A. Roeykens brak een lans voor het toeristisch uitbouwen van het Markedal, met zijn enige reeks bewaarde watermolens: een voorbeeld van het nieuw opgekomen begrip van industriële archeologie. Aan het beschermen van bijna verdwenen paden ging men nu,

¹⁵ J. DELMELLE, *Géographie littéraire....*: zie nota nr. 9.

maar soms niet zonder de weerstand van de landbouwer te moeten trotseren, aandacht besteden. De V.V.V. Markevallei werd in 1970 opgericht, met zetel in het Baljuwhuis te Galmaarden; de andere afdelingen voor het Pajottenland zijn te Halle en te Sint-Pieters-Leeuw gevestigd.

De vereniging vzw De Marke werd in 1988 gesticht en heeft twee fietsroutes uitgestippeld. Niet dat het Pajottenland specifieke planten- of diersoorten zou herbergen. Botanisch deelt het de kentekens van de flora eigen aan de lijn getuigenheuvels die ze doorkruist¹⁶. Reservoirs aan interessante soorten zijn, klassiek, de bossen, het meersland en de meersen langs de rivieroevers. Door de intensieve landbouw zijn zij echter van mekaar afgezonderd geraakt. De bedreiging van deze soorten komt van het wegvallen van communicatiestroken, waar het uitwisselen van genetisch materiaal van afhangt, en daardoor hun overlevingskansen.

In 1978 werden in Lennik wandelingen uitgestippeld. In Pepingen kwamen vijf wandelroutes, in Herne vier, in Galmaarden eveneens vier¹⁷. Vanuit Sint-Katharina-Lombeek kwamen de Kruikenburgse wandeltochten langs de noordelijke dorpen van de streek. Het jaar daarop stelde R. Vannerom de Terlindenwandeling te Herfelingen voor.

Datzelfde jaar organiseerde V.V.V. een reeks lessen, in geschiedenis en kunst, om toekomstige streekgidsen in het Pajottenland degelijk voor te bereiden. Te Gaasbeek werden in 1978 de eerste stappen gezet om er het cultureel documentatiecentrum met streekbibliotheek van te maken; het werd in 1987 met de organische fototeek van de streek aangevuld.

Sinds 1987 werd opnieuw aandacht besteed aan het weleer zo befaamde Brabantse trekpaard, dat als een merkwaardige verwezenlijking van de streek mag beschouwd worden. Heropleving van de teelt werd door enkele amateurs in de hand gewerkt, met de hoop van een herwaardering - ook financieel - van het ras. In het zog van de vernieuwde interesse kwam er in 1992 op de Markt te Lennik het bronzen beeld van engst en prijzenwinnaar Prins. De expressionistische gebruikte stijl (Fig. 57) - vergelijk met het fotodocument betreffende een andere winnaar: Indigène du Fosteau (Fig. 38) - maakt er een legendarische, ja bijna mythische figuur van. Deze bescherming van een bijna verdwenen ras vergelijken wij, met wat voor de mechanische paardenkracht van de automobiel gebeurt, door het in ere houden van old timers. Het gaat hier om het redden van het (genetisch) patrimonium, precies zoals de Groenbeweging het doet voor de meer bescheiden dieren- en plantenwereld.

¹⁶ Mededeling van M. BRUNEEL, Dilbeek.

¹⁷ V.V.V. MARKEVALLEI, *Vademecum Markevallei*, Galmaarden, z.d., p. 6.

In 1990 en 1993 paste P. Diriken zijn sinds 1983 gehuldigd nieuw begrip van geo-toerisme op respectievelijk Zuid- en Centraal-Pajottenland toe. De aanpak van deze geograaf bij het opstellen van zijn gidsen bracht een uitbreiding van de visie mee, zoals destijds gepromoveerd door J. Verbesselt bij het bestuderen van de dorpsparochies. De lezer wordt gewezen op het samenspel van natuur (wetenschappelijk onderzocht op de gebieden van geologie, reliëf, hydrologie) en van mens (demografie, socio-economie, woningbouw), die in elke streek landschap, geschiedenis en kunst bepaalden. Zodoende bezorgde de auteur een geïntegreerd eigentijds beeld van de door de toerist te ontdekken werkelijkheid¹⁸. Dat Zuid- en Centraal-Pajottenland in deze reeks gewijd aan het Vlaamse land, pas op de 17de en de 25ste plaats aan beurt kwamen en dat « Noord-Pajottenland » nog steeds ontbreekt, is betekenisvol; zeker als men van de auteur verneemt dat het behandelen van de diverse streken op hun eigen aanvraag berustte. Wellicht blijft de wens van het Pajottenland om zijn streek toeristisch aan de man te brengen verdeeld?

Deze vaststelling plaatsen wij naast het initiatief van het Davidsfonds dat regionaal cultuurtoerisme bevordert, door het organiseren van zomerzoektochten, samengaande met de publicatie van een cultuurhistorische reisgids. Dat het Pajottenland in 1999 pas na twaalf andere streken aan beurt kwam en dat de organisatoren het hadden over hun eigen ontdekking van de streek, spreekt boekdelen over de ontbrekende bekendheid van de streek en haar cultureel erfgoed. Merkwaardig was evenwel het denderend succes van de zoektocht, georganiseerd in de streek; bij zover dat het initiatief als een volwaardige bijdrage tot de bredere kennis van het Pajottenland door de Vlamingen mag gerekend worden.

De grote verstedelijking van Noord-Pajottenland werkte het lokaal toerisme aldaar enigzins tegen. Zodat de *Hopperoute*, ca. 1989 uitgestippeld in de streek van Asse, in 1998, wegens het toenemend verkeer, moest afgeschaft worden.

“Sinds enkele jaren is er opnieuw een levendige belangstelling voor oude dialecten”, schrijft Fr. Peetermans. Dit was alleen mogelijk omdat de tijd achter de rug was van het sociaal minderwaardigheidsgevoel voor wie de beschaafde taal niet machtig was. Voor wie het kende uit zijn kinderjaren en het niet aandurfde het te spreken verliep het gelijk met het verfoeilijk schaamtegevoel van de sociaal opgekomenen voor hun eenvoudige, stuntelige ouders en hun eigen verleden. Deze beweging stoelt op de stelling van de algemene linguïstiek volgens welke alle talen en dialecten wetenschappelijk evenwaardig zijn.

¹⁸ P. DIRIKEN, *Geo-gids Centraal-Pajottenland*, 1993, p. 3.

Wat is er plastischer maar ook vluchtiger dan een dialect, het communicatiemiddel dat alleen op het verbale berust, maar dat anderzijds op de overdracht van een traditie mag rekenen? Eens te meer is het bedreigd zijn van het erfgoed, dat de bewustwording van eigenheid en liefde voor de streek aanwakkerde. Pogingen worden er zelfs hier en daar (Lennik en Gooik) gedaan, aangemoedigd door het Ministerie van onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap, om de kinderen op school de beginselen ervan bij te brengen. Komende van de Overheid zou dit tot de herwaardering moeten leiden van het slachtoffer van vooroordeel, dat de dialectale uitdrukkingwijze is.

Een vergelijkende wetenschappelijke studie over het West-Brabants is lopende door de pas in 1997 ontstane *Academie van West-Brabantse dialecten*; die van Lennik, Gooik, Asse, Hamme en Merchtem worden er reeds bij betrokken

Het linguïstisch bestuderen van het dialect, zoals het voor het Asses door L. Pletinckx¹⁹ gebeurde, en waarbij over het folkloristische heen, niet alleen de wonderlijke rijkdom van de woordenschat in het licht kwam, maar tevens de specifieke woordvorming en grammatica onderzocht werden, moet vruchten afwerpen in de vorm van nog meer waardering voor de eigenheid en nog meer liefde voor de streek.

Een flinke bijdrage tot het beschermen van het streekpatrimonium leverde Herman De Wit met het stichten in 1969 van 't Kliekske. De volksmuziek uit het verleden die hij uit de vergetelheid terug ophaalde heeft haar oorsprong in het Pajottenland en de Zennevallei, gelijkend op de traditionele muziek uit Ierland. De ambachtelijke muziekinstrumentenbouw die ermee verbonden is, die hij promoveerde en die waarvan men in het Gooiks instrumentenmuseum kennis van neemt, verraadt, zo zegt de auteur zelf, de aloude doenwijze eigen aan een arm volk²⁰.

Allerlaatste in 2003 verschenen informatie over het Pajottenland, de website *Welkom in het Pajottenland* ([hppt://www.pajottenland.tk](http://www.pajottenland.tk)), waarvan de auteurs R. De Wolf en P. De Decker zijn. Hun bedoeling is het brede publiek, dat doorgaans nog zo weinig weet over de streek, algemene inlichtingen over haar verleden en heden te bezorgen.

¹⁹ L. PLETINCKX, *Op z'n Asses. Bouwstenen voor een woordenboek over Asse*, Asse, 12 delen, 1985-1997.

²⁰ M. VAN LIEDEKERKE, Succes van Urban Trad gevolg van Gooik-effect, -HOLVEO, XXXI, 2003, p. 175-186.

6. Voorstelling van het Pajottenland in de kunst

a) Iconografie

Zij behelst zowel oud als nieuw materiaal: schilderijen, grafische kunst, foto's. En dan komt onvermijdelijk het zogeheten Bruegeliaans landschap ter sprake, dat met het Pajottenland geïdentificeerd wordt. De bevinding dient genuanceerd te worden. Het klassieke bovenaanzicht bij Bruegel en bij vele anderen, zoals reeds Van Eyck in het *Lam Gods*, later A. de Montigny, schilder van de gouaches van de albums de Croÿ van einde 16de-begin 17de eeuw, beantwoordde aan een welbeproefd voorschrift in de techniek van toen; in een heuvelachtig uitzicht valt er immers meer te zien en/of aan te tonen dan in een vlak landschap²¹. Het zit nu zo dat het oneffen landschap dat P. Bruegel in zijn werken voorstelt, met het natuurlijk glooiend en zo gewaardeerd landschap van het Pajottenland overeenkomt. Voor ons, mensen van de streek, zijn deze taferelen van de meester bijzonder aantrekkelijk en boeiend: de kunstgreep van deze techniek vergeet men, of wil men vergeten, omdat hij, in dit geval, met de werkelijkheid samenvalt. Wij moeten het vaststellen: een groot deel van het fotografisch materiaal betreffende het Pajottenlands lukte er zelfs vandaag niet in het betoverende van het landschapstaferel weer te geven; de dieptescherpte, normaal verkregen door het schuine perspectief, ontbreekt er meestal en daardoor moet men het beeld van de eigenheid van de streek missen.

Terloops zij hier gezegd dat het eerst met Bruegel was, en in de lijn van het Vlaamse realisme, dat het landschap in de schilderkunst zijn volwaardige plaats kreeg. Ook het geleidelijk afstompen van de kleurenwaarden, gehuldigd door de meester, gaf aan de ruimte meer diepte.

Het is nochtans niet vóór de 20ste eeuw dat door kunsthistorici de eminente plaats van Bruegel erkend werd. Na drie eeuwen vagevuur gebeurde de herwaardering, niet toevallig eerst via zijn landschappen, die als zelfstandig onderwerp, buiten de menselijke actie, aanschouwelijk maar herschepen, objectief voorgesteld werden (L. Lebeer). De picturale werken van de schilder hebben dus pas laat in de ontwikkeling van het begrip Pajottenland enige rol kunnen spelen (zie verder).

De kunstenaar, welke ook zijn stijl is, stelt de werkelijkheid op een andere wijze voor dan de fotograaf. Daarmee wordt niet gezegd dat er geen fotografische kunst bestaat, die niet verder zou gaan dan reportagewerk, en die geen keuzes zou maken en

²¹ PH. D'ARSCROT, *Schilderkunst*, in *Gids voor de kunst in België*, Spectrum Antwerpen, 1966, p. 110.

geen mythische waarde zou meegeven aan het beeld, zoals gewis voorkomt in het prachtig album uitgegeven door Opbouwwerk Pajottenland in 1987. De begaafde 16de-eeuwse schilder werkte niet op het motief; hij bracht visuele elementen van de scherpe observaties, bewaard in zijn geheugen, samen, en maakte er een synthetisch mentaal beeld van, dat vaak, zoals men zegt, “echter is dan echt”, d.i. dan de natuur die men voor ogen heeft. Zo gebeurt het dat aan een “*Brabants landschap*”, zoals P. Bruegel in Oost-Pajottenland er zeker gezien heeft, bergen toegevoegd werden, die reminiscenties waren van zijn reis naar Italië. Voorbeeldig is ook op dat vlak zijn schilderij met titel *De Maaiers*, van 1565.

Tevergeefs zou men een “*Musée Imaginaire*” à la André Malraux willen samenstellen van plastische kunst met als onderwerp het Pajottenland, waarin de klassieke opeenvolgende stijlen van de 19de en 20ste eeuw zouden vertegenwoordigd zijn. Een uitstraling van de diverse kunstbewegingen die de grootstad kende, naar deze streek toe, is niet gebeurd. Dit gemis wordt aan het voormalig ontbreken van verbindingen met de buitenwereld toegeschreven²². Een andere reden heeft rechtstreeks met de vernieuwde visie van de moderne kunst tegenover de voormalige realistische en impressionistische strekkingen te maken: verre van de slaafse interpretatie van de natuur en van wat als een *art de salon* werd bestempeld, vertolkt de kunstenaar tegenover het onderwerp een expressionistische geesteshouding, waarin de mens centraal staat. Wij kunnen alleen vermelden de realistische Pajottenlandse landschappen van een Jos Albert (1886-1981). Eugeen Laermans (° Sint-Jans-Molenbeek 1864-1940) stelde de velden van het Pajottenland voor, in bezitgenomen door de industriële randgemeenten van de hoofdstad, met de sociale gevolgen ervan. Daarbuiten kunnen wij maar één uitzondering van persoonlijke visie vernoemen. Dat is kleurenexpresionist Jan Brusselmans (1884-1953), gekend als de “*meester van Dilbeek*”, wiens schilderij “*Payottenland*” van 1938, in het Antwerps Museum voor Schone Kunsten te zien is (Fig. 59). Voor kunstcriticus Em. Langui valt, door haar symfonie van groen, het verticalisme van drie registers bomen en de tegenstelling aarde-hemel op. Het Brabants fauvisme tierde welig in de dominante kleur van het Pajotteland.

Het is opvallend hoe, in de jaren die wij jaren van bewustwording noemen, de auteurs in hun werk eigen vervaardigd fotografisch materiaal gingen inlassen. Zoals voor het geschrevene geldt voor het beeld het feit van de dubbele betekenis van het voorgestelde: de lokale, en die gebonden aan de streek. In een eerste fase gebeurde de verkenning en van het realistisch rapporteren van een werkelijkheid, van wat men “met eigen ogen” waargenomen had. De technische vooruitgang in de fotografie gaf na W.O.

²² J. DELMELLE, *Géographie littéraire du Brabant. En marge et au coeur du Payottenland*, in Le Folklore Brabançon, maart 1966, nr. 169, p. 15.

I de mogelijkheid aan bevoordeligen die geen professionelen waren om het beeld van hun omgeving op plaat te brengen. Voorbeeldig is de Tollembeekse monografie van M. Peremans, waarbij de illustraties - op beter papier en vandaar buiten tekst - uit de merkwaardige verzameling van zijn broer Robert geput werden.

“*Wat geeft aan het Pajottenland op de eerste plaats zijn kenmerkend uitzicht?*”, vraagt J. Vrancken; “*zonder enige twijfel*, antwoordt hij: *de hoeven*”. Kwamen toen vooral aan bod: het landschap en zijn monumenten, vertegenwoordigd door kerken en kapellen, water- en windmolens, hoeven. Paul Lindemans en Bert Vandenbroeck hebben er zich op toegelegd om, met hun rake pentekeningen, op die wijze de essentie van de streek te vatten (Fig. 60).

In een tweede fase ging de aandacht voornamelijk van het historische, naar het meer anekdotische document: zwartwitfoto van een omvergewaaide windmolen, van een processie, van een lemen woning of het vakwerk van een schuur, van een ambachtsman aan het werk. De tijd van het nauwer gaan kijken naar de levensvormen uit het verleden, de tijd van de verdieping naar de mens toe, was aangekomen. Voorbeeldig is in dit opzicht de reeks vergelijkende fotografieën van sites zoals zij er vroeger uitzagen en er nu uitzien, voorgesteld door G. Ballet in 1985 in zijn boek *Groetjes van Bompa*.

De laatste jaren is de slinger opnieuw in de richting van de geïdealiseerde, arcadische dorpsruimte gaan slaan. Met het insceneren van films, ging men de groene streek rond de grootstad in de verf zetten en ze cultureel doen waarden. Wegens zijn teruggrijpen naar het verleden, werd *Het gezin van Paemel* (1986) als “Bokrijk”-film bestempeld. De Guldensporenslag werd te Pepingen verfilmd, wegens het zeldzaam voorhanden zijn van niet door elektriciteitspalen geschonden uitzicht van de natuur.

De moeilijkheid bij het voorstellen van het heuvelachtig Pajottenlands landschap lijkt op die ten opzichte van de kwadraathoeve. Zoals voor het waarden en genieten van een beeldhouwwerk, moet men er kunnen rondwandelen. De fotografie lost het probleem op door het vermenigvuldigen der clichés, welke bijeengebracht worden in een kijkboek. De film gebruikt daardoor de techniek van de *traveling*. De ideale wijze van waarnemen van het plattelandsmilieu is, boven de diverse wijzen van voorstelling ervan, het rechtstreeks, in eigen persoon, ermee in contact komen, door het toeren, waarbij de globale realiteit vanuit haar diverse facetten mentaal wordt gereconstrueerd.

Wat aan de grafische voorstelling van het Pajottenland nog ontbrak om zijn eigenheid te doen erkennen, was een vlag en een logo. Een en ander verwijzen naar de heuvelachtige natuur, het verleden van kastelen, van de paardenpracht en van de volksmuziek. In het groen gepenseeld, komen zij over als vier symbolische taferelen, omkaderd door het houten gebinte van een lemen huis (Fig. 61).

Over de betekenis en de plaats toebedeeld aan de vrij talrijke kastelen in het mentaal beeld van het Pajottenland, willen wij toch een kanttekening kwijt. Voor de toerist en de bezoeker spreekt hun architecturale waarde aan, en die van de opgeborgen verzamelingen van kunstschaten. Voor de deelnemer aan de culturele activiteit die er plaats vindt, spreekt het uitgelezen milieu aan dat ze aanbieden. Voor de geïnteresseerde in de geschiedenis komt de memorie van hun heerlijke functie op de voorgrond, als hoofd van een domein en als zetel van vervlogen macht en glorie. Deze diverse aspecten zijn niet steeds eng verbonden met de diepere eigenheid van de streek.

De fijngevoeligheid van de kunstenaar maakt het hun mogelijk alles bijzonder acuut waar te nemen en te recreëren in zijn werk. Er blijft echter steeds iets mysterieus schuilen in het mooie van zijn gewrocht. Dat geheimzinnige is nog meer waar voor de gewone mens, die, bij het bewonderen van het pajots landschap dat hem boeide en blijft boeien, de ervaren schoonheid zelden onder woorden brengt. Men kan nochtans trachten te ontleden waarin zij bestaat. In eerste instantie komt zij van het heuvelachtige uitzicht van de streek, waarin veel meer te zien valt dan in een vlak landschap. De indruk wordt nog versterkt door de variëteit vertegenwoordigd door het samen voorkomen « op het palet » van akker, weide en bos, dat eigen is aan deze streek van gemengde landbouweconomie. De biologische verscheidenheid van planten is er groot. Een rijk net aan riviertjes met asymmetrische valleitjes versnijden het landschap, dat door een steeds veranderlijke hemel overkoepeld wordt. De grote versnippering van het landbouwareaal, met percelen afgebakend door wilgen, rijen populieren en hagen, de dichte bezetting met hoeven en huizen, de talrijke wegen en paden, het steeds uitsteken van een kerktoren (vroeger van een windmolen) boven de gezichtseinder, vervolledigen het veelzijdig karakter van het tafereel. Het specifiek uitzicht van het pajots landschap is aldus, over de eeuwen heen, het resultaat van het eng samenspel van natuur en mens. Het kan niet anders of dit levend beeld moet de persoon van de toeschouwer bijzonder aanspreken.

b) Dichtkunst en en proza in en over het Pajottenland

Van de streek die het Pajottenland zou worden, mag men niet zeggen dat ze vroeger cultureel braak had gelegen. Daarvoor pleit het bestaan van toneelverenigingen te Leerbeek, Sint-Martens-Lennik, Vollezele, Tollembeek en Galmaarden in de 18de eeuw (Zie Bijlage XI)²³; om dan nog te zwijgen over het merkwaardig Heilig Kruisspel van Galmaarden geschreven ca. 1791-1792.

²³ M. MATTHIJS, *Een Kamer van Rhetorike te Galmaarden in 1768*, -HOLVEO, 1981, pp. 235.-243.

“De literaire bodem van het Pajottenland is een uiterst vruchtbare akker geweest en gebleven. Hier is heel wat talent door geboorte, door inwijking of door terugkeer ontstaan”²⁴.

De eerste drie, tevens de drie groten, namelijk Pol De Mont (1857-1931), Karel Van de Woestijne (1878-1929) en August Van Cauwelaert (1885-1945), brengen wij samen, wegens hun plastische uitbeelding van de streek. De band met het beeld is bij hen inderdaad vaak eng geweest in hun leven en hun werk. Immers, en algemeen gesproken, was het al lang zo. Een ander voorbeeld was H. Conscience, met zijn werk van 1843 *Hoe men schilder wordt*. Zij waren op persoonlijke titel met de wereld van de schilderkunst verbonden en de vraag mag zelfs worden gesteld of het uitzicht van het Pajottenlands landschap ze in hun curriculum niet onbewust dichterbij de schilderkunst heeft gebracht. Of verliep het omgekeerd? Niet zelden werden ze trouwens conservator van een museum, een verantwoordelijkheid die later ambsthalve door (kunst)-historici waargenomen werd.

Nogmaals wordt aan Pieter Bruegel herinnerd. Waar allen door bekoord werden, zowel literatoren als schilders, zijn de glooiingen van het Pajotse landschap, die gewis het oog bijzonder strelen. De tegenstelling met zoveel andere plaatsen in het Vlaamse land ligt in de wijddopen vlaktes “waar niets gebeurt”. De streek verdient volledig de naam van *Brabants Heuvelland*. De eigenschap van het Pajottenland vloeit juist voort uit zijn geografische ligging in het interfluvium tussen Dender en Zenne. Vanop de hoogte langs de Romeinsesteenweg, vertoont het, gesneden in het reliëf, een reeks kleine, dikwijls steile beekvalleities en depressies, gericht naar de twee waterlopen toe. Zij zorgen voor het golvend uitzicht van de streek en doen hier linguïstisch aan de toepasbaarheid van de naam platteland twijfelen.

Het heuvelachtig karakter van de streek legt ook het ongewoon aantal windmolens uit, die ooit het landschapsbeeld sierden. Vanuit de Kesterheide kon men er vroeger 15 tellen, zoals getekend op het gemeentevaandel. Samen met de bevorderende werking van de kleiachtige ondoordringbare grond, was voor de streek het reliëf ook de uitleg van zijn naam van *Rijk van de hollewegen*. Ontstaan door de eeuwenlange erosie van de veldwegen, komen zij gelijk ingekerfd in het land, waarvan zij het schilderachtig uitzicht mede bepalen.

De visie van de drie groten op het Pajottenland is een romantische visie, bij De Mont en Van Cauwelaert ingeboezemd door hun lange verwijdering van het geboortedorp, bij Van de Woestijne door het verblijf van de Gentenaar te Ledeberg-Pamel tijdens de

²⁴ S. VAN DEN BOSSCHE, *Het Pajottenland door de schrijvers heen*, Antwerpen, 1992, 167 blz..

oorlog. Hun inspiratie vonden zij in de nog maagdelijk gebleven natuur, verre van de overhitte, kunstmatige sfeer van de stadscultuur.

Het contrast tussen het platteland en de stad, die het bedreigt, zou wel de prikkel kunnen zijn die de liefde tot de streek, ook nu nog, aanwakkert. Met hun geest keren ze de overhitte stadscultuur de rug toe en vinden een gelukzalige toevlucht op de nog ongeschonden boerenbuiten. Zowel voor het Pajottenland als voor heel het Vlaamse land is het wel zo dat *“de dichters het veel meer hebben over hun geboorteplaats of -streek dan over waar zij wonen”*²⁵. Het gevoel van het tedere, vooral van de vergankelijkheid, het heimwee naar het primitieve, het eenvoudige, natuurlijke en gave, kortom het natuurromantisme, komt zo in het verlengde te liggen van het historisch romantisme van een de Gronckel.

Van de eerste generatie schrijvers naar de huidige kan men de evolutie volgen, ondergaan door het landschap. In de eerste ging het om het

*“Zo afgelegen en eenzaam dorp,
Zover buiten alle menselijk verkeer”*

van K. Van de Woestijne; en om

“het Pajottenland dat sluimert in vergetelheid”

van Marcel Anckaert.

Van datzelfde dorp, uit zijn isolement gerukt door middelen van technische aard en van zijn stereotiepe mensen, zegt Ben Cami:

*“Spreek niet meer van “het verre dorp.
Beton leidt in beide richtingen,
Naar de stad, de kust, de maan”.*

S. Van den Bossche merkt bij zijn overzicht van schrijvers kritisch op: “Het Pajottenland zal wel een streek als alle andere zijn. We zien er de boeren niet meteen beter ploegen, het graan niet mooier wuiven ... dan elders”. Van deze uitlating kunnen wij zeggen dat zij misschien wel met de huidige stand van zaken overeenkomt; het chauvinisme van de Pajottenlandse schrijvers, wat de buitenstaander als een mythe ervaart, en het ook werkelijk is, berust nochtans op de verre volksherinnering aan een landbouw waarvan de uitmuntendheid in het verleden onmiskenbaar is.

Het is een haast onoverkomenlijke zaak, voor wie er geboren of later naartoe gekomen is, objectief te blijven over het zo verlokkende Pajottenland. Niet te verwonderen, gaat de nuchtere man denken, als het om dichters en schrijvers gaat, die

²⁵ G. LUYTEN, *Stemmen uit het dorp*, Kofschip-kring vzw, Lennik, 1978.

het veelvuldig bezongen hebben²⁶. Hun fijngevoeligheid deed hen nochtans accuraat zaken waarnemen, zowel relictten uit een verder verleden als voortekens van de toekomst, waar de gewone mens licht aan voorbijgaat.

Eén enkel voorbeeld hiervan willen wij vernoemen²⁷. Dichter H. Van Herreweghen heeft het over de Chaussée Brunehaut tussen Edingen en Chaussée-Notre-Dame, met enkele zijpaden naar Graty, Steenkerque en Lombise, wanneer hij schrijft: “de voelbare eenzaamheid, die verlatenheid wordt, zoals men dat in de volksrijke Vlaanderen niet vindt”. Weinige woorden volstaan voor het typeren van het landschap, voorhanden in de ontvolkte buurt van de vervallen Romeinsesteenweg. Waar wij de aandacht willen op vestigen, is dat de bewoording de essentie van de sfeer aldaar schept, dezelfde waarin het Pajottenland, gelegen langs dezelfde weg, alleen iets meer naar het noorden van het beschreven oord, is ontstaan. In een notendop ligt door de kunstenaar geconcentreerd dat waarvoor wij zoveel bladzijden nodig hadden om het aan het licht te brengen en het trachten te begrijpen.

Over dichters en schrijvers zegt J. Delmelle: “Zij zijn de getuigen van een waarheid welke meestal ontsnapt aan diegenen die alle dingen met een wetenschappelijke ingesteldheid waarnemen”. Daarom dat wij ze in ere moeten houden. Omdat, in het beeld dat zij ons van de huidige werkelijkheid bezorgen, steeds iets van het verleden doorschemert, schrijven ook zij geschiedenis.

Over sagen in het Pajottenland zullen wij het hier niet hebben omdat zij niet streekgebonden zijn. De inhoud is nagenoeg dezelfde als elders, al kan de vorm wel wat verschillen. Ze komen geografisch zeer verspreid voor, omdat ze tot ons uit een heel ver gemeenschappelijk verleden gekomen zijn: in heel het Nederlandstalig en zelfs Duitstalig gebied²⁸. Voor een gelijkaardige reden wordt hier evenmin van de talrijke plastische kunstenaars, bedrijvig in de streek en die ze eer aandoen, gewag gemaakt. Hun scheppend werk hoort meestal tot een bredere, vaak abstracte ideeënwereld. Een uitzondering hierop vormen de beeldhouwers die voor diverse gemeenten van de streek dorpsfiguren voorstelden.

²⁶ M. VAN LIEDEKERKE, in het kader van HOLVEO : *Per vers door het Pajottenland*, Voordracht gehouden in het Jonathashuis op 14-3-1996.

²⁷ M. VAN LIEDEKERKE, *Hubert Van Herreweghen als aandachtig wandelaar*, -HOLVEO, XXIV, pp. 37 en 38.

²⁸ M.C. REYGAERTS, *Sagenonderzoek in het Zuidwesten van Brabant*, -HOLVEO, I, 1973, pp. 16-22.

7. Algemene beschouwingen

Het spreken over iets, het voorstellen ervan, is op symbolische wijze het zich toe-eigenen ervan. *Het Pajottenland* (van de Gronckel) wordt daardoor *mijn Pajottenland*. Aan de tweede uitgave van zijn werk, verschenen anno 1980, gaf J. Vrancken tegenover de eerste een gewijzigde titel: *Pajottenland, een land om lief te hebben*. Tegenover het “*er is meer*”, is een verschuiving ontstaan: van eenvoudige verkenning naar een bewustere, zelfzekere houding voor een heden ten dage erkende streek. In het woordje “*te*” schuilt nochtans een bedoeling: een pedagogische intentie en een wens. De twee publicaties komen over als de dubbele mijlpaal in het verhaal van een gedachtengang. De korte tijdsspanne van niet meer dan 12 jaar, verstreken tussen beide, wijst op de versnelling van het evolutieproces, dat twee eeuwen geleden begonnen was.

In de inleiding van deze tweede uitgave komt de afbakening van de streek nogmaals ter sprake; men krijgt te horen dat eensgezindheid hieromtrent nog steeds ontbreekt. De auteur blijft er Neigem en Ledeborg-Pamel erbij betrekken, terwijl hij anderzijds schrijft dat de mensen van Hekelgem, Liedekerke en Asse zich eveneens Pajotten noemen. Volstaat zulk identiteitsgevoel soms niet om te zeggen dat men tot een streek behoort, zij het tot een mythische modaliteit ervan? Andersom valt te noteren dat in het platteland, liggende rond Halle, waartoe Essenbeek behoort (maar niet Breedhout), en in het gehucht Negenmanneke de bevolking zich niet als Pajot beschouwt. In zijn reisgids van het Pajottenland, houdt M. Van Liedekerke zich nog steeds voorzichtig aan de “willekeurige” afbakening van de streek, zoals voorgesteld door D.G., blijkbaar om controverse te vermijden.

De ontwikkeling van het begrip Pajottenland, concreter gezegd het bewuster worden van zijn bestaan, gebeurde voor een belangrijk deel door het inventariseren van wat het aan boeiends en aan moois te bieden heeft - onbekend is onbemind; voor een ander deel en dankzij kritisch onderzoek, door het vaststellen van zijn achterstand en het aansporen tot het zetten van stappen om die in te halen.

De kennis over het verleden van de Pajottenlandse dorpen is stukken uitgebreider geworden, weliswaar versnipperd over tal van aspecten van uiteenlopende aard. De zeer verspreide notities werden als aaneengeregen, in de vorm van een overkoepelende hypothese. Dat dit nog niet gebeurd is, heeft klaarblijkelijk met het heterogeen verleden van zijn onderdelen te maken. Zij waren zo vele eeuwen over tal van heerlijkheden verspreid gebleven, ondergebracht in twee graafschappen en een hertogdom.

Noemenswaardig was, op geschiedkundig vlak, de bijdrage geleverd door mensen die er, vaak toevallig, zijn aangeland. Wij vernoemen onder de “immigranten” hier

alleen overledenen: een A. Roeykens en een J. Vrancken. Hun niet uitgedrukte beweegreden zal hun integratie in de gemeenschap der autochtonen geweest zijn. Voor hen mag van nog meer dan van integratie, van assimilatie gesproken. Hun aandacht werd door een ongewone nieuwsgierigheid geprikkeld en zij zijn met andere, beter gezegd met nog niet verzadigde ogen, het Pajottenland gaan bekijken. Meer dan een kwestie van gevoelens, ging het bij die onderzoekers, bezeten door de “ijver van de bekeerling”, om het nagaan van wat achter de schermen van de vervlogen tijd schuil gaat; en om de gedrevenheid het zelf ontdekte aan de medemens door te geven. Daarbij dienen heel wat mensen, behorende tot de groep vrijwilligers van Opbouwwerk Pajottenland betrokken. Voor hen betekende de bijdrage tot het welzijn van hun dorp of streek nog meer: het vervullen van een soort burgerplicht²⁹.

Zwaarwegend onder diegenen die van elders kwamen en zich nochtans met de lokale geschiedenis van Edingen en van het Pajottenland bemoeiden, was de talrijke schaar priesters. Alfabetisch vernoemen wij J. Bosmans, P. Basile, M. Dayez, A. Van Nuffel, P. Delattre, J. Dumoulin, P. Landelin Hofmans, E. Van Cauwenberghs, A. Roeykens, C. Petit, H. Temperman, E. Torfs, J.P. Tytgat, F. Vennekens, F. Wielant. Hun opvallende culturele betrokkenheid liep als het ware samen met hun plaatselijke kerkelijke opdracht; zij getuigt op overtuigende wijze ervan hoe nauw in het Pajottenland religie en cultuur door mekaar verweven waren en zijn.

In dit kader noteert men dat in 1870 onder de acht voorintekenaars van het Vlaams Idioticon van L.W. Schuermans op de ca. 250 voor het hele Vlaamse land, de zeven die, te Geraardsbergen, Gaasbeek, Itterbeek, Lembeek en Zellik woonden, priesters waren; de enige leek, een onderwijzer, was van Edingen.

Geschiedschrijven is tot nu toe in het Pajottenland, op enkele merkwaardige uitzonderingen na, werk van liefhebbers geweest. De door hen gebruikte methode dwingt hen tot lokaal onderzoek; en vandaar het ontkoppelen van aardrijkskunde, geschiedenis en mythe, daar waar deze vakken in de brij van de werkelijkheid versmolten zijn. Wat men op het krediet van de medewerkers in de lokale kringen wel mag schrijven, is hun vormende bezorgdheid om de resultaten van hun doorgevoerde opzoekingen in de lokale tijdschriften te publiceren. Zij vormen voor hun lezerspubliek de onmisbare schakel bij zijn kennisname van het verleden van zijn leefmilieu.

Het blijft echter voor de streek nog steeds een probleem om er wetenschappers voor te interesseren. In de studie die in opdracht van de provincie over de socio-economische geschiedenis van Vlaams-Brabant is verschenen, komt het Pajottenland als streek erin

²⁹ J. VAN DER PLOEG, *o. c.*, p. 111.

opgeslorpt voor, terwijl voor de recentere ontwikkelingen het gewicht op het oostelijk deel ligt. De titel eraan gegeven van Geuren en Kleuren benadrukt de verscheidenheid onder de diverse streken in de provincie, waarvan het Pajottenland en het Hageland, wegens hun ontoereikende en/of laattijdige ontsluiting, de gemeenschappelijke opgelopen achterstand delen (J. DE MAEYER en P. HEYRMAN, *Geuren en Kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant*, Leuven, 2001).

Het begrip Pajottenland blijft bij de inwoners van de streek nog steeds een onduidelijk verouderd idee. Het gaat samen met een onzeker identiteitsgevoel en, voor de buitenstaander, met een zwak imago van de streek. De reden hiervoor is zijn historisch laattijdig ontstaan als volksgemeenschap, niet te vergelijken met streken zoals Waasland, Hageland, Haspengouw; eveneens de nabijheid van de overschaduwende grootstad, met, niet het minst, voor de talrijke pendelaars de nefaste uithuizigheid. Daartegenover staat het gretig grijpen van het volk naar een mythe, waarvan de nuttige functie bestaat in het verstevigen van de eenheidsgedachte. Zich ontwikkelend op de noodzakelijke en voorafgaande erkenning van de streek vormt het laattijdig optreden van de “mythe” van het Pajottenland er a.h.w. het sluitstuk van. Men vindt er het boerentype van een Bruegel (zie Bijlage IX) in vermengd, de idyllische bewondering voor de natuur, de fierheid om het symbolisch beladen vocht dat geuze heet.

Stapsgewijze heeft men ze zien ontstaan en vorm krijgen. Herhalen wij betreffende de mythe dat hij geen ver-beelding noch fantasie is; het is voor een volk de wijze waarop het zich een bepaald beeld van de realiteit voorstelt. Voor de voorwaarde die het ontstaan ervan mogelijk maakte, menen wij hier de woorden van antropoloog E. Roosens te mogen aanhalen: “*Je kan dingen aan je verleden en je cultuur toevoegen als er geen exacte feitenkennis beschikbaar is. Bijna alles is mogelijk, zolang er geen algemeen bekende waarheden worden tegengesproken*”³⁰. Met het flink verbeteren van de materiële toestanden van de streek, is echter het nut en de bruikbaarheid van mythische waarden geleidelijk aan het verzwakken, omdat er minder nood is aan lokaal identiteitsgevoel.

In het brein van menige buitenstaander blijft echter nog het verstarde beeld van voorbijgestreefde toestanden hangen. Voor de stedeling gaat het om het algemeen en klassiek, maar voorbijgestreefd beeld van het platteland; voor de mens uit naburige buitengebieden het (voor ons) blijvend ergerlijke imago van een bepaalde ondergeschiktheid. Ook de voorstelling van een voorbijgestreefde situatie kan in de geest soms lang blijven hangen...

³⁰ E. ROOSENS, *Etniciteit*, in *De hedendaagse mens op zoek naar zin*, Koning Boudewijn Stichting, 1997, p. 171.

XI. Synthese

Geen geschiedenis zonder alomvattende vraagstelling. Eerste vraag was over het onderwerp: het werd een soort exegese van het woord Pajottenland in zijn verscheidene betekenissen. Daarop volgden de vragen van het wanneer en van het hoe.

Tallose verspreide gegevens hebben wij voor de eerste maal bijeengebracht, die in overweging werde genomen omdat ze, zo was onze mening, boven het lokale vlak, voor de streek van enige betekenis waren. Na deze selectie werden zij, volgens onderwerp en tijd, in zoveel schuifjes ondergebracht als aspecten van de streek, het Pajottenland. Zulke multiaspectuele ontleding van de werkelijkheid van de streek is niets anders dan het toepassen van de wetenschappelijke methode, gekend als die steunende op het principe van *partes extra partes*, die erin bestaat het onderwerp in delen op te spitsen, die op hun beurt elk verder onderverdeeld worden.

Van deze diverse aspecten werden de vergelijking en de verhouding nagegaan, met wat als voor de ruimtelijke ordening van het maatschappelijk leven als een alternatief voor het platteland overkomt: de stad.

Wij hebben een staaltje mensheid door de eeuwen heen in zijn wisselende lotgevallen gevolgd. Geboren in een stukje aards paradijs, hebben wij het kinderen zien krijgen, zwoegen op het land in zijn dorpen, zijn weg trachten te zoeken, vreemde woorden in zijn dialect opnemen, plezier maken, hopen en wanhopen, elders werk gaan zoeken en voor een deel de streek verlaten, zich terugplooiën op zichzelf, opkijken naar de stad, zwijgen, dromen van zijn verleden, geloven en bidden. Wij hebben het zich geleidelijk zien optrekken, rechtstaan en met gemengde gevoelens meegaan met de moderne wereld.

De streek heeft men tot nu toe bekeken zoals men het voor een vierkanthoeve doet: vanuit diverse hoeken. Daarmee snapt men nog niet hoe zij in haar geheel ineensteekt. Duidelijk is gebleken dat de diverse aspecten onderling nauw verbonden zijn. Dit verplicht ons tot het uitwerken van een holistische, d.i. een globale visie over de streek. Anders gezegd, met deze beschrijvende veelzijdige ontleding is men van het ophangen van een coherent samenvattend beeld van de streek nog een stuk verwijderd, zolang de synthese niet gemaakt wordt. Men weet immers dat, in tegenstelling tot een overzicht, van een synthese verwacht wordt dat de essentie, de essentie zelf van het verhaal, in het licht komt, in de vorm van een nieuwe stelling.

De sleutel was het opstellen van wat men in de wetenschap een **model** noemt. Dit is een mentale constructie, vereenvoudiging van de realiteit, maar die de multipele

aspecten ervan kan uitleggen door de vermeende werking van basismechanismen, die als hypothesen worden voorgesteld.

De drie hypothesen gebruikt in dit werk om de geschiedenis van het Pajottenland uit te leggen zijn:

- het model stad-platteland
- het juridisch statuut van de plattelandsgemeente
- de ruimtelijke structuur van de streek.

Het onderbrengen van de materie in modellen mag in het kader van de structuralistische theorie worden geplaatst, waarbij elke structuur de enge solidariteit van een reeks verschijnselen vertegenwoordigt.

1. Het model stad-platteland

In de loop der tijden kan de verhouding van de stad tot het omliggend platteland in een driedubbel **perspectief** geplaatst worden:

a) dat van het meer uitgebreid gewest waarin zij zich samen bevonden en waarvan zij het wisselvallig lot, een vroegtijdige bloei- en een daaropvolgende vervalperiode, deelden;

b) dat, ontwikkeld ten tijde van het heerlijk gezag: op allerlei vlakken een tegenstelling, in de socio-economische voorwaarden, in de behandeling. De banden, eigen aan het A.R., worden schematisch bestempeld als het uitbuiten door de stad van het afhankelijk omliggende platteland. Zo diep ingeworteld was deze tegenstelling in de structuren, dat zij na het einde van het A.R. nog een volle eeuw voor het essentiële bleef wat zij geweest was;

c) de afzondering van de landelijke gemeenten ten opzichte van de stad. Zij was wat het Pajottenland zijn eigenaardig lot bepaalde. De beperkte mobiliteit en de autarkie die er mee gepaard gaat, zijn klassieke kentekens van het platteland. Het hoofdargument is zijn ongewone afzondering, die de **specificiteit** van het Pajottenland boetseerde, eveneens zijn uiterst en verergerd voorkomen van de algemene kenmerken van **ruraliteit**. Men mag zelfs stellen dat de laatste eeuw van steeds vorderende verstedelijking van het land het uitgesproken plattelandskarakter van de streek juist de aandacht op haar vestigde en dat dit contrast er toe bracht haar geschiedenis onder de loep te nemen.

De verhouding werd onderzocht van het Pajottenland tegenover Brussel. Onder de kleine steden kwam voornamelijk Edingen aan beurt. De kloof met Edingen werd steeds

maar dieper. Het grootste deel van de gemeenten rond Edingen is zich, door haar kleinschaligheid (mede op basis van hun Vlaams-culturele aard), van de stad gaan verwijderen. Eigen aan de leemstreek, zowel het oostelijk deel, nl. Haspengouw, als het westelijk deel tellen een hele reeks kleine en middelgrote historische steden, waarvan de groei ten koste van de omliggende dorpen beperkt bleef (Fig. 11)¹.

De evolutie van de streek verliep daarentegen naar een vorderende verstedelijking van het platteland, zowel fysich als mentaal, terwijl door ontvolking de grote verschillen met de stad verder aan het vervlakken zijn. De confrontatie van het Pajottenland met de grootstad en de vergelijking met Edingen, plaatst het vertoon nog maar op twee poten. Een gelijkaardige studie ten overstaan van Halle, eventueel Geraardsbergen en Ninove, waarvan de respectieve invloedssferen ten overstaan van de streek minder ontwikkeld zijn, ware aangewezen om de studie te vervolledigen.

Zeker voor het Pajottenland mag geschiedkundig van een totale ommekeer gesproken worden: van een streek zonder steden, wat haar eigenheid voor een deel bepaalde, naar een streek met uitgesproken, morfologische, vooral functionele, verstedelijking. In de lijn van de functionele verstedelijking, mogelijk gemaakt door de mobiliteit der personen, ligt de nog grotere verspreiding van kennis en van informatie; zodat het gelijkstrijken der verschillen met de stad nog verder geëvolueerd is dan het loutere zichtbare.

Door de wijze zelf van ontstaan van het Pajottenland, evenals door zijn nabijheid van de grootstad, komt de streek vandaag als een interessant proefondervindelijk model over voor het bestuderen van de evolutie van het dorpsmilieu in de laatste twee eeuwen.

2. Het juridisch statuut van de plattelandsgemeente

In een allereerste, vroege periode kenden enkele grotere dorpen uit de streek, met het verkrijgen van een rurale keure, een emancipatiebeweging ten opzichte van de macht van de heer. Het is pas tijdens de laatste eeuw dat de dorpen, eerst schoorvoetend, sneller sinds W.O. II, het merkwaardig proces van ontvoogding tegenover de stad meemaakten.

Wat de basis het platteland van de stad onderscheidde, was de Wet. Geschreven of niet, zij was door de gezagdrager(s) uitgevaardigd en stippelde de aard uit van de verhouding tussen de diverse groepen en de leefregels van hun onderlinge relaties.

¹ B. MERENNE, *o. c.*, p. 16.

Voor de plattelandsentiteiten speelde de evolutie zich chronologisch in drie taferelen af, gekenmerkt door drie verschillende juridische statuten. Het waren achtereenvolgens:

- in het kader van de heerlijkheid hun grote afhankelijkheid,
- na het A.R. hun verworven statuut van gemeente, autonoom tegenover de stad²,
- ten slotte en recentelijk de nieuwere juridische situatie waarbij ze van een gefusioneerd geheel deel gingen uitmaken.

De overgang van het eerste naar het tweede systeem verliep na een tijdsspanne van ongeveer zes eeuwen, van het tweede naar het derde in de korte tijd van 180 jaar. Dit laatste systeem heeft zopas zijn kruissnelheid bereikt.

De economische activiteit van de plattelandsmens heeft, door de eeuwen heen, een diepgaande evolutie meegemaakt. Tot in de 18de eeuw behoorde zij tot de primaire sector en bestond voor het allergrootste deel uit landbouwproductie. Toen de werkgelegenheid inkromp, ging een deel der werkkrachten seizoenarbeid verrichten of naar de mijn, die nog steeds tot de primaire sector behoren. Na het verdwijnen van de huisnijverheid werd overschakeld naar fabriekswerk, dat tot de secundaire sector behoort. De laatste stap in de evolutie van de beroepsactiviteit was voor velen het presteren van diensten: d.i. de tertiaire sector. In de tijd van dat lange proces slonk de beroepsactiviteit van de plattelandsbevolking in de primaire sector van 90 naar minder dan 10%.

Deze evolutie in de kwantitatieve verhouding tussen die drie sectoren liep nagenoeg chronologisch samen met de geschetste evolutie van het juridisch statuut van de plattelandsentiteiten. Wij vinden een gelijkenis - alleen een gelijkenis - tussen de gelijktijdige periodisering van economie en statuut in de plattelandsmaatschappij, en de visie van Karl Marx, volgens wie in een staat de productiekrachten het hele uitzicht van de maatschappij bepalen, de cultuur, zowel als de politiek en het recht, met o.a. de uiteenlopende evolutie van stad en platteland.

De vraag wordt gesteld: is het systeem van de lokale organisatie oorzakelijk verbonden met de evolutie van de economische activiteit van de inwoners? R. Aron bekampt de theorie van de Duitse socioloog Max Weber (1864-1920), vooropgesteld in zijn bekend werk *Wirtschaft und Gesellschaft* (1922); hij vindt geen *noodzakelijk* verband, wat een voorwaarde zou zijn om van determinisme te spreken, tussen de

² GEMEENTEKREDIET, Les structures du pouvoir dans les communautés rurales de Belgique et dans les pays limitrophes (XIIIe-XIXe siècle), Brussel, 1988, Coll. Histoire, série in-8°, nr. 77.

wetgevende organisatie van een maatschappij en de economie³. Wat daarentegen wel blijkt vast te staan, is dat het evoluerend juridisch stelsel voor de plattelandsgemeenschappen de mogelijkheid schiep, om, samen met de economische evolutie die ze meemaakten, zelf te evolueren.

Het verschil met het historisch materialisme is het volgende. Daarin berusten de juridische en politieke structuren op de verhouding in de productie en op de verdeling van de maatschappij in klassen; in het geval van het platteland berusten ze op een geografische dichotomie, die van dorp tegenover stad.

In ontologisch perspectief, d.i. in het begrijpen van hun zin en ontstaan, dienen de gemeentefusies breder te worden geïnterpreteerd dan op het eerste gezicht blijkt. Veel meer dan louter een instrument ten behoeve van de lokale eenheden om de administratieve taken beter te kunnen vervullen, vertegenwoordigen ze een historisch moment, dat van een nieuwe start, met als doel het definitief in handen nemen van hun eigen lot, wat men met de *regerende functie* uitdrukt.

In dit kader kwam er de wet van 11 juli 1994, bedoeld om de gemeentelijke democratie nog te verbeteren. Nog te verwezenlijken valt inderdaad het versterken van de rol van de politieke oppositie in het gemeenteraadsdebat, zowel als de controle van de gemeenteraad op het college van burgemeester en schepenen⁴.

Het gemeentelijk gezag mag in ons land als sterk worden beschouwd, in die zin dat zijn bevoegdheden residuair zijn, d.w.z. dat het, buiten de beperkingen opgelegd door de centrale overheid, initiatiefgerechtigd is. Zijn vrijheid om te handelen kan aldus op sterk uiteenlopende aspecten van het maatschappelijk leven slaan⁵.

Over **ontvoogding** van gemeenten gesproken, dient evenwel een verwarring uit de weg te worden geruimd: betreffende de historische realiteit van de middeleeuwse gemeentelijke autonomie. Daaraan schrijft men de vrij grote zelfstandigheid van de gemeenten in ons land toe. In feite betrof de toen verworven vrijheid de stedelijke gemeenten, en geenszins of in een vrij beperkte wijze de dorpen. De autonomie van de stad Edingen zelf, vergeleken met andere steden, was trouwens zelf vrij beperkt: het ging om een kleine stad waar de ambachten weinig politieke macht uitoefenden. Zij was de zetel van een heerlijkheid, waarvan de bijzonder machtige heer, met zijn gezag zowel stad als dorpen overschaduwde.

³ R. ARON, *Introduction à la philosophie de l'histoire*, 1938, uitg. 1986, Parijs, p. 118.

⁴ M. KAISER, *De gemeentelijke democratie in beweging*, in Tijds. G.K., nr. 200, pp. 131-135.

⁵ M. KAISER, *Gemeente, stad, hoofdstad: is dat hetzelfde?* in Tijds. van G.K, nr. 200, p. 85.

Van de bekomen vrijheidskeuren werden er in ons land 175 teruggevonden⁶, waaronder die van Galmaarden (1330), Hove (1416) en Bever (1421). Dit aantal staat alleszins niet in verhouding tot het aantal van 2359 vroegere deelgemeenten, nadien tot 589 beperkt door de fusies. Niettemin hadden de dorpen hun eigen juridische persoonlijkheid, waarvan het beschikken over een zegel het teken was.

Het alom oud voorkomend toponiem “gemeente” brengt ons, voor wat deze kwestie betreft, op een linguïstisch dwaalspoor: in een landelijke entiteit sloeg het op het eertijds gemeenschappelijk bezit, later het gebruik, van de weide waar het vee van de paticulieren naartoe werd geleid.

Het juridisch gelijkstellen van steden en gemeenten na het A.R. bracht hen in de nauwe hiërarchie van het gezag. Hun vrijheid was beperkt door de voogdij van de overheid over hun beleid, alsmede over dat van het “*Bureel van Weldadigheid*” en van de Kerkfabriek.

Recentelijk is de gemeente in een vernieuwde vorm van actieve integratie, samen met de provincie en het gewest gaan functioneren, waarbij zij tamelijk vrij in het *richtgevend* kader van een bredere dan lokale visie optreedt. Sinds het ondertekenen van het pact tussen de lokale besturen en de Vlaamse regering (8 maart 1999), kunnen convenanten tussen beide aangegaan worden, met afspraken over doelstellingen en inbreng van middelen. Op het gebied van het administratief recht wordt hiermee een praktische toepassing op het principe van de subsidiariteit gehuldigd. De aloude voogdij door de overheid wordt zo door interactiviteit vervangen⁷. Wij vergelijken de recente evolutie met die meegemaakt door de persoonlijke rechten en plichten van de deelgenoten in het huwelijk: autonoom maar verantwoordelijk.

De betekenis van deze aspecten wordt door een vergelijking onderstreept. Deze autonomie ten onzent, in haar draagwijdte nog versterkt door de gemeentefusies, staat in contrast met de Franse jakobijnse wijze van beleid, nog steeds van toepassing in een land waar de fusies dan ook tot nu toe achterwegegebleven zijn.

3. Historische analyse van de ruimtelijke structuur

“Het economisch en sociale leven hangt nauw samen met verkeer en transport en langs de wegen is het dat zich mensen, goederen en ideeën bewegen. Vandaar het uiterst belang van de water- en landwegenstructuur”. Het is geen toeval dat ons land, met het

⁶ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, p. 201.

⁷ F. DE RIJCK, *Convenanten in Vlaanderen: van ondergeschiktheid naar partnerschap*, Gemeentekrediet, Driem. Tijds. nr. 209, 1999/3, pp. 5-17.

vroegste en dichtste spoorwegnet van het vasteland, in de 19de eeuw de eerste plaats bekleedde op het gebied van de industrieontwikkeling.

De structuur van het Pajottenland ontwikkelde zich, zoals die van de andere Vlaams-Brabantse streken, in drie fasen.

a) Zijn natuurlijk en pre-industrieel patroon was in het interfluvium van Dender en Zenne ingeschreven. Opvallend voor het Pajottenland zijn op de kaart van het Structuurplan Vlaams-Brabant (Fig. 62):

- de ongewone densiteit van het mazig wegenpatroon, vergeleken met elders in Vlaams-Brabant; de reden is de grotere dichtheid aan parochies- en dorpen, getuige van de vroege, hoge bevolkingsdichtheid van de streek;
- het groot aantal wegen die naar de kernen van Sint-Kwintens-Lennik (acht), Herne (vijf) en Liedekerke (vijf) leiden;
- het niet voorkomen van de uit gebruik geraakte Romeinsesteenweg.

Het Pajottenland kende in de 16de eeuw een herinrichting van zijn verbindingsstructuur gericht naar de zee: van een rechtstreekse zuid-noordelijke via de Romeinsesteenweg, naar een onrechtstreekse via Brussel en de Willebroeksevaart. De verstoorde oorspronkelijke basistructuur maakte van de streek een isolaat. Zij bepaalde voor eeuwen de eigenheid van de streek, als achtergestelde buurt van de jonge hoofdstad.

b) In de volgende fase, die in de tweede helft van de 18de eeuw begon en zich tot aan W.O. II doorzette, werd het “industriële” patroon vastgelegd, gekenmerkt door de aanleg van steenwegen die de steden onderling verbonden, en in de 19de eeuw, door die van spoorweglijnen. In deze periode is het dat Asse zich ontwikkelde.

De industriële ontwikkeling van de steden en de streek gelegen ten westen van Brussel verschilde echter opmerkelijk van die gelegen ten oosten van de grootstad en spreekt boekdelen. In dit deel ontwikkelde de wegenstructuur zich als volgt. De steenweg Mechelen-Leuven werd in 1730 aangelegd, die het vervoer op de Dijle verving. Een vaart werd in 1753 tussen Leuven en de Rupel gegraven, die in 1763 hersteld werd. Het gevolg ervan was de ontwikkeling van de centrale rol van de Mechelse vervrachters, vooral in het scheepsverkeer, en dit tot diep in de 18de eeuw. In het verlengde ervan gebeurde in de eerste helft van de 19de eeuw het toebedelen aan Mechelen van het centrale punt van het spoorwegennet, halverweg tussen Antwerpen en de Maas- en Rijnbeekens⁸. Brussel zelf was sinds 1560 met Antwerpen door de

⁸ R. VAN UYTVEN, *Transport- en Verbindingsmiddelen voor de Brabantse steden 1500-1850. Een voorlopige balans*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis . De Brabantse stad*, jg. 78, 1995, p. 217-248.

Willebroeksevaart en de Schelde verbonden. In het deel gelegen ten westen van Brussel kwamen er, in vergelijking hiermee, maar twee belangrijke verbindingswegen: één naar Gent, met afsplitsting naar Dendermonde, één naar Ninove.

c) De derde fase, die zich na W.O. II ontwikkelde, was die van de vorming van een suburbaan patroon. Zij was gekenmerkt door de veralgemeende mobiliteit, het uitzwermen van de stedelijke functies en het aanleggen van autosnelwegen. Het Pajottenland verschilt fundamenteel van de andere Vlaams-Brabantse streken door het blijvend ontbreken van een rechtstreekse verbinding, zowel over de weg als per spoorweg, met Brussel.

Het huidig bestaande structureel beeld is het resultaat van het opeenliggen van de structuren eigen aan de drie opeenvolgende periodes. Het verbindingenet van vandaag beeldt op aanschouwelijke wijze het weefsel, de textuur uit welke de geschiedenis op het terrein weefde, wat de etymologische betekenis van het woord *historia* ook is. Vooral in het Pajottenland zijn ze nog goed herkenbaar. Een moderne kaart zoals die van Michelin anno 1993, bestemd voor de automobilist, is niets anders dan de afbeelding van zulke superpositie van historische verbindingswegen, die wij achtereenvolgens op de kaart van N. Visscher en Z. Roman uit 1656 en die van D.G. uit het midden van de 19de eeuw, vervolledigd met die van de spoorweglijnen afgebeeld hebben gezien (Fig. 63). Men stelt vast dat de eigenheid van het Pajottenland, geen stadskernen te tellen, alleen middelgrote kerndorpen, oorspronkelijk gedeeld werd met de twee andere streken tussen Dender en Zenne, namelijk het “land van Asse” en “Noord-Brabant”⁹.

Zulk structureel beeld vertaalt het historisch feit dat “*het Pajottenland het enig groter gaaf landschap in de onmiddellijke omgeving van Brussel gebleven is*”. Meest typisch in dit opzicht zijn de dorpen Bever, Beert, Bellingen, Bogaarden, Elingen, Heikruis en Pepingen. Zij vertonen, elk van deze gegevens nauw verbonden met de andere, bijzonder vruchtbare grond, een klein dorpscentrum maar talrijke gehuchten, duidelijke ontvolking, nog vele kapellen (Zie Bijlage VII). “*Hier*, zegt M. Van Liedekerke in zijn gids van de streek uitgegeven door het Davidsfonds, *is het Pajottenland op zijn mooist*”, en wij verduidelijken: zonder zelfs een begin van verstedelijking en voor de toerist het meest aantrekkelijk door zijn oorspronkelijke landschapsstructuur, bewaard uit een ver verleden.

De mooie uitdrukking van “*le poids de l’histoire*” is hier op sprekende wijze van toepassing, wijzende op de belangrijke en blijvende beïnvloeding van de huidige

⁹ PROVINCIE VLAAMS-BRABANT, *Structuuplan*, Startnota, 1995, pp. 22-31.

toestanden door al het meegemaakte in het verleden. In het werk van sommige historici uit de vorige eeuwen, die in het historisch gebeuren de relevante plaats van de natuur toen reeds inzagen, erkende men wat men *l'esprit géographique* noemde. Voor het Pajottenland gaat het om veel meer: hier geldt op bijzondere wijze de impact van wat men met de uitdrukking *geografische geschiedenis* verstaat. Door de vraagstelling *waar* te beantwoorden, krijgt men vaak een begin van antwoord op de vragen *hoe* en *waarom*. Voornoemde geografische context is tevens verantwoordelijk voor de zich op lange termijn ontwikkelende verschijnsels, een begrip dat de naam van *histoire lente* gekregen heeft.

De huidige beperkte verbindingsstructuur van het Pajottenland werd niet uitsluitend door de natuur, d.i. door aardrijkskundige toestanden, bepaald. Zij was evenzeer het gevolg van een permanente afzonderingsreactie. Zij blijkt als de uiting van een traditionele, door goed geweten geïnspireerde, behoudende visie van volk, woordvoerders en verantwoordelijken samen.

Chronologisch en eerste reden voor stagnatie lag het diep ingeplant wantrouwen en het zich behoeden tegen al wat vreemd was. Pas naderhand kwam er, geënt op de ondertussen gegroeide bewustwording, de meer recente, wellicht krampachtige wil, het door de vroegere houding bewaarde milieu, te beschermen. Hoe traditioneler een groep is van aard, hoe eisender zij in haar reactie optreedt wanneer zij bedreigd wordt. Hier in het Pajottenland bereikte de algemene vrees van de plattelandsmens zijn uiterste¹⁰. Deze evolutie in twee tijden verwoorden wij met de formule **van een isolaat naar een reservaat**.

Men weet dat op het gebied van infrastructurele uitrusting van een streek, buiten de algemene politiek gevoerd door de administratie, de invloed van lokale of met hun streek in contact gebleven mandatarissen groot kan zijn om projecten te steunen of tegen te houden. Reeds aangehaald is het geval de Gronckel i.v.m. het Vredegerecht te Sint-Kwintens-Lennik. Wij vermelden het laattijdig oprichten in 1895 van een station te Tollembeek, op een spoorweglijn die nochtans sinds 1867 langs het dorp liep; het gebeurde dankzij de invloed van senator Alexander de Steenhault¹¹. Zo ook werden in 1856, door kamerlid Ernest de Steenhault subsidies verkregen voor het bouwen van een nieuwe kerk te Oetingen¹². Het tegenhouden van het A8-project gebeurde eveneens door het optreden van volksvertegenwoordigers, ondersteund door een aktiekomitee.

¹⁰ H. LÖZING, *De angst voor het nieuwe landschap*, 1982.

¹¹ M. PEREMANS, *o. c.*, pp. 45 en 46.

¹² J. VERHEYDEN, *o. c.*, p. 131.

Zwak punt voor het Pajottenland is, i.v.m. deze politieke invloeden, dat het behoort tot het verenigd kiesdistrict Brussel-Halle-Vilvoorde, waarvan ook nog vandaag de verkozenen niet noodzakelijk van de streek zijn en mentaal in de grootstad geïntegreerd zijn. Zo kan men, aan de hand van de verkiezingsresultaten van het jaar 1999 (zie boven), makkelijk uitmaken dat, alleen al door het “verloren” gaan van de stemmen uitgebracht voor francofone kandidaten, het kanton Lennik er ca. 2.208 en dat van Asse er 9.384 verloor. De vertegenwoordiging van de streek komt er noodzakelijk verzwakt uit. Het negatief karakter van het verkiezingsreglement, dat vooral om taalkundige redenen aangevochten wordt, is op socio-economisch vlak een nog meer ongunstige realiteit.

Het probleem van het Pajottenland i.v.m. werkgelegenheid was rechtstreeks aan de aangehaalde structurele leemte toe te schrijven. De vraag mag worden gesteld of de beperkte werkgelegenheid niet het gevolg is van een zwakkere ondernemingsgeest die door de bekende uitgesproken traditionalistische visie in de hand zou zijn gewerkt. P. De Vos, directeur van de Kamer voor Handel en Nijverheid van Halle-Vilvoorde, wees er ons op dat, in de inplanting van nieuwe ondernemingen, de plaatselijke mentaliteit niet eens een rol speelt en dat de ondernemers, uitsluitend op basis van infrastructurele hieromtrent, geografisch hun beslissingen nemen. Wie is er echter zeker van dat de zogezegde “land van kokanje”-mentaliteit, zoals wij ze op eigen wijze interpreteren, d.i. het gelukkig zijn met en het berusten in wat men heeft, onbewust niet tot zwakkere ambitie leidt?

4. Geschiedkundige schets van het Pajottenland

Langs de brede loop van de tijdstroom worden zijn wateren, door de opeenvolgende bochten, in een veranderlijke richting gejaagd. Deze keerpunten wil men traditioneel lokaliseren en ze een naam geven. De opeenvolgende stadia in de ontwikkeling van het begrip Pajottenland en die diverse perioden van zijn korte geschiedenis afbakenen, waren:

- het jaar 1795, met het administratief overhevelen van het Vlaamse deel (Bever en Sint-Pieter-Kapelle niet bijgerekend) van het vroegere Henegouwen naar Brabant,
- het jaar 1822 met het inlijven van het kanton Herne in dat van Lennik,
- het jaar 1845 met de interpretatie door D.G. van een diffuus gevoel van het bestaan van een aparte streek,
- het interbellum met het definitief bewustworden van zijn realiteit,

- het jaar 1960 met zijn erkenning als specifieke geografische streek.

Voor de tijd die het ontstaan van het Pajottenland voorafging, mag, in ruimere dan de letterlijke gebruikelijke zin, van zijn **voorgeschiedenis** gesproken worden. Het was diep in het A.R., dat diverse factoren geleidelijk zijn toekomstige eigenheid gingen bepalen. De hoofdrol speelde hierbij het verbindingswezen, met in dit geval het dubbel keerpunt van

- in het jaar 1565 het in gebruik nemen van de Willebroeksevaart, gevolgd door het verval van de Romeinsesteenweg,
- in het jaar 1760 de aanleg van de steenweg Edingen-Halle, gevolgd door het verval van de grote weg Edingen-Brussel.

Vergeleken met de amper 150 jaar van het korte bestaan van het Pajottenland, nog jonger dan de leeftijd van België, komt zijn voorgeschiedenis alzo als een eeuwenlange broedtijd over.

Men heeft getracht klaarheid te scheppen in de verstrengelende materie, door de verschillende determinanten, in een dubbele reeks onder te brengen: enerzijds het behoren van de streek tot een meer uitgebreid gewest, anderzijds zijn latere aparte evolutie als isolaat. Beide berusten op een historisch-geografische, zuiver materiële basis. Het politieke element kwam er pas achteraf bij, en wel in de wijze waarop de streek zich aan de basisgegevens aanpaste of ertegen reageerde.

De multiële aspecten welke het beeld van het Pajottenland vormden en vormen, kunnen één voor één teruggebracht worden tot de werking van voornoemde algemene factoren. Het verschillend determinisme van één en ander verschijnsel legt dan ook de aangehaalde, soms onverwachte afstand tussen beide uit. Zo bepaalde het behoren tot het gewest grotendeels de sociologische toestanden (waarvan ongunstige spotnamen getuigen); terwijl de afzondering zich op de ongunstige economie uitte (zoals de weinig gespecialiseerde huidige landbouw). De lokalisatie van de overblijvende stevenisten blijkt wel bepaald te zijn geweest door de twee factoren tegelijk; evenzeer voor een deel de uiterste armoedelijke toestand die het dorp Vollezele kende. Op gelijkaardige wijze overdekt het begrip traditietrouw de manieren en mentaliteitstrekken die uit de twee achtereenvolgende perioden van zijn verleden voortkomen.

Het beeld van het onvermijdelijk onderling verband der diverse aspecten eigen aan een isolaat, zoals het Pajottenland er in het verleden een is geweest, vindt men in Vlaams-Brabant en in het Hageland terug (zie boven) en ook elders in het Westen. De kentekens van het Franse Massif Central, een streek even groot als gans België, worden in het woordenboek Petit Robert, deel 2, op treffende wijze geschetst: *“La région est longtemps restée isolée, confinée dans l’archaïsme, alimentant les précoces courants*

d'émigration. La vie urbaine, en l'absence de capitale régionale, s'est organisée à la périphérie".

De **algemene factoren**, die, recenter, het beeld van het Pajottenland beïnvloedden, berusten chronologisch op:

- het recent verstedelijken, grotendeels door de nabijheid van Brussel,
- het massaal pendelen wegens de onvoldoende werkgelegenheid,
- het behoren tot de Vlaamse taal- en cultuurgemeenschap,
- de eigentijdse mentaliteitsfactor, verspreid op breed wereldniveau.

Voornoemde factoren, oudere en nieuwere, bleven in de tijd en ook cumulatief voortwerken, terwijl de invloed van de jongere factoren die van de oudste geleidelijk overschaduwde. Dit chronologisch multifactorieel determinisme doet aan de cirkelvormige voorstelling van afstamming in de opklimmende genealogie denken, waarbij de invloed van zovele generaties, aanwezig maar slapper en slapper naargelang van de hogere rang, op éénzelfde individu visueel voorgesteld wordt.

5. Kwalitatieve en kwantitatieve evolutie

Bij het behandelen van het thema dorp versus stad, zijn wij met een vrij radicale evolutie van hun verhouding geconfronteerd geworden. Men mag gerust van versneld tempo spreken. Daarvan onthouden wij hier, door de eeuwen heen en als een soort teken aan de wand, alleen de toegenomen snelheid der verplaatsingen. Zij lag: te voet onder de 5 km/u., te paard gemiddeld op 8,3 km/u., met de buurtspoorweg op 15 km/u., in 1991 bij het pendelen met de persoonlijke wagen op 38 km/u.. Elke verdubbeling, ontstaan dankzij het gebruik van een nieuw verplaatsingsmiddel, – a.h.w. een meetkundige vooruitgang – had zijn weerslag op de eigenheid van het geïsoleerde Pajottenland. Dat gebeurde via o.a. de verhoogde impact van de naburige stadsentiteiten, voornamelijk van Brussel, op de streek.

Het vervagen van het verschil tussen stads- en plattelandsmens heeft met een veranderde levensvisie te maken, uitgedrukt door de zichtbare aspecten van verstedelijking van het platteland. Een opvallend materieel teken in deze evolutie, opgetreden na W.O. II., was de lintbebouwing in de buitengemeenten, eerste stadium naar het type van de stedelijke buurt.

Boven is al gesproken over het bestaan in de Middeleeuwen van een reeks van bijna-steden. De recente verstedelijking in het Pajottenland, vooral in de hoofddorpen, mag ermee vergeleken worden. Al zijn de oorzaken van beide verschijnselen totaal

verschillend, toch blijken zij op een soortgelijke basis te berusten: de natuurlijke neiging van de maatschappijorganisatie, die voor een bevolking erin bestaat om zich in kernen te concentreren, een gevolg zowel van praktische zin als van een soort natuurlijke kuddegeest.

Het begrip Pajottenland als streek van uitsluitend plattelandsgemeenten, heeft er ons toe gebracht voornoemd specifiek milieu met nieuwe aandacht onder de loep te nemen; dit gebeurde zowel voor wat het verleden als de huidige tijd betreft. Vaak misleidend hierbij was dat de ondergane evolutie ogenschijnlijk geleidelijk gebeurde, op een wijze waarbij zij slechts achteraf opvallend bleek.

Twee voorbeelden om dit te verduidelijken. De ontvolking welke Bever meemaakte was bijzonder uitgesproken. Het bevolkingsaantal evolueerde van 3425 inw. in 1846 naar 2607 in 1910 en naar 1615 in 1976, echter nu opnieuw 1932. Het verlies vorderde dus met een gemiddeld van 12,7 inw. per jaar, d.i. met niet meer dan 3 huisgezinnen. Een gelijkaardige vaststelling maakt men voor de merkwaardige bevolkingsaanwas te Galmaarden tussen 1890 en 1910: hij bedroeg een jaarlijkse gemiddelde toename van 13,7 inwoners (Fig. 20). De Beverse demografische kering, met opnieuw de aangroei van de bevolking, gebeurde, zoals de meeste recentere veranderingen het doen, in een versneld tempo. Op een soortgelijk opvallend ritme ontwikkelde zich in recentere tijden het zo belangrijk verschijnsel verstedelijking.

De in de 19de en 20ste eeuw opgetreden ontvolking van Bever bezorgt er ons een zeldzaam zicht op hoe het er tijdens het A.R. in de dorpen van het Pajottenland uitzag. Inderdaad, rekening gehouden met het feit dat de bevolking in de loop van de 18de eeuw nagenoeg verdubbelde, mag men zeggen dat het aantal inwoners thans op dat van driehonderd jaar geleden moet gelijk zijn. De gemeente mag dan ook met reden als een soort museum beschouwd worden, waar men zich een idee kan vormen van de losse inplanting der woningen in het dorpsmilieu van weleer.

In het verleden van het Pajottenland treft men geen breekpunt, geen spectaculaire gebeurtenis aan, die het verloop van zaken op tastbare wijze zou doen keren hebben. De geschiedenis maakt er geen bokkensprongen en schreed alleen met kleine stapjes vooruit. Ook de vermelde evolutie van het juridisch statuut van de dorpsentiteiten wierp pas achteraf en zeer geleidelijk vruchten af.

XII. Hedendaagse uitdaging

De korte geschiedenis van het Pajottenland is die van de verwonderlijke evolutie van een plattelandsstreek naar een moderne wereld toe. De streek heeft een ommekeer meegemaakt, geen epos, maar een stille omwenteling, eigen aan zijn stille aard; de laatste tijd gebeurt de evolutie echter in versneld tempo. Zonder het volledig te beseffen is men er in een andere periode, het derde millenium, getreden.

Het Jaar van het Dorp, amper 20 jaar geleden, was bedoeld om het dreigend verslappen van de dorpsgeest tegen te gaan, nadat, in de context van de fusies van 1975 en 1976, het juridisch instrument voorhanden was om de zaken zelf in handen te nemen. De tijd van het lijdzaam ondergaan was nu voorbij. De streek moet nu verder oordeelkundig zorgen voor haar toekomst. Voor het dorp is de uitdaging dubbel: enerzijds het bewaren van zijn identiteit, anderzijds zijn ontwikkeling in de huidige tijd. Het ooit baanbrekend maar wat eng begrip van *stedenbouwkunde*, ingeluid in 1962, werd voor het breder begrip van *ruimtelijke ordening* geruild, met als hoofdgedachte het beschermen van de functionele topografie.

Het was niet zo verwonderlijk dat men in 1978, geconfronteerd met die bedreiging, de nostalgische toer opging. In zulke richting sprak de titel van het werk van Johan Struye, datzelfde jaar uitgegeven: *Ik weet nog hoe het was...*¹. In de hand gewerkt door het verdwijnen van zoveel alomgekende sites, wijst de uitdrukking op het zo passend woord dat heim-wee is.

Voor het Pajottenland is het inpassen in het harnas van de moderne wereld moeizamer geweest dan waar ook elders. Dubbele reden hiervoor is enerzijds de nabijheid van een grootstad, die zich verder op internationaal niveau aan het ontwikkelen is, anderzijds het bevoordeligde natuurschoon van zijn landschap, dat er zo lang, als isolaat, gaaf is gebleven. Het gevoel van wrevel en van een zekere onmacht tegenover de spanning aanwezig in deze tegenstrijdige situatie - het verlengstuk van de geestesgesteldheid van de arme stakker uit het verleden - maken in essentie het "drama" uit van de streek. Het vormt ook de kern van de inhoud, in beeld en woord, van het kijkboek met titel *Het Pajottenland*, uitgegeven in 1987 door Opbouwwerk Pajottenland (Fig. 64).

De op zulke wijze ontstane nostalgie betrekken wij bij het onderwerp van de typebeelden opgerezen in de Pajottenlandse gemeenten sinds 1986. Alle slaan op het verleden of op voorbijgestreefde toestanden. Zoals enkele beelden die elders in het

¹ J. STRUYE, *Ik weet nog hoe het was... Dorpen in Vlaanderen*, Antwerpen, 1978, 184 blz.

Vlaamse land de Seizoenarbeider voorstellen, zo vertegenwoordigt dat van de Mijnwerker de droeve realiteit van een streek, die men dagelijks moest verlaten om aan brood te geraken. Bij het ophangen van een zinnebeeld van plaatselijke eigenheid is de voorstelling van een beroepsactiviteit, uitgeoefend ver buiten de gemeente en streek, wel een paradox. Ook in de gemeente Erwetegem in Oost-Vlaanderen, gelegen in het door ons beschreven groter gewest, staat een mijnwerkersbeeld opgericht. Niet alle beelden stralen de mythische kracht uit van een mijnwerker of van een Brabants trekpaard; enkele gaan liever de toer op van humor over zichzelf.

De nieuwe aandacht geschonken aan onze dialecten ligt in dezelfde lijn. Fr. Peetermans schrijft ze voor een deel toe aan een retro-gevoel². Van het misprijzen dat voordien het patois, i.v.m. zijn gebruik door het volk, onderging, werd ondertussen, door het herontdekken van de authenticiteitswaarde van het dialect, afgezien. Nostalgisch eveneens de titel van G. Ballets fotoboek: Groetjes van Bompa.

Paradoxaal speelt de massa inwijkelingen uit de stad in deze conservatieve houding een rol: het is juist het arcadische van het platteland, d.i. de gelukzaligheid van het leven in een rustig, natuurlijk milieu, dat hen hier voor een deel aangetrokken heeft en zij maken zich vaak tot de vinnigste verdedigers van zijn bedreigde authenticiteit.

In het aangehaalde werk van J. Struye werd door de auteur over het Pajottenland gezegd dat *“het nog altijd veel echter is dan Bokrijk”*. Deze uitspraak dient, ten opzichte van het Limburgs openluchtmuseum, waar traditionele gebouwen van heel het Vlaamse land kunstmatig werden bijeengebracht en heropgebouwd, als volgt begrepen: dat zij in het Pajottenland, ingeplant in hun natuurlijk kader, nog in vrij groten getale te vinden zijn. Ondertussen zijn de lemen woningen van weleer, afgezien van nog ettelijke vierkanthoeven en het Van Reepingenshuisje, volledig verdwenen. Enkele gebouwen van het Pajottenland, die destijds naar het Openluchtmuseum van Bokrijk gebracht werden, om er o.a. de Brabantse van de bouwtrant van weleer een beeld te bezorgen, konden er echter, door ontoereikende middelen van de instelling, niet ter plaatse heropgetrokken worden, zodat Brabant, jammer genoeg, er weinig of niet vertegenwoordigd is.

Het initiatief van bescherming van een monument ging lang uit van een instantie vreemd aan de streek. Restauratie gebeurde doorgaans alleen voor belangrijke gebouwen: kerken en kastelen. Zeer recent kwam er ook de bezorgdheid om het kleine patrimonium bij. Met het beschermen van boerderijen, bakhuizen, kapelletjes, hopasten en andere, dit zijn wat door Milieu Overleg Dilbeek de *“monumenten van de kleine*

² F. PEETERMANS, *Guuks, o. c.*, p. 10.

man” genoemd worden, komt er eindelijk, haast te laat, een einde aan de hier aangeklaagde, eenzijdige visie over het verleden van de streek.

In 1994 was het nochtans nog niet zo ver. Een oproep gedaan door J.P. Tytgat om, in navolging van wat elders in het Vlaamse land gebeurde onder impuls van het tijdschrift *Ons Heem*, de inventarisatie van de bakhuizen in het Oude Land van Edingen uit te voeren, kende maar een zeer bescheiden weergalm³.

Het antwoord op de dubbele uitdaging is op een dubbel terrein te verwezenlijken.

1. Bezinning over de eigen streek

Hiermee wordt de aandacht naar binnen gericht, naar de bevolking die er woont en betreft haar geestesgesteldheid. De Duitse sociologen spreken van *Relikttraum* voor het krampachtig vastklampen aan alle overblijfsels uit het verleden.

Herhaalde malen, zo hebben wij gezien, kwam men in de streek, zowel in een verder verleden als in een jongere tijd, voor de moeilijke keuze tussen oud en nieuw te staan. Het Pajottenland zou geen museum mogen worden waar de tijd is blijven stilstaan. Afgezien van de noodzaak om het verleden te beschermen, is creativiteit er broodnodig om, nog meer dan elders, aan de eisen van vandaag en van morgen het hoofd te kunnen bieden. De leuze past hier: geen slaafse restauratie indachtig een onschendbaar verleden, liever verstandige vernieuwing en renovatie. Deze visie komt overeen met wat door postmodernisme in cultuur en wijsbegeerte wordt verstaan: nieuw maken, steunende op het oude. “*De oude woonvormen brengen vroeger niet terug*”⁴. De huidige grondgedachte is “*het oplossen van een hedendaagse problematiek in de schoot van het verleden en het compatibel maken ten gunste van de mens*”. Renovatie wordt tegenover musealisering verdedigd, door de ondervinding dat het herstellen van een monument of van een site in zijn vroegere stand, door onvoldoend gebruik niet goed onderhouden wordt en opnieuw verkommert.

Het renoveren van het Marktpllein te Galmaarden mag op dat vlak als een gelukkige verwezenlijking gelden; de uitdagende opdracht was het aanpassen van wat ooit een Frankische dries was geweest aan de centrale mobiliteit van een kerndorp. Twee foto’s met uitzicht voor en na illustreren de vooropgestelde gedachte (Fig. 65).

De renovatie van gebouwen die aan het identiteitsgevoel gebonden is, is maar één aspect van de evoluerende mentaliteit. Dit complex gevoel blijkt niettemin in de

³ J.P. TYTGAT, *Bakhuizen in het Land van Edingen*, -HOLVEO, XXII, 1994, pp. 209-212.

⁴ R. PEREMANS e.a., *Stads- en dorpsherwaardering. Een technische en juridische leidraad voor het Vlaamse Gewest*, Ministerie van Openbare Werken, 1981, p. 28.

plattelandsgemeenschappen minder en minder gebonden aan het verleden, aan traditie en aan menselijke relaties gebaseerd op verplichtingen. De plaats waar men professioneel actief is, is niet meer doorslaggevend, zoals vroeger, terwijl de woonplaats, waar men de vrije tijd doorbrengt, psychologisch aan belang toeneemt. Meer en meer is het feit van op de buiten te wonen, of men er geboren is ofwel naartoe gekomen is, een bewuste keuze voor bepaalde waarden, die men met de formule van “iets goeds van zijn leven willen maken » zou kunnen verwoorden.

Het platteland is dus niet meer “wat geen stad is”, een soort achtergebleven ruimte van de snel evoluerende maatschappij, maar juist andersom de bevoorrechte locatie waar zich, bewust een zich vernieuwende gemeenschap langzaam opbouwt en vorm krijgt. Het herwonnen zelfvertrouwen van de plattelandsbevolking gaat uit van het kunnen afzien van de afstandelijke houding tegenover de stad en eindigt met het omwerken ervan in een andere, meer positieve houding. Hiermee verkondigen wij de sociologische visie van moderne denkers⁵.

Een tegenovergesteld aspect is, dat in de streek het aantal forensen zeer hoog, niet toevallig het meest actieve, tevens het doorgaans hoogst geschoold en vaak bemiddeld deel van de bevolking is. De spreiding van hun interesse en betrokkenheid over werk- en woonplaats betekent een handicap voor de plaatselijke gemeenschap. Wij vermoeden dat, in het kader van het lokaal beleid, de beperkte dorpsgezindheid van de meest geschikten een gemiste kans vertegenwoordigt.

In dit kader blijkt paradoxaal in ons land, enerzijds het bloeien van het verenigingsleven, ook het algemeen erkend begrip van de gemeente, overkomende als “*waarborg voor vrijheid*” en wettelijk bestendigd in de richting van steeds meer lokale democratie; en anderzijds het aangeklaagde gebrek aan creatieve participatie. “*De burger gedraagt zich als een verwende mens, voor wie de aloude gemeente overkomt als iets vanzelfsprekends, dat hij dan ook verwaarloost*”⁶.

De “*kleine man*” van weleer is nu een volwaardige persoon geworden, die het materieel veel beter heeft en mondiger is geworden, maar die soms nog aarzelt bij het opnemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid.

In het algemeen beleid dienen maatschappelijke waarden (ethiek) betrokken bij de economische belangen. Deze nieuwere visie beschrijft bijvoorbeeld de rol weggelegd voor de landbouwer-industrieel, die verantwoordelijk moet worden gesteld voor het behoud, zeg maar het beheer, van een groot deel van het landschap.

⁵ D. BODSON, *Les Villageois*, L'Harmattan, 1993.

⁶ GEMEENTEKREDIET, nr. 200, *De Gemeente*, Anekdoten en instellingen 1997/2, p. 181.

Het tweede terrein waarop de streek de uitdaging van het zich evenwichtig gedragen tegenover oud en nieuw kan opnemen, betreft de relatie met het toerisme.

2. Toerisme

Men mag het voor een streek als een verdacht teken beschouwen, wanneer men ze als een toeristische nieuwigheid voor weekeindgangers uit de grootstad en andere streken gaat aanprijzen. De voorstelling doet een beetje “verloren hoekje “ aan. Door de economische afzondering die zijn lot was gedurende de laatste twee eeuwen, bleef het leefmilieu er nagenoeg ongeschonden. Leest men niet in een oude toeristische gids van de Brusselse omgeving een uitspraak die men ook voor onze tijdgenoten grotendeels kan beamen: “*A l’ouest de Bruxelles la topographie routière ancienne n’a pas été modifiée*”⁷. Van het Pajottenland hebben wij aangetoond dat het, door het feit dat het een isolaat was, een aparte streek geworden is. J. Vrancken en B. Matthijs bevestigden dat, zij het niet uitdrukkelijk; zij gaan zelfs een stap verder, door te schrijven, en volledig terecht, dat het, in de huidige tijd, een soort reservaat is geworden⁸. Voor de geest wordt daarmee het begrip *oase* opgeroepen.

Een onverwacht, bijna anekdotisch voorbeeld staft de realiteit van het woord. In een reservaat vindt men zeldzame soorten, die er zich a.h.w. verscholen houden. Daar weten de natuurvrienden, ook die van de Markvallei, meer over. Het is dan ook geen toeval dat het enige nudistenkamp in de verre omtrek zich op een idyllische afgelegen plaats in het Pajottenland, namelijk te Tollembeek in het gehucht St.-Leonardus, genesteld heeft. Wetenschappelijk stelde de milieudienst van de provincie Vlaams-Brabant vast dat er in de buurt van het boven aangehaalde en geïsoleerde gehucht Achterdenbos van Vollezele een zeldzame, bijna volledige stilte heerst.

Herhaaldelijk is het thema van het *toerisme* in het Pajottenland aan bod gekomen, in het algemeen kader van de ontsluiting van de streek. Toerisme is een complex verschijnsel, waarvan de componenten zijn: a) het *toeren*, d.i. de verplaatsing, b) de vrijetijdsbesteding, c) de nieuwsgierigheid voor zinnen en verstand, d) het economisch aspect.

Kijken wij speciaal naar het derde punt. Wat de toerist meer en meer verwacht van het landelijk toerisme, kan van persoon tot persoon verschillen. Voor sommigen is bv. het bewonderen van de natuur en het uitstippelen van wandel- en fietspaden zeer nuttig. Een andere wil genieten van de schoonheid van het landschap of van een

⁷ A. COSIJNS, *Guide historique et descriptif des Environs de Bruxelles*, I, 1925, Brussel, p. 16.

⁸ J. VRANCKEN, *o. c.*, -HOLVEO, 1973, p. 27; B. MATTHIJS, *o. c.*, -HOLVEO, 1989, p. 322

streekgebonden schotel⁹. Nog een andere voelt zich aangetrokken door kunstwerk, geschiedenis, een oude hoeve, de betekenis van een bepaald oord. Een laatste wordt geboeid door het contact met de plaatselijke bevolking. Met deze twee motivaties wordt het begrip cultuurtoerisme gedefinieerd. Alle hebben gemeen dat ze in hun recreatieve ervaring iets willen meemaken dat buiten hun alledaagse ondervinding ligt en dat hen van de stress, gebonden aan het moderne leven bevrijdt¹⁰.

In welke mate kan het Pajottenland aan deze uiteenlopende verwachtingen voldoen? In de streek werd een hele reeks auto- en fietsroutes en wandelpaden uitgestippeld, die de natuurvriend en -genieter moeten kunnen voldoen. Enkele aandachtspunten dienen hier speciaal vermeld i.v.m. cultuurtoerisme en in het bijzonder betreffende de plaats van geschiedenis hierin.

Verscheidene richtingen kan men uit: landbouwgeschiedenis, kunstgeschiedenis, industriële archeologie van water- en windmolens, gastronomie; zodat aan toerisme volgens verschillende themata kan gedacht worden. De gids van M. Van Liedekerke vestigt de aandacht op nog een andere richting: de literatuur.

Voor de bezoeker van buiten de streek ligt de interesse lang niet in het “banaal” landelijke alleen; maar, door de vergelijkingen die in zijn geest noodzakelijk opwellen, in de specifieke aspecten van de streek. En dan komt, onvermijdelijk maar onbewust, de vraagstelling naar de diepere betekenis ervan. Die kan hem alleen door het woord - gesproken of gelezen - bezorgd worden. Want, een naam op een plaatje kan hem niet de Boerenkrijg doen begrijpen, een kapel het verschijnsel stevenisme of de rijke folklore rond de Pauwelviering; noch een glas geuze kan hem de eigenschap van het lambiekbrouwen, een stoomtramwagon de betekenis van de buurtspoorweg doen inzien. Het beperkte van wat hij te zien krijgt kan alleen als aanknopingspunt werken voor verhelderende uitleg.

Reeds in 1953 werd in het heemkundig tijdschrift E.S.B. door Louis De Man het voorstel geopperd om in Gaasbeek een openluchtmuseum te creëren. Het idee werd in 1981 door dr. Jan Verbesselt hervat. Wij willen hier een lans breken voor de ontwikkeling van een toerisme conform het begrip van het ecomuseum, dat zich dicht bij dat van geo-toerisme bevindt. Het ligt veraf van wat als musealisering gebrandmerkt wordt, met het opwekken van verdachte nostalgie. Een milieu, een volk, een tijd worden er in hun onderlinge verhoudingen geïntegreerd en in breed maar specifiek cultuurhistorisch perspectief belicht.

⁹ J. DESSEYN, *Over Pajotse smulpapen in de 20ste eeuw. Van voedingscultuur tot streekgastronomie*, o. c..

¹⁰ J. VAN DER PLOEG, o. c., pp. 196-200.

De meer eisende moderne bezoeker vraagt meer dan het mogen bewonderen van een landschap, het bezichtigen van monumenten, het binnenlopen in een museum of het genieten van een streekschotel. Over het kader van het leven in het verleden heen, verwacht hij nog de toegevoegde waarde van cultuur aan wat zijn zinnen aangeboden krijgen en wil hij van het historisch landelijke kennis nemen. Hij zoekt naar wat wij met geschiedkundige verantwoording en begrip en interpretatie van het platteland verstaan. Deze toegevoegde waarde rechtvaardigt de prijs die hij bereid is voor het toerisme in het algemeen en ook voor het plattelandstoerisme te betalen; de prijs is die voor het stukje creativiteit dat in het « bezichtigen » verwerkt wordt.

Een lofwaardige melding van over de taalgrens verdient als voorbeeld het ecomuseum voor landelijke technieken van La Hamaide en zijn omgeving, in de nabijgelegen Pays des Collines. De streek kome ons niet als vreemd voor, want, gelegen ten zuiden van de Vlaamse Ardenen, behoort zij tot het door ons beschreven gewest, gekenmerkt door éénzelfde meegemaakte evolutie in het verleden van bloeitijd naar verval. De huidige waarneembare tekens van dit gemeenschappelijk verleden zijn: de Romeinse overblijfselen, het gespreide bewoningstype, de talrijke gehuchten, de oude kwadraathoeven, de talrijke kapellen en kruisen, de zwakke bevolkingsdichtheid (door ontvolking), de heksenfolklore (zoals te Bever). De geografische analyse van de volkstellingsgegevens van 1991 wijst op toestanden die met die van Zuidwest Pajottenland overeenkomen. Wij vermelden: de veroudering van de bevolking, het vaak ontbrekend basiscomfort van de woning, de hoge frequentie en de afstand van het pendelen; met daartegenover tekens die meer typisch zijn voor het Franssprekend deel van het land, zoals het hoger aantal werkzoekenden en het lager gemiddelde inkomen.

Opnieuw wijzen wij op het vertekend beeld, omdat het schromelijk onvolledig is, van de huisvesting uit het verleden, dat de toerist van de streek opdoet, wanneer hij grote kwadraathoeven bezoekt of van ver waarneemt. Zij alleen zijn er nog, omdat zij meestal goed onderhouden werden en, in de moderne landbouwwereld, mits aanpassing, nog steeds functioneel kunnen zijn. De massa lemen huisjes met strooien dak van de gewone plattelandsmens zijn verdwenen, wegens hun zwakke houten bouwstructuur, het gebrek aan onderhoud en omdat zij in de nieuwe levenstrant van geen enkel nut meer waren¹¹. Systematisch werden zij afgebroken; enkele dienden nog een tijdje als bijgebouw, naast het nieuw opgetrokken woonhuis. De zeldzaam overblijvende krijgen niet eens de kans om door aankoop en restauratie door de gemeente gered te worden. Een teken van algemeen onbegrip voor wat ze betekenen. Het landschap van de

¹¹ Op de kabinetkaart van Ferraris werd, volgens onderschrift, « *alle metselwerk in het rood en het timmerwerk in het zwart* » getekend. Deze melding slaat op andere structuren dan de woningbouw en laat niet toe de lemen huizen van de andere te onderscheiden.

leemstreek, waar het oudere woonbestand van de lagere klassen ontbreekt, ligt in contrast met de streken waar steenmateriaal mild gebruikt werd en waar het « archeologisch » beeld diverser is, met nog heel wat overblijvende woongebouwen van de eenvoudige man.

Het Pajottenland kan men de in het verleden geïnteresseerde toerist wel “verkopen” zonder hem dat allemaal duidelijk te maken; maar dan komt hij “bedrogen” uit, want dan heeft hij van de eigenheid van de streek niet veel opgepikt. Door hem alleen de geïdealiseerde, nostalgische visie op de traditionele plattelandsmaatschappij en op de natuur mee te geven, doet men de waarheid geweld aan en werkt de memoriefunctie van het verhaal voor de streek faliekant.

In het Pajottenland ligt voor de bezoeker meer weggelegd dan alleen gewone ruraliteit. Hij verdient de uitdrukkelijke uitleg van zijn specificiteit.

Monumenten vertegenwoordigen voor de lokale bevolking zoveel symbolen, verbonden aan haar eigenheid en wijzend op haar verleden, maar ook soms op de huidige tijd. Voor de toerist er vertrouwd mee geraken is dan ook een uitstekende wijze om meer te vernemen over het fysische en mentaal leven van de bevolking. Het verstandig gidsen veronderstelt daarom de uitleg over de betekenis van de monumenten voor het mentale leven van de gemeenschap. Een streven in die richting gebeurde recent voor het gebied van Zuid- en Centraal-Pajottenland, met het voorbereiden door de lokale historici van een met deze bedoeling geconcipieerde gids¹²

Wij lezen in de folder *Musea in het Pajottenland en de Zennevallei* van de Toeristische Federatie van Vlaams-Brabant: “*Een museum bezoeken kan boeiend zijn. Maar misschien doen we het net een beetje te weinig om het te ervaren*”. De verminderde aantrekkingskracht van musea is een algemeen verschijnsel. De bezoeker wil bij voorkeur zijn waar iets gebeurt en waar veel mensen samen komen. Toch dient de vraag te worden gesteld: ligt de oorzaak voor het vastgestelde probleem, minder dan in de ontbrekende interesse vanwege de bezoeker, soms niet bij de tentoonsteller, in de manier van voorstellen van de materie?

Voorwerpen uit het traditioneel plattelandsmilieu, alaan gebruikt door ambachten en landbouw, dienen niet alleen getoond, ook hun historische context uitgelegd, eventueel gebruikt in een demonstratie, zoals men er o.a. mee begonnen is in de archeosites. Verstroot men de bezoeker niet met het tentoonstellen van reeksen identieke voorwerpen, daar waar in de museografie nu het principe geldt van de *pars pro toto*, wat de verdieping in de hoofdthema’s mogelijk maakt? In plaats van de nadruk op de

¹² J. OST (dir.), *Themanummer over Musea en Monumenten*, in HOLVEO, 2001, nr. 3.

afstand tegenover het verouderde te leggen, wordt de jonge mens liefst duidelijk gemaakt wat er aan vernuft en handigheid bij te pas kwam om in de tijd van toen te (over)leven en vooruit te komen. Buiten het voldoen van het oog, is zijn (niet uitgedrukte) wens er iets van te snappen, tegemoetkomend aan de vraag naar zingeving, die de moderne mens gedurig stelt.

Wij vrezen dat de moderne communicatietechnieken, zo graag gebruikt door het museumwezen, niet altijd bij machte zijn om soortgelijke eis van de bezoeker te beantwoorden. Pseudo-interactief willen we ze noemen, vaak een makkelijk vervangmiddel voor echte didactische animatie, als ze zich tot het duwen op een knopje en het stellen van voorgekauwde vragen beperken: in wezen zijn zij alleen een kunstgreep in de vorm, terwijl ze de inhoud onaangeroerd laten. Hoe men het draait of keert, steeds komt de uitleg neer op het beantwoorden van het waar, het wanneer, het hoe en het waarom. Een inspanning in de goede richting is het zeer recent uitstippelen van een *Melkweg* in Zuid-Pajottenland; het persoonlijk contact met uitbaters van zuivelondernemingen kan niet anders dan het begrijpen van de stiel en wat er komt bij kijken ten goede komen.

Een handicap voor het toerisme in het Pajottenland ligt in het feit dat de streek niet goed bekend is, met een zwakke aantrekkingskracht, gebonden aan een zwak identiteitsgevoel van de bevolking: om de andere te overtuigen moet je eerst sterk in jezelf geloven. Een bijkomende oorzaak ligt in het feit dat de streek de variëteit mist van een elders gewaardeerd gemengd stads- en plattelandsbezoek. De groepbezoeker van de streek wordt er ook vaak met de bus afgezet. Hij wordt er door de een of andere organisatie naartoe gebracht voor een standaard-bezoekprogramma, hem door de publiciteit aangepreut. De wandelende, rumoerige bende legt de uitgestippelde ronde af, en stapt de bus weer in, tot de volgende halte. Eéndagtoerisme is voor een streek zoals het Pajottenland de enige vorm die in aanmerking komt. De afstand tussen de diverse bezienswaardige site-inplantingen van de streek maakt er een verplichte fiets- of autorondtoeren van.

De zeldzame individuele toerist, aangetrokken door het Pajottenland, is meestal niet echt vreemd aan de streek. Waar hij naar zoekt, gedreven door een misschien onbewuste nostalgie, is opnieuw te kunnen aanknopen met het rurale milieu van zijn ouders of grootouders. Waar hij onbewust naar zoekt is naar zijn eigen wortels, en dus naar zichzelf. Voor hem zijn ook de lokale folkloristische aangelegenheden weggelegd, waar een vreemdeling veel minder aan heeft. Hem kan wel interesseren, maar hem alleen, een recent initiatief van Opbouwwerk Pajottenland, dat « *de achtergronden wil tonen van wat er te zien valt in het Pajottenland, vertegenwoordigd door de complexe wisselwerking tussen mens, maatschappij en milieu* ». Zo komt over de toeristische

uitstap Kattem-Kuregem, waarmee men, nu toch, de sociologisch-historische toer opgaat. Uitgelegd wordt hoe rond de eeuwwisseling er zich in dit gehucht een werkliedenbuurt ontwikkelde, dankzij de nieuw aangeboden mogelijkheid om met de buurtspoorweg naar het industriële Anderlecht te pendelen.

De Davidsfondsorganisatoren van de Pajottenlandse zoektocht die in 1999 plaats greep, werden door het ongewone aantal deelnemers getroffen, blijkbaar 8%, uit de streek zelf, tegenover wat bij andere zoektochten gebeurde; het meest kwamen er van Dilbeek. Waren het misschien inwijkelingen, die beter kennis wilden maken met de streek? Wellicht ligt hier een weg open, naar de verdere integratie van deze niet onbelangrijke groep stadsrandbewoners.

Van het toerisme weet men dat het in een tijd van vrijetijdsmaatschappij, een steeds groter aandeel vertegenwoordigt in de westerse economie. Voor het Pajottenland is het nu dertig jaar dat op de mogelijke perspectieven gewezen wordt. Buiten het ééndagtoerisme, bevorderd door zijn centrale ligging in het land, blijkt het verblijf op de hoeve, afgezien van amper een vijftal mogelijkheden (o.a. te Vlezenbeek), er niet goed van wal te steken zoals dat in Haspengouw gebeurde. De vraag mag worden gesteld of de belangrijkste troef, die hierbij het onthaal is, wel met de aard van onze meer gesloten mensen overeenkomt, van wie mentaliteit en traditie toch anders zijn getint. Buiten de individuele inzet, vraagt het plattelandstoerisme, met verblijf bij de inwoner een doordacht samenbundelen van initiatieven, ook op gemeentelijk vlak.

Een laatste bedenking betreffende het openstellen van het Pajottenland voor toerisme. Mocht het ooit een succes worden, zou het niet het prijsgeven van zijn nog steeds vrij goed bewaarde intimiteit betekenen? Voor een vreemdeling slaat men ook niet zo graag het familiefotoalbum open...

Is de tijd daarvoor wel rijp? In een streek wordt het identiteitsgevoel hoofdzakelijk door het gemeenschappelijk meegemaakte opgebouwd, dat zich van het gebeurde in de buitenwereld onderscheidt. Historisch ontstaan als isolaat, was het voor het Pajottenland dit laatste negatief element dat doorwoog. Zeer begrijpelijk was de hoofdgedachte die van een "*onder ons*", gekant tegen het omliggende. Zulke houding ligt in het verlengde van het vroeger besproken begrip van *vreemdeling*. Voor het huidig Pajottenland waren en blijven de vreemdelingen: de steden die haar tot dicht bij haar grenzen omringen, de internationaal wordende megapolis Brussel, het Waalse zuiden en de Franssprekende hoofdstad, de oprukkende allochtonen. Het zelfbewuste Vlaanderen voelt zich sinds kort sterk genoeg om van zijn zichzelf opgelegde afzonderingspolitiek af te zien en om voor de toekomst openheid te promoten. De op lange termijn te verwachten heilbrengende gevolgen van zulke houding zijn het rijker worden door het wakkerblijven voor zelfkritiek en het aanvaarden van invloeden van buitenuit. Is het

bewustzijn van het Pajottenland als streek sterk genoeg geworden om, zich vanaf nu, vrank en vrij, open te stellen? Het blijkt wel dat het hek nu van de dam is.

3. Slotbeschouwing

Met zijn geëvolueerd socio-economisch beeld heeft het Pajottenland een bepaalde afstand genomen van zijn klassiek, landelijk uitzicht. Het landschap, zijn waardevol patrimonium, is er nog; maar de mensen die het bewonen zijn heus dezelfde niet meer. De streek zou vandaag wel een naam kunnen dragen, die de lading van weleer niet meer dekt.

Schenden wij met deze beschouwing het mythisch beeld van het Pajottenland en verkondigen wij soms een pessimistische visie? Mogen wij ons verheugen over het idyllisch beeld van het plekje, of moeten wij een meer realistische kijk uitoefenen op een ondertussen veranderd leefmilieu? Voor de ene is het glas halfleeg, voor de andere halfvol. De nabijheid van de grootstad heeft het Pajottenland, meer dan een andere streek, grondig gewijzigd.

In het algemeen beheer van de streek zal men zich moeten ontdoen van een voorbijgestreefde mentaliteit van louter behouden van wat men heeft. Het samenleven van inwoner, handel, nijverheid, landbouw en veeteelt moet in samenspraak onderzocht en beheerd worden. Inspraak is in; ze houdt echter twee gevaren in zich. Het beruchte verschijnsel *Nimby* (*Not in my backyard* betekent: om het even waar, maar niet in mijn achtertuin) maakt thans het nemen van beslissingen op een algemeen vlak haast onmogelijk. Voordeel is wel dat het de bevolking bewuster maakt van het probleem; en op dat vlak mag van volksopvoeding gesproken worden.

Het verschijnsel is een direct gevolg van de niet aflatende groei van de bevolkingsdichtheid, met, op het platteland, het daaruitvolgende gebrek aan ruimte voor de toenemende afvalberg. De reactie is niet de minste bij diegenen, de inwijkelingen, die er juist door de hogere kwaliteit van het milieu aangetrokken werden, en komt overtuigend als een vorm van zelfverdediging over. Voorbeeld hiervan was in 1994 de weerstand tegen het project van het opbergen in de streek van laag-actief kernafval¹³. In 1998 was er het verzet tegen het aanleggen van een afvalinstallatie op de plaats Moulin Duquesne te Mark, niet toevallig op de grens van de streek. Is een houding van verzet in

¹³ Reden was de kleierige grond (van het type Ada) die het doorzippelen van water naar de diepte tegenhoudt. De in aanmerking genomen streek komt grotendeels met het boven beschreven gewest overeen, waar, voor een identieke reden, de vochtigheidsgraad van de grond sinds heuglijke tijden zo gunstig is voor de landbouw.

de politieke wereld vaak niet lonender dan het creatief streven naar positieve doelstellingen?

Het Pajottenland getuigt wellicht van een soorgelijke houding, wanneer het landschapscultuur, eigenlijk *consumptie* van mooie natuur door haar eigen mensen en door de toerist, verder van arbeidsgelegenheid loskoppelt. Het meest beloftevolle perspectief lijkt in de richting te liggen van de ontwikkeling en de productie van goederen en diensten gebonden aan de “kwaliteit van het leven”, zoals gepromoot door de werkgroep “*Hoeveproducten Pajottenland*”. Het Pajottenland wordt op eigewijze met het in evenwicht houden van **welvaart** en **welzijn** geconfronteerd.

Ooit komt wellicht een tijd waar de “oude muren” van de stad mentaal worden stukgeslagen, waar de gegroeide tegenstelling tussen stads- en plattelandsmilieu uitgevochten geraakt, doordat er, met wijsheid, d.i. met realisme, met het recht van de meest broze en de zwakste rekening wordt gehouden. Creativiteit is steeds de gave geweest om de zaken anders te gaan inzien dan men tot dusver algemeen deed en ze dus ook anders aan te pakken. Van een confrontatie ligt hopelijk weldra de weg open naar een vredevol alternatief tussen beide leefmilieus.

XIII. Het Pajottenland de toekomst tegemoet

In de taakomschrijving van de historicus, op zichzelf reeds geen makkelijke opdracht, is, betreffende de toekomst, geen plaats voor riskante gissingen.

Na de ontleding van het verleden, na het ophangen van het hedendaagse beeld dat de streek vertoont, mag toch een ondervragende blik worden geslagen op wat nog komen zal. Of de toekomst enig verband heeft met het verleden kan niet op ondubbelzinnige wijze worden beantwoord, want in het historisch gebeuren blijkt er ruimte weggelegd voor zowel toeval als eng determinisme. Een prospectieve houding bestaat erin naar de mogelijke toekomstperspectieven van de streek te kijken.

De demografen voorzien dat de Belgische bevolking vanaf het jaar 2010 in aantal zal dalen. Een prognose stellen voor de evolutie van de Pajottenlandse demografie is onbegonnen werk. Men weet immers dat de natuurlijke bevolkingsaan groei door de bevolkingsmobiliteit ver overtroffen wordt en dat deze laatste, gezien zij van zoveel determinanten afhangt, onvoorspelbaar is.

Wat de toekomstwetenschap zeker met de geschiedenis gemeen heeft is het gebruik van gelijkaardige werkmethoden. Onder de belangrijkste vernoemt men het uitwerken van modellen en het testen van hypothesen.

Voor een streek beperkt het peilen naar haar toekomst zich voornamelijk tot het nagaan van de wijzigingen welke in haar **algemene structuren** een kans maken te worden aangebracht. En daarmee wordt, afgezien van het nu en het hier, verwezen naar de politieke visie op lange termijn, echter zo moeizaam uit te stippelen in het kader van een democratisch stelsel.

De wet van 29 maart 1962 op de ruimtelijke ordening, vertaald in gewestplannen, regelde de zaken op een bovengemeentelijk vlak. De gewestplannen, hoewel in 1978 bijgewerkt, geraakten echter uitgehold. Afgezien van de studie van vroegere bestaande toestanden met hun onvolmaaktheden, werden er meer recentelijk structuurplannen, over de natuurlijke streken en de structuur der verbindingswegen heen, ontworpen. Zij verkondigen een algemene visie op de ruimtelijke ordening, met globale opties, met plannen van stads- en dorpsherwaardering, het geheel met het oog op een dynamische evolutie, volgens wijzigende omstandigheden.

Op 19 november 1997 kwam er de wet op het Structuurplan Vlaanderen, die het wettelijk kader schiep voor het ruimtelijk beleid in de toekomst. Zij is gebaseerd op het principe van de subsidiariteit, d.i. van het nemen van beslissingen op het niveau dat het dichtst bij de burger ligt; dit houdt een samenwerking in op het driedubbel niveau van gewest, provincie en gemeente. Deze visie rijpte uit de bevinding dat de vroegere

gewestplannen voor ruimtelijke ordening uitgehold waren, o.a. door het negeren van enige lokale medezeggenschap. Concrete bepalingen zijn er nog niet. Overleg met de gemeenten en de belangenorganisaties is volop bezig. Een eerste beleidsnota van de provincie Vlaams-Brabant kwam er op 21 april 1998. Basisprincipe voor een beleid is vrijwaring van behoud, d.i. respect voor eigenheid, in evenwicht gehouden door een ordentelijke ontwikkeling. De diverse vlakken van het werkgebied behelzen de volgende punten: het werken, het verplaatsen, de landbouw, natuur en bos.

Een plan uitstippelen veronderstelt de voorafgaande ontleding van de situatie. Tussen Dender en Zenne onderscheidt men op ruimtelijk vlak drie deelgebieden: Noord-Brabant, het Land van Asse en, begrensd door de verbinding Brussel-Gent, het Pajottenland.

Grote algemene handicap voor het Pajottenland is de hoge verspreidingsgraad van de bewoning, met in 1991 een aandeel dat in de hoogste schijf ligt: 29,26-71,96%¹. Deze structuur is in de streek te zien aan het grote aantal gehuchten, verspreid buiten de dorpskernen. Zij ontstonden en kregen de kans zich te ontwikkelen door de belangrijke ontginningen, welke van de 10de tot de 13de eeuw ondernomen werden.

Een andere handicap is het continuüm bestaande tussen het platteland en de gemeenten met verscheidene graden van urbanisatie. Het zal een moeilijke opdracht zijn hier het verschijnsel van de conurbanisatie (ook genaamd *rururbanisatie* door afwezigheid van een duidelijke begrenzing van de stad in haar groeiende uitbreiding) tegen te gaan en er de “groene rand” te vrijwaren, die de streek van de grootstad zou moeten scheiden.

De aanwezige **trends** die zich aan het ontwikkelen zijn, nog jaren zullen doorwerken en het ongunstig evolueren van de structuren beïnvloeden, zijn het gevolg van de desurbanisatie en scheppen conflicten en problemen t.o.v. de oorspronkelijke structuren en patronen, zoals hierboven beschreven. Een geactualiseerde inventarisatie ervan werd voor het Pajottenland verricht. De diverse punten betreffende de streek worden op een rijtje gezet:

- de toenemende bedrijvigheid net over de taalgrens en te Ternat;
- voor het openbaar vervoer het gebrek aan tangentiële lijnen tegenover Brussel;
- het kleine marktaandeel van de spoorweg bij het pendelen naar de hoofdstad;
- het tekort aan huurwoningen;

¹ B. MERENNE, *o. c.*, p. 19.

- de vrij lage toegevoegde waarde van de akkerbouw wegens gebrek aan diversificatie;
- de twijfelachtige leefbaarheid van de kleine landbouwbedrijven;
- het verder ontvolken van enkele dorpen in het zuidwesten van de streek, zoals te Herfelingen;
- het stijgen van de bevolking aan het wegenscharnierpunt dat te Gooik en Leerbeek ligt;
- de vrees voor verfransing van de meer verstedelijkte gemeenten².

Wat de situatie van de natuur betreft, worden vernoemd: het verlies van lineaire landschapselementen in de valleien en het verdwijnen van vochtige indicatoren (door de extensieve landbouw en door de verhoogde verdamping, veroorzaakt door het dieper ploegen), het verlies aan biodiversiteit van oude bossoorten, het verdwijnen van holle wegen, het bijvoeren van grond om het ongemak van natte gronden te vermijden, het massaal roofterukken van voorjaarsbloeiers, het omvormen van vochtige weilanden tot populierenbossen, het in gebruik nemen van minder geschikte gronden door verbeterde landbouwtechnieken.

Prospectief denken is niet alleen de determinerende factoren ontleden, die voor eigen rekening aan het werk zijn, het is eveneens beseffen dat men andere determinanten zelf in handen heeft. Alvorens te beslissen hoe men te werk zal gaan, moeten doelstellingen nauwkeurig worden vastgelegd.

Algemene richtlijnen uitgestippeld door het Structuurplan voor het Pajottenland, komen op het volgende neer:

- a) de streek wordt tot aan Ternat als *buitengebied* erkend en behandeld, in het verlengde van de Vlaamse Ardennen;
- b) de bouw van nieuwe woongelegenheden wordt in de beter uitgeruste dorpskernen, namelijk de hoofddorpen, bevorderd;
- c) op dezelfde wijze wordt op die plaatsen de werkgelegenheid bevorderd; alleen de ontwikkeling van bestaande, kleine bedrijven zal elders nog mogelijk zijn;
- d) de gemeente Ternat komt als economisch knooppunt in aanmerking;
- e) er komen geen nieuwe autowegen, noch andere wegen; men streeft alleen naar betere benutting van de bestaande belangrijke wegen;
- f) het openbaar vervoer wordt aangemoedigd;

² PROVINCIE VLAAMS-BRABANT, *Structuurplan*, Startnota, pp. 47-65.

g) ruimte wordt gevrijwaard voor de landbouw en door afbakening van gebieden wordt de structuur ervan zelfs versterkt³.

Commentaar. Al bij al is voor het Pajottenland geen drastische kentering in zijn evolutie voorzien; alleen wordt gestreefd naar een ombuigen van de huidige trend naar nog meer spreiding. Op lange termijn wordt dit verwezenlijkt door de toepassing van het decreet op de zonevreemde woningen. Het probleem dat hiermee wordt aangesneden is des te zwaarder daar zulke woningen in een landelijke streek talrijk in zijn (bv. meer dan 20% in Galmaarden).

Voor het verder pendelen van zovelen ligt geen oplossing in het verschiet, noch in de zin van delokalisatie van de bestaande werkgelegenheid, noch in het veel verbeteren van de verplaatsingsmogelijkheden.

Meer **speciaal gerichte maatregelen**, voorzien door het Structuurplan, zijn de volgende:

- het verder uitdijen van het stedelijk gebied rond Brussel tegengaan om de suburbanisatiegolf tegen te houden;
- het tegengaan van verdere lintbebouwing en de nodeloze uitzaaiing; de concentratie in bestaande dorpen en de geconcentreerde uitbreiding (inbreiding genoemd) in enkele hoofddorpen, met het verweven van functies en activiteiten zullen bevorderd worden; men zal in de kernen streven naar een gemiddelde brutowoondichtheid boven 15 woningen per hectare;
- het bevorderen van de renovatie van bestaande landbouwgebouwen;
- het aanleggen van een tangentiële spoorverbinding op 30 km van Brussel en het in werking treden van het Gewestelijk Expresnet richting Brussel;
- het bevorderen van het pendelen met de trein. Het openbaar vervoer naar Aalst, Geraardsbergen, Ninove, ook naar Liedekerke en Asse, maar vooral naar Halle, zal bevorderd worden. Halle wordt beschouwd als het kleinstedelijk gebied dat de opvang van wonen, werken, diensten en verzorging voor het Pajottenland moet organiseren;
- het bevorderen van natuurverbindingen via de beeksystemen en via de bossen om het verdwijnen van planten- en diersoorten te vermijden (ontstaan door een ruimtelijk hiaat in hun vermenigvuldigingsproces; in de streek liggen deze afstanden tussen 500 m en enkele kilometers; aansluitend hiermee is het

³ PROVINCIE VLAAMS-BRABANT, *Structuurplan. Eerste beleidsnota*, 1998, 50 blz..

natuurherstel in de valleigebieden en meer algemeen de milieubescherming door de landbouwer;

- het bezorgen van informatie en participatie van de bevolking en het uitwerken van communicatiestrategie op het gebied van de ruimtelijke ordening; het in de hand werken van bereidheid tot het sluiten van compromissen, redelijke oplossing voor het radikale Nimby-verschijnsel.

Zwak punt in deze opsomming is voor ons het ontbreken van vooruitzichten op tewerkstelling in de secundaire sector te bevorderen, daar waar zulke noodzakelijk is om de zo talrijke laaggeschoolden van de streek in het arbeidscircuit op te nemen. De wereldeconomie zal steeds meer de promotie van hooggeschoolde groepen bevorderen, terwijl de meest broze bevolkingsgroepen de concurrentie van landen met laagbetaalde werkkrachten moeten vrezen. De Nobelprijs economie Amartya Sen heeft op de scheiding gewezen tussen het louter geïnteresseerde gedrag van de “*homo economicus*” en het noodzakelijk betrekken van de motivatie en sociale verwezenlijking van de arbeid; dit is een heel andere visie, namelijk een ethische, van het dipool welvaart-welzijn⁴. Aan de nieuwe opdracht, namelijk het beschermen van het milieu, uitdrukkelijk door de maatschappij in de schoenen van de landbouwwereld geschoven, hangt een prijskaartje, dat nog moet besproken worden.

Zou het bevorderen van tweetaligheid bij de jongeren geen gewaardeerd voordeel zijn voor hen op de arbeidsmarkt? Wij weten dat zulk voorstel niet onrealistisch zou zijn in deze streek, geografisch goed gesitueerd als zij is, om dit te verwezenlijken; maar dat het tevens het risico van verfransing inhoudt, waartegen men zich juist wil verdedigen.

Structurele maatregelen zijn vanzelfsprekend de zwaarste. Andere, lichtere, komen in aanmerking die de toekomst kunnen en zullen beïnvloeden. Voornamelijk het Pajottenland zou er goed bij varen:

- mochten meer en meer mensen thuis hun beroep kunnen uitoefenen, dankzij de nu beschikbare technieken van telecommunicatie (via het Integrated Service Digital Network), wat men telewerk noemt. In de Verenigde Staten is 5% van de actieve bevolking op zulke wijze werkzaam. In ons land zit de toepassing nog in de kinderschoenen. In de streek vertegenwoordigt het pendelen een traditie. Volgens een enquête uitgevoerd in 1999 door Fleet and Business zijn de werknemers niet scheutig om voltijds thuis te werken; een meerderheid is het wel deeltijds, om de moeilijke verplaatsingen te vermijden;

⁴ A. SEN, *Ethique et économie*, Presse Univ. de France, Parijs, 1991.

- mocht meer lui voor deeltijdswork kiezen en mocht het werkuurrooster vrijer zijn, bv. 4 dagen in de week, wat ook het tijdverlies van de moeizame verplaatsingen zou verminderen;
- mochten meer de dienstenverzorging uitbreiden, in het bijzonder in het culturele aanbod, dat tot nu toe in de steden geconcentreerd is; dit zou de meer verspreide bevolking van het platteland ten goede komen;
- mocht een landbouw ontwikkeld worden met meer toegevoegde waarde, waarbij productie en dienst en het ontwikkelen van alternatieve oplossingen geassocieerd worden; dit veronderstelt vorming en continue bijscholing.

Van laatstgenoemde perspectieven kan men moeilijk zeggen dat het ijle dromen zijn, alleen passend in een futuristische visie; zij behoren tot de reeds bestaande mogelijkheden.

De piramidale structuren van gigantische ondernemingen zijn stilaan de plaats aan het ruimen voor een type waar de kleine en middelgrote ondernemingen een steeds grotere rol gaan spelen, en waar meer diensten zullen geleverd worden dan er producten gefabriceerd worden. De eenheidsregels van plaats en tijd zullen er niet meer in acht moeten genomen worden. Vandaar dat voor een streek met zwakkere basisinfrastructuur deze handicap in de toekomst minder en minder op de werkgelegenheid zal doorwegen; voor zover, wel te verstaan, de nodige professionele opleiding opgevoerd wordt.

Een dubbele ontgoocheling voor de bevolking van de streek was dan ook:

- a) het afzien door de provincie van het project van bouwen in Dilbeek van een bijhuis van het Provinciaal Administratief Centrum van Leuven. Voor « het veraf gelegen Pajottenland » was het een welgekomen stap geweest in de zin naar een administratieve, vooral geografische decentralisatie;
- b) het afstaan door de Provincie van het cultureel en trefcentrum Baljuwhuis in Galmaarden. Toegegeven, zijn perifere ligging was niet zo gunstig voor zijn verdere uitstraling.
- c) Einde 1999 vond de stichting plaats van vzw *Pajots Genootschap*. Het beoogt, op een vrijwillige basis, de gemeentebesturen aan te moedigen om aan de ontwikkeling van de streek op de diverse gebieden van de leefgemeenschap samen te werken. Wij denken in het bijzonder aan de bredere verantwoordelijkheid van de gemeente op het gebied van een omvattender arbeidsmarktbeleid, zoals recent werd onderzocht⁵. Speciaal aangestipt wordt de

⁵ L. SANNEN, G. JANSSENS en L. STRUYVEN, *Meer werk in de gemeente: een opus in 10 rollen. Een verkenning in de studie naar de mogelijkheden van lokale overheden in het arbeidsmarktbeleid*, Hoger Instituut van de Arbeid, Leuven, 1999, 334 blz.

volgende doelstelling: “*het bekendmaken van het imago van het Pajottenland bij de eigen bewoners en bij de allochtonen van de streek*. Een sterker identiteitsgevoel bij de inwoners van de streek moet de mens van vandaag, tussen het gigantisch Europa en de regio waarin hij leeft, de kans geven om de plaats die hij bekleedt in de maatschappij gelukkig te blijven ervaren. Middel hiervoor is een actief in de hand gewerkte goede integratie van de inwijkeling in de streek. Een gevolg van een sterker identiteitsgevoel is gelijktijdig het erkennen van de inwijkeling in zijn anders zijn.

Niet vermeld is de bereidheid tot het nemen van maatregelen gericht naar de stad, die onrechtstreeks op de toekomst van het Pajottenland zullen wegen. Men spreekt van *Nieuwe stedenbouw*. De grondgedachte is “*duurzame ontwikkeling*”, een nieuw begrip, dat het begrip van groei aan het verdringen is en dat door het kwantitatieve wordt uitgedrukt, zodat het huidig ordenen van het levenskader ook voor de toekomstige geslachten optimaal kwalitatief kan blijven. Bij deze visie wil men afzien van het planmatig scheiden van de verschillende functionele zones, zoals tot recent bedacht en verwezenlijkt, en streeft men naar functionele en sociale (woningbuurten) integratie.

Het specifieke en moeilijke probleem van de grootstad Brussel houdt niet alleen verband met de evolutie in het land van centralisme naar regionalisme, maar tevens met het feit, enerzijds dat het een Europese stad aan het worden is, anderzijds dat het in het enge van zijn territoriale grenzen een regio met eigen beschikkingsrecht is geworden. Door deze antinomie is voor haar als stad elke greep op het sociaal-economisch hinterland onmogelijk geworden⁶. De vraag is dan of dit, voor het naburige Pajottenland, onheil betekent, ofwel zijn geluk vormt.

⁶ P. VERMEYLEN, *Ontwikkeling van de stuwning van strategische stadsplannen: is er een piloot in de stad*, Driem. Tijds. Gemeentekrediet, nr. 211, 2000/1, pp. 10, 16 en 17.

XIV. Verantwoording

*Geschiedenis is memorie en is dus
in essentie een immaterieel goed*

1. Over geschiedenis

In een vorig werk¹ werd de stad Edingen zelf en haar multipale banden met de omliggende dorpen behandeld. Met het onderzoek der verhoudingen en relaties tussen platteland en stad werd de tot nu toe in de schaduw gelaten keerzijde van de medaille onderzocht. Het was het bekijken van de materie uit een nieuwe gezichtshoek dat ons in staat stelde er een zelfstandig onderwerp van te maken.

Elke periode interpreteert het verleden met in het achterhoofd de aandacht voor de zich op dat ogenblik voordoende uitdagingen. Het werk behandelt dan ook de plaats van het dorp op het schaakbord van de samenleving in het verleden en in de tegenwoordige tijd, één pool van de zo lang tegenover mekaar gestelde *urbs* en *rus*, d.i. de stad tegenover het platteland. In het licht van deze vervaagd wordende dichotomie (men spreekt nu van *rurbanisatie*), bekleedt het Pajottenland een zeer bijzondere plaats, een plaats waar deze wisselvallige confrontatie zich zienderogen afspeelt.

De zeer verspreid gebleven gegevens, vooral met betrekking tot het stadje Edingen, zijn als uitgangspunt bijeengebracht en rond diverse themata samengebundeld. Zonder al te veel moeite zou de documentatie, uitgebreid naar de andere omliggende steden, kunnen aangevuld worden. Onder de geraadpleegde bronnen maken we een onderscheid tussen gegevens – in beperkt aantal – die ons de basis verschaften voor het begrijpen van de streek en de ontelbare notities, vaak van anekdotische aard, verspreid in documenten en publicaties. Van die laatste werd rijkelijk gebruik gemaakt, ook wanneer hun betekenis in het perspectief van de streek nooit werd onderzocht, beter gezegd, over het hoofd werd gekeken, omdat ze aan de algemene interpretatie van het Pajottenland en zijn verleden ongewone steun bezorgen.

Wij zijn er ons bewust van hoe persoonlijk de visie kan zijn, die de onze werd, met het stellen van het Pajottenland in het zonderling perspectief van een spanning, van een problematiek. Economisch en vooral sociologisch en mentaliteitsonderzoek hebben onmiskenbaar het verleden van de streek in een somber daglicht gesteld. Wij weten hoezeer, in deze tijd van relativistische visie van het postmodernisme, naargelang van

¹ J. REYGAERTS, *La Région d'Enghien. Une géographie historique. Une histoire urbaine. Etudes critiques*, Merchtem, 1998, 2 delen.

de wijze waarop de werkelijkheid voorgesteld en begrepen wordt, de interpretatie in het geschiedenisschrijven van de keuze van gegevens afhangt. De overtuiging is zelfs gangbaar dat men om het even welke thesis, en ook het tegenovergestelde ervan, kan verdedigen².

Ieder die zich aan geschiedenisschrijven waagt, is kind van zijn tijd. De door ons opgedane visie van de streek - een isolaat dat het zonder stad moet doen, met al de gevolgen van dien - werd ons bezorgd door het uitwerken van een hypothese die mogelijk maakte er een wellicht onverwacht, maar coherent diachronisch beeld van te schetsen. De aan dit soort werk aangepaste gebruikte methode legt uit waarom van de gewone gebeurtenis-geschiedenis werd afgezien. Gebleken is dat het zeer actuele thema van de tegenstelling tussen stad en platteland voor het verleden van het Pajottenland een realiteit van alle tijden is geweest.

Het werk van vreemde auteurs, vreemd aan de streek en vreemd aan het land, heeft ons het Pajottenland in het kader van het West-Europese platteland doen bekijken. Tevens heeft het ons geholpen in het ontwikkelen van een principiële afstandelijke houding tegenover het onderwerp, wat wellicht de betrachte objectiviteit ten goede kwam. Onze eigen fysieke afstand van de streek droeg wellicht tot deze “neutrale” houding bij.

De uitdagende visie, gebouwd op de perceptie over *een ander Pajottenland*, die geleidelijk de onze werd, berust niet op luidruchtige gebeurtenissen, wel op het belang van structuren, waarin de individuele feiten zich afspelen. Over het anekdotische heen, moeten zij ons op de weinig besepte “historische” draagwijdte van het individueel handelen wijzen, wat ons op het dragen van persoonlijke verantwoordelijkheid attent maakt.

Bijna zonder het te weten hebben wij aan *integrale geschiedenis* gedaan, erbij betrekking de minder opvallende ophoping van nuchter feitenmateriaal, nauw verbonden met de mens: de wijze waarop de diverse aspecten van zijn leven ervaren werden, de familie, het boek, de mentaliteit en de psyche, de taal, het denken, de feesten, de politieke opinie, enz...

Liever dan beschrijvend, waarbij bruto gegevens louter aangehaald worden, en verhalend, hebben wij hun onderlinge verhouding willen nagaan. Het onderzoek, waarbij een hele streek betrokken is, loopt door de eeuwen heen, tot in de hedendaagse tijd. In zulk een onderzoek komt de plaats van de aardrijkskunde op de voorgrond, eng

² J. SERVAES en V. FRISSEN, *De interpretatieve benadering in de Communicatie wetenschap: theorie, methodologie en case-studies*, Leuven, 1990; E. DEFOORT, *Het klauwen van de historicus*, Hadewijch-Vlaanderen Morgen, Antwerpen-Baarn, 1996, 120 blz..

verweven met geschiedenis. Beide disciplines beogen het meer algemene, wat maakt dat een werk over een streek, namelijk het Pajottenland, aan de overzijde ligt van de methode, toegepast bij de klassieke dorpsmonografie.

Om een verhouding tussen entiteiten - streek, gewest, regio, stad en dorp - te kunnen nagaan, dienen ze vooraf apart te worden onderzocht, en, zo mogelijk, kwantitatief benaderd. Pas dan ontstaat ruimte voor een vergelijking in de zin van een plus-minus verhouding. De verwerking van gegevens, verkregen door een volkstelling, soms door niet meer dan een bevraging, toont ons hoe er, op demografisch en sociologisch vlak, voor een bepaalde streek een gecontrasteerd beeld aan het licht komt.

Anders dan een verhouding ligt het met een relatie: dit is een verbinding op de kwalitatieve basis van een uitwisseling, een invloed, een gezag. Aan een relatie zijn er twee kanten; vandaar ook twee standpunten: die van de betrokken partijen. Samen vormen zij een tweeluik dat éénzelfde realiteit uitbeeldt.

Eigen aan het historisch wezen is het onverpoosd heen en weer pendelen van een dialectiek, een wederspraak. Zij richt zich niet alleen tot het gebeuren tussen entiteiten, maar ook, in de geest van mensen van deze tijd, tussen het verleden en het heden. Voortdurend inderdaad “surfen” wij in ons denken van de stad naar het dorp, van beschaving naar natuur, van de lokale naar de algemene geschiedkundige kennis, en omgekeerd; eigenlijk van het oorspronkelijk milieu van de mens uit het verleden naar het hedendaagse, en van het hedendaagse naar de toekomst.

Onze poging komt in een bevoorrechte tijd, het einde van een millenium en het begin van een ander, waar de veranderingen in het maatschappelijk leven en op alle andere vlakken zo omvangrijk zijn, dat men de werking van de factor tijd in het geschiedkundig gebeuren bijzonder sterk aanvoelt; zodat men aan het evoluerende ook meer aandacht schenkt en sympathie koestert. Plots zijn wij gaan beseffen dat de « vorige eeuw » niet meer de 19de is...

2. Over geschiedschrijving

Toute histoire est une histoire comparée. (Paul VEYNE)

Volgende “filosofische” bladzijden komen in dit werk over streekgeschiedenis te pas omdat, eigen aan het Pajottenland, het een streek is, waarvan men het ontstaan, de ontwikkeling en de evolutie op de voet kan volgen, zoals die van een levend wezen. Het nauwkeurig ontleden van dat groeiproces is een zeldzame kans ons aangeboden om de algemene voorwaarden ervan na te gaan en, over het geval heen, om na te denken over het in ruimte en tijd maatschappelijk handelen van een volk.

Het gezegde werd reeds aangehaald, dat “*het Pajottenland geen geschiedenis zou hebben*“. Onze stelling is dat deze bescheiden landstreek, waar er inderdaad weinig gebeurde, heus een verleden bezit. Dat verleden van een gemeenschap hebben wij trachten te begrijpen. Met de materie van het onderwerp Pajottenland hebben wij een constructie opgebouwd, die in de vorm van enkele theoretische schemata vrij goed ineensteekt, zeker indien men de streek in het breder kader van de West-Europese geschiedenis onderzoekt. Hoe weinig indrukwekkend de inhoud ook was, onze studie mondde niettemin uit in enkele algemene historische bedenkingen. Meer dan gewoon een aanhangsel, vormen zij daarom het sluitstuk van ons onderzoekingswerk.

Zowel in de geschiedenis als in de journalistiek kan geen vrede genomen worden met het overstelpen aan informatie, noch door het maken van indruk door sensatie. Zonder het najagen van het idee achter het feit, de rede of de uitleg, zonder kritisch commentaar, worden eenvoudig gerapporteerde gegevens niet verteerd en blijven ze zin-loos. Meer dan om de blote feiten komt het er op aan ze in hun onderling verband te begrijpen.

Vroeger werd meer dan eens de confrontatie wijsbegeerte-geschiedenis door de intellectuelen als onzin beschouwd. De laatste jaren geniet de dialectiek tussen beide termen meer en meer interesse; bij zover dat zij bv. het onderwerp uitmaakt van een nieuwe specifieke vorming aan de Katholieke Universiteit Brussel. Stemmen gaan op om begrippen van wijsbegeerte in de humaniora in te voeren, o.a. in de cursus geschiedenis.

Wij kunnen maar niet geloven dat het verleden louter chaos zou zijn, zoals zo vaak begrepen door moderne filosofen; en dat het een onzinnige inspanning zou zijn aan alles wat er gebeurt, bepaald en beïnvloed door zovele factoren, een eenvoudige, rationele uitleg trachten te geven. Over de veelvuldige determinanten heen en de leemte ontstaan door de postmoderne cultuur, zijn wij op zoek naar een houvast en een coherente uitleg en naar de rode draad die langs de multiële wederwaardigheden van de geschiedenis loopt. Het Griekse woord *chaos*, zoals het woord “mysterie”, wordt eigenlijk gebruikt voor wat men niet of niet goed begrijpt. In zich houdt het het begrip van onduidelijkheid verrat; vandaar zijn afgeleide betekenis van wanorde en de connotatie van psychische belasting die eraan verbonden is. Een voorbeeld hiervan is het gebruik van het woord “*doolhof*” bij het bestempelen van de middeleeuwse structuren: daarmee wordt verwezen, niet naar de aanwezigheid van een inderdaad ingewikkelde realiteit, maar veeleer naar de onbekwaamheid van de waarnemer om ze te ordenen en te begrijpen.

Daartegenover staat het begrip *cosmos*, eveneens gehuldigd door de Grieken, met als betekenis orde en ervaring van het schone. Wetenschap bedrijven is zoeken naar uitleg, dus naar ordening van de gedachten betreffende de werkelijkheid. De mogelijkheid om

het verleden van de mens na te gaan schept zin voor de aard der dingen, wat eigenlijk de essentie van cultuur is. Weliswaar en onvermijdelijk houdt het het risico van vereenvoudiging in zich. Zelfs een mythe, aangezien hij een functie vervult, heeft zin.

Het besproken onderwerp, met name het Pajottenland, stelt zo een kluwen voor, waar men op geschiedkundig vlak niet makkelijk wijs uitgeraakt. Uitgaande van de idee dat het met deze streek om een unicum in het Vlaamse land gaat, werd een eigen onderzoeksmethode uitgewerkt. Wij hebben zijn ontstaan als een onopgelost vraagstuk voorgesteld en zijn er in alle eenvoud naar een uitleg op zoek gegaan. De geografisch-historische link, tevens rechtvaardiging van de ondertitel van ons werk, blijkt de knoop van zijn opdagen als streek te zijn geweest. Hij verschaftte ons tevens de sleutel om ze in haar diverse aspecten te begrijpen. Bij zijn eigenaardig maar nochtans goed te snappen ontstaan, zo blijkt ons, kan de formule van Nobelprijswinnaar Jacques Monod, “*le hasard et la nécessité*”, worden aangehaald. Wat wordt met dit filosofisch gezegde bedoeld? Dat het *lot* niets anders is dan de opeenhoping van zo een veelvuldigheid van oorzaken, dat het een moeilijke opdracht is ze van mekaar te onderscheiden en ze te ontleden.

Sociale wetmatigheid is de wetenschappelijke naam voor niet-chaos. Dat zoveel factoren op éénzelfde verschijnsel kunnen werken, en het ook doen, doet vragen rijzen. Waar zit nog, geconfronteerd met dit veelvuldig determinisme, de vrijheid van het individu? Men spreekt van het toevallige van de microverschijnselen en van het wetmatige van de verschijnselen waargenomen in hun geheel, met, voor de twee verschillende schalen waarop men éénzeld verschijnsel onderzoekt, een verschillend determinerend mechanisme. Wij toonden de invloed aan van de factor ruimte op de partnerkeuze. Op de moeilijke vraag van de vrijheid bij het handelen antwoordt de filosoof van de geschiedenis dat de vrije daad het type daad is dat door het gezond verstand wordt ingegeven. De kans is dan groot dat de mensen op dezelfde wijze zullen reageren, wat tot het ontstaan van een ogenschijnlijk algemeen verschijnsel leidt. Dit pleit voor de belangrijke plaats van wat in het verleden als rationeel overkomt, een door sommigen betwiste plaats in het historisch gebeuren³. « L’histoire deviendrait un nonsens si on négligeait le fait que les hommes ont des buts, des fins, des intentions, si les épisodes historiques n’étaient que des tranches de déterminisme »⁴. Voorbeeld van een rationeel handelen was het geattesteerde uitstellen van het huwelijk, dat een vermindering van het aantal kinderen in een gezin tot gevolg had. Een ander voorbeeld van bewuste handeling was de langere zoogtijd in het Pajottenland, waarvan de gevolgen een grotere spreiding der geboorten en een verminderde zuigelingensterfte

³ R. ARON, *Introduction à la philosophie de l’histoire*, Parijs, 1938-1986, p. 321.

⁴ P. VEYNE, *Histoire*, in Encyclopaedia Universalis.

waren. Wat niet wegneemt dat de genomen beslissing van de moeder door het thuis werken vergemakkelijkt werd. Een laatste voorbeeld is het creëren van het Brabantse trekpaard, doelbewust antwoord van de landbouwhuishouding op een veranderde socio-economische context.

Factoren nagaan, verantwoordelijk voor een verschijnsel, doet meteen de vraag rijzen hoe de zaken zouden verlopen zijn, indien deze factoren niet hadden meegespeeld of indien men ze tegengewerkt had. Meestal wordt deze denkwijze afkeurend als fantasie van een of ander historicus beschouwd, en aansluitend als een illustratie van het ontzettend belang van toeval in de geschiedenis⁵.

Zoals voor een persoon, hangt voor een streek de uitkomst minder af van gave of handicap, dan van hoe de eerste gekweekt en uitgebaat werd, of van hoe op de tweede gereageerd werd. Ook in de streekgeschiedenis ligt een niet onaardig stuk mentaliteit verweven.

Een gemiste kans, gevolg van een toch overwogen gezamenlijke besluitvorming, heeft met toeval of geluk niets gemeen. Zo hebben wij er in het verleden van het Pajottenland een indrukwekkende reeks aangetoond. Als unieke uitzondering hierop dient evenwel het aanleggen van de buurtspoorweglijn vernoemd. Niet een willekeurige, onvoorspelbare houding, maar een mentaliteitstrek eigen aan de mensen van de streek speelde, door zijn bestendigheid, de beslissende rol. Hij trad op als determinerende factor in het verloop van de streekgeschiedenis. Zaak was de afzondering van de streek, welke men er niet in slaagde, door meer nauwgezet onderhoud van de bestaande en het aanleggen van nieuwe verbindingsmiddelen, voldoende te ontsluiten. Hoe vaak heeft men voor het alternatief niet gestaan van een beslissing: opening naar buiten of niet? Een bekend gezegde komt hier in zijn letterlijke betekenis van pas: had er een wil bestaan, dan was er zeker een weg gekomen.

Hiermee wordt de mogelijke afstand afgetast tussen rationaliteit en interne logica. Het in het licht brengen van die “onzekerheid” in de wijze waarop wat geschiedde verliep, ligt in de lijn gewenst voor het geschiedschrijven, en verwoord door R. Aron: *“Il faut rendre au passé l’incertitude de l’avenir”*. Aan deze raadgeving verbinden wij een uitspraak van Kant: *« De mens is in eigen persoon verantwoordelijk voor de mensheid »*.

Soortgelijke bedenking moet er ons niettemin voor behoeden, tegen alle redelijkheid in, het verleden te willen uitleggen door het hedendaagse, wat de Duitsers als *hineininterpretieren* bestempelen, en te zoeken naar een vaste richting in het historisch

⁵ J. STENGERS, *Vertige de l'historien. Les histoires au risque du hasard*, Synthélabo, Le Plessis-Robinson, 1998, p. 64.

gebeuren op langere termijn (*le sens de l'histoire*). De relatieve welvaart van het huidige Pajottenland steekt schril af tegenover zijn armoedig verleden, dat het mythisch verhaal, tot ons gerust geweten en onze voldoening, weggemoffeld had.

Het historisch-filosofisch debat - de afhankelijke maar tevens vrije mens - slaat evenzeer op de toekomst, en wel in een optimistische zin, conform de visie van Nobelprijswinnaar E. Prigogyne voorgesteld in zijn baanbrekend werk "*La Nouvelle alliance*". Gesterkt door de kennis omtrent de causaliteit van de verschijnselen op menselijk geografisch vlak, en die wij voor het verleden van het Pajottenland duidelijk konden aantonen, wil men er gebruik van maken om de evolutie in te voren bedachte, vastgelegde banen te leiden. Dit was dan ook de gedachte die de ontwerpers van het Structuurplan Vlaanderen inspireerde.

Men kan niet volledig achter een uitspraak staan zoals "*L'Histoire est faite de petites histoires*". In tegenstelling tot de lokale geschiedenis, die niet direct is geïnteresseerd in de kwestie van oorzaken en gevolgen, en waarvan het wellicht niet de opdracht is, vraagt streekgeschiedenis om generalisatie en dan ook om interpretatie van bijeengebrachte gegevens.

Het mentaal inductief proces vormt hierbij de eerste stap van de logische redenering. Het opbouwen van een hypothese die de gegevens kan uitleggen vormt de tweede stap. Daarop volgt het uittesten ervan op ander materiaal. Maar, omdat de meeste verschijnselen multifactorieel bepaald zijn, komt de uitslag meestal slechts voor een deel bevredigend uit. Het sluitstuk van dit mentaal proces dat, zoals een cirkel, eindigt waar het begonnen was, is in het beste geval een brokje benaderende waarheid.

Wat bij streekgeschiedenis, bij zulke doenwijze aan intellectueel comfort wordt gemist, wordt daarentegen aan interesse en geestdrift, door het verkrijgen van een verklarende blik op de feiten gewonnen.

Door het betrekken van het hedendaags gebeuren, willen wij de kloof overbruggen tussen retrospectief, zuiver cultureel interesse voor de streek en betrokkenheid voor het levensmilieu. Daarmee wordt geschiedenis bij het publiek ontdaan van zijn "*entertainment*" functie, daarmee bedoelen wij zijn oppervlakkige rol van ontspanningslectuur, verschaft door losse informatie, die op het niveau van het fait divers blijft. Met het aanhaken van de huidige realiteit van het hier en nu, krijgt het verhaal een vormende, actieve functie: die van het opwekken van het kritisch nadenken.

Doel van de geschiedenis als wetenschap en bekend als « new history », is begrip aankweken voor het verleden, aantonen hoe met en door het verleden de huidige tijd is gegroeid en dit begrip hanteren en promoten om het heden te veranderen, beter gezegd te verbeteren.

De kennismaking met de bestaande werkelijkheid kan op twee tegenovergestelde manieren gebeuren. Schilders en schrijvers werkten beschrijvend, over verschijnselen in hun volle ontplooiing of ten minste in een staat van gevorderde ontwikkeling. Zij volgden hierbij de visuele, realistische aard van het Vlaamse volk waartoe zij behoorden. Bij de voorstelling van het landschap kwamen vaak gevoelens opwellen, optredend door de beschouwing van een in feite door de landbouwcultuur uitgerijpt tafereel, soms verwerkt in de verwoording van een mythe. Zo drukte ieder in zijn oeuvre, met eigen stijl een eigen globale visie uit.

Op een andere wijze tracht de historicus diezelfde werkelijkheid te benaderen. Voor hem is de essentie nu juist niet wat hij met zijn zinnen waarneemt. Omdat voor hem de factor tijd een basisgegeven is, ziet hij het historisch gebeuren in zijn hoedanigheid van dynamisch proces, waarvan hij de ontstaansfase tracht na te gaan, en gaat zijn interesse en zijn aandacht zowel naar de aanvang der verschijnselen, eveneens als naar hun einde, alsook naar het overblijven van relictten ervan; eveneens naar het niet verwezenlijken van projecten, desgevallend naar opgelopen mislukkingen. Zo ook komt hij door vergelijking op het spoor van een afwezigheid, zoals, tot vrij recent, die van het refereren aan Bruegel. Ook het zo vaak niet erkende verschijnsel van armoede is in feite een afwezigheid, en wel die van welvaart. De doelstelling van de historicus is begrijpen, zijn methode is die van ontleding en kritisch onderzoek.

Begin en einde van een bepaald verschijnsel, kwantitatief voorgesteld in de vorm van een curve, slepen trouwens a.h.w. een tijdje aan, omdat op dat ogenblik de "kritische massa", nog of opnieuw, ontbreekt. Aan de wijze van evolutie van een verschijnsel kleeft een historische betekenis. Zo kan men vermoeden dat, hoe langer het uitdeinen aansleepte, meestal hoe hoger de piek het voordien gehaald had. Voorbeelden van diachronische evolutie voor de streek zijn de intrede van de aardappelteelt, het overblijven van de boekweitteelt, het verschijnsel stevenisten, het overlevingsvermogen van een bepaald dialectwoord. Historisch is voor de streek de betekenis van het nog steeds beoefenen van de kaatssport.

Het contrast tussen deze uiteenlopende voorstellingen van éézelfde werkelijkheid wordt hier geïllustreerd door de dubbele visie die men over het kantklossen kan opdoen: enerzijds het bewonderen van enkele pronkstukken, getuigen van volkscultuur, anderzijds het nagaan van de sociale betekenis van deze vorm van huisnijverheid. Op dezelfde wijze kan het Brabants trekpaard als symbool van bloeiende landbouw in een door de natuur bevoorrechte streek bezongen worden; terwijl anderzijds het veredelen van het ras als een antwoord op een zorgwekkende economische situatie kan bekeken worden. Door het kwantitatief nagaan van welzijnsindicatoren in het mythisch verheerlijkt Pajottenland, kon de minder glorieuze eigenheid van de streek in het

verleden aangetoond werd. Welk groter contrast dan dat bestaande tussen de uitgestrekte landerijen en het gering deel van de lokale bevolking die er vandaag zijn inkomen uithaalt, tussen wat men aldus van de streek te zien krijgt en wat men er op alle andere gebieden van weet!

Het huidig beeld van de streek is het resultaat van de opeenstapeling van de uitdeinende invloeden uit opeenvolgende periodes. Men ziet het voor de structuur van de verbindingsmiddelen en voor het lokaal dialect, met zijn diverse lagen Franse woorden. Men ziet het in de invloed van één bepaalde periode op de volgende. Zo is het dat zich uit een isolaat-situatie, in de streek het begrip reservaat ontwikkelde. Men ziet het met het ideeëngoed zelve over het Pajottenland. Men ziet het met de woorden en de verschuiving van hun betekenis, wat meer dan eens parten speelde in de interpretatie van documenten.

Aan de gebruikte woordenschat werd bijzondere aandacht geschonken. Voorbeeldig is wat er met de term Pajottenland zelf gebeurde, waarachter zoveel verschillende betekenissen schuilen. De oppervlakkige lezer loopt de kans een verward beeld van de streek over te houden, indien hij ze door mekaar gooit.

Daarom ook dat het een noodzaak was, vooraleer bepaalde begrippen naar voor te brengen, de gebruikte woorden nauwkeurig te definiëren. De woorden welke tot misverstand aanleiding kunnen geven, zijn niet die welke tot de wetenschappelijke taal behoren, maar die, gegrepen uit de omgangstaal, omdat die met de tijd bij voorkeur betekenisverschuiving ondergingen. Dat waren: stad, vreemdeling, natuur, gemeente, traditie, mythe. Eveneens evolueerden in hun inhoud “vruchtbare streek”, “gemeenschap”; nog steeds in volle evolutie is de betekenis van (huis)gezin. Ook nog geleidelijk de werkelijkheid van een isolaat in de visie van een reservaat. Klassieke inzichten zoals het nauw verband tussen economie en sociologie bleken op lokaal vlak niet bruikbaar

Aansluitend hierbij zijn er, tegenover de werkelijkheid, de talrijke verleidelijke mythologische voorstellingen die zich over het verleden van het Pajottenland ontwikkelden. Het is de ondankbare taak van wie als eerste de geschiedenis van de streek in haar geheel aansnijdt, om er een ontzuisterende blik op te werpen.

Wij weten immers dat het waarnemen van een realiteit voor de meesten belangrijker is dan haar interpretatie, terwijl deze laatste, in de redenering, een persoonlijk en vaak subtiel subjectief element binnenloodst. Ook dat de wijze waarop men zich een realiteit voorstelt van de realiteit zelf kan verschillen. Vandaar dat het geen makkelijke taak is, het verenigen in éénzelfde werk van deze dubbele lectuur van het landschap van de

streek en van het denkbeeld dat men er zich van vormt. Zeker als men bedenkt dat bij het communiceren 87% van de toegang tot een begrip van het gezicht komt, terwijl de essentie van de dingen niet met de ogen te zien is. Wij hebben dan ook getracht in dit werk de illustratie zo pedagogisch mogelijk op te stellen. Ze is er, zoals de moderne fotografie, om ideeën te ondersteunen, in tegenstelling tot de gebruikelijke verluchtende functie van de iconografie. Rekening gehouden met het doorwegen van geografische factoren, is het kaartenmateriaal er dan ook sterk vertegenwoordigd, met éénzelfde realiteit voorgesteld volgens diverse thematische sleutels.

3. De kwantitatieve onderzoeksmethode

In het kwantitatief onderzoek is geen plaats voor plotselinge gebeurtenissen.

Veelvuldig komen in ons werk tabellen en grafieken voor, waarvan de coördinaten meestal de factoren ruimte en tijd zijn. Zij vertegenwoordigen de wijze waarop het kwantitatieve uitgedrukt werd en hoe vergelijkend onderzoek werd gerealiseerd. Het schrijven van streekgeschiedenis blijkt wel ondenkbaar indien men er geen beroep op kan doen; en heel wat specifieke trekken van het Pajottenland waren anders nooit aan het licht gekomen, noch begrepen.

Hoe kan anders met enige kans van waarschijnlijkheid een verband vermoed en een correlatie nauwkeurig worden nagegaan? Het toepassen van de methode verplicht tot het opzoeken en kiezen van indicatoren, die in de massa gegevens vaak voorhanden zijn en zich tot arithmetische verwerking lenen. Omdat zij vaak eenvoudige, zelfs bescheiden en tevens onrechtstreekse getuigen van de werkelijkheid zijn, dient de betrouwbaarheid van het resultaat zelf nog eens kritisch te worden onderzocht. Een statistisch verband is op zichzelf niets meer dan het teken van een afhankelijkheid. Wil men er echt zin aan geven, dan dient het nog door het voorstellen van een oorzakelijke interpretatie vervolledigd te worden.

Achteraf gezien, en al vertegenwoordigt de bevolking van het Pajottenland niet meer dan het 53ste deel van die van het Vlaams Gewest, komt voor dit laatste de studie van de streek over als een soort proefondervindelijk model, met als thema het platteland versus de stad.

4. Rechtvaardiging

Er is geweest op het feit dat over het Pajottenland vaak geschreven werd door mensen die er zich gevestigd hadden en, wellicht geprikkeld door nieuwsgierigheid, er meer wensten over te weten. Bij de auteur lag het precies andersom. Hij vertrok uit de

streek, lang na het uitwijken van zijn naasten, en mocht het verblijf zowel in een stad als later in een dorp ervaren. Hij benaderde het verleden en de eigenheid van de streek met een blanco memorie, zonder de vooroordelen van de ter plaatse geborene en getogene, noch de bereidheid tot assimilatie van de inwijkeling; met als gevolg dat bij de ontleding van het braakliggend onderzoeksterrein soms verrassende besluiten zijn getrokken.

Op niet zoveel onontgonnen bronnenmateriaal deed hij een beroep, meestal op gepubliceerde gegevens betreffende de lokale geschiedenis en die voor de streekgeschiedenis door de wetenschappers verwaarloosd waren. Hij trachtte desalniettemin kritisch op te treden, zich verdedigend tegen een vanzelfsprekende, maar zo vaak verraderlijke, empathie.

Niet een bekrompen, voorbijgestreefd regionalisme inspireerde ons. Het lot dat het Pajottenland toebedeeld werd komt als vrij ongewoon over, wellicht als een unicum. Dit rechtvaardigde een diepere ontleding, waarvan de hoofdlijnen naar meer algemeen begrip konden leiden.

Wij zijn er bewust van dat een streek in haar verleden voorgesteld werd op een wijze waarbij ze haast niet te herkennen valt vergeleken met haar huidig voorkomen; zeker, indien men rekening houdt met de hoge waardering die zij geniet en de diepe verkleefdheid die zij inboezemt. Betreffende haar verleden zal deze studie, los van vooropgestelde gemeenplaatsen, misschien ongeloof uitlokken, zeker twijfel over de juistheid van zo niet de gegevens, dan ten minste over hun interpretatie.

Bij anderen zal het om een verontwaardigde reactie gaan, zoals door het schrift van CH. Baudelaire met titel "*Pauvre Belgique*" van ca. 1865 uitgelokt werd⁶. Een ander Pajottenland dan het "klassieke", is wat uit deze studie naar voor komt. Onze visie sluit aan bij het recentste initiatief van Opbouwwerk Pajottenland op toeristisch vlak, waarvan het programma luidt: « *wat u misschien niet per se wou weten over het Pajottenland, maar wij u toch graag vertellen...* ». Is cultuur o.a. de bekwaamheid om de waarden van het verleden te appreciëren, dan is zij tevens de bereidheid om bepaalde negatieve kanten ervan te willen erkennen. Het blootleggen van enkele mythes mag men vergelijken met de revisionistische visie van de "nieuwe historici". Werkte de inhoud van deze studie ontnuchterend voor wat het verleden van de streek betreft, toch vragen wij de lezer zijn vroegere visie van een met de tijd scheefgetrokken voorstelling te willen herzien.

⁶ Y. LEBLICQ, Politiek, pers en openbare werken: de eerste initiatieven van de stad Brussel met het oog op de sanering van de Zenne (1863-1864), in Driem. Tijdsch. Gemeentekrediet, nr. 157, juli 1986, p. 6.

Is het niet het gepaste ogenblik, nu Vlaanderen zelfzeker de kop opsteekt⁷, gesterkt door zijn bloeiende economische prestaties, om oude koeien uit de gracht te halen en zich te gaan ontfermen over een streek, het Pajottenland, en een tijd waarin het er erg aan toe was? Wellicht was dit werk als onkies overgekomen, indien de streek ondertussen niet een soort renaissance kende, waarbij zij opnieuw met haar lang vervlogen en bloeiend verleden aanknoopt. De geschiedenis van het Pajottenland is een leerschool van bescheidenheid, tevens een school van optimisme in de toekomst. De lezer wordt er bewust van gemaakt van hoever de streek komt, en er wordt hem op het hart gedrukt hoe gelukkig hij mag zijn dat zij geworden is wat ze nu is. Beschaving, cultuur, is een wordingsproces, en wij zijn allen en steeds onderweg.

Het geval van het dorp Vollezele en van zijn gehucht Achterdenbos hebben wij uitvoerig aangehaald, omdat het ons een gedetailleerd beeld bezorgde van soortgelijke sociale toestanden elders in de streek. De beschrijving van een buitengewone situatie was bedoeld als de expressionistische voorstelling van een toen geldende realiteit. Wij hebben de lezer nochtans niet willen meesleuren in een uiterst pessimistische visie en wij blijven kritisch t.o.v. statistische gemiddelden. Is een Jan Modaal, d.i. de man met een gemiddeld inkomen en bekend begrip, destijds gehuldigd door statisticus-socioloog Adolphe Quetelet, het passende type om de grote sociale diversiteit, aanwezig in de werkelijkheid, te vertegenwoordigen?

Is het verleden van het Pajottenland als streek onbekend - men beweert zelfs dat het *geen verleden zou hebben* - dan is het omdat men het miskent en omdat men het - wellicht onbewust - wil vergeten. Een anekdote ter verduidelijking van de ervaring ten overstaan van een verleden waarbij men zich persoonlijk betrokken voelt: bij het inhuldigen van het beeld van de Mijnwerker te Galmaarden in 1991, weigerden heel wat afstammelingen van fossemannen aanwezig te zijn op de viering. Blijkbaar werden zij bewogen door een verkeerd schaamtegevoel. Een omgekeerde houding illustreert het genealogisch werk, waarin het vinden van prominenten in de voorgeslachten aan de vorser de meest intieme voldoening blijkt te bezorgen.

Extreme omstandigheden hebben als voordeel dat zij ons de belangrijke vragen doen stellen in verband met de organisatie in de samenleving. Zij betreft de onderlinge samenhang tussen diverse aspecten. Meer dan ooit is de mens op zoek naar de zin der dingen en stelt hij zich vragen over het redelijke van wat hij doet. Een bevoorrecht onderwerp voor deze problematiek is de plaats waar hij zich heeft “neergezet”, de plaats waar hij woont, zij het nu dorp of stad.

⁷ ... en niet alleen op economisch vlak! Het afzien van de dubbele spelling van de bastaardwoorden ontleend aan vreemde talen en het terugkeren naar de etymologische vorm komen ons, ook op linguïstisch vlak, als een teken van herwonnen evenwicht over, na de periode van krampachtig verzet.

Bijna allen onder ons zijn, eens of meermaals in hun leven, voor een min of meer bewuste keuze komen te staan. Niet weinigen zijn gebleven waar zij geboren en getogen zijn. Het cijfermateriaal heeft het aangetoond, een groot deel woont elders dan waar zij het licht zagen. Zowel in het ene als in het andere geval werden hierbij authentieke waarden - materiële welvaart en cultureel welzijn - tegenover mekaar afgewogen, waarden die, in deze tijd van postmodernisme, verwarrend naast mekaar zijn komen te staan.

Voor ons, mensen van een nieuw millenium, vertegenwoordigde het onderwerp platteland versus stad dan ook een ware uitdaging en wij wilden nagaan hoe het er in het verleden uitzag.

BIJLAGEN

I. Bijlage: De vierkanthoeve

De grote vierkanthoeve, die aanleiding gaf tot de toponiemen “*Hofstede*” en “*Hofstadt*”, vertegenwoordigde de zetel van een landelijke uitbating met uitgestrekt grondbezit. Zij stamde uit de Frankische tijd. Men vindt ze in ons land specifiek in de bijzonder vruchtbare zandleem- en leemstreek, die zich, over het Pajottenland heen, door heel de breedte van Midden-België van oost tot west ontwikkelt. Zulk type hoeve was hoofdzakelijk op graanproductie gericht. Daarvan getuigt nog de enorme schuur. Typisch eraan was vroeger eveneens de scheperij voor de grote kudde schapen die op het braakliggende deel liepen van de uitgestrekte landerijen, nog lang uitgebaat volgens het drieslagstelsel. Zij waren van een ruime paarden- en veestal voorzien.

Het bouwplan van zulke hoeve, nieuw opgetrokken in de 18de of de 19de eeuw, zoals het er vandaag nog uitziet, werd pas geleidelijk, gedurende meerdere generaties, vervolledigd. Opvallend is de rationele schikking der onderdelen: rond een brede koer, waar zich ook de waterput bevindt, met mestvaalt in het midden, om het werk te vergemakkelijken, en. De deelgebouwen staan aan de zijkanten van het kwadraat, met vensters en deuren uitsluitend aan de binnenzijde. Een monumentale inrijpoort als enige toegang maakt het mogelijk op mens en dier toezicht te houden.

Dat de deelgebouwen soms niet aaneenhangen, is een kenteken uit een vroegere periode bedoeld om het voortlopen van brand te vermijden, toen de daken met stro waren bedekt en de muurwanden nog in hout en leem waren, een inrichting¹.

Ook in dat geval vormde het naar binnen gericht “hof” met haag of gracht een omsloten, verschanst domein. Men moet zulke inrichting niet zien als een relict van een verdedigingsstructuur uit een andere tijd tegen een oprukkende vijand, maar gewoon als een bijkomende bescherming tegen het roven. Schematisch kan trouwens worden gesteld dat het open type eigen is aan de zandleemstreek en het gesloten type eigen aan de leemstreek: uitleg voor het onderscheid is wellicht het recenter gebruikt materiaal, met, naargelang van de streek, de vervanging in de leemstreek, van de leemwanden door bakstenen en de strobedekking door dakpannen².

¹ M. PEREMANS, *o. c.*: zie schematisch plan, p. 28. De plaats van de mestvaalt en de inplanting van het woonhuis, apart van de stalling, zijn typisch voor de Brabantse vierkanthoeve.

² L.F. GENICOT, *Les fermes en carré de Wallonie: défense ou économie?* in *Parcs Nationaux*, XLIII, 1988, dl 1, pp. 3-21; H. GYSELS, *De Landschappen van Vlaanderen en Zuidelijk Nederland*, Leuven Garant, 1993, p. 165.

Het ergologisch verantwoord gesloten bouwtype van de kwadraathoeve stelt de fotograaf voor een onmogelijke opdracht: waar hij zich plaatst, ook met een luchtopname, krijgt hij een beeld dat alleen een deel van het geheel weergeeft en dat moeilijk de essentie en de bereikte perfectie van een oeroude organisatie kan weergeven.

II. Bijlage: Gallicismen in het Pajottenlands dialect

In de talrijke nu-gallicismen die erin voorkomen kan men verschillende chronologische lagen herkennen. De oudste is een Latijnse, zoals *paeskert* te Vollezele (< pascuarium=weide). Dit is uit te leggen door het feit dat in de 8ste eeuw het Pajottenland in het tweetalige (Latijnse en Germaanse) toponiemengebied lag, beschreven door M. Gysseling en L. Van Durme³ (Fig. 66). De volgende laag is een Picardische. Zij slaat, in deze vette leemstreek, op de woordenschat gebruikt in het landbouwbedrijf Voorbeelden zijn: *binoot* (een aanaardploeg), *carlier* (wagenmaker). *Kassaa* komt van cauchie. L. De Cock vindt in de woordenschat van de wagenmakers van de streek gelegen tussen Dender en de Romeinsesteenweg, 18% technische woorden komend uit het Romaans. Linguïstisch bekenen moeten zij uit de 13de-14de eeuw stammen⁴. De grens tussen het Picardisch en het West-Waals dialect lag in de buurt van de Romeinsesteenweg, met lichte overlapping van de twee⁵. Hierin kan wellicht de reden gevonden worden waarom in het Gooiks niet meer dan 2 woorden, afgeleid uit het Waals, voorkomen.

Een andere laag gallicismen komt uit het Oud-Frans (9de-13de eeuw) en het Middel-Frans (14de-16de eeuw). Zij heeft duidelijk met de nabijheid van de taalgrens te maken, “een gebied waar Romaanse leenwoorden zeer courant zijn”, zegt prof. dr. J. Taeldeman. In West-Brabant begon de romaanse invloed “*onder druk van de economische uitstraling van de Flandrisch-Picardische ruimte, omstreeks het midden van de 11de eeuw*” (L. Van Durme). *Foensje*, duidend op paddestoel en gebruikt te Vollezele en te Gooik is er een mooi voorbeeld van. Deze twee gemeenten liggen immers niet meer dan respectievelijk 12 en 7 km verwijderd van de taalgrens. *Foensj* duidt te Lembeek op een niet-eetbare paddestoel, terwijl voor de eetbare het woord *kampernoelle* gebruikt wordt. Interessant is dat het gebruik van het woord amper een

³ L. VAN DURME, *Galloromaniae neerlandicae submersae fragmenta*, Gent, 1996 ; L. VAN DURME, *Van taalgrenszone naar taalgrens*, in D. LAMARCQ en M. ROGGE, *De taalgrens*, Leuven 1996, p. 173-186.

⁴ L. DE COCK, *Wagenmakers in het Oude land van Edingen*, -HOLVEO, XXII, 1994, pp. 4-31.

⁵ J. REYGAERTS, *o. c.*, II, 403.

eeuw geleden nog heel wat uitgebreider was, dat het dus, zoals vermoedelijk heel wat andere gallicismen, in het verleden in het Pajottenland sterker ingeplant was⁶.

In de Gooikse reeks komen veel namen voor waar bv. de *s* van het oorspronkelijk middeleeuws Frans bewaard is gebleven. Voorbeelden zijn: *goest* (die *goût* geworden is, *pasjteren* (*pâturer*), *ransler* (*râtelier*). Van andere woorden wordt in de huidige Franse woordenboeken genoteerd dat hun gebruik verouderd is. Voorbeeld is *larron*, waarin men het dialectisch *lerre* of *leure* herkent. Veel van deze woorden behoren tot de woordenschat van de landbouw, in het bijzonder van al wat met het paard en met het buitenleven te maken heeft: *berrewet* (*brouette* is gekend sinds de 14de eeuw), *pepel* (*papillon* sinds de 13de eeuw).

Een reeks oude Franse woorden (18de eeuw en vroeger) stammen uit de militaire woordenschat: *dragonder*, *karrekolle*, *pree*, *plastron*. Wij voegen er het reeds besproken woord *pajot* bij. Hun veelvuldig voorkomen in het lokaal dialect staft de hypothese van de militaire betekenis en de oorsprong van het woord aan de basis van de naam van de streek.

Een laatste reeks heeft te maken met het gaan werken van zovelen uit de streek naar Wallonië en vooral naar Brussel. Zij getuigt van de recentst ondergane invloed en stamt vooral uit de 19de eeuw; deze groep is ook veruit de talrijkste. Zij slaat op begrippen i.v.m. kledij (*fourruur*, *gett'n*, *voltjen*), met luxeartikelen (*braslee*) en verfijnde gewoonten (*bès*, *paler'n*), met afhankelijkheid (*gozje*), met keukennieuwigheden uit de 18de en 19de eeuw (*maspèn*, *videken*, *pranille*), met een pejoratieve betekenis (*vajoe*, *maleur*, *presong*, *rennewoese*).

Vele hebben met abstracte begrippen te maken (*konsjense*, *lieber*, *pardong*, *appepree*, *novenant*, *sebiet*, *ambras*) en met de schriftelijke beschaving (*karjong*, *tabloo*, *kasjet*, *pepitter*). Fr. Peetermans geeft in zijn werk over het Gooiks aan het hoofdstuk 6 de titel "Over stelen, liegen en bedriegen", en aan het hoofdstuk 7 die van "Over schuld en boetes". In deze twee reeksen dialectwoorden, die vooral op psychologische begrippen slaan, vindt men, vergeleken met het geheel, betekenisvol nog meer Franse leenwoorden: wel 15%! Een gelijkaardige vaststelling kan gemaakt worden voor het Asses dialect; in het dialectenwoordenboek van L. Pletinckx vertegenwoordigen de Franse leenwoorden 5,7% van het geheel der woorden.

Algemeen kan gezegd dat de diverse categorieën woorden de status verraden van diegenen die ze, terug in het Pajottenland, meebrachten uit het milieu waar zij een tijdje hadden verbleven.

⁶ M. VAN LIEDEKERKE, *Over paddestoelen, kampernoeliën en ... foensjen*, -HOLVEO, XXVI, 1998, pp. 199-203.

III. Bijlage: Dorpsspotnamen en hun interpretatie

Achtereenvolgens komen de volgende gemeenten van het Pajottenland en de spotnamen gegeven aan hun inwoners aan bod. Wij beperken ons hier tot de uitleg voor die met een ongunstige betekenis op breed algemeen sociaal vlak:

- voor **Galmaarden**: “*Brabantse Patatten*”. De aardappel was in de 18de eeuw een nieuwigheid. In Oost-Vlaanderen wordt de teelt ervan sinds 1710 in de streek van Edingen in 1715-1720, in het noorden van de provincie Brabant in 1720 vermeld⁷. In ons land verscheen de aardappelteelt na de verschrikkelijke hongersnood van 1709. Zij werd er in de crisisjaren 1740 en 1756-1757 uitgebreid.

Aanvankelijk werd de aardappel geteeld om graan te vervangen. Op éézelfde oppervlakte bracht zijn teelt inderdaad twee maal meer calorieën in de voeding dan graan, wat voordelig uitkwam in een tijd van uiterste versnippering van de grond en sterk verhoogde landpachtprijzen⁸. Vandaar dat hij in het begin op kleine, verhuurde percelen van amper een paar roeden (in Henegouwen was 1 roede gelijk aan 27 m²) geteeld werd⁹. Hij werd toen alleen door armelui en dier gebruikt. De aardappelteelt droeg dan ook de naam van “*culture de misère*”¹⁰. We verwijzen naar het bekend tafereel van Van Gogh *De aardappeleters* (1885), dat het armoedelijk Nederlands Zuid-Brabants leven op het platteland voorstelt; en naar Ierland, waar, in de crisisjaren van de 19de eeuw, men zowat 4 kg aardappelen per dag en per persoon veroverde, noodzakelijk om aan het levensnoodzakelijk aantal calorieën te geraken.

De uitdrukking “*Brabantse Patatten*”, gebruikt door Oost-Vlamingen, om de inwoners van Galmaarden te typeren, verwees naar “bijzonder arm volk”. De inwoners van de gemeente Essene werden, buiten *Papeters*, eveneens “*Patattenboeren*” genoemd¹¹; ook de inwoners van Ninove heetten *Patakkers*. Een gelijkaardige betekenis vindt men, met het geroep *Patatenkind!*, bij het teleurgesteld verwensen van het pasgeboren kind, wanneer peter en meter na de doop de straatjeugd geen suikerbonen te grabbel wierpen¹². Het komt overeen met de Franse vorm van de roep, die luidt: “*Vivra pas!*”.

⁷ C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis...*, o. c.; P. LINDEMANS, *Bijdrage tot de Geschiedenis van de landbouw in West-Brabant*, E.S.B., IIde jg, pp. 243-247.

⁸ A. VERHULST, *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, 1990, pp. 169-171.

⁹ E. MATTHIEU, *La culture de la pomme de terre aux environs d'Enghien*, A.C.A.E., 1898, pp. 417 en 418.

¹⁰ V. GOEDSEELS, *Inleiding Agrarische Wetenschappen*, dl I, De Agrarische Geschiedenis, cursus KUL.

¹¹ L. VERHULST, o. c., p. 108.

¹² E. DE PADUWA, *Het Payottenland. Zijn oude volksgebruiken...*, o. c., p. 162.

- voor **Asse**: “*Kazakken*”. Aardappelen *met de pel* was de primitiefste wijze om ze voor te bereiden van in de gloeiende as van het astvuur. Vooral tijdens de hoppluktijd werden zij op die wijze gebruikt. Andere betekenis van kazak is een soort jak of kiel met brede mouwen, de kledij van de keuterboer.

- voor **Tollembeek**: “*Hij heeft kromme knieën, ‘t is een van Tollembeek*”; ook “*Zandbergse knieën*”. Op de spotnaam werd het liedje der *Thollembeekse Knieën* (1875) geschreven, waarvan de 7de strofe luidt als volgt:

*En hebt gij eenen Thollebeker
Met parentheses ooit gezien?*

.....

*Maar ‘t is der domme naaister schuld,
Dat al den man zijn broek te lappen,
Ze lelijk heeft gekromd, gebuld* ^{13r}

Een buiging van de beenderen, vaak samengaand met de zwelling van het uiteinde ervan, wordt in de groeijaren door rachitis veroorzaakt. De ziekte komt vooral bij armelui voor; hygiënische omstandigheden spelen een bijkomende rol. Het gaat hier om een curieuze vorm van volkshumor. De eufemistische uitdrukking van *welgevormde knieën*, komt ons als een bedekte erkenning over. Van een persoon met kromme benen zei men o.a. te Vollezele: “*hij kan geen viggen tegenhouden*”¹⁴.

- voor **Gooik**; “*Botermelkzakken*”. Wat van de productie geteeld door de boer de meeste waarde bezat, werd op de markt verhandeld. Het al dan niet door hem gebruiken van deze producten maakte duidelijk of er weelde dan wel armoede in het huisgezin heerste. Zo werd de boter verkocht. Met karnemelk of *slap* werden kalveren en varkens gevoed en zij kwam ook in de voeding van arme mensen¹⁵. C. Vandenbroeke schrijft dat karnemelk destijds tot drie maal daags op tafel kwam; aangezien de vitamine D vetoplosbaar is, kwam zij op het platteland in onvoldoende hoeveelheid in de voeding van de keuterboer voor. Daardoor ontstond rachitis, een kwaal waarvan een kenmerkend teken de opgezette buik juist is. In dezelfde armoedige lijn liggen voor de bewoners van dit dorp de spotnamen *teljorenlekkers* of *pannelekkers*. Een soortgelijke betekenis vindt men in de spotnamen *papeters*, gegeven aan de inwoners van Essene en van Mere.

¹³ M. PEREMANS, *Thollembeek*, p. 199.

¹⁴ R. DE COSTER, *Onze Vollezeelse Volkstaal*, Brabantse Folklore, 1924, p. 387.

¹⁵ J. DESSEYN, *o. c.*, p. 39.

- voor **Aalst**: “*Ajuinboer*”. De ajuinsaus werd traditioneel op de aardappelen gegoten; het gebruik door het volk, tot driemaal daags, kon één kilo per persoon evenaren.

- voor **Vollezele**:

a) “*Krot*”. Boven werd reeds op het doorsnee lager niveau van de huisvesting in de gemeente geweest. De spotnaam is door de armoedige woontoestand aldaar, met zijn aanzienlijk aantal lemen huisjes, uit te leggen. De toestand van schouwen en de dekking der woningen, soms alleen met bladeren, liet vaak schromelijk te wensen over, wat het brandgevaar verhoogde¹⁶.

b) “*Bosverkens*”. In de Middeleeuwen werden de kudde varkens in het bos gedreven, waar ze hun gading met eikels, beukenootjes en kanstanjes vonden. Er is zelfs ooit een oudere tijd geweest dat de oppervlakte van een bos uitgedrukt werd in het aantal varkens dat er kon gekweekt worden. In de 15de eeuw hadden de zeer oude Vollezeelse hoven te Reysberg en te Tasseniers (op de grens van het dorp) jaarlijks een vast aantal varkens te leveren aan de rentmeester van de abdij van Vorst¹⁷. Voor deze pastorale teelt in de bossen was aan de heer een vergoeding verschuldigd (*païsson*), zoals men nog in 1605, onder de opbrengsten van de heerlijkheid, van het bos van Akren en van het bos van Edingen te Mark noteert¹⁸. In 1841 telde de gemeente Vollezele nog 77 ha bos, d.i. 7,9% van haar oppervlakte. Volgens de kaart van Ferraris mag geschat worden dat de bossen 150 ha van de dorpsoppervlakte innamen, de grootste verhouding vergeleken met de omliggende dorpen. In 1796 waren er, volgens de volkstelling, vier boswachters woonachtig in het dorp. De lokale verering tot St.-Antonius blijkt wel te moeten in verband worden gebracht met de aloude zwijnenkwekerij.

Van deze traditionele zwijnenkwekerij is in de 19de eeuw een merkwaardig relict overgebleven. Baron de Steenhault gaf jaarlijks de toestemming aan de bevolking van Vollezele om kastanjes, dit ander voedingsmiddel voor varkens in de Middeleeuwen, te rapen; dit gebeurde op de twee Allerheiligendagen, in de dreef die zijn kasteel met de hoeve verbond. De zeven bomen, twee- à driehonderd jaar oud, staan er nog. Deze folkloristisch geworden aangelegenheid zal een herinnering geweest zijn aan de hongersnood van de zwarte jaren 1846-1848, toen de armelui kastanjes gebruikten, zoals vroeger de zwijnen het deden in het bos. Afgezwakt en uitdeinend gaat de traditie

¹⁶ J. REYGAERTS, *Over Brand en huisvesting te Vollezele*, -HOLVEO, 1991, pp. 47-72.

¹⁷ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, o. c., dl. 2, p. 424.

¹⁸ Y. DELANNOY, *La Cession de la seigneurie d'Enghien par Henri IV à Charles d'Arenberg en 1607*, Gemeentekrediet, Coll. Histoire, série in-8°, nr. 76, 1988, pp. 220 en 227.

vandaag verder: sinds enkele generaties gaan de Vollezeelse schoolkinderen, maar nu in het kader van het opdoen van kennis van de natuur, in de herfst kastanjes rapen.

Aan de spotnaam Bosvarkens is mogelijks een bijkomende betekenis verbonden. In 1384 werd zo de roversbende genoemd die land en stad teisterde en zich in het Raspaillebos verschuilde. De spotnaam van de Vollezelenaren kan evengoed op het arm, weerspanning volk wijzen, waarvan niet weinigen aan wildstropen deden, zoals bekend uit de plaatselijke geschiedenis.

- voor **Herne**: *Mohomes*¹⁹. B. Roobaert meent dat het een vervorming van het Franse *Bonhomme* is. De *Jacques Bonhomme*, in het Ndl. *jakeboenhomme*, is de middeleeuwse met een jak geklede eenvoudige, lichtgelovige landsman, onbelemmerd en vernederend onderworpen aan taksen en karweien opgelegd door de heer.

Niettegenstaande zijn etymologie, met als betekenis keuterboer, komt de spotnaam van “*Boeren*” vaak als deelwoord voor, zoals *Kersenboeren* in Vlezenbeek. Zo ook werden de Anderlechtenaren *boeren van Sint-Wijen* (Guido) genoemd. De spotnaam van *boeren* werd met de betekenis van *pachter* gebruikt, zoals te Vollezele, te St.-Martens-Lennik en te Herne. Wijst de spotnaam van *boeren* op de vrij talrijke pachters, dan illustreert het gelijktijdig voorhanden zijn van *bosverkens* te Vollezele en dat van *heren* en van *Mohomes* te Herne, op de sterk gedifferentieerde sociale status in deze dorpen.

Vermelden wij nog:

- in ons gewest maar buiten het Pajottenland: “*Bot*” en de uitdrukking “*Hij is honderd jaar achteruit lijk Zandbergen*” voor dit dorp, *bedelaars* voor Velzeke, *hongerlijders* voor Nederbrakel, *raapeters* voor Deftinge, *dieven* voor Erpe en Idegem, *klotboeren* (kluit= muntstuk) voor Meise;

- in Brabant ten oosten van Brussel: *slappebenen* voor Peutie.

IV. Bijlage: Pajottenlands folklore

Nuwejoerke zoete

Ons verken heeft vier voeten;

Vier voeten en eenen stjeit,

Is dat nog geen wafel weerd?

Is die wafel nog niet gebakken,

¹⁹ P. VAN DE SPAGINEN, *Spot en animositeit in en over de Brabantse Zuidwesthoek*, Brabantse Folklore, nr. 152, 1961, p. 431.

Geef mij dan 'n scotel petakken.
Zijn die petakken nog niet gereed,
Geef mij dan een nieu(w) kleed.
Is da(t) nieu(w) kleed nog nie(t) genooijd,
Geef mij dijn 'n hontje da(t) krootj.
Es dat hontje nog nie(t) geboren,
Geef me dijn 'n schip vol kolen.
En es die schip vol kolen nog nie(t) gebrand,
Geef mij dijn nen dikke vleeschhand²⁰.

Het versje, dat hier weergegeven wordt zoals het te Vollezele in dialect opgenomen werd, verdient verdere ontleding betreffende inhoud, vorm, varianten, verspreiding en periode van ontstaan.

De diverse in het land opgetekende vormen hebben in gemeen het inleidend kwatrijn. De interpretatie ervan ligt niet voor de hand. Wij menen dat het woordje *ons* niet op de bedelaar slaat, maar wel op de iets betere bewoner en bezitter van minstens een varken, wat niet voor iedereen het geval was. Te Vollezele maakt de landbouwstatistiek in 1841 gewag van 240 varkens, voor een bevolking die 380 huisgezinnen telde. Het kwatrijn is dus vermoedelijk een inleidingsformule, die het komen bedelen bij de aangesprokene moest rechtvaardigen. Op bepaalde plaatsen namen ook volwassenen deel aan de bedeltocht van de kinderen, wat op de ernst ervan wijst. Soms is het liedje uitdrukkelijk gericht tot de « *pachter en pachteresse* », een soort vleivorm in het aanspreken van de begoeden.

Soms blijkt het liedje een samenraapsel te zijn van motieven uit twee à drie verschillende liedjes, rond de thema's van Kerst, van Nieuwjaar of van Driekoningen. Soms beperkt de bede zich tot een wafel, vooral tot bier, en is de gift alleen bedoeld voor het joleit van de oudere jeugd. Soms is de betekenis van het liedje onduidelijk en ontaardt de vorm in niet veel meer dan een aftelrijmpje. Woordvarianten worden genoteerd volgens streek en plaats, berustend op misverstanden of beperkte woordkennis. Zo wordt bv. het woord *parlakken* gebruikt i.p.v. *petakken*, *koren* i.p.v. *kolen* en *vlieskant*, daarmee bedoelt men de overkant van de spekzijde, i.p.v. *vleeshand*²¹.

Het vernoemen van « *een scotel petakken* » maakt het mogelijk de periode van ontstaan van het liedje te schatten. In 1781 was de hoeveelheid verbruikte rogge per

²⁰ De vorm van het versje gezongen te Vollezele werd door Richard Deltand, onderwijzer te Lessenbos opgenomen, en werd ons door Y. DECOSTER, Tollembeek, bezorgd.

²¹ F. PEETERMANS, *Guuks*, p. 127. Zie ook A. VAN DIJCK, in E.S.B., XXIV, 1941, p. 349-352.

persoon en per dag reeds van 1 liter naar 0,6 l gedaald en werd door 1 kilo aardappelen vervangen. Niettemin bleef men in het laatste kwart van de 18de eeuw, ook nog in 1816, voor het tweede meer betalen dan voor het eerste. In de context van de groeiende demografie waren de pachtprizen de hoogte ingegaan en teelden de meeste inwoners aardappelen op hun lapje grond. 2 à 3 are volstonden om één persoon een voldoende productie te verzekeren voor het hele jaar²². In die omstandigheden komt, voor wie over zulke beperkte oppervlakte niet beschikte, het bedelen om aardappelen niet zo vreemd voor. Gezien de toenmalige prijs van de aardappelen, komen zij, in de aftelreeks van het liedje, na de wafel op hun plaats. Het was ook in die periode dat het stoken met kolen zijn uitbreiding kende.

Te Bever, Gooik, Halle, Lembeek, Sint-Pieters-Leeuw, Asse, Geraardsbergen en nog elders, zag het versje er gelijkvormig met het Vollezeels model uit, een aanduiding voor éénzelfde situatie meegemaakt in heel de streek. De duidelijkste en meest coherente vorm van het liedje deed zich also in het Pajottenland voor.

Waar de oorspronkelijke vorm van het liedje het langst bewaard bleef, daar is het ook dat de functie van het folkloristisch verschijnsel dit rechtvaardigde. Het is dan ook niet vreemd dat het woord zelf van *Godsdeel* in 1900 alleen in Zuid-Nederland – in Arm Vlaanderen – bekend was. Het dient geïnterpreteerd als de uitdrukking van de ongunstige sociale toestanden die er, nog meer dan elders, zo zwaar doorwogen. Letterlijk was het Godsdeel het deel van de speciaal voor de gelegenheid gebakken koek, dat voor de afwezige tafelman (de arme) bestemd was.

Als een soort bevestiging van ons besluit, een ander, eveneens Vollezeels versje²³. Onder de vorm van een aftelrijmpje was het, psychoanalytisch gezien, de uitdrukking van een soort droom of wens dat door de kinderen uitgesproken werd, terwijl zij een symbolisch kruisteken maakten:

Hout
Peper en Zout
Smout

Interpretatieve uitleg: verwarming en voeding zijn een zegening, en verheugen de smaak van een (armelijk) leven, zoals kruiden het doen voor het eten.

²² A. VERHULST, *Précis d'histoire..., o. c.*, p. 171; zie ook J. PARMENTIER, *Exposé succinct des produits du règne végétal...*, 1819.

²³ R. DE COSTER, *Over Vollezeelse Volkstaal*, Brabantse Folklore, ca. 1924, p. 387.

V. **Bijlage: Lambiek en geuze**

Een historisch kind van de plaatselijke landbouw in het Pajottenland is heus het brouwen van lambiek en in de 19de eeuw de verdere ontwikkeling van het product, met het maken van de fameuze geuze. In een tijd waar men het publiek wil aanlokken met traditieproducten, vervaardigd dankzij het toepassen van fabricagegeheimen, past het op het oeroud procédé te wijzen, dat op voorbeeldige wijze een glimpje werpt op de oude cultuur van de streek.

Lambiek komt van het brouwen van mout, dat als eigenschap vertoont, buiten de klassieke gerst en haver, een ongewone verhouding van minstens 30% tarwe te bevatten. De specifieke samenstelling aan basisproducten is in verband te brengen met de streek. Hertog van Brabant Jan IV (1403-1427) legde, bij het brouwen van lambiek, aan de brouwers de verplichting op om meer tarwe te gebruiken dan men deed in Vlaanderen en Henegouwen en zo concurrentieel de kwaliteit van het Brabants bier op te voeren²⁴. Het ligt voor de hand dat dit alleen nageleefd kon worden in een streek met aanzienlijke tarweoverschotten en in een tijd, de tweede helft van de 14de eeuw, waarin de graanprijzen gedaald waren. Daar is het inderdaad dat, in de 12de eeuw voor het eerst in het land, de edelste graansoort, tarwe, geteeld werd (zie hierboven). Bij de oude traditie van de formule, komt er voor het brouwen van lambiek een tweede, even oud en specifiek element bij te pas, namelijk de spontane gisting; alleen op soortgelijke rijke voedingsbodem van de mout is zulks mogelijk. Het procédé herinnert aan de spontane gisting van gekruide honing, die weleer, bij het maken van mede door de Gallische volkeren, toegepast werd.

De meeste lambiekbrouwerijen waren in het verleden langsheen de linkeroever van de Zenne, van Halle tot Vilvoorde gevestigd²⁵. M. Franssens lokaliseert de geuzelambiekbrouwerijen binnen een kring van nagenoeg 15 km rond Brussel. E. Winderickx maakte de lijst op van merknamen van lambiek, waaronder enkele 200 à 300 jaar oud, die met een erkenningsteken voorkwamen op de door de brouwerijen gebruikte tonnen. De lambiekbrouwerijen waren volgens dit gegeven uitsluitend te Brussel en in de noordelijke, zuidelijke en vooral westelijke omgeving van de stad gevestigd. Al werd de naam lambiek te Brussel niet gebruikt voor het jaar 1790, toch

²⁴ J. DESSEYN, *o. c.*, voetnota 214 op p. 91 ; zie ook PROVINCIE VLAAMS-BRABANT (J. VAN DEN STEEN), *Het Pajottenland en de Zennevallei bakermat van Lambi(e)k en Geuze. Met recepten*, 2000, 91 blz.

²⁵ J. CELS, *Het mysterie van de geuze*, Zellik, 1992.

gebeurde het brouwen van het bier er op gelijkaardige manier als elders in Brabant, wat op zijn minst op een aloude traditie wijst²⁶.

De lokalisering van de lambiekbrouwerijen der laatste eeuwen en in het bijzonder in het jaar 1860, vergelijken wij met de banlieue van het bier van de stad Brussel anno 1503 (Fig. 3). Deze laatste, gelegen op nagenoeg twee mijl van het centrum van de stad, geeft nauwkeurig de streek weer van waar het bier verbruikt door de stadsbevolking in die tijd vandaan kwam; het is bekend dat ze duidelijk meer uitgebreid was in zuidwestelijke richting en dat ze in haar afbakening Gaasbeek en omliggende omvatte.

De streek van de nog 12 heden ten dage overblijvende geuzelambiekbrouwerijen vergelijken wij met de middeleeuwse afbakening van de banlieue en de dorpen aangedaan door de Pajottenlandse Geuzeroute. De algemene wet van de chronologische inkrimpende evolutie van een verschijnsel na het bereiken van een piek en uitmondend op het overblijven van een isolaat is ook hier van toepassing. Wij beschouwen dan ook de huidige lambiekestreek als de overblijvende plaats van een vroeger meer uitgebreid productiegebied.

Er werd meermaals uitgekeken naar het inrichten van een brouwersmuseum in het Pajottenland; maar, tot groot spijt van de heemkundigen, moet men vaststellen dat het er tot nu toe niet kwam. Er bestaat echter wel een “Brussels” Geuzemuseum, gelegen te Veeweide, in de Gheudestraat. Een troost is dat dit oord, een gehucht van Anderlecht, oorspronkelijk deel uitmaakte van het Pajottenland.

Aan het verrijkte mengsel van de wort wordt de bederfwerende hop gevoegd, maar wel, in het geval van het brouwen van lambiek, in een ongewoon hoge verhouding, noodzakelijk wegens de rijke samenstelling van de mout; overjaarse hop wordt gebruikt, die haar bitterheid verloren heeft²⁷.

Met de hop komt de tweede geografische reden waarom lambiek streekgebonden is, beperkt tot de rechteroever van de Schelde. In 1364 legde de Duitse keizer Karel IV in heel het keizerrijk aan de brouwers de verplichting op, bij het brouwen van bier hop te gebruiken. « De hopteelt, zegt P. Lindemans, vindt men blijkbaar vanaf het einde van de 14de eeuw, het eerst in het Land van Asse, in de Denderstreek, in het Land van Edingen, het Land van Gaasbeek, Lombeek, Pamel, in de Zennevallei tussen Halle en Brussel en in Klein-Waals-Brabant ». De zo afgebakende hopstreek komt precies overeen met het deel van het door ons beschreven oud gewest, waarin later het

²⁶ M. FRANSSENS, *De Geuzelambik: een levende historische getuige*, E.S.B., nrs 7 en 8, 1970; E. WINDERICKX, *Bier en Brouwerijen te Brussel*, E.S.B., LXXX, 1997, pp. 19-26.

²⁷ B. VAN KERKHOVE, *Geuzeroute*, Toeristische Federatie van Brabant, Brussel, 1987, pp. 1-5; idem, *8 wandelingen in Oost-Pajottenland*, Brussel, 1994, pp. 14-16.

Pajottenland zou ontstaan. De bierbrouwerijen van Leuven en Brussel kochten er hun hop. In de 17de eeuw werd in het deel van deze streek liggend rond Asse en Aalst meer dan één derde van de Europese opbrengst voortgebracht²⁸. De plant heeft een vruchtbare grond en veel mest nodig en gedijde waar er dus ook vee voorradig was²⁹. De abdijen van Ninove en van Geraardsbergen bezaten uitgestrekte hopvelden. De boer, groot of klein, bracht zijn eigen geteeld graan en zijn hop naar de brouwerij, in een tijd waarin de grondstof nog klassiek aan de ambachtsman geleverd werd. Men mag zich afvragen of het telen van hop zich niet bij voorkeur in deze streek ontwikkelde, daar men er de grootste hoeveelheid (zesmaal meer dan voor ander bier) nodig had, wegens de samenstelling van de mout.

Nog voor er hop aangewend werd om smaak te geven aan het brouwsel, had men vanaf de 12de eeuw gedroogde kruiden in de vorm van gruit gebruikt. Het kwam van de gagelplant (*myrica gale*), ook betekenisvol *Brabantse myrte* genoemd; vandaar het heerlijk recht (*g*)ruitgeld genoemd.

Het woord "*lambi(e)k*" is waarschijnlijk afgeleid van *alambic* en stamt uit de Franse tijd, toen brouwerij en stokerij vaak naast mekaar stonden. De typische klemtoon op de laatste lettergreep verraadt zulke origine, terwijl de *e* als een Nederlands bijvoegsel overkomt, dat trouwens de korte i-uitspraak niet beïnvloedt. Het woord "geuze" is van de Duitse stad Goslar afgeleid, een veel jongere afkomst dan die van het woord lambiek; zij komt met het pas in de 19de eeuw ingevoerde champagnisatieprocédé overeen.

Lambiek is het enig overblijvend product bekomen door het brouwproces van spontane gisting, een "primitieve" techniek die eeuwenlang en tot 1860 over de hele wereld toegepast werd. Al wordt lambiek beschouwd als een curiosum, in feite is het een historisch relict.

Lange tijd heeft men gedacht dat de gistingskiemen van lambiek specifiek waren voor de lucht van de Zennestreek, meer speciaal in de omgeving van Brussel, en dat zij het geheim waren van het "*mysterieuze*" brouwproces. Men heeft ze geïdentificeerd en nu weet men dat het eigenlijk om een vrij banale kiem gaat. De eigenheid van lambiek is aan de samenstelling van het gebruikte mengsel basisproducten gelegen. Zij is eigen aan de streek en op de specifieke voedingsbodem van de wort gaat zich ook een specifiek spectrum van gistkiemsoorten ontwikkelen.

²⁸ J. DESSEYN, *o. c.*, p. 103.

²⁹ P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, dl. 2, p. 141; A. VERHULST, *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, 1990, p. 122.

Besluit. Met lambiek wordt de interpretatie van een geografisch gebonden verschijnsel voorgelegd. De lambiek was een rijk bier uit een rijke, uiterst vruchtbare streek. Na de 10de eeuw was wijn een tijdlang goedkoper dan bier, omdat men de beperkte broodgranen en het paardenvoer moest sparen en dat de wijnstok op zelfs steenachtige grond kon gedijen. De prijs van tarwe lag gedurende het A.R. 35% hoger dan die van rogge, en nog veel hoger dan die van gerst. Lambiek is dus heel wat meer dan het vaak aangehaalde “*gerstenat*”! Hier raakt men een aspect aan van een productie uit een ver verleden, welk, afgezonderd van de later opgetreden ongunstige socio-economische evolutie, de mythe van het land van kokanje voedde. De geschiedenis van de lambiek bezorgt ons een mooi schoolvoorbeeld van historisch-aardrijkskundig verband.

VI. Bijlage: Het Pajottenland en de Boerenkrijg

Enkele kritische beschouwingen betreffende de geschiedenis van de Boerenkrijg en zijn **betekenis** voor het begrip Pajottenland worden hier voorgesteld. Zij vonden hun oorsprong in de recente herdenking van de tweehonderdste verjaardag en steunen op de vernieuwde visie omtrent oorzaken, gebeurtenissen en mythificatie³⁰.

Met de landbouweconomie was het in het laatste kwart van de 18de eeuw ellendig gesteld. De pachtprizen kenden een geweldige stijging. De heerlijke rechten en de kerkelijke tienden werden door de Fransen vervangen door belastingen, die veel zwaarder gingen wegen. De Franse legers eisten paarden, vee en voorraden op. De weerstand van de bevolking tegen de leveringen lag in het kanton Edingen stukken hoger dan elders in het land³¹. Reeds in 1794 en '95 waren er weerstandsoptochten tegen de leveringen gebeurd. Vermoedelijk is het de reden waarom J. Ost, steunende op deze gegevens, gewaagt van een begin van de Boerenkrijg in het Pajottenland.

Daartegenover stond het goed onthaal van de Fransen in de steden, door hun liberaalgezinde burgerij die de filosofen had gelezen. De grotere steden het meest, maar ook Edingen en Halle, hielden zich afzijdig van de strijd. Hun bevolking was niet gelukkig met het oprukken van de *brigands* tegen de bezettende legers, die in hun muren gelegerd waren. Het woord, afgeleid van het Italiaans *brigata* met betekenis troep, eenheid, en algemeen gebruikt in het Frankrijk van toen, duidde op plattelands revolutionairen.

³⁰ H. VAN DAELE, *Tussen Bastille en Boerenkrijg*, Lannoo, Tielt, 1997.

³¹ R. DE VLEESHOUWER, *L'arrondissement du Brabant sous l'occupation française. 1794-1795*, ULB, 1964, p. 359.

Van de brigands van het kanton Herne die nominatief op de Franse lijsten voorkomen, i.v.m. gepleegde misdrijven tegen de overheid, waarvoor zij tijdelijk aangehouden werden, ligt het aantal vrij hoog. Steunende op de blijkbare betrouwbaarheid van de gegevens, schatten wij dat ongeveer 5% van de bevolking aan de opstand deelnam. Dankzij de volkstelling van het jaar 1796, kent men voor 112 onder hen woonplaats, beroep en staat³². Wij vonden er 35% behorende tot het pachtersmilieu, 25% ambachtslieden, 12% keuterboeren, 20% van een ondergeschikte stand (knecht, werkman of zonder vermelding). Rekening gehouden met de toenmalige vertegenwoordiging van de diverse standen op het Pajottenlandse platteland (zie hoofdstuk over Vollezele), was het dus mogelijk, voor elk van deze groepen in de strijd, de graad van participatie na te gaan. Zo blijkt dat bij de pachters (die vaak hun knechten meesleurden) het verzet bijzonder groot was, dat het in het milieu van ambachten en handelaars zeer duidelijk, bij de keuterboeren beperkt, en in de groep met niet vermelde staat en van werklui zeer beperkt was. Een gelijkaardige sociale repartitie vonden wij onder de leden van de Vollezeelse nachtwacht, spontaan ingericht in 1836 om de alom heersende rooftochten tegen te gaan: zowel het één als het ander verschijnsel getuigt van éénzelfde behoudende reflex van materieel bedreigde lui.

De algemene naam van *Boerenkrijg* die de strijd kreeg, vraagt dan ook om enige verduidelijking. Ook anderen, zoals J. De Smedt, hadden zich afgevraagd “of de Boerenkrijg wel een echte strijd van boeren was”³³. Zeker slaat de term op zijn landelijk karakter tegenover de afstandelijke houding van het stadsmilieu³⁴. Door de Nederlandse vertaling van de Franse benaming *Guerre des Paysans*, d.i. een burgeroorlog gevoerd door de plattelandsbevolking uit diverse landstreken, bekend als zovele *pays*, is de verwijzing naar het specifieke milieu verloren gegaan, beter gezegd scheefgetrokken. Op dezelfde wijze spreekt de Franse overheid in 1786 voor de parochiekerk van Herne van *église curiale*, ook genoemd *église des paysans*³⁵. De Nederlandse benaming onderhoudt de verwarring op sociaal vlak tussen (keuter)boer en grote boer; van deze laatste kwam het verzet, dat eigenlijk in eerste instantie zijn zaak was. H. Vannoppen merkt uitdrukkelijk op dat er in Erps-Kwerps maar één vrijwilliger geweest is. De uitleg volgens die historicus is, dat er in het dorp geen hoeve groter dan 10 ha was en dat in de opstand doorgaans met de druk van abdijen en heren op hun (grote) pachters rekening moet gehouden worden. Grote boeren en landeigenaars waren het ook aan wie op lokaal vlak verantwoordelijkheidsfuncties toevertrouwd werden, zoals die van agent, van

³² E. MARTENS, *Brabantse brigands*, Vlaamse Stam, 35ste jg, jan. 1999, pp. 1-27.

³³ J. DE SMEDT, *o. c.*, p. 53.

³⁴ H. VANDORMAEL, *Namen uit de Boerenkrijg*, -HOLVEO, 1999, pp. 217-230.

³⁵ J. BOELAERT en J. BOELAERT, *Het Karthuizerklooster te Herne bij de opheffing in 1783. Bijdrage tot een verbeterde iconografie*, in HOLVEO, XXXI, 2003, p. 10.

voorzitter en secretaris van de municipale administratie en van vrederechter, en die, wegens hun houding, door de Franse overheid vaak afgezet werden; onder de brigands bevonden zich veldwachters, uit te leggen doordat zij hun oversten volgden. Hun meedoen legt de kantonale geografische structuur uit, die men in het gewapende verzet terugvindt.

De Boerenkrijg dient dan ook in het kader geplaatst te worden van de boerenopstanden (*jaqueries*), die zich in het A. R. herhaaldelijk op het Europees platteland voordeden, geleid door de bovenlaag van de bevolking en geïnterpreteerd als zoveel bewegingen van verzet tegen de voorrechten of/en de druk van het centraal gezag³⁶. Geroofd werd er niet; toch maakte het gespuis gebruik van de gelegenheid om tienden en schoofrecht niet meer te betalen. Wat lijkt meer op het type van de guerillastrijd dan het optreden van stropersbenden? Ook, toen de manschappen zich in de bossen verscholen hielden, namelijk te Herne en te Liedekerke, waar op 5 december, d.i. de dag van de slag te Hasselt, 21 brigands terechtgesteld werden. Het was tegen de gevestigde macht dat de weerstand gericht was.

De strijd ontwikkelde zich in alle Vlaamse provinciën van het land, ook in Henegouwen, in de streek van Nijvel en in het Naamse, terwijl hij het langst aanhield in de Kempen en in de Limburg. Het is dus even verkeerd er een specifiek Vlaamse aangelegenheid van te maken. Gelijkaardige gewapende weerstand tegen de Franse troepen heeft zich, vooral in het plattelandsmilieu, in Italië, Duitsland, Zwitserland (*guerre des Bergers* 1798-1802), Luxemburg (*guerre des Gourdins* okt. 1798), Nederland en in Frankrijk zelf (de contra-revolutionaire Vendéese, Bretoense en Normandische *chouanneries*), voorgedaan.

Evenmin was de Boerenkrijg een zuiver religieuze opstand, al was de Beloken Tijd op 21-1-1797 begonnen met het sluiten van de kerken en al droeg het vaandel van de brigands een rood kruis op witte achtergrond, hetzelfde als dat van de Kruisvaarders. De Royalisten van de Vendée werden later anticoncordatairen. Zij waren landbouwers die in de "*Guerre des Paysans*" tijdens de Revolutie gestreden hadden voor "*God en Koning*". Dit onderstreept het geestelijk verband, niet alleen met onze Boerenkrijg, maar eveneens met onze stevenisten³⁷.

Besluit. De Boerenkrijg betekende de gewelddadige weerstand van de landelijke wereld, meer bepaald van de bovenklasse, tegen de oprukkende evolutie naar een industriële maatschappij. Hij vertegenwoordigde een krampachtig verzet voor het

³⁶ Y.-M. BERCE, *Histoire des révoltes populaires et des guerres paysannes*, in Encyclopaedia Universalis ; zie ook H. PIRENNE en zijn statistische gegevens betreffende de Vlaamse opstanden in het begin van de 14de eeuw.

³⁷ J. DE SMEDT, *o. c.*, p. 208.

behoud van de A.R.-waarden; eveneens een strijd tegen de centraliserende macht, zoals de Brabantse Omwenteling amper tien jaar voordien er een geweest was.

Het vervelende, bij het beoordelen van de **gebeurtenissen** van de boerenkrijg in de streek, is dat men uitsluitend op Franse bronnen aangewezen is. Zijn zij volledig betrouwbaar betreffende het aantal brigands dat er deel aan nam en het aantal – 300 – dat sneuvelde? Eveneens ontbreken nauwkeurige gegevens betreffende de graad van uitrusting en de organisatie der betrokken krachten. Men weet uit recente ervaring met de weerstand tijdens W.O. II, hoe moeilijk het is de geschiedenis van ondergedoken strijdkrachten te schrijven.

Wij vragen ons af wat de plaats en de betekenis van de gebeurtenissen te Herne waren in het algemeen kader van de strijd in het land. Zou het niet kunnen dat het belang ervan in de Franse verslagen opgeschroefd werd? Zij haalden de strategische ligging van Edingen aan, die de verbinding Brussel-Parijs over Doornik en over Bergen controleerde, en de bedreiging van de stad door de brigands. De Boerenkrijg was trouwens maar een lokale oprisping van de weerstand tegen de Franse dwingelandij en dient, zoals gezegd, historisch geplaatst in de veel bredere context van diverse Europese bezette landen.

De gebeurtenissen werden voedingsbodem voor **mythificatie**. J.J. Stengers legt de nadruk op het feit dat wanneer een volk onder de bezetting van een vreemde macht heeft gestaan, zich hieromtrent een legende ontwikkelt, voor zover men de feiten een tijdje laat bedaren, gedurende welke het verhaal kan uitrijpen. Dat een mythe na de gebeurtenissen niet onmiddellijk ontstond is voor een deel uit te leggen door het feit dat de Franse bezetting nog 16 jaar duurde, en dat de brigands en hun familie met hun deelname aan de strijd zeker niet te koop liepen. De Fransgezinde burgerij, met bv. de Napoleongezinde Edingse maire J. Parmentier, zal de herinnering eraan in de doofpot gestoken hebben. De voorstelling werd in het gecultiveerde stadsmilieu verspreid dat het om de wanhopige strijd gegaan was van een onderontwikkeld, boers (zie zijn pejoratief geraakte connotatie, alsook van het woord “*Paysan*”) volkje, waanzinnig door zijn fanatieke priesters opgehitst, en dat met zeisen en gaffels oprukte tegen een met oorlogswapens uitgerust leger.

Een mooi voorbeeld van gebruik (of misbruik) van een mythe is het geval van de *Médaille de Sainte-Hélène*, in 1857 door Napoléon III aangeboden aan 14.162 Belgische oudstrijders, die tussen 1792 en 1815 onder de Franse Keizer gevochten hadden. De bedoeling was politiek van aard: het gunstig stemmen van ons land tegenover zijn persoon en tegenover een land waarvan vele opposanten bij ons gevlucht waren en waarvan hij overwoog het territorium met Nederland te verdelen.

De mytificatie van de Boerenkrijg was in 1853 begonnen, met het gelijknamig werk van H. Conscience. Zijn eenzijdige visie werd later door Ernest Claes en Filip de Pillecijn overgenomen en verspreid. In tegenstelling met wat in 1857 zou gebeuren met de Médaille van Sainte-Hélène, wou H. Conscience met zijn roman ons volk tegen de toen reeds dreigende Franse inlijving ongunstig stemmen. Veelzeggend hierbij is dat de schrijver in zijn *Geschiedenis van België*, verschenen in 1845, de Boerenkrijg niet eens vermeld had; en dit, des te meer daar die geschiedenis in opdracht van de Staat geschreven was³⁸! De opstand was toen al in de vergeethoek verzeild. Herinneren wij eraan dat ook de Gronckel er geen kennis van had. Gezien in het perspectief van de mentaliteitsgeschiedenis, kwam het werk over de Boerenkrijg dus, zoals men vaak maar verkeerdelijk zegt, “op zijn tijd”.

In 1898 werd de Boerenkrijg te Hasselt, zoals in 42 andere steden en gemeenten, openbaar herdacht. Bij deze gelegenheid werd, o.a. te Turnhout, te Mol, Bornem, Herentals en Overmeire, een beeld opgericht en ingehuldigd.

Het toen ontbreken van een herdenken in het Pajottenland typeert heel goed de streek: tot een mythe, voortlevend onder het volk, kwam het nooit. Er is meer. Noch in het Boerenkrijgsmuseum te Hasselt, noch te Overmeire, is er, betreffende het Pajottenland, enig eigentijds document te vinden! In het lijvig Gedenkboek der Eeuwfeesten 1798-1898 vindt men er eveneens geen woord over³⁹. Evenmin in het recente werk van H. van Daele. Reikte de schuwe stem van het jonge Pajottenland toen (en vandaag?) niet buiten zijn grenzen ?

Wat moet nu worden gedacht van de groots opgevatte herdenking, welke in 1898 te Halle plaats vond⁴⁰? Conscience's boek zal er, zoals elders, veel gelezen zijn geweest; des te meer daar de auteur er tot aan zijn overlijden in 1882, vaak bij zijn dochter had verbleven. De paradox is wel dat de Halse stadsbevolking zich tegenover de oprukkende brigands van het omliggende steeds afzijdig gehouden had. De viering had er een nationalistisch getint karakter bijgekregen; terwijl thans de algemene mening is dat de strijd, historisch gezien, een streekgebonden maar wel geografisch vrij verspreide opstand is geweest.

Besluit

³⁸ B. STROOBANTS, “De Boerenkryg” van H. Conscience, -HOLVEO, XXVI, 1998, pp. 131-141.

³⁹ A. ROEYKENS, *Herne. Herdenking van de Boerenkrijg (1798-1973)*, -HOLVEO, 1973, p. 250; K. VAN CAENEGHEM, *Onze Boeren verheerlijkt*, Leuven, 1904, 437 blz..

⁴⁰ G. LERNOUT en D. VANDENPLAS, *De herdenking van de Boerenkrijg in 1898, een Vlaamsgezind volksfeest te Halle?*, -HOLVEO, XXVI, nr. 2 1998, pp. 111-130.

De hogere instanties van het land lieten in 1998 de gebeurtenissen van de Boerenkrijg links liggen. Uiteenlopende redenen worden hiervoor aangehaald. Een filosofische: in een pluralistische maatschappij stelt niet iedereen er prijs op, een strijd met in het vaandel de leus *voor outer en heerd* te herdenken. Een bijkomende reden, nog steeds tekenend voor de hedendaagse mentaliteit, is dat de Boerenkrijg een louter landelijke opstandsverschijnsel is geweest, waaraan de steden geen deel namen en die daardoor, voor de geschiedenis van het land, zeg maar voor Vlaanderen, van ondergeschikte betekenis zou zijn.

De herdenking die te Herne in 1998 plaatsvond was een lokale, echt geen Pajottenlandse aangelegenheid. De strijd te Herne betrof de hoofdplaats van een klein kanton, dat vrij vlug door dat van Lennik opgeslokt werd. De randlocatie van dit gebeuren was nadelig voor het bewaren en de uitstraling van de memorie ervan.

De ontstane mythe van de Boerenkrijg droeg, mede daardoor, weinig of niet bij tot de ontwikkeling van het begrip Pajottenland.

VII. Bijlage: De dorpskapellen bekeken in historisch perspectief

Het ongewoon aantal religieuze kleinmonumenten aanwezig in de gemeente Bever, waarmee zij de naam van *Openluchtmuseum van kapellen en kruisen* verdiende, leent zich bijzonder tot de studie van hun functie en betekenis in het verleden⁴¹. Van het honderdtal beschreven items, waaronder 5 open kapellen, 13 kruisen, 25 gevelkapellen, 40 gevelnissen en 14 *kamerkapellen*, gaat onze aandacht speciaal naar de laatste groep.

Zij onderscheiden zich van het overige bestand door de grotere omvang, de aanwezigheid van een altaar, het vrij groot aantal bidstoelen. Vaak is het gebouw zelfs uitgerust met een klokje. Hun oorsprong stamt uit een ver verleden. Zij werden opgericht door lokale machtbekleders uit een edele familie, werden begiftigd door een cantuarie of kapellanie met beneficie voor de priester die er dienst deed, werden in de loop der eeuwen herhaalde malen herbouwd. Zij werden door de oeroude ommegang van de Kruisdagen aangedaan.

Wij konden uitmaken dat in dit dorp de multipele oudere devoties (van voor en tijdens de Middeleeuwen), met uitzondering van de parochiekerk, tot de bewuste kamerkapellen beperkt bleven. Vroegchristelijke devoties waren er tot Gereon, Nikolaas, Antonius abt, Anna, Catharina, Ursula, Apollonia, Cornelius, Quirinus;

⁴¹ N. VERKOUTER en a., *Bever Openluchtmuseum van Kapellen en Kruisen*, Bever, 1999, 121 blz..

Middeleeuwse devoties waren er tot Bernardus, Goedele, Wivina, Vincentius, O.-L.-V. van Tongre, Franciscus van Assisi. Hierin alleen al ligt de onrechtstreekse bevestiging van hun hoge ouderdom.

De situering van deze kapellen is niet zonder belang: wij vinden ze verdeeld onder de 18 gehuchten van Bever, een gemeente die 1734 ha groot is en 3.425 inwoners telde in 1846. De toen nog aanwezige hoge bevolkingsdichtheid van 197 inw./km² was het overblijvend teken van haar aloude welvaart. Men heeft hier met een typische bewoningsrepartitie van het Hofstelsel te doen, waarbij elk gehucht, met zelf een oude naam en ontwikkeld rond een primitieve oude hoeve van gemiddeld honderd ha, zijn eigen kapel bezat. Deze toestand verwijst voor het dorp naar een tijd van voor de erkenning van de parochie, welke best tot de 10de eeuw terugloopt. In de verdwenen kapel, die ooit in het midden van het dorp stond, herkent men zelfs de oorspronkelijke privé-kapel van de heer, die, als primitieve *eigenkerk*, rond 1136 aan de bisschop overgedragen werd. Ghesuele, de naam van één der gehuchten uitgerust met een grote kamerkapel, betekent trouwens etymologisch kleine kerk.

De aanwezigheid in deze kapellen van beelden van andere heiligen dan hierboven vernoemd, verwijst naar latere tijden. Wij noemen in chronologische volgorde: Rochus, Jozef, Theresia, O.L.V. van Zeven Smarten en van Lourdes, Fatima, Bernadette, Rita, Mutien-Marie. Zij vertegenwoordigen nieuwere, “moderne” devoties, naast of in vervanging van de oudere.

Op een gelijkaardige wijze volgden, chronologisch geattesteerd op de grote calvaries, de meer bescheiden kruisbeelden en beelden van het Heilig Hart. De vierdubbele aangetoonde reeks devoties getuigt van een evolutie die zich tot in onze dagen ontwikkelde.

De betekenis van de talrijke staande niskapellen moet anders liggen. Zij komen zeer ongelijk verspreid voor onder de diverse gehuchten. De meeste herbergen hebben een O.L.V.-beeld, en stammen dus uit de laatste twee eeuwen

Nog anders ligt de historische betekenis van meer geïsoleerde meestal veldkapellen, waarvan de oorsprong veel hoger oploopt en waarvan een aantal als *Montjoiekapellen* mogen worden beschouwd. Zij vertonen een typisch piramidale vorm, steunend bovenop een brede stenen basis, herinnerend aan de primitieve stenen ophopingen, opgericht langs een belangrijke oude weg, waaruit dit type ontstaan is en waarbij het ijzeren kruis op de top als het teken van de kerstening van zulke oorspronkelijk Keltische monumentjes mag geïnterpreteerd worden. Conform de oorsprong van de naam, uit respectievelijk het Frankisch en Gallische? *mund gawi*, dienden zij tot de bescherming tegen onheil van de gouw, beter gezegd van de landerijen van het oud

domein. Het is wellicht geen toeval dat men de twee Montjoiekapellen alleen treft in het deel van het dorp dat over de brug van de Arenbergbeek ligt (Outre le Pont), namelijk in het gehucht Pontembeek en in dat van Puydt, reeds vernoemd in 946⁴², en dat in het naastgelegen gehucht van de Kamstraat een vestingstoren had gestaan, een kasteel werd gebouwd en dat zich daar een oude linde bevond. Wij noteren dat het onder dit type kapellen is dat zich vandaag de zeldzaam bouwvallige kapellen van Bever bevinden. Wordt, met de ontwikkeling van de weersvoorspellingen en van het verzekeringswezen en met eventuele overheidstussenkomst, misoogst beter aanvaard dan vroeger?

Als laatste vernoemen wij de ontelbare gevel- en niskapellen, aangebracht in de architectuur van hof en woning. Zij waren bedoeld voor de bescherming van de inwoners en van hun kostbaar vee (de veestapel, het *cateel*, vertegenwoordigde letterlijk het kapitaal van de boer).

Besluit

Buiten het parochiaal kerkgebouw ontwaart men, nog vrij goed bewaard op het platteland, een reeks religieuze monumenten, waarvan het ontstaan aan uiteenlopende motivaties beantwoordde. Door de ontleding kon de diversiteit van het verschijnsel in zijn geografisch-historisch kader geplaatst en geïnterpreteerd worden.

De aanwezige iconologie maakt het ons mogelijk de cultus op het platteland in zijn evolutief karakter na te gaan. Een reeks beelden van “therapeutische” heiligen getuigt er van een uitgestorven devotie. In het object van de cultus deed zich een ononderbroken hernieuwing voor, naargelang van de veranderlijke klemtoon gelegd op de menselijke natuurlijke bestaansangst.

VIII. Bijlage: Het kaatsspel beschouwd als historisch relict

Het kaatsspel stamt in West-Europa uit de 12de eeuw en is in verschillende landen bekend, waar het nog steeds onder diverse varianten wordt gespeeld; maar deze sport werd reeds door de Grieken en de Romeinen beoefend.

De gemeenten in ons land waar de kaatssport beoefend werd (wordt), liggen in de nabijheid van de waterlopen geconcentreerd: Dender, laag Schelde-, Rupel-, Samber- en Maasgebied. Men heeft gedacht dat deze geografische spreiding door overdracht van schippers is gebeurd. Deze hypothese blijkt weinig geloofwaardig, als men bedenkt dat heel wat van deze gemeenten in de buurt van niet bevaarbare rivieren liggen, zoals de

⁴² B. ROOBAERT, *De naam Bever*, -HOLVEO, XXVIII, 2000, p. 166.

bovenloop van Zenne, Dender, Dijle, Rhosnes en, voor wat het Pajottenland betreft, in het Markedal (Bever, Viane, Moerbeke, Galmaarden, Tollembeek, Sint-Pieters-Kapelle, Herne, Kokejane, Oetingen en Mark). De Mark is wel de enige middelgrote rivier van de streek, mogelijke uitleg waarom de overige dorpen ervan het kaatsen niet kenden; Anderlecht, dat het kaatsen wel kende, behoort tot het Zennebekken.

Ook de vroegmiddeleeuwse spreiding der abdijen gebeurde langs de waterwegen. Een voorbeeld hiervan is de ligging van het verspreid landgoed van de abdij van Maubeuge, een ander de cultusoorden van St.-Aldegundis. De meeste plaatsen waar gekeatst werd, vinden wij reeds als plaats vernoemd ten tijde van de Pagus van Brabant, dus van voor 1050 (Fig. 1). Het kaatsspel werd eerst in het bevoorrecht milieu van de kloosters beoefend, van waar het zich tot de steden en kastelen en de volksgemeenschappen die er zich rond ontwikkelden, uitbreidde.

Aansluitend hierbij noteren wij dat in België de veelvuldige kaatsmaatschappijen van deze eeuw op de kaart geconcentreerd liggen in een driehoek. De noordelijke punt ervan ligt te Niel, zijn brede basis ligt in het zuiden, een basis waarvan de helft met de spreidingszone van het Picardisch dialect overeenkomt: de zoveelste illustratie van de Picardische taal- en cultuurinvloed, naar de uitdrukking van linguïst L. Van Durme. Is het woord *kaats* geen afleiding van het Picardisch *cachier* (jagen), terwijl in de woordenschat van het spel het woord *chasse* van het oudfrans *chacier* komt?

Na wat gezegd over het opkomen van de kaatsport, richten we onze aandacht op zijn verval. Het kaatsspelen liep reeds sterk terug in de 17de eeuw. Het overleefde nog alleen op het platteland, terwijl in de steden het spelen met de blote hand vervangen werd door plank, korf of raket (opgekomen rond 1450), wat aan de bal meer kracht geeft. De zeer oude *Pallata elastica* wordt in Piémont, Lombardije en Venetië gespeeld, waarbij de vuist gebruikt wordt om de grote gummibal kracht te geven.

In de landen waar de kaatsport nog beoefend wordt, gebeurt het nog alleen in een vrij beperkt deel ervan. Dat geldt voor de *pelote*, in het Spaans Baskenland, voor de *tambourin* in het Frans departement van Hérault, voor de *balle à la main*, zoals gespeeld in de Middeleeuwen, voor de departementen van de Somme en van de Oise in Picardie, voor de *balle au poing* in de driehoek Amiens-Doulens-Albert, voor de *jeu de paume* in de streek van Avesnes en Valenciennes, voor het *Friese kaatsspel* in de Noord-Westhoek van de provincie Friesland, rond Leeuwarden. In ons land, waar het *Belgisch spel* gespeeld wordt, zijn de meeste clubs in Zuid-Oost Vlaanderen, de Scheldestreek, het oud graafschap Henegouwen en West-Brabant gelegen (Fig. 67)⁴³.

⁴³ Meegedeeld door R. STEENHOUDT, voorzitter Kaatsliga Vlaanderen, Gent.

Afgezien van de Noord-Italiaanse en Noord-Franse oorspronkelijke kernen, komen deze buitenlandse kernen één voor één in feite overeen met plaatsen die reeds in het verleden als geïsoleerd geraakte streken mogen beschouwd worden en op socio-economisch vlak er door te lijden hadden. Van zowel het Basken- als van Friesland weet men dat hun oorspronkelijke bevolking tussen de 5de en de 7de eeuw in een hoekje van hun vroeger breder territorium verdreven werden. Zo is de streek van Leeuwarden in het Friessprekend gebied, waarvan de taal historisch sterk verwant is met het Engels, er nog met 96 afdelingen kaatsers en 21 verspreid in Nederland, voornamelijk samengesteld door uitgeweken Friezen. Het kaatsspelen van deze volkeren stamt dus van vóór deze periode en het verval van dit spel moet dus op andere plaatsen al heel vroeg begonnen zijn. In eigen land ligt het gewest, dat wij boven hebben beschreven en dat de laatste eeuwen een vervelende sociale ommekeer meemaakte, volledig in de zone waar heden nog steeds gespeeld wordt.

Tennis vindt in het kaatsen een voorganger en is afgeleid van de *longue paume*, dat met een raket gespeeld wordt. Door zijn international aanvaard reglement duwde het het kaatsspel met zijn particularismen in de schaduw, zeker in de steden.

Het aantal maatschappijen in de diverse bovenvernoemde landen werd, tussen de periode van het interbellum en zeg maar 1980, tot niet meer dan één vierde beperkt. De kaatssport maakte verder een dalende evolutie mee. Dit gebeurde volgens een veelzeggend schema. Wij zagen het, zoals gezegd, eerst volledig uit de steden verdwijnen, overblijvend in randgemeenten zoals Anderlecht. In de lijn van deze trend ligt voor een gemeente de vaak overblijvende aanwezigheid van een ploeg in één of ander gehucht of het nog alleen spelen ter gelegenheid van kermis of jaarmarkt. In 1985 waren er in ons land nog een duizendtal ploegen en twaalfduizend spelers. Het uitsterven verloopt verder in versneld tempo. Het nog met 20% slinken van deze sport tijdens de laatste jaren is aan de concurrentie door de andere sporten te wijten. Zij vangen meer de aandacht van het brede publiek op en zij kapen de toegestane subsidies weg.

Besluit

Met de historiek van het kaatsspel kan men het opkomen en wegdeemsteren van een oude volkse vrijetijdsactiviteit volgen en de multipele factoren nagaan die in deze tweeledige evolutie aan het werk waren.

De kaatssport nog vrij actief uitgeoefend in ons land, in het bijzonder in de zuidwester hoek van het Pajottenland, dient desalniettemin als een nakend relict van een vroeger zeer verspreide vorm van ontspanning gezien. Zij wordt nog alleen op het

platteland beoefend, in streken die in vroegere tijden, door hun afzondering, achterstand hadden opgelopen.

IX. Bijlage: De plaats van Bruegel in mythe en folklore

De inhoud van de zogenoemde Bruegelfolklore, waarmee het Pajottenland zichzelf en voor de buitenstaander tooit, is reeds besproken. In de mentaliteit van de beproefde bevolking van de 19de en 20ste eeuw betekent Bruegel, samen met de legende van de Pajot, het *romantisch* teruggrijpen naar de zeden en gewoonten van de boerenwereld die er geleefd heeft. De leus “*Naer ‘t leven*” van de vermaarde schilder, sloeg louter op het uiterlijke, d.i. op het schilderen naar het model. De schilder kreeg in 1604 van Karel van Mander de bijnamen van “grappige Brueghel” en van “Boeren-Brueghel”, en zij bleven in de volksmemorie plakken. De voorstelling van drinkpartijen en van het veelvuldig en uitbundig feestvieren dient zelf als een reactie op de nuchtere realiteit te worden geïnterpreteerd.

Wij willen aantonen dat het met Bruegel om het opbouwen van een mythe ging, en dat alles en nog wat meegenomen werd, zelfs op het gevaar na van anachronistisch te zijn, zoals in het volgende vers van een vooraanstaande en overtuigd Pajot:

*“Wat maakte Breugels naam fameus?
Niets anders dan de goede geus”*

Immers, het vernoemde vocht was een uitvinding van niet vroeger dan de 19de eeuw.... De verwarring moet ontstaan zijn op basis van de homonymie: “*geus*” heeft eigenlijk met de verlichte humanistische geestesgesteldheid van de schilder te maken, tegenover de traditionele, lijdelijke visie op het leven. Het woord, gebruikt in het 19de-eeuwse Pajottenland door de katholieke overheersende politici, werd de spotnaam, gegeven aan liberaalgezinden⁴⁴.

Waar wij het hier speciaal over hebben is over de tijd van het ontstaan van de Bruegelse referentie ten onzent en van de vereenzelviging van het volk van de streek met het imago van de plattelandsbewoner, zoals verspreid door de beroemde schilder.

Het onderscheid dient inderdaad te worden gemaakt, voor men dit onderwerp aansnijdt, met een ander thema, dat van al wat met het leven en de kunsthistorische kennis van de meester te maken heeft. De belangrijkste feitelijke gegevens ervan zijn:

⁴⁴ R. VAN BASTELAER, *L'origine et l'application du mot “gueux”*, Bull. de l'Académie Royale de Belgique, 1911.

- de zeldzame vaste biografische gegevens betreffende zijn verblijf te Brussel, van 1563 tot aan zijn dood in 1569 (Fig. 71). Enige literaire bron van het later uitgevoerd opzoekingswerk was het relaas van Karel van Mander; waarvan de kritiek de relatieve waarde aan het licht bracht;
- de afwezigheid van waardering voor Bruegels werk tot op het einde van de 19de eeuw. Daarvan getuigen: in de jaren 1830-'41 de aankoop voor 500 fr. van het doek *De Val van de Opstandige Engelen* door het Brussels Museum van Schone Kunsten, een spotprijs vergeleken met andere aankopen uit die tijd, de aankoop door Fr. Mayer Van den Bergh te Keulen in 1894 van het later fameus geworden doek *Dulle Griet*, waarvoor toen geen enkel museum belangstelling had;
- zijn begraafplaats in de Kapellekerk met gedenkteken, hernieuwd in 1676 door David Teniers II, gezegd de Jonge (1610-1690). Bovenop ervan prijkte een schilderij van P.P. Rubens, met titel *Jesus ontvangt de sleutels van Sinte-Pieter*, verkocht in 1765, dat door een minderwaardige kopie vervangen werd;
- de eerste kennis met Bruegels schilderijen gebeurde ter gelegenheid van de internationale tentoonstelling van de Vlaamse schilderkunst te Brugge in 1902, nadat in dezelfde stad in 1871 de Memling- en in 1878 de Van Eyckfeesten hadden plaats gehad. Immers, veel werken van Bruegel, aanwezig in ons land, blijven er niet over;
- het kunstkritisch bestuderen van Bruegels werken, dat niet voor het begin van de 20ste eeuw aanving en waarbij overwegend de folkloristische elementen, in de vorm van voorwerpen en spreuken, in de verf werden gezet (dr. J. Weyns).

Wat nu het gebruik van Bruegels naam in de latere folklore betreft, beginnen wij met de negatieve punten:

- zijn niet voorkomen in de benaming van herbergen, noch te Brussel in de studie van J. Lindemans, en dit zowel in de vorige als in het begin van de 20ste eeuw. In het Oude Land van Edingen en omliggende, deel van het Pajottenland, werd bij een exhaustief enkwenst één enkel geval gevonden, in Galmaarden en na 1925⁴⁵;
- ook niet de minste zinspelende over Bruegel in de Gronckels werk van 1845; zulke afwezigheid is noemenswaardig, des te meer dat de auteur een mythisch beeld van de streek wenste op te hangen;
- het niet voorkomen van de naam in de afleveringen van het weekblad *Gazet van Assche* in de periode 1922-1938, met lezerspubliek van heel het kanton Asse was,

⁴⁵ B. ROOBAERT, *Oude herbergen en brouwerijen*, in HOLVEO, XXXI, 2003, pp. 201-301.

ook niet ter gelegenheid van de belangrijke tentoonstelling over lokale geschiedenis en folklore, gehouden in 1928⁴⁶;

- in het deel IV van de publicatie *Steden en Landschappen*, verschenen in 1925 en betreffende West-Brabant, wordt in het hoofdstuk over volkskunde, verzorgd door dr. L. Crick, over de plaats van Bruegel zelfs met geen woord gerept;
- Merkwaardig is in 1927 een doorgedreven vergelijkende studie van de Vlaamse literaire volkstypes Uilenspiegel (1858 en 1867) en Pallieter (1916). De “*naïeve voorstellingen van Brueghel*” worden er, betreffende het volksmilieu, eenvoudig op dezelfde lijn vernoemd als de bijdrage van Rubens, Jordaens en Teniers⁴⁷.

Nu komen de positieve punten in de kennismaking met Breugel aan bod:

- in september 1924 het voor het eerst organiseren van Bruegel volksfeesten in de Marollebuurt te Brussel, geënt op de voormalige Scollekermis aldaar;
- op 14 december van datzelfde jaar het aanbrenge, ter gelegenheid van de 400ste verjaardag van Bruegels geboorte en op initiatief van een groep schilders, van een marmeren gedenkplaat op de voorgevel van het huis in de Hoogstraat nr. 132, waar de meester waarschijnlijk gewoond had en overleden was. De tekst ervan, in de twee landstalen, luidt: “*Pieter Breughel 1524-1924. Hulde van het volk aan zijn groote schilder*”. In het gebruik van het woordje *zijn* zien wij het veelzeggend toeëigenen van de meester door zijn volk;
- het verschijnen in 1929 van Felix Timmermans’ werk met titel: *Pieter Brueghel, zo heb ik u uit uwe werken geroken*; blijkbaar gaat het om een soort verkenning van de volkse aard van de types, voorgesteld door de schilder, en zijn verband met de Vlaamse eigenheid;
- het identificeren(?) in 1931 door R. Van Bastelaer, in het tafereel van de *Parabel van de blinden*, van de voorgestelde kapel met de kerk van Sint-Anna-Pede (Fig. 72). Plaatselijke heemkundigen wisten ons te zeggen dat de Bruegelcultus, zoals zij de huidige folklore aldaar bestempelen, pas in het interbellum moet ontstaan zijn;
- op de wereldtentoonstelling Brussel 1935 het organiseren in de afdeling Oud Brussel van een volksfeest dat de naam *Bruegelkermis* toegewezen kreeg;
- het opnemen op 30 april 1960 van Bruegels huis te Brussel op de lijst van beschermde monumenten, “*waarvan de historische feitelijkheid wellicht ooit zal kunnen bewezen worden*”;

⁴⁶ ARCHIEF ASCANIA, Asse.

⁴⁷ Fr. HENDRICKX, *Uilenspiegel en Pallieter in De folklore in het werk van Karel De Coster*, Brabantse Folklore, nr. 7 jg 1927, p. 181.

- het organiseren in 1963 van de belangrijke tentoonstelling te Brussel met als thema “de eeuw van Bruegel”; het verschijnen in 1969 van het standaardwerk van R.H. Marijnissen en Seidel;
- het inhuldigen op 7 april 1969, 400 jaar na de dood van de schilder, van een bronzen beeld op een stenen bank van het kerkhofplein te Sint-Anna-Pede Het werd door de V.T.B. geschonken en stelt een koppel dansende boeren voor. Ook in 1969 verschijnt van H. Vandormael in Vlaamse Toeristische Bibliotheek (V.T.B., Antwerpen), Een toeristische verkenning van het Pajottenland, met vertrekpunt aan Bruegels huis in de Hoogstraat het artikel « *Waar Bruegel werkte* »;
- het verschijnen in 1970 van een toeristische gids door Yves Boyen met titel *Sur les traces de Pierre Bruegel*. De uitgestippelde route, waarvan het hoogtepunt het kerkje van Sint-Anna-Pede is, omvat Pamel, Gaasbeek, Sint-Pieters-Leeuw. In 1972 komt er een “andere” Bruegelroute, uitgestippeld door M. Franssens en opgenomen door V.V.V. Halle; zij steunt op de bewering van H. Teirlinck dat de schilder in de Zennevallei werkte en doet Halle, Lembeek, Dworp, Alseberg, Beersel en Huizingen aan. Beide streken als plaatsen die de meester inspireerden, hoeven niet tegenover mekaar gesteld: hun landschappen behoren tot dezelfde Zennevallei en waren vanuit zijn Brusselse woning even makkelijk te bereiken;
- het aantal herbergen en spijshuizen met de naam Bruegel vandaag nog steeds aanwezig in de streek; de plaatsen lopen echter duidelijk in Oost-Vlaanderen over.

Uit deze dubbele reeks gegevens blijkt duidelijk dat het voorkomen van Bruegels naam in mythe en folklore een - onverwacht - vrij recent verschijnsel moet zijn, en ook dat het niet helemaal specifiek is voor de streek. De vraag komt dan naar de reden hiervoor, in het bijzonder betreffende de tijd.

Een werk over het zo typische Vlaamse verschijnsel dat de kermis is, brengt ons op het spoor van wat als een hypothese wordt voorgesteld⁴⁸. Fr. Goossens beschrijft de historie van de kermissen te Asse tot in de recente tijd, die hij als die van de *verloedering* bestempelt. De tegenstelling zou groot geweest zijn met de sfeer van vroeger, gekenmerkt door gezond plezier. Al werd ontstuimig en losbandig gedrag sinds de tijd van Keizer Karel geregeld aangeklaagd, toch blijkt na de Eerste Oorlog de sfeer bij de modernisering van de kermissen veranderd. Reeds in 1921 stelt een waarnemer vast: “*van echte levensvreugde is er geen spoor meer*”; hiermee wordt weliswaar een oudere klacht herhaald, die *van zinnelijk genot, van lage drankzucht*, maar in de jongere tijd komt er het *onzinnig gehuil* bij”. Bij deze kritiek sluit het verontwaardigd beklag

⁴⁸ Fr. GOOSSENS, *AS'KERMIS*, Asse, 1991.

aan van niet minder dan H. Teirlinck. Hij drukt zijn afschuw uit voor de moderne toer welke de kermissen opgegaan waren, met *felle licht, hels lawaai, mechanisatie van wat er zich afspeelt, vreemd foorvolk* en zijn heimwee naar het kermisgebeuren in het verleden.

In die tijd werden door het *Vlaamsche Volkstoneel* kluchten opgevoerd van de Vlaamse, maar zich in het Frans uitdrukkende, toneelschrijver Michel de Ghelderode (1898-1962): in het jaar 1935 *La Ballade du Grand Macabre*, dat zich “in Vlaanderen in het prinsdom Breugelland” afspeelt, in 1938 *De ekster op de Galg*, dat zich “in het zachte Brabant, ten tijde van Breugel de Oude, gezegd de grappige” afspeelt. In deze stukken, waarvan de Nederlandse versie jaren voor de Franse werd opgevoerd, wordt zowel het land van het kokanje-achtige gegrepen, als naar het groteske, het tragische van de mens alhier, voorgesteld door Bosch en Bruegel. Van deze existentiële trekken wordt door de toneelschrijver gebruik gemaakt om Vlaanderen moreel te schetsen (“*La Flandre est un songe*”), een tafereel waarin hij zich herkent.

Het vrij jong opflakkeren van Bruegels naam als volksbegrip, zoals de iconologie het kunsthistorisch aantoonde, komt chronologisch overeen met de mentaliteitskentering, opgetreden na W.O. I. Deze periode luidt een nieuwe tijd in, die van de *kering* volgens de verwoording van K. Van Isacker, gekenmerkt door de roes van genieten van het leven (*les années folles*) door de jongelui die aan het groot gevaar van de oorlog waren ontsnapt, en tegelijkertijd door een kritische houding van de mensen van middelbare leeftijd.

De intrede van Bruegel in de Vlaamse folklore gebeurde in het zog van de dada (1916) en van de surrealistische (1924) beweging in de kunst. Met de slachtpartij welke de oorlog was geweest, was men het vertrouwen in de morele vooruitgang kwijt geraakt en had men aan den lijve ‘s mensen broosheid ondervonden. Die beweging mag geschetst als het verwerpen van de onder controle van de rede gehouden traditionele waarden en wordt gekenmerkt door het vertrouwen in de psychische kracht van droom en onderbewustzijn, nog niet zolang door S. Freud aan het licht gebracht.

Een tweede laag in de erkenning van de alzijdige kunstenaar, vertolker van zowel leed als vreugde, die de eerste bevestigde en nog versterkte, was de periode volgend op de barbaarse Tweede Oorlog. Paul Guth schreef: “*Pour nous, gens du siècle des guerres, il offre une actualité plus saisissante que la plupart des autres peintres. Dulle Griet préfigure le règne de l’horreur des camps de concentration et des charniers*”.

Men krijgt niet zo vaak de kans om de ontstaansgeschiedenis van een mythe op de voet te kunnen volgen; dit was dankzij haar jonge leeftijd mogelijk. De Bruegelmythe is, zoals trouwens de andere mythen, het kind van een intellectuele beweging,

overgebracht naar het volk door schrijvers en andere kunstenaars. Dit gebeurde op het ogenblik dat de meester, samen met zijn voorganger Jeroen Bosch, dankzij de aanwinst van de dieptepsychologie, door de kunstkritiek herontdekt en geherwaardeerd werd.

Niet vreemd aan zijn bijval in de folklore is evenwel het geruststellende beeld van de wereld voorgesteld door de schilder, vooral het Bruegel-boerse. Het maakte dat het succes veel minder naar de werken van het Teniersgeslacht ging, dat in zijn kermistaferelen een fatsoenlijker volkje voorstelde. De naoorlogse mentaliteit was immers door de heimwee voor het voorgoed verdwenen verleden gekenmerkt: 1920 zag het verschijnen van het eerste nummer van de *Brabantse Folklore*.

De Bruegelmythe zag dus eerst in het stedelijk Brussels milieu het licht: een onverwachte ontdekking moet dit zijn voor de plattelandsmens. Vrij vlug ontwikkelde zij zich echter in een Vlaamse mythe. M. de Ghelderode spreekt van *Breugelland*, R.H. Marijnissen van *onze Brueghel*.

Later heeft men het over *Bosch en Brueghel als Brabanders*, men begripte het oud hertogdom. Een lied geschreven na 1947 door Clem De Ridder (° Opwijk 1920), getoondicht door E. Hullebroeck (1878-1953) en met titel *Brabant*, waarin de naam Bruegel voorkomt, blijkt (*welige tuin, hop, heuvels, vreugdeland, vroom volk*) echter meer bepaald naar het Pajottenland te verwijzen. Het pleidooi anno 1969 van Ph. Roberts-Jones “voor een echte Bruegel” verschijnt niet toevallig in het cultureel tijdschrift *Brabant*. Enkele jaren voor de splitsing van de provincie hadden, met de zegen van de overheid, op de Grote Markt te Brussel de laatste Brabantse Bruegelfeesten plaats.

Met identificatie van de kerk van Sint-Anna-Pede op een doek van de meester was voor de lokalisering van de mythe in het Pajottenland de kogel door de kerk. In dezelfde lijn van interpretatie gebeurde het trachten te herkennen van zoveel stukjes landschap voorgesteld op Bruegels schilderijen in diverse huidige plaatsen gelegen tussen Anderlecht en Sint-Anna-Pede⁴⁹. Wij lezen nog dat een vrij recente strekking zou ontstaan zijn, die voor het Pajottenland de naam *Breugelland* verkiest, “*omdat deze associatie ook internationaal een belletje doet rinkelen*”⁵⁰.

Men mag dus voor de evolutie van de mythe van haar geografisch pajots uitkristalliseren spreken. Zij ontwikkelt zich, met een duidelijke vertraging ten opzichte van de erkenning en het geleidelijk in gebruik geraken van de naam Pajottenland (zie

⁴⁹ J. VAN LINTHOUDT, *Bruegel en het Pajottenland*, Instituut voor Sociale en Economische Geografie, Leuven, 1990, 24 blz.

⁵⁰ H. GYSELS, *De Landschappen van Vlaanderen en Zuidelijk Nederland*, Leuven Gardant, 1993, pp. 143-153.

boven), die er - dat blijkt evident - als een soort kapstok voor diende. Voor een streek met zwakke identiteit en voordien bescheiden culturele betrokkenheid, was het een unieke kans, die, zeker onbewust, gretig te baat werd genomen. Voor het Pajotse volk was Bruegel, nog veel meer dan voor de doorsnee Vlaming, de voorstelling van een landschap en van een mentale wereld die tot het verleden van de streek behoorden en waarin het zich volledig meende te herkennen. In dit beeld en in de geestesgesteldheid van een verwaande vrijheid (de geus) lag een dik pak nostalgie verwoven. Zo is ook de folkloristische poging van vandaag uit te leggen, waarbij men hier en daar oude volksspelen tracht te doen herleven. Typisch is ook de oude muziekinstrumentenbouw en het maken van volksmuziek. De Bruegelmythe kent in het Pajottenland haar volle bloei in de periode van het algemeen herwaarderen van het dorpsleven.

X. Bijlage: De Pajottenlandse dialecten, geografisch-historisch

De dialectgebieden in ons land komen op de kaart als een soort patch-work voor. Elk van hen wordt in de gespecialiseerde literatuur beschreven door linguïsten als zovele talen, die lokaal en/of regionaal van de omliggende gesprekswijzen verschillen. Liever dan het bespreken van een systematische analyse op lexicologisch vlak en op dat van de uitspraak, wordt hier het begrip dialectbundels gehanteerd. In de grote Brabantse dialectengroep, liggend tussen de Vlaamse westerse en de Limburgse oostelijke groep, onderscheidt men in de praktijk de Pajottenlandse subgroep, zelf deel van het Zuidbrabants, waarvan het Woordenboek van de Brabantse dialecten in voorbereiding op kaart de “benaderende” afbakening voorstelt (Fig. 68).

Noordwaarts paalt het gebied van het Pajottenlands aan dat van het Kleinbrabants. Terwijl het dialect gesproken te Terafene, Essene, Hekelgem, Asse, Asse-ter-Heide, Mazenzele, Mollem, Brussegem, Meise en Neder-over-Heembeek tot het Pajottenlands behoort, behoort de taal gesproken te Opwijk, Droeshout, Baardgem, Merchtem, Peisegem, Wolvertem, Grimbergen en Humbeek tot het Kleinbrabants.

Ten Zuiden is het gebied door de taalgrens afgebakend.

In oostelijke richting behoren Brussel en zijn omgeving, dat “meer westelijk dan oostelijk georiënteerd is op gebied van de taal”, eveneens tot de Pajottenlandse groep. Halle, Ruisbroek, Brucom en Zuun spreken Pajottenlands. Het dialect te Essenbeek daarentegen hoort tot de Centraal-Zuid-Brabantse groep.

Ten westen en zuidwesten volgt de grens die van de provincie Oost-Vlaanderen. De dialecten van de Denderstreek sluiten zelf aan bij het Brabants, zodat de streek een

overgangszone uitmaakt. De studie van het Pajottenlands heeft dit interessants dat zijn gebied aan verschillende graden in de piramidale dialectengroepering paalt: aan een andere grote dialectengroep (het Vlaams), aan de Romaanse (Picardische en Waalse) taalgrens, aan twee andere Zuid-Brabants deelgroepen (het Centraal-Zuid-Brabants en het Kleinbrabants).

De ontwerpers van het dialectenwoordenboek erkennen echter dat de voorgestelde grens “pragmatisch” is. Hun bedoeling is trouwens louter beschrijvend op te treden, gebruikmakend van een geografische indeling om de stof in afzonderlijke hoofdstukken te steken. Zij willen de wijze van groepering niet interpreteren. Wij pogen dit wel te doen door een poging om de historische determinanten van de voorliggende verscheidenheid op te zoeken.

Het individualiseren van een dialect is één zaak, zijn blijven bestaan in een bepaald afgebakend territorium is een andere zaak, welke zonder bescherming niet had kunnen gebeuren. Een grens is een fysisch gegeven, ook voor een taal of dialect tegenover een andere spraak. Voor de uitleg zoeken wij hoofdzakelijk naar een fysisch element. Het element dat wij bij wijze van hypothese voor het begrijpen van het verschijnsel voorstellen is, eens te meer, het systeem van verbindingen, hier aanwezig en verenigend werkend op het vlak van de dialecten, daar afwezig en afbakenend voor de dialectgebieden.

Hier zij vooraf aangestipt dat wat men het Middelnederlands noemt, in feite een variëteit aan dialecten dekt en dat er toen nog niet van toonaangevende dialecten, een modern begrip, sprake was.

De metafonieën, dit zijn de klankverschuivingen zoals zij voor het Brabants dialect beschreven worden en voor de subgroep van het Pajottenlands, worden volgens een reeks klankregels geordend. Deze laatste zijn in essentie vergelijkbaar met de systematische klankverschuivingen zoals men ze in het individualiseren van de diverse talen uit het oorspronkelijke Indogermaans beschreef. Dit aspect kon niet anders dan tot de herwaardering van de dialecten leiden. L. Pletinckx merkt het interessant feit op dat de taalwetmatigheid van het Asses dialect op gelijkaardige wijze eerbiedigd is in de woorden afgeleid uit het Frans⁵¹.

Bij het onderzoek van de voorgestelde kaart en de begeleidende tekst van het Woordenboek van de Brabantse dialecten, valt voor het geheel van het gebied van de Brabantse dialecten op, dat, afgezien van een stroom (de Schelde), de waterlopen meestal niet de grens tussen dialectgebieden vormen. Men merkt daarentegen dat de

⁵¹ L. PLETINCKX, *Woordenboek van het Asses*, Asse, 2003, p. 19.

diverse dialectgebieden in noordzuidelijke richting, die der rivieren, uitgestrekt liggen. De gebieden van het Noorder (41)- en Zuiderkempens (42), Hollands-Brabants (22) en Maaslands (23) liggen in oostwestelijke richting uitgestrekt, overeenkomend met die van de loop van Nethe en Maas.

Wij besluiten dat het gebied van de subgroepen met het waterbekken van deze rivieren overeenkomt. De zo afgebakende gebieden dragen de naam van een streek, bv. het Pajottenland. In het Frans spreekt men hiervoor van *terroir* of van *pays*. Het is een landelijk streekgebied dat, dankzij het vroege verbindingsmiddel dat waterlopen waren, via de interindividuele contacten, gelijkaardige invloeden op zijn inwoners onderging, zodat dezelfde regionale variëteit van taal dat een dialect is, er gehandhaafd bleef. Het patchwork van op deze wijze afgezonderde taalgebieden was de laatste eeuw nog klassiek voorhanden in buitenlandse berggebieden.

De diverse streken, en vaak ook dorpen, lagen in de vroege Middeleeuwen door bossen van elkaar gescheiden, verspreid op de hoogten van het reliëf, waar ze dan ook de grens met een ander watergebied vormden. De wegen waren, in het bijzonder in hun traject door de bossen, tot in een vrij recente tijd doorgaans niet begaanbaar gedurende een heel stuk van het jaar. Een uitzondering hierop waren de Romeinse steenwegen, zelfs daar waar zij een bos doorstaken.

Van de uitgestrekte bossen heeft het huidig landschapsbeeld maar hier en daar een overblijfsel bewaard. Tussen de 10de en de 12de eeuw, d.i. in de periode van de landbouwdomeinen (van de hertog van Brabant, van de grote heren, vooral van de stichting van abdijen), gebeurde de diversificatie der dialecten in de recent ontboste eenheden, waar zich toen onze dorpen ontwikkelden.

Een gelijkaardige rol van waterlopen en bossen als in het afbakenen van de dialectgebieden van het Brabants, hebben wij bij het ontstaan van de Germaans-Romaanse taalgrens in ons land aangetoond, eveneens bij de afbakening van het Picardisch tegenover het Waals. Hierbij speelden de rivieren op regionaal vlak, de bossen, welke ook in een dal kunnen liggen, vooral op lokaal vlak⁵².

Onze steden hebben zich doorgaans op de oever van een waterloop ontwikkeld, wat toen het verbindingsmiddel bij uitstek was. De vroegere uitstralende invloeden van de steden op gebied van de taal zijn vandaag achterhaald, omdat het plaatselijk gesproken dialect er bijna tot een relict is vervallen. Vandaar dat voor velen, en verkeerdt, het patois als een plattelands verschijnsel overkomt.

⁵² J. REYGAERTS, *o. c.*, II, pp. 418-429. De Koolwoudtheorie van G. Kurth is achterhaald.

Voor de 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie is hun gezamenlijk behoren tot het Pajottenlands dialectgebied niet door de invloedssfeer uitgaande van de stad uit te leggen. Zij vertegenwoordigden zovele landelijke centra die zich autonoom ontwikkelden en die, juist andersom, het ontstaan en de groei van de stad mogelijk maakten⁵³.

Onderzoeken wij nu, in het kader van deze hypothese, de geografische afbakening van de Pajottenlandse dialectengroep in haar geheel. De noordelijke grens met het Kleinbrabants, volgt een lijn lopend van Aalst naar Vilvoorde. Zij komt precies overeen met de scheidingslijn tussen het bekken van de Bellebeek, zijrivier van de Dender, en anderzijds met de scheidingslijn tussen het Rupelbekken en het bekken van de lage zijrivieren van Dender en Zenne (Fig. 47). Zeer opvallend is het contrast tussen het heuvelachtige landschap van de dorpen ten zuiden van de grens en het vlakke uitzicht van de dorpen ten noorden ervan.

Het zuidelijk deel van het Pajottenlands dialectgebied komt met het Markebekken overeen. Ook aan de oostergrens van het Pajottenlands dialectgebied is de afbakening met het Centraal-Zuid-Brabants dialectgebied in verband te brengen met de aflijning van de waterbekkens, vooral i.v.m. de aanwezigheid van uitgestrekte bossen. Dorpsnamen zoals Drogenbos, Vorst en Bosvoorde, Watermaal, de Woluwerivier, alle spreken hiervoor. Essenbeek, Beersel, Linkebeek, Alsemberg, Dworp liggen op het reliëf of behoren tot het dal van de Molenbeek, rechter zijrivier van de Zenne. Tervuren, Stokkel, Wezembeek-Oppem, Kraainem, St.-Stevens-Woluwe liggen in het waterbekken van de Dijle, waar, zoals in al de hierboven vermelde gemeenten, Centraal-Zuid-Brabants gesproken wordt. Zaventem, Diegem, Machelen en Vilvoorde worden door een zijriviertje van de Zenne bevoeid. Het lokaal dialect te Brussel en omgeving is het Pajottenlands, dat er het meest bedreigd is, omdat het een grootstad is.

De dorpen van de westelijke grens waren van de Denderstreek en van het graafschap Vlaanderen door bossen afgezonderd. Daarvan blijven nog over het Akren-, het Raspaille-, het Robijnbos, overblijfsel van het Hulsbergbos, het Neigem-, het Liedekerke, het Meldert- en het Kravaalbos. Op gelijke wijze is het Vlaamse Buggenhout van het Kleinbrabants dialectgebied door het Buggenhoutbos gescheiden. Waar het grensmakend bos niet meer voorhanden is, blijft er als getuige vaak nog een bostoponiem over, zoals tussen Merchtem en Brussegem, waar men de wijk *Bosbeek* noteert en tussen Erembodegem en Teralfene, waar men de wijk Ten Bos en het toponiem Bouckhout noteert; eveneens een Bouchout is er tussen Meise en Grimbergen.

⁵³ M. DE WAHA, *Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, in La Région de Bruxelles (dir. A. Smolar-Meynaert en J. Stengers), Gemeentekrediet, Coll. Histoire série in-4°, nr. 16, Brussel, 1989, pp. 80-109.

Daarbij komt voor de westelijke grens de politieke invloed van het graafschap Vlaanderen. De Denderstreek ten westen van de rivier is dialectologisch, zoals gezegd, een overgangszone tussen het Vlaams, linguïstisch oorspronkelijk deeluitmakende van de Angel-Friesische taalgroep, en het Brabants. In het Pajottenland spreekt men van “*over het water*”, waarmee de Dender bedoeld wordt, een aanduiding van de psychologische afstand tussen beide streken. Men mag zich toch afvragen of de benaming *Pajottenlands* voor deze subgroep wel de gepaste is. Zijn gebied omvatte oorspronkelijk zowel het waterbekken van Dender als van Zenne, overeenkomend met het gewest beschreven in hoofdstuk VI, maar werd oost- en westwaarts door historische socio-economische omstandigheden aangewreten.

Wij menen dat, in het geval van het Pajottenland, de Romeinsesteenweg, vooral in de vroege Middeleeuwen, een belangrijke verenigende rol speelde op het gebied van het dialect, na het wegvallen van de invloed van de waterwegverbinding. Dit zou aansluiten bij het verspreiden van de Picardische invloeden langs deze weg in de Middeleeuwen, zoals aangetoond door L. Van Durme⁵⁴. Op de kam van het reliëf waarlangs de Romeinsesteenweg liep, bleef, buiten het Strihouxbos, weldra geen ander bos meer over dat de scheidingslijn tussen dialecten vroeger vormde. Dit is, voor wat de grens tussen het Picardisch en het Westwaaals betreft, waarschijnlijk de uitleg van de latere oostwaartse verschuiving ervan, van de steenweg zelf naar de beboste waterlopen van Zenne, Samme en Samber⁵⁵.

Nog andere factoren dan hydrologische hebben in de lokalisering van dialecten een rol gespeeld. Wij willen de mogelijke invloed van de geologische kwartaire dekmantel van de grond op het Pajottenlands dialect onderzoeken. Het geheel van het gebied van dit dialect strekt zich namelijk uit op de lemige zone. De noordelijke grens ervan, tevens die van het geografisch Pajottenland, komt met de reeds vernoemde lijn Aalst-Vilvoorde vrij goed overeen (Fig. 70). Ten noorden verschilt de grondsamenstelling doordat zij zandlemig is.

De leemstreek is, wegens de gunstige samenstelling van de grond voor de landbouw, ook die waar tijdens de landname door de Romeinen en later door de Germanen, de bevolkingsnederzetting het eerst en het duidelijkst gebeurde, een feit waarvan de toponymie getuigt. Zowel de kaart van de Germaanse naamtypes in *-ingaheim* en in *-sali* volgens L. Van Durme (Fig. 69), als die van toponymische doubletten (twee namen, een Romaanse en een Germaanse, voor éénzelfde plaats) in de 8ste eeuw volgens M. Gysseling (Fig. 66), vertonen een noordelijke grens, die perfect met die van het

⁵⁴ L. VAN DURME, *Galloromaniae neerlandicae submersae fragmenta*, Gent, 1996, p. 549.

⁵⁵ J. REYGAERTS, II, pp. 402 en 403.

leemgebied overeenkomt. Is het een toeval dat de grens van de waterbekkens met die van de grondsamenstelling, die van de toponiemen en die van de waterbekkens (zoals hierboven beschreven) alle drie samenvallen? Wij durven daaruit nog niet besluiten dat de dekmantelsamenstelling, die zeer vroeg de landinname bepaalde, voor het individualiseren van een of ander dialect determinerend was. Toch blijkt in ons land de Zuid-Brabantse dialectengroep één der vroegst ingeplante dialecten te zijn, wellicht nog vroeger en meer intenser dan de Vlaamse.

De lexicologische studie, d.i. die van de woordenschat, baant een andere richting in het geografisch onderzoek van dialecten. Ons komt het voor dat het gebruik van bepaalde woorden om een begrip aan te duiden tot het gebied van een bepaalde dialectengroep of subgroep beperkt is. Voorbeeldig is het woord *ruts* voor het idee schommel, dat aan het Pajottenlands eigen is en als “roesche” wordt uitgesproken. De lexicologie moet ons voor de diverse dialecten de verhouding van het plaatselijk volk tot de dagdagelijkse werkelijkheid, zoals zij zich in het verleden voordeed, kunnen aantonen. De dialectologie moet ons ook materiaal kunnen bezorgen voor de studie van de dialecten in hun historische ontwikkeling. Men gebruikt hier als voorbeeld het begrip van “rolletje munten” dat in de diverse Brabantse dialecten onder vijf verschillende benamingen voorkomt. In het Pajottenlands vindt men er geen woord voor⁵⁶. Mogelijk is die afwezigheid door de armoedige toestand van de streek in het verleden, uit te leggen.

Het lokaal dialect of patois

Wij dalen nu tot de onderste trap van de taal- en dialectenpiramide, zoals wij ze in het gebied van het Pajottenlands kennen, onder de benamingen van Hals, Ninoofs, Asses, enz... Men kan hun individualisering en gebied uitleggen door de invloeden die de steden en kerndorpen in hun eigen hinterland uitoefenden. De pejoratieve betekenis van het woord *patois* is, zoals gezegd, te wijten aan het feit dat de standaardtaal in deze kernen, onder invloed van de burgerij, het lokale dialect aan het verdringen is, zodat het haast als een plattelandse eigenschap aan het overkomen is.

Wij verwijzen naar de kaart van stedelijke invloedssferen (Fig. 42) die, al is zij nog van 1981, i.v.m. ons onderwerp verdient nader onderzocht te worden. Wij zien er inderdaad het beeld in van veel oudere toestanden. De kleine steden (Edingen en Lessen) vertoonden een nagenoeg cirkelvormige invloedssfeer. Zij bezit ook de kleinste oppervlakte, met een straal van respectievelijk 7 en 5 km, beperkt tot verplaatsingen te voet vanuit de omliggende dorpen. De grotere steden (Brussel, Aalst en Halle)

⁵⁶ INSTITUUT VOOR NAAMKUNDE EN DIALECTOLOGIE, KUL, *7 x Brabants 7 x anders*, Leuven, 1999, p. 15.

vertoonden de meest uitgestrekte invloedssfeer: de verbindingen naartoe, ten dienste van het personenverkeer, waren er ook talrijker en beter.

Waar er naar een stad druk verkeer was, daar kwamen de verbindingswegen er ook vroeg of laat, zodat zij als de materiële getuigen van het verkeer overkomen. De meeste invloedssferen vertoonden een niet symmetrische uitgestrekte aflijning, vermoedelijk i.v.m. het verbindingsnet zoals het voorhanden was. Voorbeeldig is in dit opzicht het geval van de stad Halle, waarvan de invloedssfeer westwaarts uitgerekt voorkomt. De hoofdweg Halle-Leerbeek werd er tussen 1830 en 1850 aangelegd, de buurtspoorweglijn, richting Ninove, in 1906. Deze wegen getuigen van de aantrekkingskracht van de stad in de vorige eeuwen. Merkwaardig is het gebrek van impact van de Romeinsesteenweg op de afbakening van de stedelijke invloedssferen van Edingen en van Asse: weinige dorpen liggen er langs.

Merkwaardig is eveneens de noordelijke afbakening van de invloedssfeer van het kerndorp Asse. Hekelgem, Meldert, Mazenzele, Brussegem en Hamme liggen er volledig binnen. Baardegem en Merchtem liggen aan de grens. Opwijk ligt er volledig buiten. De grens van de Assese invloedssfeer komt dus met die van het Pajottenlands tegenover het Kleinbrabants dialect overeen. Het gehucht Asse-ter-Heide daarentegen kent een dialect dat zich onderscheidt van dat van Asse, o.a. door het ontronden van de geronde klinkers. De Terheidenaren hebben zich ook nooit als Assenaren gevoeld. De parochie aldaar is er pas in 1864 als afzonderlijke parochie gesticht geweest⁵⁷.

De steden en de belangrijke dorpen mogen aldus als de kernen aangezien worden, waar zich het lokale patois kristalliseerde. De overlappende zones van naburige invloedssferen gelijken dan ook op de gekende overgangszones van dialecten.

Op welke wijze gebeurden de invloeden van de steden en kerndorpen op de vorming van de lokale taal? Het was voornamelijk door hun marktfunctie. Niet alleen de eenmalige jaarlijkse markt, meer nog door de wekelijkse markt, met haar gespecialiseerde afdelingen, zoals bv. de hopmarkt te Asse. De sociale rol van de markt als ontmoetingsplaats is een overbekend feit, waarvan het huidig tanend succes alleen als een relict overkomt van wat het in vroegere tijden geweest is. Bijkomende elementen waren de exclusieve aanwezigheid in de stad van minder voorkomende beroepen en de lokalisering en zetel van de administratieve en religieuze diensten; kortom al wat door de socio-geografen onder het begrip van stedelijke uitrusting begrepen wordt.

⁵⁷ L. PLETINCKX, *o. c.*, p. 45.

Buiten haar commerciële functie, speelde de markt nog een onmiskenbare sociale rol door het vermenigvuldigen van de interindividuele contacten, een rol onderstreept door folklore en literatuur. Het onderhandelen met leden van de kleine burgerij van ambachten en neringen, naar wie de kleine man van het omliggende platteland opkeek, vervulde de normatieve invloed van het door de stedeling gesproken dialect. Wat niet uitsluit dat wederkerige invloeden komend van het omliggende zich, in de toenaderende beweging van de stedeling, deden gelden. De microkosmos, afgebakend door de invloedssfeer, fungeerde als een smeltkroes, waar zich een specifiek patois handhaafde.

Het op zulke wijze ontstaan patois moest nog, zoals een dialect, door een of ander passief mechanisme beschermd worden, om te kunnen overleven. De rol die voor de dialecten de bossen speelden, speelde voor het lokaal patois de beperkte mobiliteit van de bevolking. De graad ervan op het platteland en in een stadje kan gemeten worden. In het afgelegen gehucht Achterdenbos van Vollezele, was, anno 1835, slechts 13,6% van de bevolking buiten de gemeente geboren. Van de inwijkelingen kwam 70% dan nog van een plaats gelegen op minder dan 9 km, d.i. 2 uur lopen. Te Galmaarden waren in 1796 de laatste 15 jaar, buiten leden van het dienstpersoneel en personen als gevolg van hun huwelijk, niet meer dan 4 gezinnen met man, vrouw en kinderen ingeweken. Te Edingen, een stadje met bijzonder kleine oppervlakte, waren anno 1749-'50 30% der overledenen buiten de parochie geboren. Ook waren bij het huwelijk bruid of bruidegom in niet meer dan 30% der gevallen buiten de stad geboren; van deze laatsten woonden 68% al vroeger in de stad, vermoedelijk min of meer geassimileerd; zodat men *stricto sensu* slechts van ca. 10% inwijkelingen mag spreken.

Uit deze gegevens mag voor het verder verleden besloten worden tot de beperktheid van het inwijken, nog duidelijker op het platteland dan in de stad. Samen met de endogamie, d.i. het huwen in eigen dorp, niet zelden met een verwante, zorgden zij voor het in stand houden van de lokaal gesproken taal. Boven werd al gewezen op de overweldigende impact van het begrip *vreemdeling*. Verwijzen wij nog het zeer uitgebreid folkloristisch materiaal rond het "bemoeilijken" van het huwelijk met een partner uit een dorp behorende tot een andere dialectengroep, zoals uit Denderwindeke voor een Vollezelaar, waar een soort tolgeld moest vereffend worden⁵⁸. Men kan zich best voorstellen dat deze inwijkelingen, verloren in de massa en beschouwd als vreemdeling, met de pejoratieve betekenis eraan verbonden, zich, zowel volwassenen als kinderen, in de kortste tijden het lokale patois gingen eigen maken en zich in hun nieuw milieu gingen integreren.

⁵⁸ J. VERHEYDEN, *Vollezele*, o. c., p. 236.

Algemeen besluit. Het geografisch puzzel-beeld van de dialecten, zoals zij in een piramidale groepering ondergebracht werden, is het resultaat van de multipеле, opeenvolgende factoren, die, in de loop der eeuwen, de gesproken taal in de diversiteit van haar vormen en in de lokale afbakening ervan, beïnvloedden. Dit was ook het geval voor het Pajottenlands.

XI. Bijlage: 18de-eeuws dorstoneel in het Pajottenland

Men onderscheidt dit toneel van dat van de rederijderskamers, dat in de periode van de 15de en 16de eeuw in de Vlaamse steden bloeide. In de 18de eeuw kende het toneellevens een hernieuwde start en een ongeëvenaard succes, dat tot in de dorpen uitstraalde. De opvoeringen gebeurden er door gelegenheidsacteurs. In de naam van de genootschappen kwam vaak het woord « jonkheijd » voor. Daar waar er toen nog een rederijderskamer was blijven bestaan, kwamen zij er in concurrentie met dit nieuwere gezelschap. In de themata en in de vorm van hun optreden stonden zij dicht bij het volk⁵⁹. De toneelgezelschappen van belangrijke dorpen gingen soms in de omliggende dorpen spelen. In 1796 werden zij, in het kader van de jakobijnse politiek van de bezetter, door een Frans decreet afgeschaft, omdat zij in het Vlaams optraden.

Geografische en chronologische gegevens betreffende het dorstoneel in Brabant verschaften ons M. Sacré en P. Crispeels⁶⁰. Op kaart gebracht blijken de dorpen waar er in de 18de eeuw een toneelgezelschap voorhanden was in het westelijk en noordwestelijk deel van de provincie, voornamelijk in het Pajottenland talrijk te zijn geweest (Fig. 73). Wij zoeken naar een uitleg. Het zou wel met de grotere landelijke bevolkingsdichtheid ten opzichte van het overige deel van de landsstreek te maken hebben gehad (zie Fig. 9 bis). Daarmee zou de niet zo verwonderlijke link worden gelegd tussen die vorm van volkscultuur en demografie.

De tijd waarin de bronnen van opvoeringen op deze diverse plaatsen gewag maken, liggen tussen 1761 en 1796. Enkele genootschappen ontvingen hun statuten van het Leuvense genootschap. Het Edings genootschap, dat Vlaams was, werd in 1752 gesticht. Het toneellevens waaide blijkbaar vanuit de steden over naar het dorpsmilieu.

⁵⁹ J. SMEYERS, *La littérature néerlandaise dans les Pays-Bas autrichiens*, in *La Belgique autrichienne 1713-1794*, (dir. H. Hasquin), Gemeentekrediet, 1987, p. 301-346 ; E. MATTHIEU, *Histoire de la ville d'Enghien*, 1876, anastatische uitgave 1982, p. 696.

⁶⁰ M. SACRÉ, *Het voormalig dorstoneel in Brabant*, De Brabander, Merchtem, 1926 ; P. CRISPEELS, *Het dorstoneel in de 18de eeuw*, ESB, 1937, pp. 24-26.

Het Heilig Kruisspel, origineel werk geschreven te Galmaarden in 1791-1792, verdient heel speciaal de aandacht in het kader van het dorpstoneel⁶¹. Schrijver en literair criticus A. Dhoeve oordeelde dat het op gebied van kwaliteit ver uitstak boven de toenmalige literaire productie in de Zuid-Nederlanden, die voor het grootste deel in rijmelarij was vervallen en in het vertalen van Franse auteurs. De vraag mag gesteld worden of het ontluiken van deze alleenstaande bloem soms niet aan de gunstige cultuurbodem waar zij onstond te danken is. Haar lot was echter dat van een geknakte bloem en van het dorpstoneelleven in het algemeen, i.v.m. de aangehaalde politieke context: men weet niet eens of het in de 18de eeuw ooit opgevoerd werd. De laatste jaren werd het herhaalde malen opgevoerd.

Na wat gezegd is over de achterstand van de streek, vooral na de jaren 1770-1780, die volgden op de decennia van de Gouden Landbouw, kan men zich over het bestaan van zulke vormen van volkscultuur verwonderen. Men weet echter dat vaak de uitstraling van een cultuur pas volgt op de piek, gehaald door haar materiële voorspoed. Daar is het 17de eeuwse Antwerpen, na de bloeiperiode van de havenstad in de voorgaande eeuw, gevolgd door de Reformatietroebelen, een overtuigend voorbeeld van. De vermelde dorpen liggen vooral in Zuid-Pajottenland geconcentreerd, het deel van de streek waar de tweedelige structuur van de maatschappij het duidelijkst was, met het grootste aantal rijke boeren. Zoals de rederijkers destijds, behoorden de leden van de 18de-eeuwse toneelgenootschappen tot de lokale burgerij. Verre van paradoxaal, mag de bloei van het dorpstoneel als een bijkomend bewijs van de sociologische structuur van de plattelandsmaatschappij beschouwd worden.

⁶¹ M. MATTHIJS, Het Heilig Kruis van Galmaarden de eeuwen door, -HOLVEO, XI, 1983, p. 238-243.

Résumé

La problématique du plat pays vis-à-vis de la ville. Essai critique de géographie historique du Pajottenland

Reprenant des données de son ouvrage sur la Région d'Enghien et y associant de multiples données éparses de la littérature, l'auteur étudie la nature et l'évolution des relations existant entre cette ville et les villages de la seigneurie. Après avoir défini la ville par ce que ses aspects ont de spécifique, il étudie les rapports des villages avec la ville d'Enghien en tant que chef-lieu de la terre du même nom. Sont tour à tour examinés pour l'Ancien Régime les rapports aussi bien entre entités qu'entre habitants de la ville et des villages, au point de vue géographique, juridique, fiscal, économique, social, démographique, religieux et des mentalités. Il apparaît à l'évidence que ces rapports étaient de nature dominateur-dominé.

Avec la survenue du Nouveau Régime, prélude à une plus grande autonomie au moins administrative des communes, ces rapports se modifièrent du tout au tout sur le plan strictement juridique. Avec les nouvelles divisions territoriales leurs rapports de proximité se trouvèrent bouleversés. Y participa de manière déterminante l'évolution des moyens de communication. La progression de la romanisation de la ville d'Enghien accéléra encore leur distanciation des villages flamands environnants.

Le bouleversement des anciennes structures exerça des effets notables sur le milieu extraurbain. Il contribua, entre Senne et Dendre et au-delà de de la terre d'Enghien, à la curieuse naissance d'une région nouvelle, caractérisée de façon unique par sa nature exclusivement rurale. Un auteur la dota au début du XIXe siècle du nom de Pajottenland, un nom à l'étymologie âprement discutée, qui finit bien plus tard par être reconnu par sa population. Sa thèse est que l'individualisation du Pajottenland en tant que région s'explique par l'isolement à la fois géographique, économique et social, un mécanisme qui s'était mis en place depuis plusieurs siècles, constituant un exemple particulièrement démonstratif de géographie historique. L'on étudie les limites territoriales de cette « nouvelle » région et l'on dégage l'historique de la prise de conscience malaisée de son existence. Une étude sociologique originale en souligne les caractéristiques. La dominante en est la nette structure duale richesse-pauvreté, une donnée jusqu'à présent insoupçonnée, occultée qu'elle le fut par le mythe.

La région étudiée est replacée dans le cadre géographique et historique d'une plus vaste région, située en zone limoneuse. Elle se caractérise par une période de prospérité précoce au Moyen-Age, suivie, dès la fin du XVIe siècle, d'un déclin socio-économique prolongé, devenu extrême au XIXe siècle.

Dans un deuxième volet sont étudiés les différents aspects de la relation ville-campagne, telle qu'elle se présente à la période actuelle. Après avoir comblé son important retard, la région est définitivement entrée dans la modernité. C'est sur une base comparative encore mieux assurée que peut être dégagée pour le Pajottenland et dans les divers domaines envisagés l'évolution différenciée récente de localité à localité. La caractéristique principale en est le phénomène d'urbanisation, avec pour conséquences des modifications tous azimuts, allant jusqu'à la mentalité et au comportement des personnes. Les transformations majeures, subies tant par la commune rurale que par la ville, entamèrent jusqu'à ce qui faisait leur spécificité et changèrent du tout au tout les rapports qui pendant des siècles avaient été les leurs. Le constat dépasse le cadre local envisagé; il débouche sur des considérations générales quant aux formes contemporaines de la vie en société.

Illustraties

1. De Pagus van Brabant volgens P. Bonenfant, 1935.
2. De wegenis in de omgeving van Edingen, ca. 1770.
3. Betekenis van de streek voor Brussel (Ph. Godding, in *La Région de Bruxelles*, G.K. reeks in-4°, Brussel, 1989, p. 114).
4. De “banlieue” van Edingen.
5. Carte des Camps d’Enghien et de Halle, Beaurain, 1691 (Masiuskring, Pajottenland. Monumenten en Landschappen, 1971, p. 28).
6. Synthetisch schema der verbindingsmiddelen voor het Pajottenland.
- 6 bis. Plaats van Anderlecht voor de verbindingswegen van het Pajottenland (ARA Handgeschreven kaarten en plannen, nr. 2015, Carte figuratief van de goederen gelegen op Sint Peeters Anderleght, 1750 en 1759).
7. Kaart van het hertogdom Brabant van N. Visscher en Z. Roman uit 1656 (J. Vanvolsem, *Hallensia*, nr. 1, 1998, p. 36).
8. Herkomst van buiten de stad van de inkomsten der Edingse instellingen.
9. Percentage arme gezinnen in het Pajottenland in 1755 naar F. Daelemans.
10. Bevolking van Edingen en Hove van 1300 tot 1800.
11. Historische steden (M.F. Degembe, *Tijds. G.K.*, 1992, p. 36).
12. Bevolkingsdichtheid in de Nederlanden in de XVde eeuw (W. Prevenier, *La démographie des villes du comté de Flandre aux XIV et XVe siècles. Etat de la question. Essai d’interprétation*, *Revue du Nord*, dl. LXV, nr. 257, p. 272).
13. Bevolkingsevolutie 1846-1963 in het kanton Lennik (G. Groeninckx).
14. Graanmarkt-statistiek te Edingen in de 19de eeuw (J. Mignon).
15. Landbouwstatistiek van Edingenaars anno 1856 (J. Mignon).
16. Evolutie van de prijs van 20 hl rogge te Vollezele van 1847 tot 1911 (Gemeentearchief Galmaarden, Bureel van Weldadigheid van Vollezele).
17. Het Payottenland (F.J. De Gronckel, 1852, vouwblad).
18. Spoorweg en buurtspoorweg in het Edingse (J. Vrancken, -HOLVEO, IX, 1981).
19. Foto buurtspoorweg (C. Chrispeels, *De Boerentram*, Gooik, 1997).
20. Bevolkingsevolutie Galmaarden van 1846 tot 1976 (B. Matthijs, -HOLVEO, 1989).

21. Armoede in stad en dorp in 1837 (naar J. Mignon, *Aspects...*, Tabel).
22. Ambachtelijke en kunstkant (K. Petit, *La dentelle ancienne en Hainaut, produits artistiques et artisanaux*, Mons, 1982).
23. Geografische spreiding van de aardbeienteelt en buurtspoorweglijnen (E. Vandervelde en E. Doms, *Au pays des fraises*, Kon. Acad. België, dl XVIII, zitting van 3-12-1923).
24. Aantal overblijvende stevenisten gezinnen in het Pajottenland in 1957 (R. Segers, Don Bosco Halle, *Verhandeling maturiteitsproef*, z.d., p. 2).
25. Project van gemeentelijke herstructurering van en rond Edingen anno 1961 (J. Ghazikian, UCL, 1967).
26. Grenzen van de grote dialectgroepen in Vlaanderen (F. Peetermans, *Guuks*, p. 9); *Dialectgroepen in Vlaanderen en Wallonië*.
27. Stads- en plattelandskinderen (J. Verhas, Brussel 1878; Galmaarden ca. 1907, M. Matthijs).
28. Hydrografie van het Pajottenland (H. Meert, *Geuzegom*, nr. 2, 1987, p. 8).
29. Anderlechtsepoort Brussel (A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, uitg. 1968, Brussel, dl. 1, p. 119).
30. Kaart der Posterijen van Bouge 1786.
31. Kaart van L. Capitaine (1792-1794).
- 31 bis. Kaart van de taalgrens in het Edingse (U. Deblander. KUL 1969).
32. Anderlecht-Itterbeek 1612. Tekening van R. Cantagallina (Anderlecht, Erasmushuis).
33. Het kanton Lennik, met deelgemeenten (G. De Pelseneer).
34. Kaart van toponiemen in -hem (J. Lindemans, *Toponymische verschijnselen op kaart gebracht*, *Toponymie en Dialectologie*, XIV, 1940).
35. De gemeenten van Oost-Vlaanderen in 1571, met procentueel het aantal uitbatingen van minder dan één hectare (A. Verhulst, *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, ULB, 1990, p. 138).
36. Foto en skelet van *Indigène du Fosteau* (Museum van de School voor veeartsenijkunde, Anderlecht-Curegem).
37. Spoorwegabbonnementen van mijnwerkers in 1906 (E. Mahaim).

38. Evolutie der pachtprizen in Vlaanderen en Brabant tussen 1700 en 1800 (F. De Wever, *La Belgique autrichienne 1713-1794*, GK, Brussel, 1987, p. 102).
39. Oudere en nieuwere parochiekerken in het Pajottenland.
40. Project van elektriciteitsdistributienet voor het Pajottenland (Cie de Traction Electrique sur les Voies navigables, 1899).
41. Frequentie van onwettige geboorten te Vollezele en Herne van 1797 tot 1911.
42. Stedelijke invloedssferen in het Pajottenland (G. Depelseener).
43. Demografie van Edingen 20ste eeuw (S. Mathieu).
- 44 a en b. Bevolkingsevolutie in de Zuid-Pajottenlandse gemeenten (1954-1976) 2 tabellen (G. Depelseener).
45. Fusiegemeenten in Vlaams-Brabant (Structuurplan Vlaams-Brabant. Startnota, 1995, kaart I).
46. Het Pajottenland als moderne landschapsstreek en zijn afbakening (G.K., nr. 202, 1997, kaart p. 16 en inlegvel).
47. Zenne en Dender en hun bijrivieren (Fr. Schoonjans, *Geschiedenis van Zellik*).
48. Ruimtelijke kenmerken van het Pajottenland en van het Land van Asse (Structuurplan Vlaams-Brabant, Startnota 1995, fig. 1 en 2, p. 39).
49. Verontreiniging door nitraten van het oppervlaktewater in België.
50. Typologie van de deelgemeenten naar verstedelijking (H. Meert, *Tussen Stadsrand en Platteland*, Lennik, 1994, p. 34).
51. Urbanisatie in het Pajottenland ca. 1971. De uitbouw van de residentiële en verzorgende functies van het Pajottenland. Kernenpatroon (Studiedag Actiekomitee Pajottenland 1974).
52. Brussel 1991: agglomeratie-, banlieue- en forenzenwoonzones (B. MERENNE, G. K. nr. 202, p. 14).
- ?. Project voorstadsnet CityRail NMBS.
53. Sociale achterstandsevaluatie in het Pajottenland (C. Kesteloot e.a. Instituut voor Sociale en Economische Geografie, KUL, 1996).
54. Sociale uitsluiting in het Pajottenland (Koning Boudewijn Stichting, *Sociale uitsluiting in plattelandsgebieden*, 1998, pp. 26 en 36).
55. Gemeenteverkiezingen 1994: CVP-PSC-score.
56. Huwelijks- en echtscheidingscurve in de fusiegemeente Galmaarden 1977-2000.

57. Volksbeelden in het Pajotteland (R. Van der Linden, Eigentijdse straatbeelden, 1994).
58. Brief van V. de Gronckel van 1889 (Archief Kasteel van Gaasbeek).
59. Payottenland: olieverf van Jan Brusselmans (1938).
60. Pajottenlandse vergezichten: pentekeningen van B. Van den Broeck.
61. De vlag van het Pajots Genootschap (1999).
62. Pre-industrieel wegenispatroon in Vlaams-Brabant (Structuurplan Vlaams-Brabant, Startnota 1995, kaart nr. 25).
63. Het Pajottenland en omliggende op de Michellinkkaart.
64. Uit het kijkboek Pajottenland (F. Martin, J. Decreton en M. Verhasselt, Opbouwwerk Pajottenland, 1987, p. 18 en 19). Legende: “En om de schade aan ‘t land tot een minimum te beperken, bouwden ze de spoorbaan 15 meter boven de grond”.
65. Zicht op het Martplein te Galmaarden. Oud (M. MATTHIJS, Galmaarden 1890-1950, 1985, p. 28 : ca 1920) en gerenoveerd (J. REYGAERTS, 2000).
66. Gebied met toponymische doubletten uit de 8ste eeuw (naar M. Gysseling, in D. LAMARCQ en M. ROGGE, De taalgrens, Leuven, 1996, p. 174).
67. Geografische spreiding van de kaatssport in België anno 1985 (naar R. Steenhoudt, Gent).
68. De indeling van het Brabants dialectengebied (INSTITUUT VOOR NAAMKUNDE EN DIALECTOLOGIE, KUL).
69. Germaanse en Romaanse naamtypes uit de tijd van de landname (L. VAN DURME, in D. LAMARCQ en M. ROGGE, De taalgrens, Leuven, 1996, p. 161).
70. De kwartaire dekmantel (T. DENIS en L. SMET (dir.), Geografie van België, Gemeentekrediet, 1992, p. 78).
71. Het huis van Bruegel (G. DES MAREZ, Guide illustré de Bruxelles, 1928, p. 133. Legende: Het huis van David Teniers III te Brussel).
72. Detail van Bruegels schilderij De Parabel der blinden (1568).
73. Dorpstoneelgenootschappen in Brabant in de 18de eeuw (naar M. Sacré).

Selectieve bibliografie

- Al. APPELMANS, *Au pays des fraises. Etude monographique sur la situation économique et sociale à l'ouest de Bruxelles*, Mechelen, 1905.
- CL. BILLEN, *Une révolution introuvable ?* in H. Hasquin e.a., *La Belgique autrichienne. 1713-1794*, Gemeentekrediet, Brussel, 1987.
- BRT Openschool, *Geschiedenis van de kleine man*, 1979.
- P. CHRISPEELS e.a., *De Boerentram*, Gooik, 1997.
- F. DAELEMANS, *Het Pajottenland in de 18de eeuw. Historisch-demografisch onderzoek*, Doctorale thesis VUB, 1979, 3 delen.
- E. DE JONGE e.a., *Tussen Stadsrand en Platteland. 20 jaar opbouwwerk in het Pajottenland*, Lennik, 1994.
- G. DEPELSENEER, *Zuidwest Pajottenland. Een sociaal-geografische analyse*, Verhandeling Licentie Aardrijkskunde, KUL, 1981.
- P. DIRIKEN, *Geogids Zuid-Pajottenland*, Sint-Truiden, 1991.
- P. DIRIKEN, *Geogids Centraal-Pajottenland*, 1993.
- J. DE MAEYER en P. HEYRMAN, *Geuren en Kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant 19de en 20ste eeuw*, Leuven, 2001.
- J. DE SMEDT, *Het verhaal van pastoor Winnepenninckx. Stevenisten in het Pajottenland*, Gooik, 1999.
- G. GROENINCKX, *Sociaal-economische implicaties van de dagelijkse geografische mobiliteit van arbeiders en bedienden van het Kanton Sint-Kwintens-Lennik*, Hoger Instituut van de Arbeid, Leuven, 1965-1966.
- P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, 2 delen, Antwerpen, 1952.
- C. LIS, *Enkele kanttekeningen bij het historisch onderzoek naar de relatie tussen stad en platteland*, in *Heuristiek en Methodologie van de dorpsgeschiedenis*, Antwerpen, 1980.
- B. MERENNE, H. VAN DER HAEGEN en E. VAN HECKE, *België ruimtelijk doorgelicht*, Tijds. van het Gemeentekrediet, nr. 202, 1997/4.
- C. NYS, *Pajottenland, Landbouwgebied aan de rand van de hoofdstad*, Licentiaatsverhandeling Aardrijkskunde, KUL, 1965.
- F. PEETERMANS, *Guuks. Dialectenstudie van een Pajottenlanse omgangstaal*, Gooik, 1995.

- M. PEREMANS, Thollembeek, in *Brabantse Folklore*, Brussel, 1926.
- J. REYGAERTS, *La région d'Enghien. Une géographie historique. Une histoire urbaine. Etudes critiques*, Merchtem, 2 delen, 1998.
- A. SMOLAR-MEYNAERT en J. STENGERS (red.), *La région de Bruxelles. Des villages d'autrefois à la ville d'aujourd'hui*, Brussel, 1989.
- F. TWYFFELLOOS, *'t Payottenland, gelyk het van oudtyds gestaen en gelegen is*, Brussel, 1846.
- C. VANDENBROEKE, *Sociale geschiedenis van het Vlaamse Volk*, Beveren, 1981.
- S. VAN DEN BOSSCHE, *Het Pajottenland door de schrijvers heen*, Antwerpen, 1992.
- E. VANDERVELDE en E. DOOMS, *Au pays des fraises*, Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, dl XVIII, 1923.
- B. VAN DER HERTEN, *De buurtspoorwegen en de ontsluiting van het Belgisch platteland (1865-1913)*, Gemeentekrediet. Driem. Tijds. Nr. 209, 1999/3.
- K. VAN ISACKER, *Mijn land in de kering*, Antwerpen, 1978.
- M. VAN LIEDEKERKE, *Pajottenland*, Leuven 1999.
- R. VAN UYTVEN, *Transport-en verbindingsmiddelen voor de Brabantse steden 1500-1850. Een voorlopige balans*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 78ste jg, 1995.
- A. VERHULST, *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, 1990.
- L. VERHULST, *Entre Senne et Dendre*, Koninklijke Academie der letteren, Brussel, 1926.
- J. VRANCKEN, *Payottenland, een land om lief te hebben*, 1980
- L. WIJFFELS, *De niet als stad erkende historische steden in België*, Gemeentekrediet, Driem. Tijds. Nr. 153, 1985/2.

Illustraties Pajottenland J. Reygaerts

1. De Pagus van Brabant volgens P. Bonenfant, 1935.
2. De wegenis in de omgeving van Edingen, ca. 1770.
3. Betekenis van de streek voor Brussel (Ph. Godding, in *La Région de Bruxelles*, G.K. reeks in-4°, Brussel, 1989, p. 114).
4. De “banlieue” van Edingen.
5. Carte des Camps d’Enghien et de Halle, Beaurain, 1691 (Masiuskring, Pajottenland. Monumenten en Landschappen, 1971, p. 28).
6. Kaart van het hertogdom Brabant van N. Visscher en Z. Roman uit 1656 (J. Vanvolsem, *Hallensia*, nr. 1, 1998, p. 36).
7. Plaats van Anderlecht voor de verbindingswegen van het Pajottenland (ARA Handgeschreven kaarten en plannen, nr. 2015, Carte figuratief van de goederen gelegen op Sint Peeters Anderleght, 1750 en 1759).
8. Synthetisch schema der verbindingsmiddelen voor het Pajottenland.
9. Herkomst van buiten de stad van de inkomsten der Edingse instellingen.
10. Percentage arme gezinnen in het Pajottenland in 1755 naar F. Daelemans.
11. Bevolking van Edingen en Hove van 1300 tot 1800.
12. Historische steden (M.F. Degembe, *Tijds. G.K.*, 1992, p. 36).
13. Bevolkingsdichtheid in de Nederlanden in de XVde eeuw (W. Prevenier, *La démographie des villes du comté de Flandre aux XIV et XVe siècles. Etat de la question. Essai d’interprétation*, *Revue du Nord*, dl. LXV, nr. 257, p. 272).